

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 34 (2008)

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 34
Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

J.J. Bosma (eindredactie)

S. Bijker

D. de Clercq

J. de Jong (webredactie)

Y. Kuiper

G.A.C. van der Lem

B. Rademaker-Helfferich

A. Vugts-Verbeek

P. Visser (hoofdredeactie)

A. Voolstra

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
www.dhk.doopsgezind.nl

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 34

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

2008

Omslagillustratie: Sculptuurkerk in Witmarsum (foto: Has van Dooren).

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975)-...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 34 (2008)

Met lit. opg.

ISBN 978-90-8704-109-0

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2009 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Eindredactie: Jelle Bosma & Piet Visser

Inhoud

Jelle Bosma	Redactioneel	7
ARTIKELLEN		
O. Schutte	<i>Jacob Pietersz. van der Meulen of Jacob Pietersz. van der Moelen?</i>	9
Dirk de Vries	<i>'Aardenburg anno 1662'; een gevelsteen thuisgebracht</i>	21
Anna Voolstra	<i>400 jaar doopsgezinden bij 't Lam in Amsterdam; wat een kerkgebouw kan vertellen over de gemeente die zich er thuis weet</i>	33
Huib J. Zuidervaat	<i>'Meest alle van best mahoniehout vervaardigd'; het natuurfilosofisch instrumentenkabinet van de doopsgezinde kweekschool te Amsterdam, 1761-1828</i>	63
Alle G. Hoekema	<i>Een oorlogsdagboek van een Haagse predikantsvrouw, 1940-1945</i>	105
Gerke J.J. van Hiele	<i>De zevensprong; over doperse spiritualiteit</i>	127
Joute de Graaf, Piet Visser & Rob B. Workel	<i>Een drieluik over een gedenkwaardige drietraps happening bij de presentatie van drie doopsgezinde memorabilia te Witmarsum</i>	153
Bonny Rademaker- Helfferich	<i>160 jaar vermaning in Steenwijk (1848-2008)</i>	177
Piet Visser	<i>In memoriam Carl Friedrich Brüsewitz (1919-2008)</i>	197
Auke de Jong	<i>In memoriam Cornelis van Duin (1927-2008)</i>	203

TEKSTUITGAVE

- Piet Visser *Pieter Jansz Twisch (1565-1636) en zijn Vader Ons; Pleidooi voor nieuw onderzoek naar een van de productiefste menniste oudsten, ter inleiding van de teksteditie van een herontdekt maar onvoltooid gebleven handschrift* 209

RECENSIES

- Henk Looijesteijn Govert Snoek, *De Rozenkruisers in Nederland; voornamelijk in de eerste helft van de 17e eeuw: een inventarisatie* (Haarlem, 2006) 267
- Bonny Rademaker -Helfferich An Keuning-Tichelaar & Lynn Kaplanian-Buller, *De verbindende kracht van quilts; lappendeken van verhalen* (Witmarsum, 2008) 271
- Mirjam de Baar Rudolf Cordes, *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674; leven en werk van een kleurrijk schrijver* (Hilversum, 2008) 273
- Jelle Bosma Machiel Bosman, *Elisabeth de Flines; een onmogelijke liefde in de achttiende eeuw* (Amsterdam, 2008) 275
- Antonio Orejudo, *Dopersvuur; roman* (Amsterdam, 2008)
- Piet Visser James Lowry, *Documents of brotherly love; Dutch menonite aid to Swiss anabaptists, I, 1635-1709; introduced, transcribed, translated, and annotated; edited by David J. Rempel Smucker & John L. Ruth* (Millersburg, OH, 2007) 278
- Jeremy Dupertuis Bangs, *Letters on toleration; Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine mennonites 1615-1699; transcribed, translated and introduced* (Rockport, 2004)

SIGNALEMENTEN	285
VERENIGINGSNIEUWS	288
PERSONALIA AUTEURS	292
COLOFON	294

Redactioneel

Zoals het sculptuurkerkje op de omslag al aangeeft, staat dit nummer van de *Doopsgezinde Bijdragen* vooral in het teken van herdenking. Oud wordt nieuw, of het nieuwe verwijst – zoals het sculptuurkerkje duidelijke doet, maar ook de gevelsteen van Aardenburg – naar het oude; het verbeeldt iets. Verscheidene artikelen handelen ook over jubilea, vaak van kerken, bijvoorbeeld dat van de Singelkerk (400 jaar), of van die in Steenwijk (160 jaar). Er zijn twee *In memoria*'s van recent overleden belangrijke en kleurrijke leden van de broederschap; opnieuw herdenken. Maar er is ook aandacht voor iets als spiritualiteit, waarmee we meer in de huidige tijd zijn beland.

Verder zijn er onderwerpen die als vanouds bij ons aangetroffen worden: de familiebanden en afkomst van de Haarlemse oudste Jacob van de Meulen (een zestiende- c.q. vroeg zeventiende-eeuws voorganger), of over de uiterst productieve auteur en lekentheoloog Pieter Jansz. Twisck, van wie recentelijk een handschrift opdook (en weer verdween) dat voorheen onbekend was – het is voorbeeldig uitgegeven door Piet Visser – waarmee een kleine lacune in onze kennis over het verleden wordt opgevuld. Huib Zuidervaat schreef daarnaast een prachtig artikel over het – toentertijd zeer vooruitstrevende – natuurkundeonderwijs aan het Doopsgezind Seminarie (eind achttiende, begin negentiende eeuw), en hij laat zien hoe de instrumenten bijeenkwamen, gebruikt werden, door de stad zwierven en uiteindelijk werden afgestoten. Iets heel anders, maar zeker ook interessant en aangrijpend is het dagboek dat door Alle Hoekema is aangetroffen in het NIOD, en dat laat zien hoe een doopsgezinde familie tijdens de Tweede Wereldoorlog allerlei vaak nare avonturen meemaakte en soms ook intern tegen elkaar werd uitgespeeld (op grond van afkomst).

De lezer vindt kortom zowel vertrouwde als meer verfrissende onderwerpen in dit nummer. De redactie streeft ernaar het volgende nummer, waarschijnlijk een themanummer, met dezelfde inhoudelijke kwaliteit, maar hopelijk iets minder vertraging binnen afzienbare tijd eveneens uit te brengen.

Jacob Pietersz. van der Meulen of Jacob Pietersz. van der Moelen?

In *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) nummer 28 (2002), publiceerde Willem Stuve een artikel, getiteld: 'De dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeenten te Haarlem'; met een kleine rectificatie in *DB* 29 (2003), die hier verder niet ter zake doet.¹ De eerste voorganger, aan wie hij uitgebreid aandacht besteedt, is *Jacob Pietersz. van der Meulen (Molen)*. Toen ik dit las, rees bij mij twijfel of niet twee personen met ongeveer dezelfde naam (Van der Meulen, Van der Muelen, Van der Molen, Van der Moolen, Van der Moelen, Vermeulen enz. lopen vaak door elkaar) 'versmolten' waren. Over één, *Jacob Pietersz. van der Moelen*, is uit andere bron vrij veel bekend, waarover hierna. Aangezien vóór 1627 (als de stadstrouw in Haarlem begint voor dissenters) het notariële archief van Haarlem vrijwel de enige bron is omtrent doopsgezinden, heeft Stuve daar ijverig gebruik van gemaakt, en dat is op zichzelf geen sinecure! Na een voorlopige reactie van mij antwoordde de auteur op 22 maart 2003, met als conclusie:

Alle argumenten overwogen ben ik eigenlijk zekerder van de zaak geworden: volgens mij is 'uw' Jacob 'mijn' Jacob. Echt onoverkomelijke bezwaren zie ik niet. Er zijn wel een paar bezwaren, maar die zijn best te verklaren cq. recht te trekken, zonder teveel geweld aan de feiten te doen. Ik ben benieuwd of u met harde bewijzen voor de identificatie dan wel ontkenning kunt komen.

Voor het gemak van de lezer duid ik hierna degene, over wie Stuve schrijft, aan als *Jacob Pietersz. van der Meulen*, de ander als *Jacob Pietersz. van der Moelen*. Het leven van laatstgenoemde is vrij goed in beeld te brengen. Er is namelijk een 'Familiekroniek Van der Moelen' bewaard in het familiearchief De Jonge van Ellemeet te Middelburg.² Deze is intussen door mij gepubliceerd.³ Hieraan ontleen ik het volgende: Het eerste deel (art. 1-52) is door *Pieter Frederiksz. van der Moelen*⁴

1 *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 28 (2002), 11-100; *DB* 29 (2003), 250.

2 Zeeuws archief, familiearchief De Jonge van Ellemeet, inv. nrs. 40-45, de kroniek inv. nr. 45. Inventaris in: *Verslagen omtrent 'Rijks oude archieven XXXVII*, tweede deel, 1914 ('s-Gravenhage, 1915), 232-261.

3 Eef Dijkhof & Michel van Gent (reds.), *Uit diverse bronnen gelicht; opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Den Haag, 2007), 293-307.

4 (Antwerpen, ca. 1509-1551).

opgetekend uit de mond van zijn vader *Frederik Jacobsz. van der Moelen*.⁵ Dan volgt een deel dat van *Pieter* zelf afkomstig is met latere aanvullingen, die niet als zodanig herkenbaar zijn, aangezien de bewaard gebleven kroniek een afschrift is, of 'copie van het aangeteykende bij *Pieter van der Molen*, geschreven bij *Jacob van der Molen* den 14 december 1602; het origineel berust onder nicht de Wint t'Amsterdam'. Voor ons onderzoek zijn van belang:

Art. 61. Item anno [15]31 troude ick [*Pieter Fredericksz. van der Moelen*; O.S.] tot Haerlem d'ouste dochter van *Jan van Alcmade* Vrancks., die sterff anno [15]43 ende heb van haer gehouden 4 kinderen als *Frederick*, sterff in october [15]72 in den oorloge van duc d'Alba sonder kinderen; *Floris*, *Jacob* ende *Lijsbet*, die ick haer moeders goet beweesen heb, blyckende bij de brieven voor weesmeesteren [van Antwerpen; O.S.] gepasseert omtrent in alles III^m fl. aan gereede penningen.

Art. 68. Item anno 1545 den 7^{en} julii troude *Pieter Frederixs. van der Moolen* juffrouw *Ida van Nievelt*, dochter van den ernstesten ende vroomen *Jacob van Zuijlen van Nievelt* tho Geresteyn in 't Sticht van Utrecht, ende heeft daerbij verwecht 3 kinderen, te weeten *Pieter*, *Jacob*, obiit 1593 [lees: 1594; O.S.] sonder kinderen, ende een dochter genaempt *Alijt*, obiit anno 1572 november oock sonder kinderen, ende *Pieter* voors. was schepen op de laeckenhal tot Antwerpen anno [15]47 in meye, obiit anno 1551 den 30^{en} december.

Art. 73. Item anno 1540 den 16^{en} december wert geboren *Jacob van der Moolen* ende troude in den jaere 1566 den 2^{en} julii de dochter van *Jan van der Camer* van Ipere; sij was out 21 jaeren; haer vader had een broeder genaempt *Willem van der Camer*, die achterliet *Jan van de Camer*, mr. *Willem* ende *Andries*, advocaet fiscael ende procureur in den Raet van Vlaenderen.

Art. 74. Van haer moeders zijde heeft sij veel vrienden, soo in Vlaenderen, Zeelandt ende elders verstroyt, want haer moeder hadde veel susters, die sommige veel kinderen achtergelaeten hebben; haer moeder, die een dochter was van *Laurens van der Moolen*, starff tot Haerlem den 15^{en} januarii 's mergens anno 1587, ende liet achter vijff erfgenaemen, als *Hans*, *Guillaume* ende *Lauren van der Camer*, soonen, ende *Maijken* ende *Grietjen*, die 't geen in Vlaenderen van land ende huysen noch onverdeelt hebben leggende.

Art. 75. Haer broeder *Jan van de Camer*, die heeft oock geen kinderen; waer 't dat hij sterff, soo moest sijn erfenisse op *Maijken*, *Grietjen* ende *Guillaume van de Camer* succederen ende *Laurens*'soonen, uytgenoomen 154 pont grooten, daer in soude meede deelen de kinderen van d'outste dochter van *Jan van der Camer* ende anders niet.

Art. 76. Anno 1572 wert gebooren d'eerste dochter van mijn, *Jacob van der Moolen*, op den x^{en} augustii ende werd genaempt *Maria* ende naer twee jaeren in augusto den 5^{en} baerde mijn huysvrouw een soon ende een dochter, genaempt *Pieter van der Moolen* ende *Catryna van Alcmade*, de naem van mijn vader ende moeder; *Pieter* sterff den 4 mey anno 1574.

Art. 77. *Maria*, mijn dochter, troude *Lodewijck van Dael* anno 1594 den 22^{en} november; sij was XXII jaer [...].

5 (Haarlem, 1470 tot Antwerpen, 1547).

Art. 79. Item *Geertruydt van der Moolen*, mijn vaders suster, hadde getrouwt *Joost Oijens*, daerbij sij heeft gehad ende naergelaeten vijff kinderen als *Baptista*, *Fernande*, *Beatris*, *Clara* ende *Wendelberch*; *Fernande* ende *Beatrix* zijn sonder kinderen gestorven, *Baptista* heeft 5 kinderen ende *Clara* 6 naergelaeten, ende *Wendelberch* heeft thien kinderen naergelaeten.

Op het bovenstaande sluiten naadloos een aantal notariële akten uit Haarlem aan (gedeeltelijk ook bij Stuve); in chronologische volgorde zijn dat:

3 mei 1582: *Jacob van der Moelen* en *Fernand Oyens* geven volmacht aan *Maerten Ph(ilip)s*, procureur te Alkmaar.⁶

2 sept. 1582: *Jan Engels*, landman bij de Zijlpoort, ca. 28 jaar oud, verklaart bij zijnen mannen waarheid en ziele zaligheid in plaats van gestaafde eed ten verzoeken van *Jacob van der Molen*, dat hij in huur gebruikt twee maden land, in eigendom van het St. Elisabeth Gasthuis, gelegen ten Noorden van de Zijlweg in de banne van Overveen.⁷

23 jan. 1584: *Jacob van der Molen* Pietersz.; vermeld worden *Dirck Smeling*, zijn procureur te Alkmaar, *Claes Pietersz.* te Alkmaar en een stuk land genaamd de Bult.⁸

1 jan. 1596: *Marytgen Joostendr.*, weduwe van *Jan Adriaens Lou*, poorteresse, ca. 75 jaar oud, verklaart ten verzoeken van *Clara Oyens*, weduwe van *Nicolaas Merchys*, dat *Fernandus Oyens* eenmaal bij haar in de buurt gewoond heeft, die geen grote middelen had om koopmanschap te doen.⁹

19 jan. 1597: *Jacob van der Molen*, poorter, 56 jaar (Stuve maakt hiervan 76 jaar, maar er staat duidelijk LVI), getuigt 'bij sijne mannewaerheit'¹⁰ ten verzoeken van *Clara Oyens*, weduwe van *Nicolaas Merchys*, dat *Ferdinando Oyens*, broer van requirante, ca. dertig jaar geleden gezonden is naar de eilanden van Canariën voor hem attestant en zijn broer en dat hij daar niet als koopman of als iemand, die eigen middelen had om voor zich zelf te handelen, maar als dienaar en knecht gewoond heeft zonder enig profijt voor zijn meesters aldaar gedaan,

– en dat door hem deposant in 1579 door last van hem *Ferdinando Oyens* en zijn zuster belast is geweest voor een zekere huizinge in de St. Jansstraat (waarvan hij attestant door requirantes broer alsook van de andere erfgenamen van overleden *Frederick van der Meulen* het bewind had) voor haar requirante en haar broer ledig te houden totdat zij in [15]79 daar zijn komen wonen, dat zij in gemeenschappelij-

⁶ Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 4, fol. 220; notaris Michiel Jansz. van Woerden.

⁷ Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 31, fol. 33vo.; notaris Adriaen Willemsz. Suyderhoef.

⁸ Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 5, fol. 157vo.; notaris Michiel Jansz. van Woerden.

⁹ Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 12, fol. 2vo.; notaris Michiel Jansz. van Woerden.

¹⁰ Er stond verder: 'consciëntie en zielen zaligheid in plaetse van eede', maar deze woorden zijn doorgehaald: Stuve citeert dus niet correct!

ke huishouding getreden zijn [en] dat dezelve *Fernando Oyens* geen handeling van koopmanschap heeft gedaan,

- dat alzo de gemeenschappelijke landen van de erfgenamen van *Frederik van der Meulen* door hem redelijk waren verhuurd en dat hij gezien heeft dat kort daarna *Geertruyt [Mercijs]*, dochter van requirante, is begonnen met rederij en lijnwaadnering (die in die tijd in Haarlem zeer floreerde), waaraan *Ferdinando Oyens* geen deel had,
- [...] beraadslaagd had wat hij het best ter hand zou kunnen nemen en bij zijn verzoek hem te willen recommeren aan enige kooplieden om factorij te doen of met iemand portie in enige blekerij te krijgen of in enige kalkovens om inkomsten te krijgen, om met zijn zuster de huishouding te continueren;
- *Jacob van der Molen* heeft nooit huur gekregen;
- hij (*Ferdinando*) en zijn zuster zijn naar Amsterdam vertrokken, waar haar (*Claa's*) dochter *Geertruyt Mercijs* de lijnwaadnering continueerde.¹¹

5 juni 1599: *Jacob Pietersz. van der Molen* machtigt *Daniel Cornelisz. Taer en Corn. Leenaerts Keyser* te Brielle om landpacht, rente enz. te innen.¹²

11 mei 1622: *Jacob Pieterss. van der Molen*, inwoner van deze stad, naar de stand zijns ouderdoms redelijk gezond, maar een beetje hardhorend, maakt een codicil:

- zijn broer *Pieter van der Molen* of bij gebreke van hem zijn zoon *Jacob van der Molen*, zal met *Guillame van (der) Camer*, zijn zwager, en *Johan van den Camere*, diens zoon, zijn sterfhuis aanvaarden en voogden zijn over zijn dochter *Catharina van der Molen*; de executeurs krijgen elk f 50;
- bij overlijden van *Catharina* zijn zijn [*Jacob's*] naaste vrienden (=familieleden) voor de helft en haar moeders naaste vrienden voor de andere helft erfgenaam: van zijn zijde zijn dat staaksgewijze de kinderen van *Floris van der Molen*, de kinderen van zijn zuster *Elisabeth (Pieter en Catharina Wilbraet)*, *Pieter van der Moelen*, zijn broer van halven bedde met de halve hand;
- expresse conditie is, dat de erfportie van *Pieter Wilbraet* en zijn zuster *Catharina* bij hun overlijden naar de vier dochters van *Pieter Wilbraet* gaat; *Pieter* en *Catharina* krijgen alleen het vruchtgebruik;
- van haar moeders zijde zijn erfgenamen: de kinderen van haar oom *Guillame van der Camere*, de kinderen van haar tante *Margriete van der Camere* en *Johan*, de zoon van haar oom *Laurens van der Camere*;
- getuigen: *Claes Thomasz. cuyper* en *Joos de Hane*.¹³

31 jan. 1626: *Lodewijck van Daele*, koopman, bevestigt een akkoord tussen hem en *Jacob Pieterss van der Molen* van 5 febr. 1622 en geeft als lasthebber van *Catharina van der Meulen*, enige nagelaten dochter van voorn. *Jacob*, overleden binnen Haarlem, een volmacht aan *Joos de Haen*, poorter van Haarlem, om voor het dijkbestuur van De

11 Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 12, fol. 19, notaris Michiel Jansz. van Woerden; door Stuve ten onrechte aangehaald als: Stadsarchief inv. nr. 12.

12 Oud-notarieel archief Haarlem, inv. 39, fol. 204, notaris Adriaen Willemsz. Suyderhoef.

13 Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 93, fol. 86vo., notaris Willem van Triere.

Zijpe land aldaar in de Grote H en in de kleine F, groot 23 morgen en 330 roeden te transporteren.¹⁴

31 jan. 1592: d'eersame *Joos van der Molen* en d'eerbare *Grietjen Vercammer*, beiden van Menen en wonende binnen Haarlem, lijftochten elkaar; er is sprake van goederen in den lande van Vlaanderen; legaat aan de armen van de gemeente ter plaatse waar zij hun woonstede zullen hebben ter discretie van *Dirck Messchart*, *Joos de Haene*, *Pieter van Steenkiste* en *Adriaen van Dorp*; getuigen: *Cornelis Egels* en *Raeffelle van Wercken* van Kortrijk en *Johan de Hane*, linnenwever van Swevighem, beiden poorter van Haarlem.¹⁵

16 febr. 1610: *Grietgen Vercamere* van Menen, weduwe van *Joos van der Molen*, overleden binnen Haarlem, verklaart dat zij het testament van haar en haar man voor dezelfde notaris dd. 31 jan. 1592 bevestigt; executeurs zijn benevens *Peter van Steenkiste* en *Adriaen van Dorpe* in plaats van *Dirck Meesschaert* en *Joos de Hane*. *Pieter Binecker* en *Joos Lybaert* linnenwever; getuigen: *Thom(a)s Tjaerts* van Leeuwarden en *Wouter van Robays* van Menen, beiden linnenwevers en poorters.¹⁶

Hieruit en uit andere bronnen is het volgende genealogische overzicht te geven:

I. *Frederick Jacobsz. van der Moelen*, geboren Haarlem in 1470, na een verblijf van 25 jaar te Venetië koopman te Antwerpen, aldaar overleden in febr. 1535, huwde Haarlem 1508 *Abyd Ballinck*, overleden Antwerpen 7 aug. 1547.

Uit dit huwelijk onder andere:

1. *Pieter*, volgt IIa.
5. *Geertruyd*, volgt IIb.

IIa. *Pieter Fredericksz. van der Moelen*, koopman te Antwerpen, aldaar overleden op 30 dec. 1551, huwde (1^e) Haarlem in 1531 *Catrijna Jansdr. van Alckemade*, overleden in 1543; huwde (2^e) 7 juli 1545 *Ida (Oeda) van Zuylen van Nyvelt*, geboren 19 juli 1515, overleden 26 nov. 1556.

Uit het eerste huwelijk

1. *Frederik van der Moelen*, sneuvelt in okt. 1572.
2. *Floris van der Moelen*, geboren Antwerpen ca. 1539, burgemeester van Bergen op Zoom, overleden aldaar 22 mei 1610, huwde *Ida Colen*.

¹⁴ Stuve geeft als bron: notaris arch. 93, fol. 86vo., maar inv. nr. 93 heeft betrekking op het jaar 1622 van notaris Willem van Triere; inv. nr. 93, fol. 86vo. vermeldt Stuve bovendien ook al in zijn noot 22; het moet zijn: Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 126, fol. 195, notaris Jacob Schoudt.

¹⁵ Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 35, fol. 119, notaris Adriaen Willemsz. Suyderhout.

¹⁶ Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 47, fol. 233vo., notaris Adriaen Willemsz. Suyderhout.

3. *Jacob maior*, volgt III.

4. *Lijsbet van der Moelen*, mogelijk eerst begin te Leiden, huwde *Bartholomeus Wiltbraet*.

Uit het tweede huwelijk:

4. *Pieter van der Moelen*, overleden na 1622, huwde *Anna van Swieten*, overleden 1640.

5. *Jacob minor van der Moelen*, baljuw van Noordwijk, overleden 8 sept. 1594, huwde *Maria van Amstel van Mijnden*.

6. *Alijt van der Moelen*, overleden nov. 1572.

III. *Jacob (maior) Pietersz. van der Moelen*, geboren Antwerpen 16 dec. 1540, koopman te Haarlem, zeker sedert 1582, begraven aldaar (Grote kerk) 22 sept. 1624, huwde 2 juli 1566 *Maeyken van der Camer*, geboren ca. 1545, begraven Haarlem (Grote kerk) 31 (sic!) april 1617.

Uit dit huwelijk:

1. *Maria van der Moelen*, geboren 10 aug. 1572, huwde 22 nov. 1594 *Lodewijk van Daele*, koopman te Haarlem, begraven aldaar (Grote kerk) 5 okt. 1630.

2. *Pieter van der Moelen*, geboren 5 aug. 1574, overleden 4 mei 1574 (lees: 1575?).

3. *Catryna (van Alcmade) van der Moelen*, tweel. met de voorg., geboren 5 aug. 1574, overleden na 1626.

IIb. *Geertruyd van der Moelen*, overleden in 1545, huwde *Joost Oyens*.

Uit dit huwelijk:

1. *Clara Oyens*, overleden na 1597, huwde in 1556 *Claes (Nicolaes) Jansz. Mercijs*, koopman in houtwerken en houtdraaier te Antwerpen, overleden waarschijnlijk op reis van Middelburg naar Antwerpen eind 1576. 6 kinderen.

2. *Beatrix Oyens*, geboren in 1533, begin te Haarlem tot het beleg, daarna te Antwerpen, overleden aldaar.

3. *Frederick Oyens*, geboren in 1539.

4. *Wencela (Wendelberg) Oyens gezegd van der Moelen*, geboren in 1541, overleden Antwerpen 16 okt. 1589, begraven aldaar (St. Jacobskerk), huwde in nov. 1565 *Elias Boudaen (le Boudain de Villers)*, geboren Kamerijk of Londen (?), overleden Antwerpen 29 aug. of okt. 1597, begraven aldaar (St. Jacobskerk). 10 kinderen.

5. *Fernando Oyens*, geboren 1541/'42, op de Canarische Eilanden ca. 1567,

koopman te Antwerpen 1574, Hamburg 1576, Haarlem 1579, koopman en reder te Amsterdam 1581, overleden aldaar 27 aug. 1596.

6. *Baptista Oyens*, geboren in 1543, koopman te Hamburg (1576), Antwerpen (1583) en Amsterdam (1584), overleden vóór 23 aug. 1609, huwde *Anna Walrants (Wallerand)*. 5 kinderen.

7. *Rijssent Oyens*.

Hieraan kan worden toegevoegd een summiere genealogie van de hier ter zake doende familie *Van der Camer*:¹⁷

I. *N.N. van der Camer*, huwde *N.N.*

Uit dit huwelijk:

1. *Jan*, volgt IIa.

2. *Willem*, volgt IIb.

IIa. *Jan (Hans) van der Camer*, van Ieper, huwde *Aaltje van der Moelen*, overleden Haarlem 15 jan. 1587, dochter van *Laurens van der Moelen*.

Uit dit huwelijk:

1. *Jan (Hans) van der Camer*, waarschijnlijk kinderloos overleden.

2. *Guillaume (Willem) van der Camer*, begraven Haarlem (Grote kerk) 6 juli 1625, huwde *Aeltgen (Alit) Cornelisdr.*

Uit dit huwelijk:

1. *Margaretha van der Camer*, gedoopt (Geref.) Haarlem 12 juli 1583 (getekend: Agnieta Willems).

2. *Joannes van der Camer*, gedoopt Haarlem 18 febr. 1585 (getekend: Pauwels van der Voorde, Lijsbet Alberts).

3. *Hans (Johan) van der Camer*, gedoopt (als Joannes) Haarlem 28 sept. 1586 (getekend: Jacob van Amerongen), gekozen tot vroedschap 25 okt. 1618, schepen 1619, 1620, 1623, 1624, 1626, 1627, 1629, 1630, 1632, 1633, 1635, burgemeester 1636, 1641, 1642, 1647, 1655, 1656 te Haarlem, gecommiteerde raad van Holland 1637, 1638, 1639, 1643-1646, bewindhebber van de Westindische Compagnie

¹⁷ Aangevuld uit Pieter Velsen, *Beschrijvinge der naamen en afkomste [...] der raaden in de vroedschap van [...] Haarlem*, 1746 (ms. bij Hoge Raad van Adel, inv. nr. 528 paars [59 nieuw]). Velsen laat echter *Guillaume van der Camer* trouwen met *Aaltje van der Molen*, die in werkelijkheid zijn moeder was; hijzelf was getrouwd met *Aeltgen (Alit) Cornelisdr.* *Aaltje van der Molen* krijgt hier het wapen van de familie *Van der Moelen* (in zilver een zwart molenrad), terwijl zij niet tot deze familie behoort.

1636, medestichter van der kerk te Bloemendaal, kapitein 1621-1624, 1627-1630, 1633-1636 en kolonel 1642-1645 St. Jorisdoelen, overleden Haarlem 25 nov. 1657, huwde (onderhuwde Haarlem 8 juli 1612) *Sara van der Voort*, gedoopt Haarlem 13 jan. 1591, overleden aldaar 5 nov. 1652, dochter van *Joris Jansz. van der Voort* en *Mai-ken Jansdr. Beuns*.¹⁸

4. *Agnieta van der Camer*, gedoopt Haarlem 1 nov. 1588 (getekend: Agnita Willems, Jacob van Amerongen, Elisabeth Elberts).
5. *Cornelis van der Camer*, gedoopt Haarlem 1 nov. 1590 (getekend: Jacob van Amerongen, Agnete Willems, Trijntgen Cornelissen), begraven aldaar (Grote kerk) 29 april 1666, huwde Haarlem 8 maart 1620 *Esther van der Voort*, van Haarlem, begraven aldaar (Grote kerk) 5 sept. 1643.
6. *Laureijne van der Camer*, gedoopt Haarlem 2 jan. 1596 (getekend: Jacob van Amerongen, Lijsbet Elberts).

3. *Laurens van der Camer*, huwde *N.N.*

Laat na: zonen, onder andere *Jan van der Camer* (1622).

4. *Maeyken van der Camer*, begraven Haarlem (Grote kerk) 31 [sic!] april 1617, huwde 2 juli 1566 *Jacob van der Moelen*.
5. *Grietjen (Margriete) van der Camer*, overleden vóór 1622, huwde *N.N.* Het is de vraag of zij identiek is met de *Grietjen Vercamere*, van Menen, overleden na 1610, getrouwd met *Joos van der Molen*, van Menen, overleden tussen 1592 en 1610, die boven bij de notariële akten vermeld worden. Uit haar huwelijk kinderen, vermeld 1622.

IIb. *Willem van der Camer*, huwde *N.N.*

Uit dit huwelijk:

1. *Jan van der Camer*.
2. *Mr. Willem van der Camer*.
3. *Andries van der Camer*, advocaat-fiscaal en procureur bij de Raad van Vlaanderen.

Er blijven dan de volgende notariële akten over:

¹⁸ *Johan van der Camer* staat afgebeeld op het schilderij van Frans Pietersz. (de) Grebber, 'Maaltijd van officieren van de St. Jorisdoelen', ca. 1624, in het Frans Halsmuseum te Haarlem. Zie: Jhr. C. C. van Valkenburg, 'De Haarlemse schutterstukken, II', in: *Haarlem, jaarboek 1959*, 119-128.

6 aug. 1604: *Jacob van der Moolen* van Menen, koopman te Amsterdam, en *Janneken van Damme* van Lochum, wonende te Haarlem (geassisteerd met *Philip van Casele* van Gent) maken huwelijkse voorwaarden.¹⁹

19 sept. 1606: d'eersame *Pieter van der Meulen*, weduwnaar, van Menen in Vlaanderen, koornkoper (bij zich hebbende zijn neef *Vincent de Hont*) en d'eerbare *Belyken Jans* [*van Elslant*], weduwe van *Laurens van Baelbergen*, van Byselaar (geassisteerd met haar goede vriend *Albert Verhaer*, goudsmid, als voogd) maken huwelijkse voorwaarden.²⁰

25 juli 1609: d'eersame *Jacques van der Meulen(e)* als oom van vaderszijde van de kinderen van zijn broer *Pieter van der Muelen* bij *Mayken van der Cruyse* filia *Rogiers* en *Franchoy van Wervick* van Menen als cousijn en naaste bloed(verwant) van de voorsz. kinderen moederlijker zijde verklaren dat zij in *qualité* als oom en naaste vrienden of voogden van de kinderen approberen [...] de inhoud van een akkoord hetwelk voor schepenen der stad Menen [...].

14 juli 1609 tussen *Michiel* en *Ghysbert van (der) Cruce* mitsgaders *Dirick van Acken* als getrouwd hebbende *Mayken van der Cruyce*, ter ener en *Pieter van der Meulene* als vaderlijke voogd van *Hans*, *Mayken* en *Beelken*, zijn kinderen bij de voorsz. *Mayken* gewonnen, gemaakt en aangegaan zijn van de successiën henluiden opgekomen bij het overlijden van *Rogier van der Cruce* en zijn huisvrouw, hunlieder grootvader en grootmoeder, mitsgaders *Michiel* en *G(hijsbert) van (der) Cruce*, heurlieder ooms, beloven en ratificeren [...] in presentie van *Pieter van Steenkiste* van Menen en *Jacob van Allemaes* (?) van Rousselaer, beiden poorters van Haarlem.²¹

3 maart 1611: ten huize van de testatrice op het Spaarne testeert *Beelken van Elslant* van Beselaar in het graafschap Vlaanderen, vrouw van *Pieter van der Molen*, koornkoper (ziek in bed):

- aan de armen van de gemeente waarvan zij 'eens' lidmate is=300;²²
- aan de gemene armen van de schaal binnen deze stad f 12,
- aan *Jaques Croese* £ 6 Vlaams,
- aan de huisvrouw van deze haar lakense halfhouwer en beste lakense borst,
- aan *Tanneken de Gryse* £ 6 Vlaams en twee nieuwe hemden en een paar slaaplakens,
- aan *Maycken*, de dochter van *Pieter van der Molen*, haar samaar of vlieger met het beste saaien copootgen,
- aan *Beelken*, mede haar mans dochter, haar saaien zwarte keurs en haar beste huik,
- aan *Jan Vermeulen*, haar mans zoon, f 40,
- aan *Janneken*, de dochter van haar zuster *Paulijntgen van Elslant*, een 'gozette' keurs,
- aan de huisvrouw van *Melchior*, broer van *Janneken* voorsz., haar karmozijnen grauwe keurs,

19 Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 43, fol. 232vo., notaris Adriaen Willemsz. Suyderhoef.

20 Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 77, fol. 165, notaris Willem van Triere.

21 Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 47, fol. 144vo., notaris Adriaen Pietersz. Suyderhoef.

22 Apostille van 13 okt. 1622.

- aan *Anthonis de Wagenaer*, cousijn van overleden haar man, f 100,
- aan *Catelijntgen*, de dochter van *Denijs Cape*, f 12 en haar slechtste saaien capootgen en saaien borst,
- aan *Betgen*, de weduwe van *Arent Taye*, f 12,
- aan *Paulyntgen van Elslande*, haar zuster, of haar kinderen f 400,
- *Joos van de Voorde*, ‘tegenwoordige’ man van *Paulijntgen*, zal f 800 hebben, indien *Paulijntgen* is overleden; universeel erfgenaam is haar man *Pieter van der Molen*.²³

10 nov. 1612: *Jacob van der Moelen* van Menen, koopman, aan *Janneken van Damme* van Lochum, zijn huisvrouw; vermeld worden de huwelijks voorwaarden voor notaris Adriaen Willemsz. [Suyderhoef] dd. 6 aug. 1604; zij kreeg als legaat f 600, daarenboven nu f 3400.²⁴

3 dec. 1615: *Peter van der Moelen* en *Peter van der Mersch*, kooplieden binnen Haarlem, volmachten *Jacob van der Moelen*, des voorsz. *Peter's* broeder te Amsterdam, en *Henrik van Marken*, procureur, om voor de vierschaar aldaar een vordering in te dienen tegen *Harmen van der Lip*, makelaar in granen.²⁵

25 juli 1617: testament van *Maryn Pauwelisz.* van Rumbeke en *Perijntgen de Wulff* van Rosselaar; getuigen: *Pieter van der Meulen(e)* van Menen en *Henrick van Kempen* van Goch.²⁶

26 febr. 1632: *Maaijken van der Meulen*, weduwe van *Trion van Brabant*,²⁷ 63 jaar oud, heeft ter instantie van *Cathelijna Geldolff*, weduwe van *Pieter Baelen*, bij haar vrouwen waarheid en weten getuigd in plaats van een gestaafde eed betreffende een gebeurtenis ca. maart 1631.²⁸

Hieruit valt het volgende genealogische overzicht te construeren:

I. *N.N. (Pieter) van der Meulen*, huwde *N.N.*

Uit dit huwelijk:

1. *Jacob van der Meulen*, van Menen, koopman te Amsterdam (1604), te Haarlem (1612), te Amsterdam (1615), huwde (huwelijks voorwaarden Haarlem 6 aug. 1604) *Janneken van Damme*, van Lochem.
2. *Pieter*, volgt II.

²³ Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 82, fol. 26, notaris Willem van Triere.

²⁴ Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 56, fol. 77, notaris Egbert van Bosvelt.

²⁵ Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 25, fol. 120, notaris Michiel Jansz. van Woerden.

²⁶ Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 51, fol. 183vo., notaris Adriaen Pietersz. Suyderhoef.

²⁷ *Trion van Brabant*, jonge man van Isegem, huwde te Haarlem (voor schepenen) 21 april 1593 *Mayke van (der) Muele*, jonge dochter van Isegem.

²⁸ Oud-notarieel archief Haarlem, inv. nr. 133, fol. 169vo., notaris Jacob Schoudt.

II. *Pieter van der Meulen*, van Menen, koornkoper (1606), koopman (1612) te Haarlem, mogelijk wonende op de Brouwersgracht te Amsterdam (1629), overleden na 1629, huwde (1^e) *Mayken van der Cruyce*, overleden vóór 1609, dochter van *Rogier van der Cruyce*, huwde (2^e) (huwelijkse voorwaarden Haarlem 19 sept. 1606) *Beliken Jans van Elslandt*,²⁹ van Beselaar, overleden na 1611, weduwe van *Laurens van Baelbergen*.

Uit het eerste huwelijk:

1. *Maeyken van der Meulen*, vermeld 1609 en 1611.
2. *Beelken van der Meulen*, geboren (Haarlem) 1583/'84, vermeld 1609 en 1611, huwde (onderhuwde Amsterdam 6 april 1629)³⁰ *Jan Albertss*, van 't Verlaat (Steenwijkerwold?), woonde op de Nieuwendijk (1629), weduwnaar van *Willemtie Egberts*.
3. *Jan (Hans) van der Meulen*, vermeld 1609 en 1611.

Wat leert ons het voorgaande? In de eerste plaats dat er te Haarlem in de betreffende periode maar liefst twee *Jacob's Van der Meulen/ Moelen* in het notariële archief van Haarlem voorkomen, de ene *Jacob Pietersz. van der Moelen* (1540-1624), de ander *Jacob van der Meulen* zonder patronimicum. De notariële akten leveren geen enkel duidelijk aanknopingspunt op dat een van beiden iets met de doopsgezinden te maken had, maar dat was te verwachten, want een dergelijke aanduiding zou in zeer bedekte termen geschreven zijn. Als we N. van der Zijpp in zijn lemma *Jacob Pietersz. van der Meulen in the Mennonite encyclopedia*³¹ mogen geloven, dan is laatstgenoemde na 1631 overleden. Om deze reden is de doopsgezinde voorganger dus al niet identiek met *Jacob Pietersz. van der Moelen*. Maar er is meer. *Jacob Pietersz. van der Moelen* stamde uit een familie die in de eerste helft van de zestiende eeuw te Antwerpen aanzienlijke kooplieden opleverde en zeer kapitaalkrachtig was. De familie belegde dan ook ondermeer bij Steenberg en

29 Er waren verschillende families *Van Elslandt*, die in de tweede helft van de zestiende eeuw uit Vlaanderen naar de Noordelijke Nederlanden uitweken. Verwantschap is tot nu toe nog niet onderzocht. Sommige van deze families waren gereformeerd, andere doopsgezind. Zie onder andere over de gereformeerde families: O. Schutte, 'De familie van de dichter Boëtius van Elslant', in: *De Ned. leeuw*, CXVI (1999), kol. 323-328; Otto Schutte, 'The family of Claes van Elslant of New Amsterdam', in: *New York genealogical and biographical record*, 131 (2000), 243-248. Het nageslacht van de doopsgezinde *Gillis van Elslant* (geboren Menen 1549/'50, overleden Haarlem 10 juni 1607) en *Mayken Cambier* (geboren Steenwerck [=Steenvoorde] 1550/'51, overleden Haarlem 12 sept. 1629) is bij mij in handschrift aanwezig.

30 Zij 'van Haarlem', 45 jaar, geassisteerd met haar vader *Pieter van der Meulen*, wonende op de Brouwersgracht.

31 *The Mennonite encyclopedia* III (Schottsdale/Kitchener, 1973), 660.

in Noord-Holland, waar ook de Oosterwaard bij Heiloo lag, die herkomstig was van de voorouders *Ballinck* te Haarlem en op de *Van der Moelen's* vererfde. In de tweede helft van de zestiende eeuw verspreidde de familie zich en kwam in de Noordelijke Nederlanden terecht; nog steeds relatief rijk. De familie van de echtgenote van *Jacob Pietersz. van der Moelen*, *Van der Camer*, stamde uit Ieper en zal zich wel met textiel hebben beziggehouden. In Haarlem waren deze lieden ongetwijfeld gereformeerd: *Guillaume van der Camer*, de broer van mevrouw *Van der Moelen*, liet daar vanaf 1583 kinderen gereformeerd dopen en zijn zoon bracht het in 1618 tot lid van de vroedschap. Een en ander maakt het uiterst onwaarschijnlijk dat *Jacob Pietersz. van der Moelen* de doopsgezinde oudste was. Hoewel *Jacob van der Meulen* in de tweede reeks akten niet erg uit de verf komt, wijzen de gevonden gegevens zeker op banden met doopsgezinde families. Het lijkt me daarom zeer waarschijnlijk dat we in hem de doopsgezinde oudste kunnen herkennen.

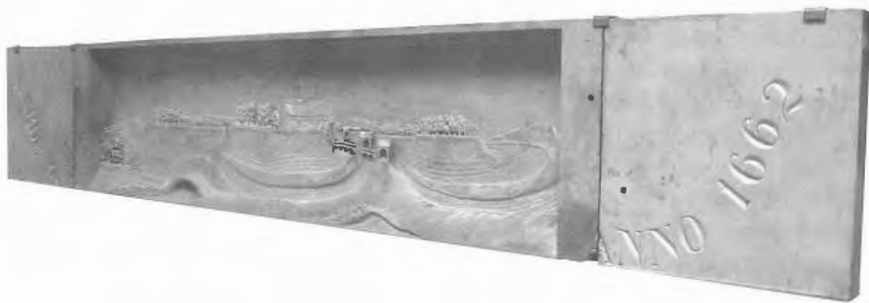
DIRK DE VRIES

‘Aardenburg anno 1662’

Een gevelsteen thuisgebracht

Inleiding

Op 8 september 2000, Open Monumentendag, werd in de doopsgezinde kerk te Aardenburg door de wethouder van cultuur een in prachtig wit marmer uitgehouwen historisch reliëf onthuld dat deze stad in 1662 voorstelt. Tweeënhalf jaar eerder had de gemeente het van een particulier in Den Haag gekocht. Sindsdien is het stil geworden rondom deze aankoop op een enkele kleine publicatie na, die niet meer weet te vertellen dan bij de verwerving bekend was en vol staat met gissingen.¹ Het persbericht voor dit feestelijke onthulling vermeldde destijds: ‘Het reliëf is van grote historische en artistieke waarde en een aanwinst voor zowel de gemeente Sluis-Aardenburg als de Doopsgezinde kerk’. Deze woorden hebben nog steeds niets van hun betekenis verloren, maar dankzij recent onderzoek kunnen zowel ‘waarde’ als ‘aanwinst’ nu beter geduid worden. Het resultaat van de zoektocht destijds van de gemeente om deze gevelsteen een waardige plaats te geven, waarbij men uiteindelijk bij de doopsgezinde kerk ‘Het Lam’ in

De gevelsteen ‘Aardenburg anno 1662’, die sinds september 2000 zijn vaste plaats heeft in de voorhal van de Doopsgezinde Kerk te Aardenburg.

1 A. Willeboordse, ‘Een reisje naar Aardenburg anno 1662’, in: *t Steedje; informatiebulletin voor de Aardenburgse gidsen* 1:2 (2002), 11-15.

de Weststraat uitkwam, blijkt achteraf en onvermoed een schot in de roos te zijn, zoals ik in deze bijdrage hoop aan te tonen. De steen is in zekere zin naar haar oorsprong teruggekeerd, ze is thuisgebracht.

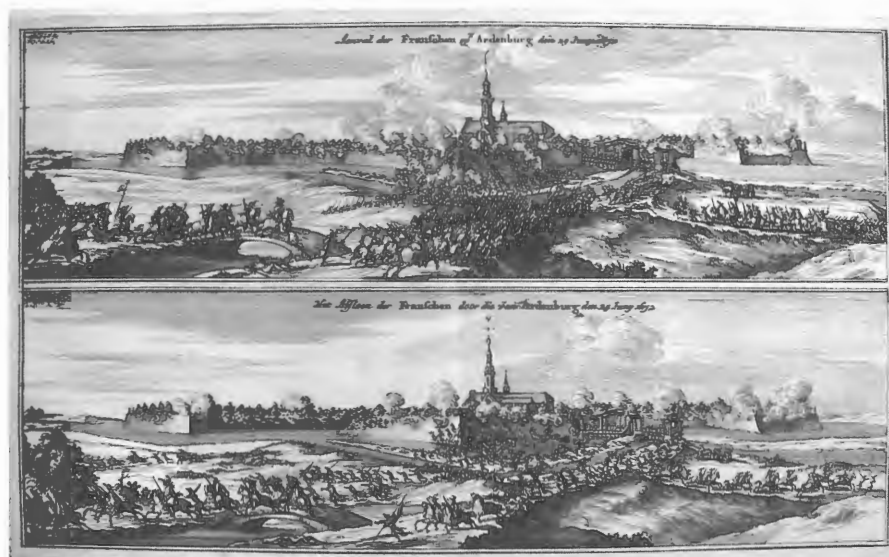
Verwerving en herkomst

In september 1997 werd de (burgerlijke) Gemeente telefonisch benaderd door een particulier uit Den Haag, die in verband met de op handen zijnde verkoop van zijn huis een bestemming zocht voor een marmeren 'haardsteen, gedateerd 1662 voorstellende de stad Aardenburg'.² Hij had de steen door de antiquair Laméris van de Spiegelgracht te Amsterdam laten taxeren die de waarde op meer dan f 10.000 schatte. Daar hij de voorkeur eraan gaf om, mocht de Gemeente geïnteresseerd zijn, de steen zonder tussenkomst van de handel te verkopen, nodigde hij het gemeentebestuur uit de haardsteen ter plaatse, Laan Copes van Cattenburch 101, te komen bezichtigen, en zo gebeurde het. Men stond oog in oog met een imposant schoorsteenstuk. Boven een open haard was een enorme langwerpige marmeren plaat ingemetseld waarin, verdiept in hoog reliëf, een gezicht op het vestingstadje was gebeeldhouwd. Het bijschrift 'Aardenburg Anno 1662' was te lezen op twee vierkante marmeren tegels die oorspronkelijk ter weerszijden van het reliëf geplaatst waren, maar nu voor de haard lagen. Wat de afmetingen betreft (41 x 255 cm), viel vooral de enorme breedte van het geheel op, wanneer plaat en tegels naast elkaar geplaatst werden.³ In het op dezelfde dag uitgebrachte advies van een expert van Monumentenzorg die ook bij de bezichtiging aanwezig was, lezen we dat het uit wit Carraramarmer gehakte reliëf 'volgens overlevering' uit een gevel te Amsterdam afkomstig zou zijn. De materiële toestand van de nu in een schouw verwerkte gevelsteen werd als 'goed' beoordeeld en aan de authenticiteit hoefde men niet te twijfelen, althans in zoverre de steen zeventiende-eeuws was.

Een groot aantal vragen bleven evenwel nog onbeantwoord, over de herkomst, het jaar 1662 en het voorbeeld waarnaar het gezicht op de vesting was gemaakt. Kwam de steen oorspronkelijk misschien toch uit Aardenburg, maar hoe was hij dan in Amsterdam terechtgekomen, in de gevel van welk huis, en hoe uiteindelijk in Den Haag? Bij nader inzien hoeft men niet lang te zoeken naar de prent

² De gegevens omtrent de verwerving zijn ontleend aan het dossier: 'Aankoop gevelsteen Aardenburg 1662'; Gemeentearchief Sluis, Archief gemeente Sluis-Aardenburg 1995-2002, nr. 1035.

³ O.W. Boers, *De gevelstenen van Amsterdam* (Hilversum, 2007), dat alleen de gevelstenen van vóór 1795 behandelt, vermeldt als grootste voorkomende breedte 200 cm.

De 'berenning' van Aardenburg door de Fransen in 1672; prent uit L. van den Bos, *Tooneel des Oorlogs* (Amsterdam, 1675).

die de anonieme steenhouwer als voorbeeld heeft gebruikt. Het klein aantal eigentijdse prenten dat daarvoor in aanmerking komt beperkt de mogelijkheden. In het reliëf is de vesting afgebeeld gezien vanuit het zuidoosten, met het ravelijn voor de Landpoort in het midden vooraan, geflankeerd door het Oranjobolwerk links en De Punt of Oostbolwerk rechts, terwijl binnen de wallen bomen, enkele huizen en de Sint Baafskerk, boven de bebouwing uitsteken. De overeenkomst met de historische prent uit het *Tooneel des oorlogs* (1675) van het afslaan van de zogeheten berenning, de aanval van een Franse legereenheid in 1672, is treffend, zowel wat gezichtshoek betreft als in detail, zoals links vooraan de Smedekensbrug, de brug over de Eeklose Watergang.⁴ Maar dat was tien jaar later dan het jaar 1662, weliswaar hier in het marmer gebeiteld, maar niet direct in de memorietafel van de stedelijke geschiedenis. Andere bijzonderheden die tot vragen ten aanzien van de datering van de vervaardiging hadden kunnen leiden, werden toen nog niet opgemerkt, zoals de spelling van de plaatsnaam; voor de zeventiende eeuw zou men eerder 'Aerdenburg(h)' verwachten.

4 L. van den Bosch, *Tooneel des oorlogs opgerecht in de Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam, 1675).

Op 12 februari 1998 viel het besluit om tot koop over te gaan, overtuigd als men was 'van de cultuurhistorische waarde welke het reliëf voor Aardenburg vertegenwoordigt'. Een ruim krediet werd beschikbaar gesteld dat tevens de kosten van demontage, transport, reiniging en plaatsing dekte. Omdat het Gemeentelijk Museum en de Sint Baafskerk voor plaatsing van het reliëf om verschillende redenen niet in aanmerking kwamen, werd de doopsgezinde kerk benaderd, die het uiteindelijk in bruikleen ontving en het een plaats in de voorhal gaf.

Daar hing het dan aan de muur met vele vragen omhuld die nog lange tijd onbeantwoord zouden blijven tot de middag dat ik in verband met een geheel ander onderzoek gegevens bij elkaar zocht over activiteiten in Aardenburg van de familie Dyserinck. Zo kwam ik de bekende letterkundige en doopsgezinde predikant uit Vlissingen, J. Dyserinck (1835-1912), op het spoor, die op 23 juni 1872 in de kerk 'Het Lam' te Aardenburg een feestelijke voordracht had gehouden bij het tweede eeuwfeest van de verdediging van de stad tegen de zo-even genoemde Franse aanval in 1672. De gedrukte uitgave van deze rede opent met een opdracht aan A.W. van Eeghen (1827-1892), waarvan de eerste woorden de oplossing aanreikten voor de herkomst van de gevelsteen.

Prijkt in den gevel van uw huis aan Amstel's linkerboord een marmeren steen, waarop eene bekwame hand Aardenburg uithieuw.⁵

De herinnering daaraan had Dyserinck op het idee gebracht zijn rede aan hem op te dragen. Anne Willem van Eeghen, chef van het bankiershuis Cramerus & Co., was een halfbroer van de veel meer bekende Christiaan Pieter, eminent beschermer van de kunsten in de hoofdstad, filantroop en gedurende een kwart eeuw directeur van de Nederlandsche Bank. Maar ook hijzelf was een man van aanzien, lid van de Kamer van Koophandel en van de Provinciale Staten van Noord-Holland.⁶

Eenmaal op het spoor gezet, trof ik in Wijnman's bewerking van d'Ailly's *Historische gids van Amsterdam* de omschrijving aan op grond waarvan de steen geïdentificeerd kon worden.⁷ Op de achttiende wandeling neemt deze gids ons mee

5 J. Dyserinck, 'Vrede zij in uw vesting'; een toepasselijk woord, ter wijding van het tweede eeuwfeest van Aardenburg's verdediging 1672; 16 en 27 juni 1872 (Haarlem, 1872).

6 Voor de genealogie van het geslacht van Eeghen: *Nederland's patriciaat* 2 (1911), 121-128 en 45 (1959), 149-170; tevens de website: <http://home.hccnet.nl/van.eeghen/> Voor Anne Willem van Eeghen in het bijzonder: J. Rogge, *Het handelshuis Van Eeghen; proeve eener geschiedenis van een Amsterdamsch handelshuis* (Amsterdam, 1949), 365 en C. van Steijnen, 'Het album amicorum van A.W. van Eeghen (1827-1912); een speurtocht naar zijn vriendenkring', in: *Waardevol oud papier* (Haarlem, 1996), 254-260.

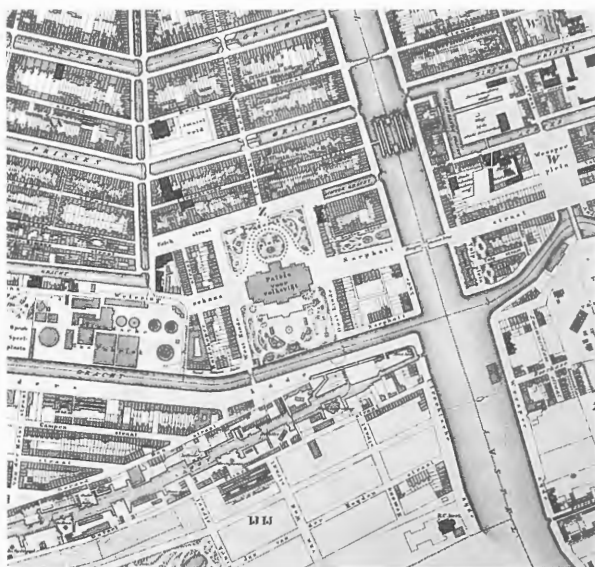
7 A.E. d'Ailly, *Historische gids van Amsterdam; bewerkt door H.F. Wijnman* (Amsterdam, 1963), 487.

Anne Willem van Eeghen (1827-1892) op zestienjarige leeftijd, getekend door zijn halfbroer Christiaan.

vanaf het Frederiksplein door de Sarphatistraat en vervolgt zijn weg linksaf langs de Amstel. Hij vervolgt dan met te wijzen op het grote herenhuis, Amstel 344, dat A.W. van Eeghen in 1867/68 daar op die hoek had laten bouwen. 'Dan ziet men meer boven onder het raam van de tweede verdieping een bij de bouw van het huis vervaardigde gevelsteen met een voorstelling van de stad Aardenburg en het jaartal 1662', zo lezen we. Eerder had Rogge in zijn beschrijving van het handelshuis Van Eeghen in een voetnoot ook al van de steen 'waarin het stedeke Aardenburg is uitgehouwen' melding gemaakt.⁸

⁸ Rogge, *Het handelshuis Van Eeghen*, 365.

Het nieuwe Frederiksplein omstreeks 1880. Detail uit de Kaart van Amsterdam van A.J. van der Stok (2e uitgave, 1881).

De gevelsteen van Amstel 344 (1867-1967)

In de jaren zestig van de negentiende eeuw kondigde de vernieuwing van Amsterdam zich met enkele grote projecten aan, zoals het Paleis voor Volksvlijt en het Vondelpark; hier en daar werd er al buiten de Singel gebouwd. De grote gangmaker van deze stedenbouwkundige ontplooiing was de arts Samuel Sarphati (1813-1866), die zich daarnaast inzette voor vernieuwingen op andere terreinen, volksgezondheid, onderwijs, handel en nijverheid. Het terrein waar Anne Willem van Eeghen zijn kapitale villa naar een ontwerp van de architect G.B. Salm in 1867/68 zou laten bouwen maakte deel uit van het gebied tussen Frederiksplein en Weesperplein dat in die jaren een grondige herinrichting onderging.⁹

De Wester- en Oosterblokhuisen die met de Hoge Sluis de Amstel afsloten waren al eerder afgebroken, evenals de Utrechtse Poort, de bolwerken werden afgegraven en de Singel rechtgetrokken. Sarphati kreeg van de stad Amsterdam voor dat terrein de 'concessie tot bebouwing en verfraaiing van den omtrek van het Paleis voor Volksvlijt', dat in 1864 plechtig was ingewijd en waartoe Sarphati zelf het

⁹ d'Ailly, *Historische gids*, 169, 170, 482-489. J. van Eck, *De Amsterdamsche Schans & de Buitensingel* (Amsterdam, 1948), 232-240.

Hoge Sluis, Amstel 344, Sarphatistraat en Paleis voor Volksvlijt, tussen 1878 en 1888 (foto: Stadsarchief Amsterdam).

initiatief had genomen. Hij was ook degene die aan de overkant van de Amstel onder architectuur van Cornelis Outshoorn vanaf 1866 zijn bekendste schepping liet bouwen, het Amstelhotel, waarvan alleen de westelijke vleugel voltooid is.

Daar schuin tegenover aan de andere kant van de Amstel werd een jaar later begonnen met de bouw van het grote statige herenhuis van Anne Willem van Eeghen, waarvan de tuin doorliep tot aan de bebouwing van de oostzijde van het Frederiksplein.¹⁰ Op de plaats van de tuin zouden twintig jaar later herenhuisen worden gebouwd. Gezien vanaf de Amstel vormden de vierkante villa van Van Eeghen met op de achtergrond het Paleis voor Volksvlijt en daar tegenover het Amstelhotel het toonbeeld van het veranderende aanzien van Amsterdam. Met hun vele vooral Amsterdamse opdrachten die vanaf 1858 een periode van meer

¹⁰ J. Kuyt et al., *G.B. Salm & A. Salm GBzn; bouwmeesters van Amsterdam* (Amsterdam, 1997), 8-22 en 51 (nr. 14). M.G. Emeis, 'Amstel 344 en Sarphatistraat 15', in: *Ons Amsterdam* 23 (1971), 261-266.

dan vijftig jaar beslaan, en waartoe bekende gebouwen als Paradiso en de Keizersgrachtkerk behoren, leverden vader en zoon Salm een essentiële bijdrage aan de enorme vraag naar gebouwen in de hoofdstad. Zij pasten een eclecticisme toe, waarbij zij talrijke elementen ontleenden aan grote stijlen uit het verleden. De villa van Van Eeghen was de eerste van een reeks die beide architecten voor draagkrachtige burgers zouden bouwen.

Dit kapitale herenhuis heeft er niet langer dan een eeuw gestaan. Nadat hij er twintig jaar gewoond had verkocht Anne Willem het, waarna het in 1894 opnieuw van eigenaar wisselde en er enige tijd een pension in geëxploiteerd werd. In 1918 kwam het in bezit van de verzekeringsmaatschappij 'Holland van 1895' die er een kantoorpand van maakte. In het begin van de jaren zestig kwam het leeg te staan en volgde een periode van verwaarlozing en achteruitgang waaraan de slopershamer in 1967 een eind maakte. En al die jaren was hoog boven de ingang het gezicht op Aardenburg anno 1662 te zien geweest dat echter, toen er geen Van Eeghen meer woonde, zijn betekenis en functie op die plaats was kwijt geraakt.

De Van Eeghens komen oorspronkelijk uit de omgeving van Kortemark, twintig kilometer ten zuidwesten van Brugge en stammen uit een oud Vlaams geslacht, dat kort na 1630 om zijn doopsgezinde geloofsovertuiging haar toevlucht zocht in Staats-Vlaanderen, met name in Aardenburg en directe omgeving, waar ze zich aansloten bij de daar reeds aanwezige doopsgezinde gemeente. Nadat deze stad door oorlogshandelingen geheel ontvolkt was geraakt en de nieuwe bevolking na de verovering in 1604 door prins Maurits eerst voornamelijk uit militairen bestond duurde het enige jaren voordat de trek van nieuwe bewoners naar de steden, dorpen en nieuwe polders op gang kwam. Onder de nieuwkomers in Aardenburg, van wie de meeste uit Vlaanderen kwamen, bevonden zich opmerkelijk veel kooplui en ambachtslieden en onder hen was een groot aantal uitgeweken doopsgezinden, die al in 1615 octrooi van vrijheid van godsdiensttoefening hadden gekregen en in 1635 toestemming om dat binnen de stad te doen. Eén van hen was Christiaan van Eeghen, die zich daar omstreeks 1632 met zijn gezin als 'coopman in lakenen' vestigde en er in 1634 als poorter werd ingeschreven.¹¹ Bij de keuze van Aardenburg zal behalve de aanwezigheid van een doopsgezinde gemeente ongetwijfeld ook hebben meegespeeld, dat van daaruit de handelsbetrekkingen met hun geboorteland en met name Brugge goed te onderhouden waren. De mennonieten in Aardenburg hielden zich vooral bezig met de handel in lijnwaden, die ze uit hun vaderland hadden meegenomen en 'ook met sulke neeringen waartoe haar de nabuurschap van Vlaanderen de gelegenheid gaf'. Christiaan en zijn oudste zoon Jacob (1631-1697) kwamen er in korte tijd tot een zekere

11 Rogge, *Het handelshuis Van Eeghen*, 9-23.

welstand. De handel in linnen bloeide en daarnaast deden ze goede zaken in lijnzaad en zout. Jacob's tweede huwelijk bracht hem in contact met rijke doopsgezinden in Haarlem met hun blekerijen en in Amsterdam, het centrum van de linnenhandel. Koopman Jacob van Eeghen verhuisde in 1662 naar dit centrum van de wereldhandel om daar zijn geluk verder te beproeven. De ongekende mogelijkheden die Amsterdam op dat moment voor de uitbreiding van zijn zaken bood, zullen bij deze beslissing de doorslag hebben gegeven, maar daarbij mogen we niet vergeten dat er zich in Aardenburg minder gunstig ontwikkelingen voordeden.¹² De inkrumping van het garnizoen in 1656 ging ten koste van de broze welvaart, daarbij kwam dat de handel tussen Aardenburg en Brugge vanaf 1658 geheel stil kwam te liggen door de uitvaardiging van een plakkaat dat het vervoer van goederen per kar of wagen van Aardenburg naar Brugge verbood. Het godsdienstig klimaat werd er ook niet beter op toen de classis Walcheren iemand aanstelde om tegen de wederdopers buiten Aardenburg te prediken en in 1651 en 1652 ondervonden de doopsgezinden duidelijke tegenwerking van het stedelijke kerkbestuur om hun 'vermaanhuis' uit te breiden. De verdediging van de 'ware gereformeerde religie' enerzijds en die van de ware vrijheid anderzijds konden ook hier niet door dezelfde deur. De robuuste bastions op de gevelsteen mogen dan Aardenburg als veilige haven voor de uitgeweken dopers in herinnering roepen, maar lieten geen blik toe op wat er zich binnen de omwalling afspeelde.

Enmaal in Amsterdam gevestigd, waar hij zijn handel in linnen, zout, wijn en graan alleen maar zag groeien, en hij daarnaast ook als reder optrad, verloor hij Aardenburg en omgeving niet uit het oog. Niet alleen bracht hij er de zomers graag door op zijn hofstede te Heille of op die aan de Pietersdijk, ook had hij er zijn zakelijke belangen; voor de inkoop van linnen in Vlaanderen gebruikte hij Aardenburg als uitvalsbasis en in de loop der jaren had hij in Staats-Vlaanderen huizen en land gekocht. Voor de afwikkeling van zaken van familieleden die in de problemen waren geraakt, verbleef hij er soms langdurig. Hij is er ook overleden, op 1 februari 1697, 'en lyd aldaer in de kerk bij moeder saliger begraven'. 'Jacob van Eeghen is de Aartsvader van het bestaande handelshuis' concludeert J. Rogge in zijn geschiedenis van het handelshuis Van Eeghen (1949). 'Hij was het, die de grondslagen legde en met het optrekken der muren een aanvang heeft gemaakt'. Zonder het overbrengen van zijn zaken van Aardenburg naar Amsterdam in 1662 was hem dat niet gelukt.

Met de naamgeving van zijn voorname villa wilde Anne Willem twee eeuwen later de herkomst en het geboortjaar van het Amsterdamse handelshuis Van Ee-

12 G.A.C. van Vooren, 'Aardenburg en zijn betrekkingen met Vlaanderen na de Tachtigjarige Oorlog (1648-1666)', in: *Appeltjes van het Meetjesland XIV* (1963), 254-260.

ghen en de verbondenheid van het geslacht met Aardenburg markeren. Niet alleen hij, ook twee generatiegenoten in zijn uitgebreide familie hebben hun verre Vlaamse verleden op dezelfde wijze gehonoreerd. Zijn neef Jan van Eeghen (1816-1865), zoon van Anne Willem's gelijknamige oom Jan, liet even buiten Doorn een buitenplaats 'Aardenburg' bouwen dat vooral in de zomermaanden enige tijd als het centrum voor de familie fungeerde en neef Pieter (1844-1907), zoon van zijn broer Christiaan Pieter, had bij Nijmegen zijn buitenverblijf 'Cortemerck' waar hij graag verbleef.¹³

Van haardsteen tot museumstuk (1967 tot heden)

Welk lot stond de gevelsteen van Amstel 344 te wachten, toen men in 1967 ertoe overging het huis af te breken? We zouden toch mogen verwachten dat het pand, toen net een eeuw oud, door het Gemeentelijk bureau Monumentenzorg aan het lijstje van historische panden was toegevoegd en daardoor enige bescherming genoot; of had het, in eclectische stijl gebouwd, daarvoor in die jaren nog niet de goede papieren? En als het huis dan al voor een nieuw kantoorpand moest wijken, wie zou zich dan nog om een gevelsteen bekommeren, waarvan de betekenis wellicht allang in de vergetelheid was geraakt, zelfs bij het nageslacht van de oorspronkelijke bouwheer. In zijn boek over de gevelstenen van Amsterdam wijst Boers erop dat het vaak particulieren en antiquairs zijn geweest die gevelstenen uit het puin van afgebroken panden wisten te redden. Het was voor hen 'niet moeilijk om voor een paar tientjes de gevelsteen te kopen'.¹⁴ En dat is nu precies wat er met de gevelsteen van Amstel 344 is gebeurd.

Hoe is de steen in Den Haag terechtgekomen? Het kostte enig zoekwerk, via het Internet, bij het Kadaster en bij de Gemeente, voordat ik voldoende informatie verzameld had om de juiste personen de juiste vragen te kunnen stellen. Het Kadaster Den Haag informeerde mij over de eigenaren van het pand Laan Copes van Chattenburgh 101 waar de gevelsteen zich bevond, teruggaand in de tijd tot het begin van de zestiger jaren van de vorige eeuw. Zo kwam ik uiteindelijk terecht bij mevrouw Hogervorst, geboren Roodenburgh, die het huis in 1967 had gekocht, en wier dochter Caroline dertig jaar later via een tussenper-

13 H.M.J. Tromp, *Aardenburg te Doorn; bijdragen tot het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van Nederlandse historische tuinen, parken en buitenplaatsen* (Zeist, 1982). R.W.P. de Vries, 'Levensbericht van Pieter van Eeghen', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1908), 94-113.

14 Boers, *De gevelstenen van Amsterdam*, 27.

De doopsgezinde kerk 'Het Lam' aan de Weststraat in Aardenburg.

soon de gemeente Sluis-Aardenburg had benaderd voor een eventuele verkoop van de 'haardsteen'. De laatste was zo vriendelijk mij uitvoerig in te lichten hoe haar moeder met een kordate reddingsoperatie in het bezit van de steen was gekomen.¹⁵ Zij schreef mij op 2 november 2006 het volgende opmerkelijke relaas:

Mijn ouders hebben mij vele malen verteld dat zij – bij één van hun bezoeken aan Amsterdam – langs een pand liepen dat gesloopt werd. Ze ontdekten de ingemetselde gevelsteen, die toen nog pikzwart was, en hadden er direct belangstelling voor; ze konden nog net op tijd voorkomen dat de steen op brute wijze met het andere puin op de grond gesmeten zou worden en door de slopers 200 gulden [sic!] aan te bieden om de steen er onbeschadigd uit te halen hebben ze de steen kunnen redden.

15 Ik ben mevrouw Caroline Hogervorst zeer erkentelijk voor haar bereidheid deze informatie te verstrekken.

De slopers hebben het netjes gedaan en mijn ouders hebben de steen naar hun zojuist aangekochte pand in Den Haag laten transporteren. [...] Ik herinner mij dat wij tenminste 30 weekenden bezig zijn geweest met tandenborstels al het zwarte vuil van de steen af te poetsen en borstelen. [...] Na de dood van mijn ouders leek het mij gepast de steen aan te bieden aan de gemeente Aardenburg, aangezien ik er zelf op dat moment geen plaats voor had.

Op de vraag of de belangstelling van haar moeder voor de steen wellicht gewekt kon zijn door de overeenkomst van haar meisjesnaam 'Roodenburgh' met de benaming waarmee Aardenburg in de middeleeuwen werd aangeduid, moest zij het antwoord schuldig blijven. Het blijft evenwel een zeer aannemelijke veronderstelling.

Zoals we gezien hebben, deed de Gemeente er niet lang over om tot aankoop te besluiten, waarna het nog twee jaar zou duren, voordat het imposante marmeren stadsgezicht, gereinigd en fraai gemonteerd een vaste plaats zou krijgen in de voorhal van de doopsgezinde kerk van Aardenburg. Niemand had in 2000 kunnen vermoeden hoe historisch verantwoord deze locatie gekozen was. 'Het Lam' was ook al in 1662 de plaats van samenkomst van de doopsgezinde gemeenschap, het jaar waarin Jacob van Eeghen uit haar midden wegtrok en de grote stap waagde om in Amsterdam zijn geluk te beproeven. Zoals de steen een eeuw lang van 1867 tot 1967 in Amsterdam de verbondenheid van het geslacht Van Eeghen met Aardenburg verbeeldde, zo begint ze – na een merkwaardige dertigjarige ballingschap in een woning in Den Haag – in Aardenburg aan een nieuwe taak: een dankbetoon van de stad aan het geslacht Van Eeghen.

400 jaar doopsgezinden bij 't Lam in Amsterdam

Wat een kerkgebouw kan vertellen over de gemeente die zich er thuis weet

Dit jaar viert de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam dat zij sinds 1608 samenkomen aan het Singel te Amsterdam. Om ten volle te beseffen hoe groot de feestvreugde in 1608 geweest moet zijn, toen de doopsgezinden hun eigen kerk in gebruik namen, is het misschien goed om even stil te staan bij de periode die daaraan voorafging. Er zijn immers al veel langer dan 400 jaar doopsgezinden in deze stad. In 1531 werd het volgende over de dopers opgeschreven in een Amsterdamse kroniek:

soe es dieselfde ketterie oeck in Hollant opgeresen alsoe dat sommige mannen ende vrouwen bij malckanderen quamen op heymelicke plaetsen ende sij coeren een man uut den hoop die sij hoer bisschop maeckten ende die dede een sermoen voer hoer allen ende dan so lieten sij hoer van hoer bisschop wederdoepen in den naem Christi. Ende dese ketterij worde so groot in Hollant ende bijsonderling binnen Amsterdam dat die heren in den Haghe dat vernoemen hebben ende sij hebben den procureer generael tot Amstelredam gesent, diewelck dat daer ondersoeck of gedaen heeft, alsoe dat hij tien mannen bij nachte van den bedde gehaelt heeft die men seyden dat weder verdoept waren. Ende hij heft dese tien mannen in de Haghe gebrocht, daer sij omtrent 14 dagen gevangen laghen ende binnen die tijt soe schickten die heren een bode te Bruesel an den keyser om te weten wat dat sij mit dese verdoepers doen soudon. Die keyser heeft die sentencie daerof gegheven als dat men hoer al te samen onthoefden soudon ende dat men hoer hoefden soudon setten op een staeck.¹

Zo verging het de eerste wederdopers in Amsterdam een kleine tachtig jaar voordat de kerk 'Bij 't Lam' gebouwd werd. Hun hoofden werden in een harington teruggestuurd naar Amsterdam alwaar ze op staken tentoongesteld werden. Aanvankelijk stond het Amsterdamse stadsbestuur tamelijk welwillend tegenover de nieuwkomers en was het vooral de landelijke overheid die aandrang op strenge

¹ Amsterdamse kroniek over Jan Volckertsz uit 1531. De auteursnaam is niet bekend. Zoals geciteerd in: A.F. Mellink (red.), *Documenta anabaptistica Neerlandica V Amsterdam (1531-1536)* [*Kerkhistorische bijdragen* XII] (Leiden, 1985), 1.

vervolging.² Dit veranderde toen een aantal radicale wederdopers aan de macht kwam in de Duitse stad Munster, welke zij in de overtuiging dat het einde der tijden spoedig zou aanbreken, uitriepen tot het nieuwe Jeruzalem. Vanuit Noord-Holland verzamelden zich wederdopers om hun geloofsgenoten in Munster bij te staan. Toen een schip vol radicale wederdopers in 1534 door de autoriteiten in Amsterdam aan de ketting werd gelegd, uitten vijf van hen hun frustratie door met getrokken zwaarden door de straten van Amsterdam te lopen. Zij riepen de goddelozen op tot boetedoening en kondigden de Dag des oordeels aan. Volgens de profetie van doper Dirkgen Tasch zou er namelijk een duisternis van drie dagen binnen Amsterdam vallen tussen de oude en de nieuwe zijde. De stad zou zonder bloedstorting door God gegeven worden aan hen die in 't verbond waren.³ De zegen van God zou volgens de zwaardlopers rusten op de nieuwe zijde, waar de huizen stonden die in deze jaren als vergaderplaatsen voor de wederdopers fungeerden. Zijn vloek zou rusten op de oude zijde.⁴

Een ander groepje radicale wederdopers, beter bekend als de naaktlopers, kwam in de ban van een visioen van de profeet Henrick Henricxs. Zij verbrandden hun kleren waarna er brand uitbrak in het huis en zij naakt door de Amsterdamse straten trokken, al roepende dat de waarheid naakt is en waarschuwend voor de aanstaande wraak Gods. Volgens Gerrit van Assendelft, op dat moment president van het Hof van Holland, gaven deze naaktlopers in de verhoren aan dat zij de profeet gehoorzaamd hadden, zonder te weten wat 'dit misterye beduyt'.⁵ Zij zagen het als een proeve van God waarmee deze hun gehoorzaamheid wilde testen. De katholieke burgemeester Joost Buyck Sybrandsz schreef dat de profeet tot één van de naaktlopers gezegd zou hebben dat het oordeel Gods nakende is en dat hij tot in de eeuwigheid verdoemd was. De naaktlopers meenden volgens de burgemeester een brandoffer tot God te brengen, door alles wat van de aarde gemaakt was te verbranden.⁶

De overtuiging dat Amsterdam aan de wederdopers gegeven zou worden, bleef bestaan onder een aantal radicale wederdopers. In 1535 besloten zij God een

2 Karel de Vijfde bepaalde in 1529 dat lagere gerechten niet langer ketterzaken mochten behandelen, maar dat alle gevallen van ketterij door het Hof van Holland behandeld moesten worden. Doordat hij ketterij als goddelijke majesteitsschennis aanmerkte, zouden degenen die schuldig bevonden worden automatisch de doodstraf dienen te krijgen. Zie B. Koene, *Voor God, graaf en geslacht* (Hilversum, 2005), 198-199.

3 G. van Grosheide, *Bijdragen tot de geschiedenis der anabaptisten in Amsterdam* (Hilversum, 1939), 7.

4 Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw* (Nijmegen, 1978), 31.

5 Mellink, *Amsterdam (1531-1536)*, 112.

6 Mellink, *Amsterdam (1531-1536)*, 114-115.

A^o 1535, den 11 Februarij hebben 7 Mannen en 3 Vrouwen inde Soutsteegh tot Amsteldam haer klederen verbrant en naectt langhs de Straten lopende geroepen, Wee Wee, de wreacke Gods. etc.

Naaktlopers/wederdopers in Amsterdam, 11 februari 1535 (foto: DG bibl. UBA).

handje te helpen door een aanslag te plegen op het stadhuis op de Dam. Deze gebeurtenis maakte diepe indruk op de burgers van Amsterdam. Net als de activiteiten van de zwaard- en naaktlopers heeft ook deze actie veel stof tot tekeningen en verslagen opgeleverd.⁷ Met trots werd vastgelegd dat de Amsterdamse burgers overwonnen en de oproerkraaiers terechtgesteld werden. Jaarlijks werd de overwinning op de wederdopers met een processie herdacht en tot in lengte van dagen werd doopsgezinden door tegenstanders de aanslag van 1535 voor de voeten geworpen.

De naaktlopers, zwaardlopers en de aanval op het stadhuis op de Dam hadden dus de angst van de Amsterdamse burgers gewekt en werkten daarmee de vervolgingen in de hand. Uiterste voorzichtigheid was derhalve geboden wanneer do-

⁷ Zie bijvoorbeeld de illustraties, gemaakt naar één of meerdere schilderijen van Barent Dirksz, in *Het boeck D. Lamberti Hortensii van Montfoort, van den oproer der weder-dooperen: eerst in 't Latijn beschreven, ende ghedruckt tot Basel [...]* ende nu in *Nederlands overgheset, mitsgaeders een voor-reden van den selven auteur aen de E. wijze ende voorsienighe heeren, burghemeesteren, schepenen ende raedt der stadt Amsterdam* (Amsterdam, 1643). De originele schilderijen gingen verloren tijdens de stadsbrand van 1652.

pers wilden samenkomen. De luxe van een eigen kerkgebouw was ver te zoeken. Stiekem verzamelden zij zich op zolders, in pakhuizen, buiten de stadspoorten in het open veld of op boten om daar samen de bijbel te lezen. Aanzeggens verspreidden mondeling het bericht waar de volgende bijeenkomst gehouden zou worden. Uit de verhoren en vonnissen van wederdopers in deze periode blijkt dat een aantal particuliere huizen binnen de stadsmuren gebruikt werd voor bijeenkomsten. In de jaren dertig werd vooral het huis van Jan Paeuw als plaats genoemd waar vele personen gedoopt zouden zijn. Helaas is niet duidelijk waar dit huis stond.⁸ Datzelfde geldt voor de tuinen van Willem Boom, waar men samenkam 'sprekende van Goodts Woord'.⁹ Het adres van de woning van Jan Pouwelszn, eveneens genoemd als vergader- en doopplaats, is wel bekend; 'zijnde de platte huizen in de ramen aan de Nieuwe Zijde'.¹⁰ In de jaren veertig van de zestiende eeuw vergaderde men bij Weyntgen Geryt Borstendochter (adres onbekend) en in het huis van Aeltgen de Wael, eerst op de Oudezijds Achterburgwal, later bij de Regulierspoort. Grotere vergaderingen vond men op de Nieuwezijds Voorburgwal in het huis van Dirck Peterssen en Aeltgen Egberts. Zolders, huizen in opbouw en huisjes in steegjes bij de Warmoesstraat en de Nieuwezijds Achterburgwal (de huidige Spuistraat) werden eveneens veelvuldig gebruikt voor bijeenkomsten.¹¹

Meerdere vergaderingen vonden uit veiligheidsoverwegingen plaats buiten de stadspoorten. Ten huize van Schoen Yeff, dat buiten de Sint Anthonispoort lag, werd vergaderd. Tevens wordt er melding gemaakt van doop en handoplegging buiten de Sint Anthonispoort en doop en vergadering buiten de Jan Roodenpoort aan het Singel.¹² Het voor bijeenkomsten gebruikte perceel van Jan Qui-

8 Dit komt in meerdere confessies terug. Volgens de confessie van Jannetgen Thijsdochter, op 23 januari 1535 genoteerd, werden er wel 300 mensen gedoopt in het huis van Paeuw. Jan Paeuw zelf zegt, na op de pijnbank gelegd te zijn, volgens zijn confessie genoteerd 29 december 1534, dat er slechts 40 à 50 mensen in zijn huis gedoopt werden. Zie Grosheide, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 94 en G. Grosheide, 'Verhooren en vonnissen der wederdoopers betrokken bij de aanslagen op Amsterdam in 1534 en 1535' (s.l., s.n.), overdruk uit de *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* XLI (1920), 179, 46.

9 Grosheide, 'Verhooren en vonnissen', 174.

10 Volgens de confessie van Jan Paeuw van 1 januari 1535 is hij zelf gedoopt op dit adres. Grosheide, 'Verhooren en vonnissen', 51. Deze platte huizen zijn zichtbaar op de kaart van Cornelis Anthonisz uit 1536 en 1538. Zie: Mellink, *Amsterdam en de wederdopers*, 28.

11 Grosheide, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 233.

12 Grosheide, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 167, 172, 173. In het Stadsarchief Amsterdam (hierna: SAA) is een aankoopakte bewaard van een stuk land van vier roeden groot buiten de Jan Roodenpoort, op het Jan Hanspoortpad, opgesteld op 9 november 1565. SAA, 1120, 2086: 'Huurboek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam' (hierna: VDGA).

rijnszn lag aan de vesten in een 'slopgen', dat men moest ingaan 'omtrent de Korsjespoort'.¹³ Ook schepen werden wel gebruikt als vergaderplaatsen. Volgens de doopsgezinde stadshistoricus Jan Wagenaar werden bijeenkomsten waarschijnlijk tot 1581 niet op een vaste plaats gehouden. Hij bericht over een bijeenkomst van 12 Waterlandse en Vlaamse gemeenten die van 4 tot 7 maart 1581 in Amsterdam plaatsvond en handelde over een lerarentekort. Tegen die tijd waren er volgens hem al twee of drie bijzondere vergaderingen van doopsgezinden geweest in de stad, maar waar precies is onduidelijk. Verder weet hij te melden dat sommigen zeggen dat na 1578 de meeste vergaderingen op de Nieuwendijk werden gehouden, 'omtrent de Haarlemmerpoort'. In dezelfde tijd hielden de Waterlandse doopsgezinden hun bijeenkomsten in een pakhuis in de Nieuwstraat of Teerketelssteeg, in later tijd de oude of de kleine Spyker genaamd.

De Vlaamingen vergaderden, vermoedelyk, insgelyks, in een Pakhuis, op den Nieuwezyds-Agterburgwal, tusschen de Lynbaans- en Spaarpotssteegen, daar de oude Vlaamingen nog byeen komen. Doch waar de Friezen, ten deezen tyde, Byeenkomst gehouden hadden, in een Pakhuis de Arke Noe genaamd, op de Heerengraft, tusschen de Korsjes- en Molensteegen. Veel minder nog, weet ik eenige Vergaderplaats der Hoogduitsche Doopsgezinden aan te wyzen.¹⁴

Qua ligging hadden de wederdopers een duidelijke voorkeur voor de nieuwe (west) zijde van de stad. Deze voorkeur zou wellicht voort kunnen komen uit de eerder genoemde profetie van Dirkgen Tasch, die ook leidde tot het oproer van de zwaardlopers. Het is opvallend dat in de tijd dat doopsgezinden vaste vergaderplaatsen konden gaan inrichten – toen inmiddels reeds lang gebleken was dat Tasch' profetie niet verwezenlijkt was en die wellicht zelfs al was vergeten – de dopers toch zonder uitzondering hun kerken aan de nieuwe zijde stichtten.¹⁵ De zestiende-eeuwse bronnen geven helaas niet meer informatie over de vergaderplaatsen dan de incomplete gegevens over de mogelijke ligging van een aantal van deze voor samenkomsten gebruikte huizen.

De roerige jaren dertig van de zestiende eeuw gingen voorbij en de radicale groep wederdopers, ook wel de munstersen genoemd, verwerd tot een minderheid onder de wederdopers. De Friese uitgetreden vicaris Menno Simons verwierf steeds meer aanhangers met zijn geweldloze visie. De weerloosheid werd

13 Grosheide, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 233.

14 J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe* (Alphen aan de Rijn/Amsterdam, 1971-1972; repr. van: Amsterdam, 1760-1802), III, derde boek, 193.

15 Pas in de twintigste eeuw is er met de Oosterparkkerk een doopsgezinde kerk in het oostelijk deel van Amsterdam gekomen. Een uitbreiding naar Amsterdam-Noord had in 1842 reeds plaatsgevonden met de bouw van de vermaning aan het Meerpad.

een doopsgezind kenmerk. De wederdopers veranderden van naam: zij werden mennonieten of mennisten genoemd, later doopsgezinden. Zij zochten hun heil binnen hun eigen gemeentes, die zij zonder vlek en rimpel trachtten te behouden, wat wil zeggen dat zij in leer en leven probeerden navolgers van Christus te zijn en daarom een strenge ethiek handhaafden. Hoe streng deze ethiek door middel van tucht, ban en mijding diende te worden nageleefd, daarover verschilden ze nog wel eens van mening. Meerdere splitsingen waren het gevolg, waardoor er aan het einde van de zestiende eeuw al acht verschillende doopsgezinde stromingen bestonden in Amsterdam.¹⁶ Nog steeds werden de dopers omwille van hun geloof vervolgd. In Amsterdam hebben zich nog grote processen afgespeeld tegen doopsgezinden in 1549 tot 1550, 1552 tot 1553, 1569 en 1571.¹⁷ De Alteratie van Amsterdam in 1578, waarbij de stad zich aansloot bij de Opstand van Willem van Oranje en het katholieke stadsbestuur plaats moest maken voor een calvinistisch stadsbestuur, betekende het definitieve einde van de vervolgingen.

‘Ruyme schuyre ofte getimmerte’: 1608-1639

Toen de uit Aken afkomstige gepensioneerde lakenhandelaar Van Warendorp zich begin zeventiende eeuw in Amsterdam vestigde, kocht hij een stuk grond gelegen tussen de Koningsgracht, die nu weer het Singel heet, en de Veste, wat nu de Herengracht is. Aan de Singelzijde bouwde hij twee huizen. Zijn woonhuis noemde hij ‘Huis Aken’ (Singel 454) zodat het huis ernaast al snel onder de naam ‘het huis naast Aken’ bekend werd. Ook aan de kant van de Veste bouwde hij twee huisjes. Tussen de huizen was nu een omsloten tuin ontstaan.¹⁸ In tegenstelling tot in Aken, mochten dissenters in Amsterdam sinds de Alteratie wel kerkgebouwen bouwen, zolang ze maar niet vanaf de openbare weg als kerk herkenbaar waren en niet met kerkklokken de mensen opriepen daar ter kerke te gaan. Van Warendorp bouwde dan ook midden in zijn omsloten tuin een grote schuur of getimmerte, waar de Vlaamse mennonieten hun kerkdiensten mochten houden. De kosten van de grond en de bouw van de kerk bedroegen f 7.800.

¹⁶ S. Groenveld, J.P. Jacobszoon & S.L. Verheus (red.), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zuthpen, 1981), 72.

¹⁷ A.F. Mellink, *Documenta anabaptistica Neerlandica II Amsterdam (1536-1578)* [*Kerkhistorische bijdragen* VI] (Leiden, 1980), VIII-XIV.

¹⁸ F. Kuiper & N. van der Zijpp, *Bij 't Lam 1608-1958; de doopsgezinde Singelkerk te Amsterdam* (Amsterdam, 1959), 26-27.

Het gebouw was 70 voet lang en 33 voet breed, wat ongeveer 19 meter lang en 9 meter breed is.¹⁹

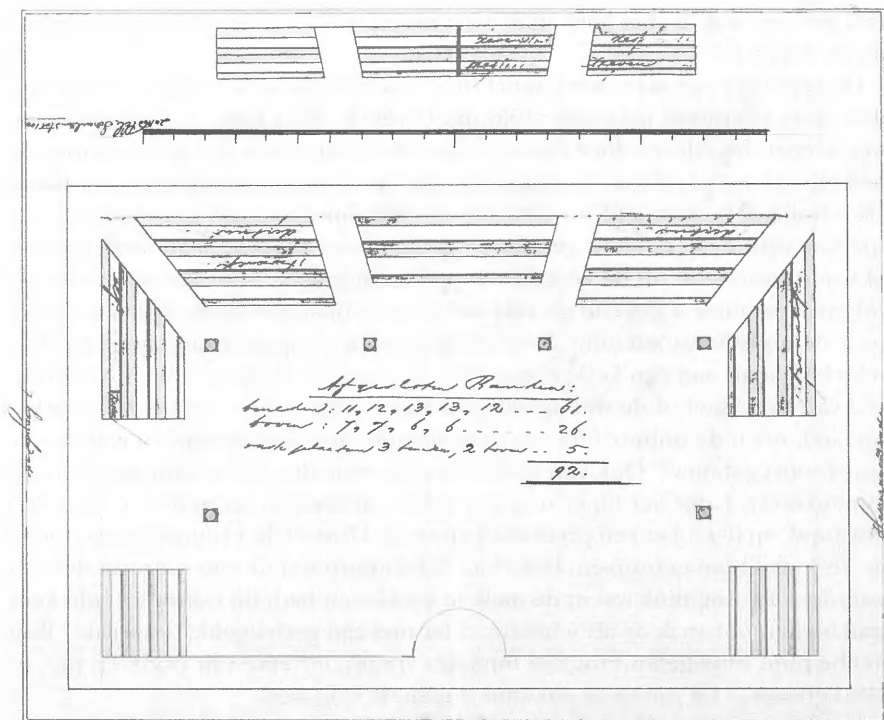
De regel dat een schuilkerk vanaf de straat niet als kerk herkend mocht worden, ging overigens lang niet altijd op. De kerk 'Bij 't Lam' was weliswaar aan weerszijden ingesloten door huizen, maar die waren zeker niet groot genoeg om de kerk erachter te doen schuilgaan. De meeste doperse vergaderplaatsen die nu als schuilkerk bestempeld worden, waren eigenlijk helemaal geen traditionele, speciaal voor de kerkdienst gebouwde kerken maar simpele pakhuizen, schuren of woonhuizen die tot de kerkdienst werden ingericht. Men was tijdens de vervolgingstijd immers gewend geraakt om in dergelijke gebouwen bijeen te komen voor de godsdienstoefening. Bovendien kenden doopsgezinden geen symbolische betekenis aan een kerkgebouw toe. Zij zagen de kerk niet als een voorportaal van de hemel of de woonplaats van God. Volgens hen was noch het gebed tot God, noch de ontmoeting van de gemeente met God gebonden aan een bepaald soort gebouw.²⁰ Ook Van Warendorp bouwde dus een schuur als plaats van samenkomst. Later liet hij er nog een zolder uitbreken, zodat er een gaanderij ontstond, en liet hij er een preekstoel inzetten. Hoewel de Vlaamse mennonieten de kerk mochten gebruiken, bleef Van Warendorp wel de eigenaar van de kerk, waardoor hij nog flink wat in de melk te brokkelen had. Bij twisten in 'zijn kerk' trad hij dan ook vaak op als scheidsrechter met zijn gevleugelde uitspraak: 'ik en hebbe mijn huys gebout tot een huys des vredes, ter eere van Godt, en niet tot een kiffhuys'.²¹ Of zijn wens uitkwam, zullen we nog zien.

In 1632 stierf Van Warendorp, en enige weken daarna zijn vrouw. Het grootste deel van zijn bezittingen, inclusief het kerkgebouw, liet hij na aan de kinderen en kleinkinderen van zijn zusters. In zijn testament regelde hij tot in de details – in wel 61 artikelen – hoe er met zijn kerk diende te worden omgegaan. Niet alleen bepaalde hij dat zijn erfgenamen voor het onderhoud van de kerk dienden te zorgen, maar ook tot in de details precies hoe: zij moesten de gang naar de kerk toe vrij en schoon houden, mochten geen handelswaar opslaan in de kerk en moesten in de zomer op hete dagen de deur naar de tuin openzetten om te luchten. Van Warendorp wilde dat het er ook na zijn dood in zijn kerk aan toeging volgens zijn wensen. Zo legde hij testamentair vast dat zowel voor als na de

19 F. Muller, 'Omstandig verhaal van de stichting der tegenwoordige vergaderplaats van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, voorheen bekend onder den naam: bij het Lam, van hare verbouwing enz. tot op onzen tijd, benevens eenige bijzonderheden omtrent den stichter en de gemeente', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 3 oude reeks (1863), 1-42, aldaar 17.

20 C.A. van Swigchem, T. Brouwer & W. van Os, *Een huis voor het woord; het protestantse kerkinterieur tot 1900* (Den Haag/Zeist, 1984), 81.

21 Muller, 'Omstandig verhaal', 9.

Bouwtekening schuilkerk 'Bij 't Lam' (foto: Stadsarchief Amsterdam).

preek op *ordentlijke wijze* Davids Psalmen gezongen dienden te worden en *niets anders*, op straffe van twee ponden ten behoeve van het armenweeshuis en twee ponden ten behoeve van de aalmoezeniers binnen de stad Amsterdam.²² Is de huidige Singelkerk dan de kerk van Van Warendorp? Helaas kan ik u die historische sensatie niet bieden. In Amsterdam wordt dit jaar dan ook niet het 400-jarig bestaan van het kerkgebouw gevierd, maar van de locatie, al 400 jaar plaats van samenkomst voor doopsgezinde kerkdiensten. Van Warendorps schuur of getimmerte vertoonde in 1639 als gevolg van rottende fundamentplanken namelijk zulke grote scheuren dat een grote reparatie noodzakelijk was. Daar kwam nog bij dat de gemeente der Vlaamse mennonieten zo gegroeid was sinds de bouw

²² SAA, 1120, 802: 'Stukken betreffende de erven aan Singel en Herengracht met de kerk het Lam afkomstig uit de nalatenschap van Van Warendorp 1607-1640'. Zie verder: Muller, 'Omstandig verhaal', 7-13; Kuiper & Van der Zijpp, *Bij 't Lam*, 29-30.

van de kerk, dat ook een aanzienlijke vergroting van het gebouw nodig was. Deze groei was het gevolg van de vereniging die in datzelfde jaar plaatsvond tussen de doopsgezinde gemeenten van de Hoogduitsers en de Jonge Friezen met de Vlamingen die hier reeds ter kerke gingen.

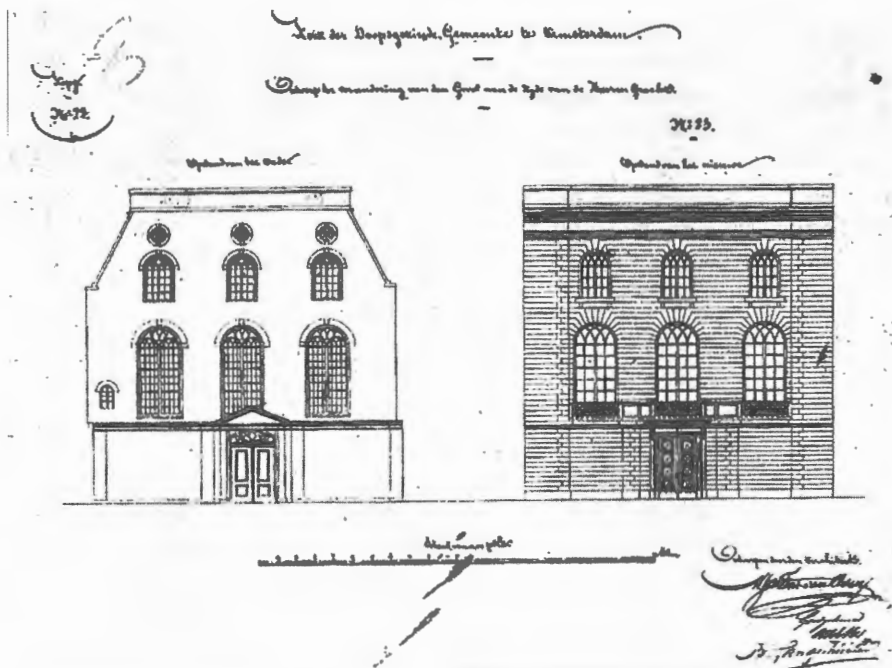
Men besloot daarop een nieuwe kerk te bouwen. Helaas heb ik van de oude kerk nergens afbeeldingen kunnen vinden. Op een bouwtekening van de huidige kerk zijn wel het verschil tussen de omtrek van de oude en de nieuwe kerk goed zien.²³ De gestippelde lijn is de omtrek van Van Warendorps kerkgebouw, dat precies even breed was als het 'huis Aken' en het huis daarnaast tezamen. De dikke rode lijn is de omtrek van de huidige kerk. De oostelijke muur is dus hetzelfde gebleven, alleen een stukje naar de Herengracht toe uitgebreid. Die zijde grensde aan Brouwerij 't Lam, eigendom van de doopsgezinde Gillis Marcelis. Dat de Singelkerk lange tijd bekend heeft gestaan als de kerk 'Bij 't Lam' heeft dus niets te maken met het Lam Gods, maar refereert simpelweg aan het bier van de bureu. De kerk was zowel van Herengrachtszijde als van de Singelzijde bereikbaar via een onoverdekte steeg. De gang vanaf de Singelzijde, die tegenwoordig nog steeds de entree vormt, was een steeg die uitkwam op een pleintje naast de kerk.

Schuilkerk als schaaapskooi: 1639-ca. 1800

Dit kerkgebouw is dus sinds 1639 een huis voor de Verenigde Vlaams-Fries-Duitse doopsgezinde gemeente 'Bij 't Lam'. Het initiatief voor de verzoening tussen de Vlamingen en de Verenigde Hoogduitsers en Jonge Friezen kwam van vier leraren van de Vlaamse gemeente 'Bij 't Lam'. Zij hoopten dat de eerdere hereniging van Friezen en Vlamingen te Harlingen in 1626 navolging zou vinden. Zij stelden daartoe in hetzelfde jaar een belijdenis op in de vorm van drie vragen en antwoorden, en noemden die *'t Olijftacxken*. Zij verwoordden hierin wat volgens hen de kentekenen waren van Gods gemeente en vroegen zich vervolgens af, waaruit dan zou blijken dat enkel de Vlamingen zich deze kentekenen mogen toe-eigenen, en met welke woorden God het vrede sluiten zou verbieden?²⁴ De Hoogduit-

²³ SAA 1120, 63: 'Stukken betreffende huizen en erven aan de Herengracht achter de kerk Het Lam 1660-1670'.

²⁴ S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden: geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, 2000), 390-392; J.A. Oosterbaan, 'Vlekken en rimpels; over verdeeldheid en hereniging', in: Groenveld, *Wederdopers, menisten, doopsgezinden*, 62-83, aldaar 74-75.

Zijaanzicht van de schuilkerk 'Bij 't Lam' (foto: Stadsarchief Amsterdam).

sers en Jonge Friezen waren al sinds 1591 met elkaar verenigd in Amsterdam. Van 1594 tot 1613 waren zij tijdelijk verenigd met de Waterlanders en noemden zichzelf toen de Bevredigde Broederschap.²⁵ Na de breuk met de Waterlanders besloten de Hoogduiters en Jonge Friezen in 1639 op basis van 't *Olijftaccken* het nu met de Vlamingen te proberen. De verenigingsdienst werd gehouden op 26 april, duurde volgens de overlevering een uur of vijf en zou bijgewoond zijn door meer dan drieduizend mensen.²⁶ Deze vereniging in Amsterdam vond uiteindelijk navolging in heel Nederland, waardoor de versnippering van de doopsgezinden werd verminderd.

De Amsterdamse Oude Vlamingen raakten verdeeld over het al dan niet aansluiten bij de (Jonge) Vlamingen. Een deel herenigde zich in 1632, 46 jaar na de scheiding, weer met de (Jonge) Vlamingen op basis van 't *Olijftaccken*. Het andere

²⁵ Oosterbaan, 'Vlekken en rimpels', 73.

²⁶ Kuiper & Van der Zijpp, *Bij 't Lam*, 44-45.

deel, dat zich Dantziger Oude Vlamingen ging noemen, hield zich echter buiten deze hereniging en bleef als splintergroepering eigen kerkdiensten houden in de 'Zes Kruijkjes'. Op een steenworp afstand van elkaar, kerkten de overgebleven andere Amsterdamse doopsgezinde stromingen. De Waterlanders in 'de Toren', verderop op het Singel, vormde na de Verenigden de grootste groep met zo'n 500 leden.²⁷ Dan had je nog de overige splintergroeperingen zoals de Jan Jacobsgezinden in de Jordaan, in de Bloemstraat; en de Oude Friezen in de Arke Noach, op de Nieuwezijds Achterburgwal.

Hoe zag het gebouw van de Verenigde Vlaams-Fries-Duitse gemeente (kortweg de Verenigden) er toen van binnen uit? En wat kan de inrichting ons vertellen over de gemeente die zich er thuis voelde? De vlakke zoldering was gemaakt van ongeschaafd en ongeverfd hout. De banken waren van ongelakt geschuurd blank eikenhout zonder leuning en er was geen sprake van versieringen, ook niet op de preekstoel. De vloer was niet van steen maar van hout.²⁸ Doopsgezinden begroeven hun doden immers niet in hun kerkgebouw en bovendien had een stenen vloer een wel erg voorname en deftige uitstraling.²⁹ Doopsgezinden streefden naar een godsdienstig leven dat ontdaan was van ceremoniën en uiterlijkheden. Volkomen eenvoud in persoonlijk leven en in onderlinge samenkomsten vormde ook voor de inrichting van hun kerkgebouwen het uitgangspunt. Nu waren doopsgezinden niet uniek in hun streven naar sobere kerkgebouwen. Ook andere protestantse denominaties bezaten in meer of mindere mate eenvoudige kerken. Toch gingen de doopsgezinden hierin soms nog net wat verder. Nog in 1691 meldt de Amsterdamse regent Caspar Commelin in zijn *Beschrijvinge der stad Amsterdam* dat ze 'Bij 't Lam' zo nauwkeurig, en in uiterlijke zaken zo bepaald zijn, dat ze de koperen kandelaars hebben doen wit verven.³⁰ Als een glanzende koperen kandelaar gelijk staat aan ijdelheid, kun je wel zeggen dat soberheid hoog in het vaandel stond 'Bij 't Lam'.

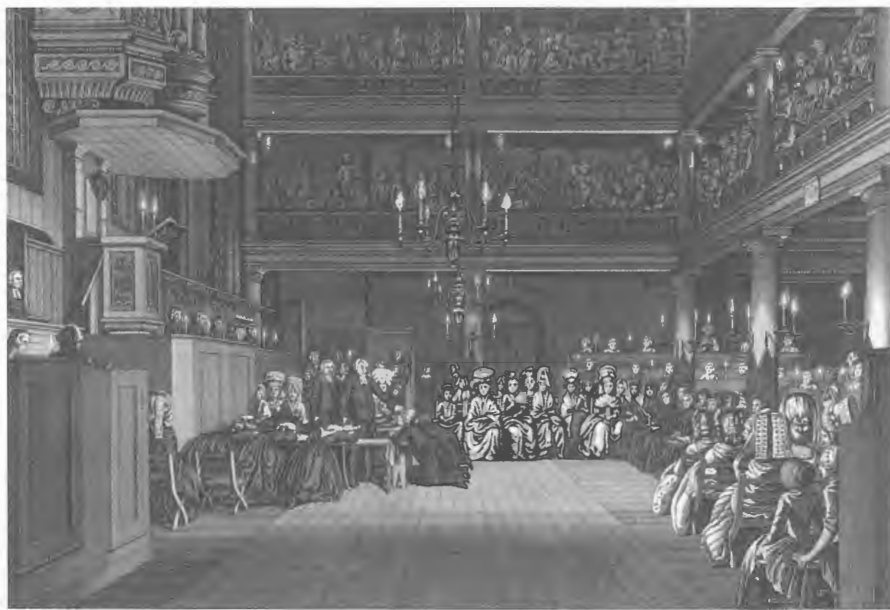
Verschillende andere protestantse kerkgebouwen werden bovendien aangetekend met tekstborden, waarin de nadruk op de Bijbel en een behoefte aan wandversiering werden samengebracht: katholieke beelden werden letterlijk ver-

27 De benaming 'Bij de Toren' verwees naar de Jan Rodenpoortstoren, die op het Singel stond op de hoogte van de Oude Leliestraat en de Torensteeg.

28 Dit met uitzondering van de kerk de Zon, die wel een betegelde vloer kende.

29 Van Swigchem, *Een huis voor het woord*, 257.

30 Caspar Commelin, *Beschrijvinge van Amsterdam, zynde een naukeurige verhandelinge van desselfs eerste oorspronk uyt den huysse der heeren van Amstel, en Amstellant, haar vergrooting, rykdom en wyze van regeeringe, tot den jare 1691, voor dezen uit verscheide oude historie-schryvers by een gesteld, en uitgegeven; en nu uit een meenigte van oude schriften, autentyke stukken en met kopere afbeeldingen verciert* (Amsterdam, 1727), IV, 498-499.

DOOPPLEGHTIGHEID BY DE DOOPSGEZINDEN TE AMSTERDAM, IN DE KERK BY 'T LAM.

Doopplechtigheid in de achttiende eeuw (foto: DG bibl. UBA).

vangen door de protestantse nadruk op het Woord. Deze tekstborden konden bijvoorbeeld de tien geboden of de geloofsbelijdenis bevatten. In deze kerk ontbraken tekstborden volkomen, niet alleen omdat er geen behoefte bestond aan ornamenten, maar ook omdat de doopsgezinden pas in de zeventiende eeuw begonnen met het opstellen van belijdenissen en juist de kwestie rondom de functie van de belijdenis mede heeft geleid tot het uitbreken van de beruchte Lammerenkrijg in 1664 in deze kerk.

De Lammerenkrijg was een strijd die vanaf de kansel gevoerd werd tussen de verschillende voorgangers van deze gemeente. De hoofdrolspelers waren Samuel Apostool en Galenus Abrahamsz de Haan. Galenus Abrahamsz bepleitte onbeperkte verdraagzaamheid. Alles wat nodig is voor het verkrijgen van de zaligheid kun je volgens hem in de Bijbel vinden. Enkel de kerk uit het Nieuwe Testament is volgens hem de ware kerk, niet de doopsgezinde. Uit deze twee stellingen volgt dat in zijn visie niet alleen ambtsdragers, vergaderingen van oudsten en leerstellingen elk gezag missen, maar ook belijdenissen. Zeventien jaar eerder hadden

de Waterlanders een vredevoorstel gedaan aan de Verenigden waarin ongeveer hetzelfde beweerd werd als Galenus nu zei: gewetens mochten niet gebonden worden aan menselijke formuleringen, met andere woorden: belijdenissen. De Verenigden vonden dat toen onacceptabel en wezen het voorstel in 1649 af omdat het volgens hen tot 'lossegheyt' zou leiden.³¹ De auteur van deze afwijzing was opvallenderwijs niemand minder dan Galenus Abrahamsz. Nu hij van gedachten was veranderd, wierpen zijn tegenstanders hem zijn eigen argumentatie voor de voeten. Zij waren bang dat het voortbestaan van de gemeente bedreigd werd. Als de ware kerk niet zichtbaar op aarde aanwezig was, ongedoopten ook aan mochten schuiven bij het Avondmaal, predikanten de vrijheid hadden te zeggen wat ze wilden zonder een belijdenis te onderschrijven en de zaligheid niet per se door Christus' zoenoffer maar ook door een goede levenswandel verkregen kon worden: waarom zou je je dan nog aansluiten bij een gemeente? Het ging er heftig aan toe in 't Lam. De kerk stroomde zondags vol, niet alleen met doopsgezinden maar ook gereformeerden, katholieken en lutheranen schoven aan voor de volgende aflevering in de *soap* van de Lammerenkrijg.³² Na mislukt ingrijpen van de Amsterdamse magistraat vertrok Apostool met zo'n 500 aanhangers naar een leegstaand pakhuis verderop op 't Singel, genaamd De Zon. De scheiding tussen lammisten en zonnisten was een feit. Het zou haast anderhalve eeuw duren voordat ze zich weer verenigden. Wel vond niet lang na de splitsing een hereniging plaats tussen lammisten en Waterlanders. Geen tekstborden met belijdenisteksten in deze kerk dus, enkel naamborden waarop voorgangers vermeld werden.

Wat kan het gebouw nog meer vertellen over de gemeente? Galenus' bewering dat ambtsdragers iedere vorm van gezag misten, sloot aan bij de doperse visie dat geen enkel kerkelijk ambt of oude traditie de waarheid in pacht kan hebben. De bestaansgrond van de gemeente lag volgens de dopers in de Schrift en Geest alleen. De gemeente hoopte deel uit te maken van het nieuwe Verbond met Jezus Christus door gezamenlijk de Bijbel te lezen, gesticht en opgebouwd te worden door de Heilige Schrift en in dit alles de steun en werking van de Heilige Geest te ervaren.³³ De afkeer van priesterlijk gezag had gevolgen voor de opstelling van de gemeente tijdens de bijeenkomsten. Binnen de gelijkwaardige gemeente ontbrak namelijk een vast aandachtspunt in de ruimte, afgezien van degene die op dat moment de Bijbel las. De huiskamergemeente uit de vervolgingstijd kende alleen al dankzij het feit dat de vergaderplaatsen vaak wisselden, hoogstwaarschijnlijk

31 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 397-398.

32 Kuiper & Van der Zijpp, *Bij 't Lam*, 42.

33 Groenveld, *Wederdopers, menisten, doopsgezinden*, 101.

geen vaste opstelling.³⁴ In de tijd dat de doopsgezinden vaste vergaderplaatsen gingen inrichten bleef deze gelijkwaardigheid belangrijk. Dit kwam terug in de ruimtelijke indeling van de vergaderplaatsen. Alle doopsgezinde kerken in Amsterdam waar afbeeldingen van bewaard zijn gebleven, hadden een vierkante of rechthoekige kerkzaal waarin de banken ook in een vierkant waren opgesteld.³⁵

Ondanks de afkeer van priesterlijk gezag, bestond er van oudsher wel een ordening voor bediening van sacramenten als doop en avondmaal en voor het preken door oudsten of dienaren. Dit betekende allerm minst dat men geloofde dat het heil van de gelovigen door deze 'priesterstand' bemiddeld kon worden, maar wel dat er dienaren nodig waren om een zekere orde te waarborgen.³⁶ Deze dienaren of oudsten kregen dan ook fysiek een eigen plek in de gemeente. Zij namen één zijde van het vierkant in. Hiermee kwam er een centraal punt van aandacht in de ruimte: de overige drie zijden richtten zich op de kant waar de dienaren opgesteld zaten, die beurtelings preekten. De vierkante vorm en opstelling, die een uitdrukking vormden van het ideaal van een gelijkwaardige gemeente, bleven intact.³⁷ Dit kwam ook terug in de gaanderijen: doordat maar drie zijden voorzien waren van gaanderijen, bleef de vierde zijde waar de dienaren zaten zichtbaar en vormde die het aandachtspunt zoals het podium in een schouwburg.³⁸

Sinds de het einde van de zeventiende, begin van de achttiende eeuw werd, mede dankzij de oprichting van het Doopsgezind Seminarium in 1735, de prediking steeds vaker voorbehouden aan hiertoe opgeleide predikanten die vaak van buiten de eigen gemeente kwamen. Niet alleen vergrootte dit de afstand tussen predikant en gemeente, maar ook die tussen predikant en dienaren. Dit kwam tot uiting in de fysieke ruimte door naast of in het midden van de kerkenraadbanken verhoogde en soms versierde preekstoelen aan te brengen. In sommige groeiende gemeenten met grotere kerkgebouwen, zoals 'Bij 't Lam', had dit ook te maken

34 Schiere, 'De architectuur van doopsgezinde kerken', 85.

35 Ik heb afbeeldingen gevonden van de Toren, de Zon, het Lam, de Arke Noach op de Prinsengracht, Haaken en Oogen en de Vermaning aan het Meerpad. Van de Kruijkjes heb ik enkel een tekening van het exterieur gevonden, van de overige kerken helemaal geen afbeeldingen.

36 Groenveld, *Wederdopers, menisten en doopsgezinden*, 112-113.

37 J.J. Schiere, 'De architectuur van doopsgezinde kerken', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 3 (1977), 71-99, aldaar 86.

38 Hiermee kan de theorie worden weersproken die in veel literatuur terugkomt, namelijk dat de oorsprong van galerijkerken ligt in de Hugenotenkerk van Charenton. J.J. Schiere wijst er in zijn artikel op dat er in Charenton sprake was van een schip met zijbeuken waarin men twee galerijen ophing die over de kopeinden met elkaar verbonden werden. Bij deze vierzijdige galerij lag het aandachtspunt ergens in het midden van de kerkvloer. Bovendien is het ophangen van galerijen in de zijbeuken van een schip wezenlijk anders dan het uitzagen van de vloer van een pakhuis. Zie Schiere, 'De architectuur van doopsgezinde kerken', 90.

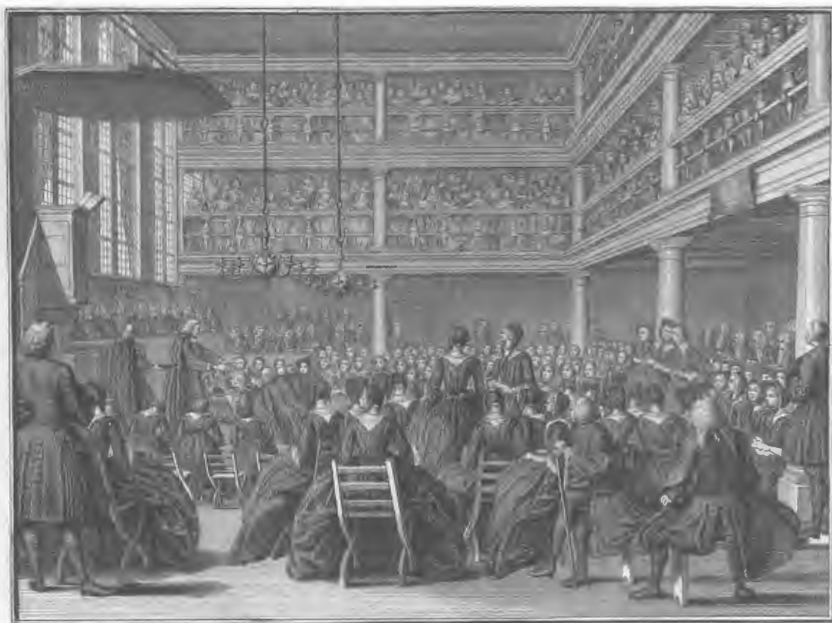

Indeling van de vrouwenzitplaatsen op de galerij aan de Herengrachtzijde (foto: Stadsarchief Amsterdam).

met de zichtbaarheid en verstaanbaarheid van de predikant. Het is immers wel een vereiste voor een dienst waarin het Woord centraal dient te staan dat preek en vermaning verstaanbaar zijn. Naarmate eveneens de status van de oudsten toenam, veranderden ook de banken waarop zij zaten ten opzichte van die van de gemeente: ze werden verhoogd en kregen hogere houten achterwanden.

De doperse visie op priesterschap is op nog een andere manier terug te vinden in de fysieke ruimte: geen enkele doperse gemeente heeft een dooptuin laten aanbrengen in hun kerk, zo ook niet in deze kerk. Andere protestantse denominaties beschikten vaak over een dooptuin: een meestal rechthoekige, met een hek van de gemeente afgescheiden ruimte rondom de kansel waarin de doop plaatsvond.³⁹ Deze afscheiding suggereerde op symbolische wijze niet alleen de voornaamheid van de liturgische handeling van de doop, maar ook de voorname

³⁹ De definitie van dooptuin is afkomstig uit het 'Objecten ABC van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland': <http://www.skkn.nl/objecten.aspx?ID=270> (19-11-2007).

I. BAPTEME des MENNONITES

Doopplechtigheid in de 18e eeuw (foto: DG bibl. UBA).

en verheven positie van de predikant en de diakenen.⁴⁰ Dit strookte niet met de doperse beginselen, juist omdat zij een andere opvatting van priesterschap, gemeente-zijn en de doop huldigden. De doop geschiedt in de kerk 'Bij 't Lam' al sinds jaar en dag onafgeschermd in het ruim van de kerk, temidden van de gemeente. De doop heeft bij de doopsgezinden dan ook een andere betekenis dan bij andere protestantse denominaties. De doop symboliseerde een wedergeboorte als christen. Daaraan voorafgaand heeft de dopeling zijn zonde onderkend, boete gedaan, vergeving ontvangen en afstand gedaan van het kwaad, door de genade van God in Jezus Christus. De waterdoop vond en vindt plaats te midden van de gemeente omdat de doop ook inhoudt dat men lid wordt van de gemeente en daaraan dienstbaar zal zijn. Het behelst een belofte om Christus te dienen en als lid van zijn lichaam een bijdrage te leveren. De dopeling moet dan ook oud genoeg zijn om een dergelijke belofte te kunnen maken. De kinderdoop is vol-

40 Van Swigchem, *Een huis voor het woord*, 195.

gens de doopsgezinden bovendien niet bijbels. Het ontbreken van een dooptuin in deze ruimte is dan ook typisch doopsgezind te noemen.

Terug naar de nadruk op soberheid en eenvoud. Dit verklaart ook de late komst van het orgel in deze kerk. Pas in 1777 werd dit orgel aangekocht, toen de publieke kerk al ruim een eeuw over orgels beschikte.⁴¹ Simon Groenveld beschrijft in zijn boekje *Muziek bij het Lam* dat het orgel in doperse hoek lange tijd werd gezien als een werelds instrument, wat daardoor eerder in de kroeg dan in de kerk thuis hoorde. Het orgel werd geschaard onder het paapse uiterlijke vertoon van de katholieke kerk, wat dan ook niet voor niets door de Reformatie was afgewezen. De muziek en het uiterlijk van het orgel zouden enkel maar de aandacht afleiden van het Woord, de zinnen kunnen strelen en verkeerde gevoelens kunnen oproepen.⁴² In hun streven de eenvoud en reinheid van de christelijke kerk te herstellen, keurden de doopsgezinden lange tijd alles af dat niet als bevel of voorbeeld van Christus of zijn Apostelen bleek uit het Nieuwe Testament.⁴³ Er waren echter ook argumenten vóór de aanschaf van een orgel. Een van de pijnlijkste was dat de kwaliteit van de kerkzang in 't Lam nogal wat te wensen overliet en ondersteuning door een orgel geen overbodige luxe zou zijn.⁴⁴ Dankzij de voortvarendheid waarmee het 23-jarige kerkenraadslid Jacob Abraham van Lennep de morele en financiële bezwaren uit de weg wist te ruimen, kreeg het Lam als eerste Amsterdamse doopsgezinde kerk in 1777 een orgel.⁴⁵ Van Lennep was er in geslaagd de kosten voor de bouw en onderhoud van het orgel en voor uitbetaling van organist, stemmer en trapper uit giften van individuele leden van de gemeente bij elkaar te krijgen. De kerkenraad hoefde dus niet uit de gemeentekas bij te dragen, waarmee zij een belangrijk argument om het orgel tegen te houden verloor.

Aanvankelijk was het plan om het orgel op de gaanderij tegenover de preekstoel te plaatsen, maar toen bij een inspectie van de muur achter de preekstoel bleek dat deze gerepareerd moest worden, koos men ervoor deze gelegenheid aan te grijpen en meteen ook het orgel in die muur te laten plaatsen, boven de preekstoel. Hiertoe werd aan de buitenzijde een houten huis opgetrokken, waar

41 De Waalse kerk kreeg in 1680 haar eerste orgel, de Westerkerk in 1682. De Noorderkerk kreeg pas in 1849 een orgel. De Oude en de Nieuwe Kerk hadden al orgels uit de tijd dat de kerken nog katholiek waren.

42 S. Groenveld, *Muziek bij het Lam; orgels, organisten en orgelmuziek in de doopsgezinde Singelkerk te Amsterdam* (Haarlem, 1970), 14.

43 Muller, 'Omstandig verhaal', 20-21.

44 Muller, 'Omstandig verhaal', 20-21; Groenveld, *Muziek bij het Lam*, 19.

45 De doopsgezinde gemeente in Utrecht had in 1765 de primeur met de aanschaf van hun orgel. De doopsgezinde gemeenten van Rotterdam en Haarlem volgden, waardoor Amsterdam de vierde doopsgezinde gemeente was met een orgel.

Het orgel en de preekstoel op dit moment (foto: Ruth Winsemius).

het orgel in geplaatst kon worden. De organist kon enkel vanaf het pleintje het orgelhuis betreden en moest daar dan een trap opklimmen om bij de speeltafel te komen. Er was geen contact mogelijk tussen de kerkzaal en het orgelhuis. Door middel van een belletje zou de voorganger de organist insein wanneer het tijd was om te spelen. Aangezien de organist de gemeentezang niet kon horen, wat gezien de dubieuze kwaliteit ervan wellicht wel prettig voor hem was, zal zijn begeleiding niet echt begeleidend van karakter zijn geweest. Hier werd in 1778 een oplossing voor gevonden door deurtjes of vensters tussen de kerkzaal en het orgelhuis aan te brengen. Op het orgel werden rococo versieringen aangebracht van bloemranken, bladeren en muziekinstrumenten, die daarmee de enige versieringen in de kerk het Lam waren. De preekstoel en de kerkenraadsbanken bleven hetzelfde en zullen met hun blanke eikenhout fel hebben afgestoken

tegen het donkergekleurde en uitbundig versierde orgel.⁴⁶ Met het plaatsen van verhoogde kerkenraadsbanken, een verhoogde preekstoel en later het versierde orgel, verschoven de grenzen van de gemeente op het gebied van gelijkwaardigheid en soberheid steeds een klein stukje verder.

Vrij (1796) en verenigd (1801): de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam

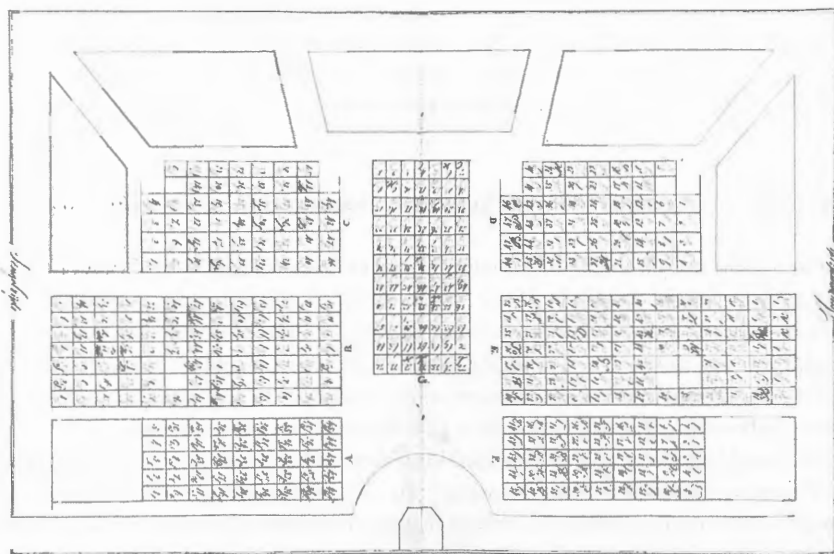
Toen in 1796 de scheiding van kerk en staat een feit werd, de bevoorrechte positie van de publieke kerk ten einde kwam en alle kerken uit de 'verscholenheid' tevoorschijn mochten komen, waren er in Amsterdam als gevolg van verdere herenigingen nog maar drie doopsgezinde kerkgebouwen over: het Lam, de Toren en de Zon. De andere kerkgebouwen waren verkocht of verbouwd tot hofjes voor gealimenteerden. De municipaliteit van Amsterdam benoemde een commissie die zou onderzoeken hoe de herschikking der kerkgebouwen zou moeten plaatsvinden nu de staatskerk was afgeschaft. De doopsgezinde kerkenraad liet desgevraagd weten niet te willen meedingen naar deze kerkgebouwen en als onzijdig beschouwd te willen worden in dit proces van herschikking.⁴⁷ De commissie sprak haar 'contentement' uit over deze belangeloosheid en bood het uiteindelijke rapport ter goedkeuring aan, te meer daar de doopsgezinden wegens onzijdigheden niet in twijfel getrokken konden worden.⁴⁸

In 1801 herenigde de Zon zich met de gemeente van het Lam en de Toren en ontstond de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam (hierna: VDGA). Wegens financiële moeilijkheden moest het kerkgebouw de Zon in 1801 verkocht worden. Doordat de staat niet langer de rente op staatsobligaties uitkeerde, waar de doopsgezinden veel geld in hadden geïnvesteerd, bleven de financiën hen ook na de verkoop van de Zon zorgen baren. Daarom werd de 'commissie wegens de kerken' opgericht, die zou moeten adviseren over de vraag welke kerk er verder nog verkocht moest worden: het Lam ofwel 'de Grote Kerk' of de Toren, alias 'de Kleine Kerk'. De commissie bracht op 14 november 1811 advies uit. Hoewel het Seminarium en de bibliotheek prima gehuisvest waren in de Kleine Kerk, zou er een dakreparatie nodig zijn ter waarde van f 3000. Van dit geld zouden de benodigde lokalen voor Seminarium en bibliotheek gebouwd kunnen worden in de Grote Kerk, wier staat veel beter was en zonder reparaties kon blij-

⁴⁶ Groenveld, *Muziek bij het Lam*, 26-27.

⁴⁷ SAA, 877, 13: 'Brief van de kerkenraad aan de commissie, 12 maart 1800'.

⁴⁸ SAA, 877, 23: 'Brief van de commissie aan de kerkenraad, aanvangend met 'Medeburgers!', gedateerd 9 juli 1800'.

Zitplaatsindeling (18e eeuw) (foto: Stadsarchief Amsterdam).

ven. De Kleine Kerk had bovendien te weinig ruimte, zeker bij diensten als doop en Avondmaal, waardoor de vrouwen hun zitplaatsen kwijt zouden zijn als de stoelen uit de middenruimte gehaald moesten worden. Uitwijken naar de galerij zou niet kunnen wegens gevaar van overbelasting. Aan de andere kant zou bij verkoop de Grote Kerk meer opbrengen, maar gezien de ongunstige tijden voor verkoop van onroerend goed – het weeshuis stond al tijden tevergeefs te koop – was het beter de Kleine Kerk leeg te laten staan dan de Grote. Het voorstel was dan ook om de Kleine Kerk per mei 1812 te verkopen.⁴⁹

Een inzameling onder de gemeenteleden, met de uitdrukkelijke mededeling dat giften alleen gegeven mochten worden als deze niet ten koste gingen van giften voor de bedeeden, zorgde er op het laatste nippertje voor dat beide kerkgebouwen nog een jaar langer behouden konden worden.⁵⁰ Dan wordt in 1812 het

49 SAA, 1120, 2175: 'Rapport van de commissie wegens de kerken, 14 november 1811'. Leden van deze commissie waren dezelfde die tien jaar eerder adviseerden bij de verkoop van De Zon: Willem de Vos, De Clercq, Jacob Fock, J. de Neufville, P. Bosch en Willink.

50 SAA, 1120, 2174: 'Brief van kerkenraad aan leden, 8 december 1810'. Ondertekend door Van Gelder (als president) en Koopmans (als scriba).

advies van commissie opgevolgd en de Kleine Kerk verkocht voor *f* 19.000 aan het Departement der Zuiderzee. Omdat het Departement snel gebruik wilde maken van de gekochte goederen, werden inderhaast het orgel en de kerkbanken verkocht aan de gemeente Leeuwarden en de huurders van de huizen rondom de kerk op straat gezet.⁵¹ Er bleek echter keizerlijke approbatie nodig te zijn voor de effectuering van de verkoop. Deze kwam niet eerder dan september 1813, waardoor pas in oktober 1813 het contract van de overdracht getekend kon worden. Niet lang daarna werden de Fransen uit de Republiek verdreven en kwam er weer een Nederlandse regering. Gezien de staat van de Nederlandse schatkist na het vertrek van de Fransen, wilde de nieuwe Nederlandse regering het koopcontract ontbinden. Dit gebeurde uiteindelijk op 17 juni 1814 tegen betaling van *f* 4000 schadeloosstelling.⁵² De VDGA was nog geen stap verder. Er konden geen andere kopers gevonden worden en zo werd de Kleine Kerk roemloos ter sloop aangeboden. De hoogste bidder was het duo C. van der Erf en Lambert Sabelis, dat de kerk voor *f* 2765 kocht.⁵³ En zo bleven van de drie doopsgezinde kerken op 't Singel alleen 't Lam nog over: de huidige Singelkerk.

Na de verkoop van De Toren in 1812 werd vanwege de zuinige tijden de verhuizing van de doopsgezinde bibliotheek en het Doopsgezind Seminarium vanuit de kerk De Toren naar de Singelkerk zo goedkoop mogelijk geregeld. Er was geen geld voor uit- of nieuwbouw en daarom werden de bibliotheek, de professor en de diaconessen gehuisvest op de bovenste gaanderij.⁵⁴ Ook de natuurkundige instrumenten, die tijdens de Verlichtingsperiode werden gebruikt om vanaf de kansel door middel van natuurkundige proeven aan te tonen hoe vernuftig de schepping in elkaar stak, werden op de gaanderij bewaard. In 1829 was er voldoende geld bijeen om het huis aan het Singel 450 zodanig te verbouwen dat de bibliotheek en de professor weer van de gaanderij af mochten. Er werd een kerkenraadskamer gerealiseerd, een kamer voor de koster, één voor de professor, een

51 SAA, 1120, 2086: 'Huurboek van de VDGA'. Orgel en preekstoel werden voor *f* 2800 aan de gemeente Leeuwarden verkocht. Het voorzangersgestoelte, de preekstoel en het orgel waren nog geen tien jaar in de kerk De Toren in gebruik geweest. In 1801 waren ze namelijk uit de kerk De Zon overgebracht naar De Toren. (SAA 1120, 2168: 'Stukken betreffende de overbrenging van het orgel uit de kerk De Zon op het Singel naar de kerk De Toren 1801-1802'). De kosten van het overbrengen van het orgel, zijnde *f* 7631,18, werden opgebracht door de rijke lidmaten van Lam, Toren en Zon. (SAA 120, 2169: 'Verslagen van de verplaatsing van het orgel en de preekstoel van de kerk De Zon naar de kerk De Toren, 1801-1802').

52 SAA, 1120, 2170: 'Correspondentie tussen VDGA, Burgemeester van Amsterdam en Rijks-overheid over verkoop van huizen en kerk de Toren'.

53 SAA, 1120, 2172: 'Stukken betreffende de sloop van de kerk 1814-1815'.

54 SAA, 1120, 2173: 'Rapport over de geschiktheid van het kerkgebouw Het Lam, 1810'.

bibliotheek en een catechisatie- annex spreekkamer. De Belgische architect Suys, die hiervoor werd ingehuurd, moest een aantal van zijn plannen herzien, omdat de commissie vond dat alle kosten vermeden moesten worden.

die enigszins tot uiterlijke verfraaiing of weelde moesten strekken, daar het gebouw in alle dele in die eenvoudigheid moest worden tot stand gebracht als het doeleinde waartoe het bestemd was vereischte en als steeds de kenmerken zijn geweest van ons kerkgenootschap.⁵⁵

Pas in 1840 werd de kerkzaal zelf verbouwd, ditmaal onder leiding van de Amsterdamse architect M.G. Tetar van Elven. Ook zijn plannen werden tot zijn ongenoegen maar ten dele uitgevoerd. Alsnog was voor de verbouwing een bedrag van f 50.000 nodig dat de leden van de gemeente bijeen moesten brengen. In eerste instantie werd er maar iets meer dan de helft opgehaald, waardoor de kerkenraad genoodzaakt was in plaats van giften om voorschotten te vragen die binnen 15 á 20 jaar afgelost zouden worden. Zij sloot haar brief hierover af met de wens:

De God der liefde neige daartoe uwe harten, en doe deze onze poging strekken tot uitbreiding en bevestiging van het Koninkrijk van Christus in den kring van onze gemeente, tot versterking van onze onderlinge gemeenschap, tot vermeerdering van onze zaligheid!⁵⁶

Dit had effect. In december 1839 was het benodigde bedrag bij elkaar en de kerkenraad schreef:

Het strekke onder den zegen van God en den invloed van Zijnen Heiligen Geest, om den band onzer Christelijke gemeenschap vaster te maken, met den uitwendigen tevens den inwendigen bloei en welstand onzer gemeente te verhoogen en te bevestigen, en alzoo ons te zamen meer en meer te doen opwassen tot Hem, die het hoofd is, namelijk Christus!⁵⁷

De achtergevel aan de Herengrachtszijde werd herzien. Ook werd er een hek ontworpen dat zou dienen als afscheiding met de weg. De trappen naar de gaanderijen die zich eerst in de kerkzaal bevonden, werden verplaatst naar de gang om ruimte te winnen. Het huidige plafond werd ontworpen en gerealiseerd. De gang werd overdekt en met marmer bekleed. De ramen in de kerkzaal werden nu allemaal even hoog waardoor de kerk ook lichter werd. De banken en de spijlen van de gaanderijen werden vervangen. De kerkenraadsbanken en de preekstoel wer-

55 SAA, 1120, 2178: 'Rapport van bouwheer Verhamme'.

56 SAA, 1120, 2182: 'Brief van de kerkenraad van 1 november 1839'.

57 'Brief van de kerkenraad van 5 december 1839'.

den vervangen door de huidige chiquere exemplaren, die beter aansloten bij het donkergekleurde en uitbundig versierde orgel. Het ging de Amsterdamse doopsgezinde gemeente goed, en het was soms lastig om het ideaal van de sobere gelijkwaardige gemeente te behouden, terwijl de welstand van de gemeente en van een deel der gemeenteleden zienderogen toenam.

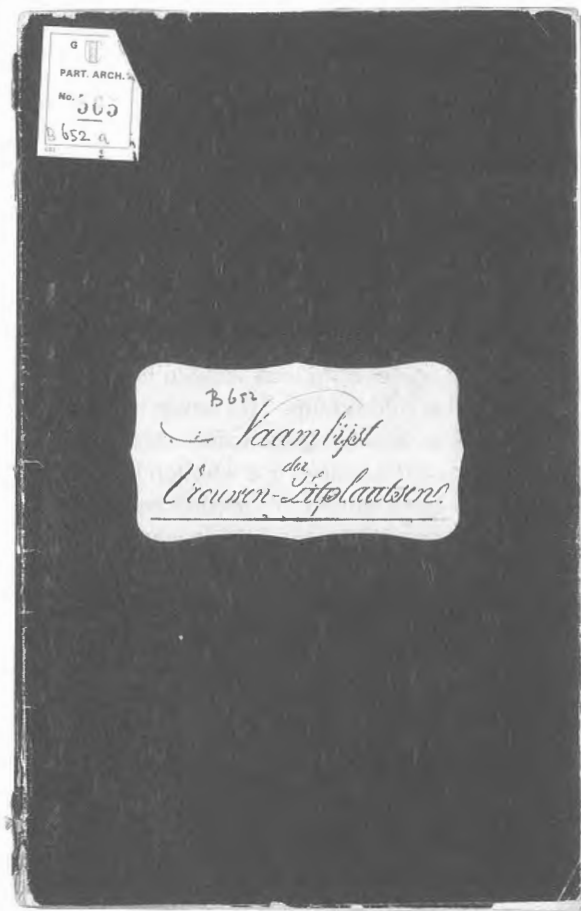
Dit werd ook duidelijk in de zitplaatsenverdeling van de gemeenteleden. In tegenstelling tot andere kerken zoals de gereformeerde, kenden doopsgezinden geen vaste plaatsen voor wereldlijke notabelen of elite, maar enkel voor de dienaars en de leraar. Er bestond echter ook weer geen volledige vrijheid om op een willekeurige bank plaats te nemen in de kerk. De bedeeden en weeskinderen zaten vaak op de bovenste gaanderij tijdens de dienst: de tweederangs plaatsen. De mannen zaten in de banken, de vrouwen op losse stoelen in het ruim.⁵⁸ Waarom dit onderscheid gemaakt werd is onduidelijk. Het ietwat romantische idee bestond, dat de indeling stamde uit de vervolgingstijd waarin de mannen om veiligheidsredenen om de vrouwen heen zaten, zodat zij ze konden beschermen bij een eventuele inval van de schout en zijn mannen. Als parodie op dit romantische beeld wordt ook wel gezegd dat de mannen om de vrouwen heen zaten, zodat de vrouwen er niet vandoor konden gaan. Voor beide stellingen ontbreekt bewijs. De kerkhistoricus Van Swigchem verklaart de indeling uit statusverschillen tussen man en vrouw.⁵⁹ Banken zijn nu eenmaal comfortabeler en hebben een voorname karakter dan een stoel, waardoor de hogere status van de man op deze wijze fysiek in de ruimte uitgedrukt werd. Ook praktische overwegingen zouden een rol gespeeld kunnen hebben: het was voor vrouwen gemakkelijker om met al die hoepelrokken op een stoel plaats te nemen, dan op een bank.

In 1755 werd in het tijdschrift, *De Nederlandsche spectator* een bezoek aan de Amsterdamse doopsgezinde gemeente beschreven door een buitenstaander. Hij vertelt hoe de vrouwen een stoel uit de gang meenemen en op volgorde van binnenkomst hun stoel in het ruim neerzetten. Enkel het tijdstip van binnenkomst bepaalt de zitplaats: de vrouwen zitten zonder onderscheid door elkaar. Hij prijst deze handelswijze die volgens hem de gelijkheid der christenen bewaart.⁶⁰ Slechts elf jaar later verscheen in het tijdschrift de *Denker* echter een ingezonden brief van zuster Antje Dirks, die zich op hoge poten beklagt over het feit dat de in *De Nederlandschen spectator* beschreven praktijk in de tussenlig-

58 Dit is althans afgebeeld op illustraties van diensten gehouden in de Toren, de Zon, het Lam en de Arke Noach. Er zijn geen afbeeldingen van afwijkende opstellingen. Ik neem daarom aan dat het in de overige kerken hetzelfde was.

59 Van Swigchem, *Een huis voor het woord*, 223.

60 *De Nederlandsche spectator* (1755), 178ste vertoog.

Naamlijst der vrouwenzitplaatsen (foto: Stadsarchief Amsterdam).

gende jaren drastisch veranderd is, zeer tot haar ongenoegen.⁶¹ Volgens haar is er inmiddels een aantal dames dat zich te goed voelt nog zelf de stoel te dragen en te plaatsen. Deze dames hebben hun naam of teken op hun stoelen laten zetten en hebben ervoor gezorgd dat hun stoelen iedere zondag worden klaargezet in het ruim en dat terwijl ze zelf de kerk zelden bezoeken. Om te voorkomen dat dominee tegen een ruim gevuld met lege stoelen zou moeten preken,

⁶¹ 'Brief van Antje Dirks wegens de zitplaatsen der Vrouwen in de Kerk, en de ongerijmdheid van bezette of bevoorregte zitplaatsen', in: *De Denker* 179 (2 juni 1766), 169-176.

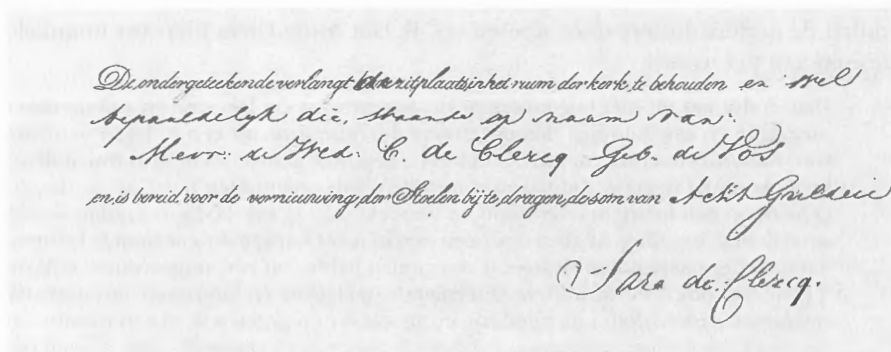
vullen de andere zusters deze stoelen op. Ik laat Antje Dirks hierover in enkele zinnen aan het woord:

Dan, zodra was dit niet begonnen, of zie, wat gebeurt er? De eene en andere dezer rangzieke en stoelkundige dames (zusters durven wij ze, als een te lagen eernaam voor haar, niet noemen, dewijl het ook eene te groote gemeenzaamheid zou uitdrukken!) komt na degene, die hare vermeende plaats ingenomen heeft, ter kerke, en gebiedt op een heerschenden toon, of verzoekt, zoo ze overbodig vriendlijk is, met eene deftige houding, of geeft door een min of meer harden duw of stoot te kennen, dat men deze hare plaats en stoel te ontruimen hebbe, en een andere moet beslaan; 't gene dan ook door de andere beschaamde, verlegene en bloozende of van schrik verbleekte zuster zoodra niet gedaan, en zij wat ver op gezeten is, of een tweede van dat soort van grillige juffrouwen (of moet ik mevrouwen zeggen?), want als een ongeluk wezen wil, komt het zelden alleen, stapt ook half trippelende en dansende toe, wijl ze, sedert een vierendeel jaars niet ter kerk geweest zijnde, misschien denkt dat ze de zaal van de opera ziet, en doet de nog onthutste vrouw of vrijster, met een spijtig wezen, ook den pas ingenomen stoel ruimen. Zulke ontmoeting, die maar enkel behoeft te wezen om de lydende partij geheel in wanorder en verbijstering te brengen, de gantsche preek door, en welke niet kan nalaten, in de ene en andere de driften gaande te maken, en daarbenevens min of meer geraas, onorder en ontroering, ook in de andere omzittende Ledematen te verwekken; is mij meermalen overgekomen, en van die uitwerking geweest op mijn teder Gestel dat ik alle bedoelde stichting er door verloor en van schaamte mijn hoofd niet wist te bergen; terwijl de eischeres van de stoel, preutsch op den behaalde zege, met een soort van stilzwijgende zelftoejuiching hare onbeschaamde ogen hovaardig genoeg rondom liet weiden; welke mij en anderen dan zoo verbijstert dat ik wel honderdmaalen op zulk een tijd wenschte in mijn binnenkamer een kapittel in den Bijbel te mogen lezen, 't gene ik verzekerd ben, dat mij meer stichting geeft, als zulk te kerk gaan.⁶²

Wie was deze furieuze zuster Antje, die zo uitblonk in het schrijven van lange zinnen? In het tijdschrift de *Denker* werden bijna alleen maar fictieve brieven gepubliceerd. De redactie bestond voor een groot deel uit doopsgezinden. De jaargang 1766 zou volgens de kerkhistoricus Christiaan Sepp voor het grootste gedeelte gevuld zijn door de doopsgezinde predikant Cornelis van Engelen uit Huizen.⁶³ Wellicht is Antjes brief en het redactioneel commentaar dat er achter geplaatst werd dus wel afkomstig van de scherpe pen van Cornelis van Engelen, die zijn collega's te Amsterdam spottend waarschuwde voor nog meer buitensporigheden. In het redactioneel commentaar werd al voorspeld dat de plaatsen van deze rangzieken afgeschermd zullen moeten worden met een verguld hek, er boven hun stoelen een prachtig verhemelte zal moeten worden opgetrokken en de stoelen, indien de zusters zich niet verwaardigen bij de dienst aanwezig te zijn, door een stoelbe-

62 De *Denker* 179, 171-172.

63 C. Sepp, *Godgeleerde bijdragen* 36 (1862), 900.

De ondergetekende verlangt ~~hier~~ zitplaats in het ruim der kerk te behouden en wel
 bepaaldelyk die, staande op naam van:
 Heer: u Wed. C. de Clercq Gb. de Vos
 en is bereid voor de vormgeving der stoelen bij te dragen, desom van Acht Gulden
 Sara de Clercq.

Briefje van Sara de Clercq, waarin ze vraagt zitplaatsen te reserveren (of te 'behouden') en aangeeft f 8 voor een nieuwe stoel te willen bijdragen (foto: Stadsarchief Amsterdam).

waarder zullen worden opgevuld met wassen beelden van de dames, zodat men hen niet kan verwijten de dominee tegen lege stoelen te laten spreken.

Bij de grote verbouwing van 1840 vond de kerkenraad het tijd worden iets te doen aan het ratjetoe van stoelen dat meegebracht werd door de vrouwen. Zij besloten daarom om één soort nieuwe stoelen te kopen en de vrouwen daarvoor een bijdrage van f 8 te laten betalen. In reactie op de veelvoudige verzoeken die de vrouwen op hun antwoordformulieren deden voor bepaalde zitplaatsen naast die en die, besloot de kerkenraad dat de vrouwen geen recht hadden op een bepaalde plaats te zitten, maar enkel het recht om hun stoel in het ruim te kunnen plaatsen.⁶⁴ De verschillende boeken getiteld 'vrouwenzitplaatsen', voorzien van plattegronden, vak-, rij- en stoelnummers en namen van vrouwen doen vermoeden dat in de praktijk dit besluit niet veel indruk heeft gemaakt.⁶⁵ Vier jaar later werd de vrouwen nogmaals om een bijdrage gevraagd, ditmaal voor de aanschaf van nieuwe stoven, voor f 3,50. Het bleek dat de turf en kolen in de stoven zoveel schadelijke dampen veroorzaakten dat mensen er ziek van werden of in de winter niet meer naar de kerk kwamen. Daarom werd besloten om zinken stoven aan te schaffen die gevuld werden met heet water.⁶⁶ Niet alleen bij de vrouwen kwamen dergelijke zitplaatskwesties voor. In 1840 kwam er bij de kerkenraad van 't Lam een verzoek binnen van een aantal welgestelde lidmaten om ervoor te zorgen dat er voor...

⁶⁴ SAA, 1120, 2204: 'Besluit van de kerkenraad, 3 december 1840'.

⁶⁵ SAA, 1120, 2204.

⁶⁶ SAA, 1120, 2204: 'Brief van de kerkenraad naar alle leden die een vrouwenzitplaats bezitten, 28 november 1844'.

hen in hun bedehuis, zoals aan ledematen van bijna alle andere christelijke gemeenten in hunne resp. kerken hier ter stede, vaste zitplaatsen, het zij in beslotene banken of op eene andere doeltreffende wijze, worden ingeruimd, zich daarbij bereid verklarende, om gaarne daarvoor eene door den Weleerw. Kerkenraad te bepalen billijke vergoeding tot onderhoud der kerk te willen bijdragen.⁶⁷

Dit verzoek werd in januari 1841 ingewilligd. Van de afgesloten banken beneden in de kerk werden van elke vier banken de achterste rijen afgezonderd. Op de eerste gaanderij werd om te beginnen de helft van de gesloten bank die zich recht tegenover de preekstoel bevond gereserveerd. De toegang zou worden verschaft aan de ondertekenaars van het verzoek; verder zou 'de commissie tot stoelen en banken' over het verlenen van toegang gaan. Er werden oppassers aangesteld voor f 50 per jaar en kaartjes gedrukt waarmee men het recht op de plaats kon bewijzen. De kosten voor een vaste zitplaats bedroegen f 3 per jaar.⁶⁸ Op de wassenbeelden en het vergulde hek na, zat Van Engelen er niet eens zo gek veel naast.

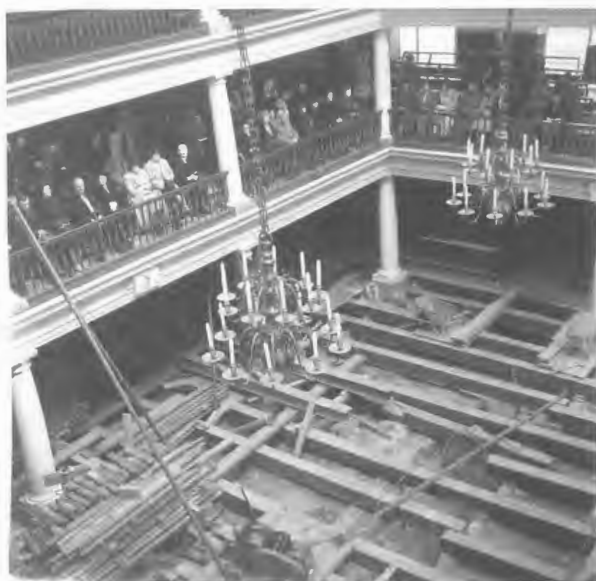
De kerk die we nu kennen is in grote lijnen hetzelfde gebleven sinds 1840. Wel zijn bepaalde dingen wat gemoderniseerd: de kaarsen werden verruild voor olielampen en in 1852 voor gasverlichting, die in 1920 weer plaats moest maken voor elektrische verlichting.⁶⁹ In 1939 konden de stoven de deur uit vanwege de aanleg van centrale verwarming. De turfkelder en het stovenhok konden daardoor een andere bestemming krijgen. In de bijgebouwen werd het een en ander nog aangepast en verbouwd. Zo werd in 1939 de domineeskamer ontworpen met de dominee met zijn hand in zijn zak er al in. De gele steentjes die nog in de gang tussen Singel en Herengracht lagen, werden nu ook vervangen door marmer.⁷⁰ Ter ere van de vereniging van Zon met Lam en Toren werd in 1942 een gevelsteen aangebracht met een lam, een toren en een zon en de tekst: *amore et pace coniunctae* (in liefde en vrede verenigd). De een-na-laatste verbouwing die alles op

67 SAA, 1120, 2204: 'Brief gedateerd 12 november 1840 en ondertekend door meerdere vertegenwoordigers van de families Rahusen, Langerhuizen, Van Hoorn, Lulofs en Corver en verder door De Vries, Johannes Muller, W. Huidekoper, Van Coppenaar, C.P. van Eeghen, W. Vissering, J. Roeters van Lennep, J. Westendorp Jut, A.H. Braks en Mastenbroek'.

68 SAA, 1120, 2204: 'Besluit van de kerkenraad 28 januari 1841'. In 1841 waren er 54 leden die plaatsen in de herenbanken huurden, in 1856 waren dat er 78, in 1857 al 97. Eventueel overgebleven saldo moest besteed worden aan onderhoud en aanschaf van bijbels in de mannenbanken.

69 Er waren heel wat kaarsen nodig om de kerk te verlichten, 175 in totaal. Er is een briefje bewaard gebleven waarin dit aantal gespecificeerd wordt. Hierin staat onder andere dat er op de preekstoel vier kaarsen stonden, bij de voorzanger twee, aan de banken van de kerkenraad tien, aan de 'ordinaire zitbanken zaamen' 22 en op het orgel vier. (SAA, 1120, 655: 'Overzicht van het aantal benodigde kaarsen in de kerk Het Lam, 1780').

70 SAA, 1120, 2192: 'Tekeningen, bestek en bouwtekeningen, 1938'.

Een kerkdienst tijdens de vervanging van de fundering in 1952.

z'n kop zette was die van 1952. De koster was bewusteloos aangetroffen in de kelder van de centrale verwarming. Hij bleek een koolmonoxidevergiftiging opgelopen te hebben, maar herstelde gelukkig na enkele dagen weer. Het euvel bleek veroorzaakt doordat de eeuwenoude fundering in ruïneuze staat verkeerde. Het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht gaf bevel onmiddellijk met herstelwerkzaamheden te beginnen onder het dreigement dat de kerk anders gesloten zou worden. De restauratie hield in dat de fundering in zijn geheel ondergraven moest worden tot ver onder de waterlijn om vervolgens de houten palen af te zagen en te vervangen door betonnen palen. Om geld in te zamelen werd een oude verrotte paal tentoongesteld in de gang met de tekst eronder:

Ik droeg de kerk genaamd het lam
Sieraad van dopers Amsterdam
Nu ik rot ben en niet meer kan schragen
Mag ik u voor nieuwe palen offers vragen⁷¹

De kerkenraad besloot dat de kerkdiensten tijdens de werkzaamheden gewoon door zouden gaan. De gemeente kwam samen op de gaanderijen die volledig onderstut waren. De dominee zweefde als het ware boven de afgrond in zijn preek-

⁷¹ SAA, 1120, 2187: 'Correspondentie van het palencomité, 1952'.

Nog een opname van een kerkdienst tijdens de vervanging van de fundering in 1952.

stoel, wat prachtige foto's opleverde.⁷² 400 jaar Singelkerk in een notendop. Ik heb geprobeerd aan de hand van het kerkgebouw en de veranderingen in het interieur iets te vertellen over de gemeente die hier samenkwam en nog steeds samenkomt. In het jubileumjaar 2008 vond de meest recente verbouwing plaats, waarbij de entree en de keuken zijn vernieuwd en er zowaar een lift is aangelegd. Eén van de gasten van het openhuis merkte hierover glimlachend op: *There are many ways to come closer to God.*⁷³

⁷² SAA, 1120, 2197: 'Foto's van de restauratie van de kerk, 1952'.

⁷³ Tijdens het openhuis wordt de kerkenraadskamer opengesteld voor dak- en thuislozen, die daar soep en brood krijgen. Dit gebeurt iedere vrijdagavond, van oktober tot en met april.

‘Meest alle van best mahoniehout vervaardigd’

Het natuurfilosofisch instrumentenkabinet van de Doopsgezinde Kweekschool te Amsterdam, 1761-1828

Op 23 december 1828 was het in de namiddag een drukte van belang in het Oudezijds Heerenlogement te Amsterdam. Om vijf uur zou de veiling beginnen van een grote collectie natuurkundige instrumenten en andere werktuigen, waarvan kenners wisten dat zij zeer degelijk – ‘meest alle van best mahoniehout’ – waren gemaakt door befaamde instrumentmakers als Adam Steitz, Jan Paauw Junior en John Cuthbertson.¹ Het ging vandaag dan ook om niets meer en niets minder dan de instrumenten van de Doopsgezinde Kweekschool te Amsterdam; instrumenten die eveneens lange tijd waren ingezet ten behoeve van het natuurfilosofisch onderwijs aan het Amsterdamse *Athenaeum Illustre*. Er waren apparaten bij die al in 1761 waren aangeschaft, maar nu, na decennia van intensief gebruik, hadden de regenten van de kweekschool besloten om het natuurkundig kabinet van instrumenten en werktuigen in zijn geheel af te stoten. Het onderwijs in de wis- en natuurkunde aan het Doopsgezind Seminarie zou niet langer worden gegeven.

Het was een forse breuk met het verleden, waarin de doopsgezinden altijd veel tijd en energie in de natuurfilosofie hadden gestoken. Daarmee hadden ze in de voorhoede gestaan van de maatschappelijke ontwikkelingen. En nu? Wel be-

* Huygens Instituut (KNAW) Den Haag. Dit artikel verscheen eerder in: in: *Gewina; tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* XXIX (2006), 81-112.

1 Zie de *Catalogus van eene uitmuntende verzameling optische, phijsische, mathematische en andere instrumenten, bestaande in: luchtpompen met toebehooren, sterk werkende electriseer machines met derzelver al[p]paraten en ruim gesorteerd toebehooren, uitmuntende stam- en zon-microscopen, met keurlyke daartoe behoorende voorwerpen, door Ypelaar en Troudlinger, [...] voortreffelyke zeldzaam voorkomende werktuigen, tot de centrum schuwende kracht en waterweegkunde betrekkelijk, meest alle van best mahoniehout vervaardigd. [...] Al hetwelk verkocht zal worden op dinsdag den 23 december 1828 en volgende dagen [...] in het Lokaal voor publieke verkooping, van ouds genoemd het Oudezyds Heeren Logement, des namiddags ten 5 uren*. Exemplaar in het Archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam en haar voorgangers (hierna afgekort als ADG) in het Stadsarchief te Amsterdam, inventarisnummer 1376.

schouwd liepen de mennonieten met deze verkoop opnieuw voorop bij de maatschappelijke ontwikkelingen. Over het hoe en waarom daarvan gaat dit artikel. Want wat deed een predikantsopleiding eigenlijk met een natuurkundig kabinet? Een instrumentenkabinet overigens, waarvan het bestaan maar nauwelijks tot de geschiedschrijving is doorgedrongen.² Waarom hadden doopsgezinde Amsterdammers zestig jaar lang grote bedragen geïnvesteerd in de aanschaf en het onderhoud van fysieke werktuigen? Wat was daarbij de achterliggende gedachte geweest? En wat had hen kennelijk in 1828 tot andere inzichten gebracht?

Natuurfilosofische belangstelling onder doopsgezinden

Het grote aandeel dat de doopsgezinde stedelijke gemeenschap in Nederland heeft gehad in de vroege receptie van de moderne natuurfilosofie in de Nederlandse Republiek, is genoegzaam bekend.³ Deze religieuze stroming kenmerkte zich van origine door een sobere levensstijl met een zeer persoonlijke en spirituele beleving van het geloof. Uitgesloten als de groep was van alle ambten en bedieningen in de Republiek, waren de doopsgezinden in de zestiende en zeventiende eeuw als het ware wel *in* maar niet *van* de wereld.⁴ Aan het begin van de achttiende eeuw was een aantal ondernemers uit deze kring door handel en nijverheid tot materiële welstand gekomen en daarmee was de sobere levensstijl enigszins naar de achtergrond geraakt. Wat bleef was de persoonlijke beleving van het geloof.

Nu door welvaart aandacht beschikbaar kon komen voor andere zaken dan de zorg voor het blote bestaan, bleek de opkomende natuurstudie goed aan te sluiten bij het doperse gedachtegoed, zoals dat in de zeventiende eeuw in deze groep was beleden. Met name het theologische aspect van het ontluikend newtonianisme kreeg in doperse kring bijval. Daarin werd, naast de Bijbel, de studie

² Zo stelt De Clercq in zijn recente artikel over het bezoek in 1777 van de Deense astronoom Thomas Bugge aan diverse Nederlandse instrumentenkabinetten: 'Mij is niets bekend over zo'n verzameling in het Doopsgezind Seminarie, waar Bugge op lijkt te duiden.' Peter de Clercq, 'Een Deense astronoom op bezoek in Nederland en Engeland; het reisjournaal van Thomas Bugge uit 1777', in: R. Daalder et al. (ed.), *Koersvast; vijf eeuwen navigatie op zee* (Zaltbommel, 2005), 74-84.

³ Een van de eersten die dit signaleerde was T. Dekker in zijn artikel 'De popularisering der natuurwetenschap in Nederland in de achttiende eeuw', in: *Geloof en wetenschap* LIII (1955), 173-188.

⁴ Piet Visser, 'De artes als zinnebeeld: over doopsgezinden en hun relatie tot kunst en wetenschap', in: *De zeventiende eeuw* V (1989), 92-102.

van de natuur als een voornamen kenbron gezien voor Gods plan met de wereld. De gedachte dat er wetmatigheden in de natuur aanwezig waren die daar als het ware door God persoonlijk in waren aangebracht, werd gemakkelijk omarmd. In doperse kring had men daarom al vroeg oog voor de manipuleerbaarheid van de natuur en de toepasbaarheid van natuurfilosofische kennis. De doopsgezinde zijdefabrikant David van Mollem bijvoorbeeld, aan wie Van Musschenbroek in 1736 zijn *Beginselen der natuurkunde* opdroeg, illustreert deze opvatting door zich met zijn gezin te laten portretteren in een volledig door wiskundige vormen gemanipuleerde tuin, met aan zijn voeten een tellurium: een mechanische representatie van het aarde-maan-systeem, aangedreven door een uurwerk. Een duidelijker statement kon nauwelijks worden afgegeven door deze schatrijke ondernemer, die al aan het begin van de achttiende eeuw over een fabriek beschikte, die op een ingenieuze wijze deels door waterkracht werd aangedreven.⁵ Kortom, natuurstudie bood dergelijke doopsgezinden niet alleen de spirituele contemplatie van de na 1715 opkomende fysico-theologie⁶, het gaf hen bovendien de mogelijkheid tot technisch-economische innovatie en maatschappelijke emancipatie.⁷

‘Meniste liefhebbers’

Opvallend is in elk geval het feit dat het mennonieten waren die zich als eerste op georganiseerde wijze lieten onderwijzen in de ‘proefkundige natuurkunde’.⁸ Vanaf 1718 althans organiseerde de uit Dantzig afkomstige instrumentmaker Daniel Gabriel Fahrenheit regelmatig bijeenkomsten, waarin voor een groep ‘menoniste liefhebbers’ uit Amsterdam natuurfilosofische lessen werden gegeven die

5 Erik de Jong, *Natuur en kunst; Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Bussum, 1993), 156-189. Voor zijn portret zie hierin afb. 10.

6 Zie over de fysico-theologie uitvoerig J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin; geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen, 1972); verder, ‘Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw’, in: *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 19/20 (1973), 19-34.

7 Groenveld heeft geopperd dat de in verhouding massale omarming van het opkomend newtonianisme in doopsgezinde kring wellicht gezien kan worden als een teken van vroege verzuiling. S. Groenveld, ‘Verzuilde doopsgezinden in vroeg achttiende-eeuws Haarlem; enkele aanzetten voor nieuw onderzoek’, in: H. Brokken et al., *Hart voor Haarlem; Liber amicorum voor Jaap Temminck* (Haarlem, [1996]), 127-158.

8 Voor de grote golf van popularisering van de natuurfilosofie die omstreeks 1730 op gang kwam, zie mijn *Van ‘konstgenoten’ en hemelse fenomenen; Nederlandse sterrenkunde in de achttiende eeuw* (Rotterdam, 1999), 69-82.

uitgebreid met proefnemingen werden gestaafd.⁹ Een bewaard gebleven collegedictaat legt van die inspanningen nog steeds getuigenis af.¹⁰ Tenminste vanaf 1721 gebruikte Fahrenheit bij die lessen een heus leerboek, namelijk 'het eerst kortlyks uytgekomene Latynse Tractaat van den heer Professor 's-Gravesande, genaamt *Physices elementa mathematica*', waaraan hij uit 'eygene ondervindingen' nog het nodige toevoegde.¹¹ Het bewuste traktaat van de Leidse hoogleraar W.J. 's Gravesande was het eerste leerboek voor de newtoniaanse natuurkunde, waarin demonstraties met instrumenten een voornaam retorisch hulpmiddel vormden bij het opgebouwde betoog.¹² Dit gebruik van wekelijkse lessen voor doopgezinde liefhebbers zou lang worden volgehouden. Of er sprake is van een continuüm valt niet met zekerheid te zeggen, maar feit is dat in 1759 nog steeds doopsgezinde liefhebbers uit Amsterdam bijeenkwamen om wekelijks lessen bij te wonen over natuurfilosofische onderwerpen. Blijkens het getuigenis van de Zweedse astronoom Bengt Ferrner, die een drietal van deze bijeenkomsten bijwoonde, ging het hier om een groep mensen die op haast geïnstitutionaliseerde wijze bijeenkwam:

Den 5den aten wij 's middags bij mijn heer Jacob de Clercq, die ons bijzondere beleeftheid bewees. Daar het een maandag was, waarop de gewone vergadering van het wetenschappelijk gezelschap 's avonds zou worden gehouden, ging ik daar ook

9 Zie voor de activiteiten van Fahrenheit onder meer: E. Cohen & W.A.T. Cohen-De Meester, 'Daniël Gabriel Fahrenheit (geb. te Dantzig 24 mei 1686, overl. te 's-Gravenhage 16 sept. 1736)', in: *Chemisch weekblad* 33 (1936), 1-58 en *Chemisch weekblad* 34 (1937), 1-11 (paginering overdruk). In het Duits verschenen in: *Verhandelingen der Kon. Akad. van Wetenschappen, Afd. Natuurkunde* (Eerste sectie), 16, nr. 2 (1936); P. van der Star (ed.), *Fahrenheit's letters to Leibnitz and Boerhaave* (Amsterdam, 1983), 80. Fahrenheits private colleges worden genoemd in de brieven van 18 januari 1720 [p. 104] en 20 maart 1729 [p. 120].

10 Een in 1718 door Jacob Ploos van Amstel (1693-1759) opgetekend collegedictaat van Fahrenheits lessen werd in 1800 publiek geveild met de bibliotheek van zijn kleinzoon de kunstschilder Cornelis Ploos van Amstel. Het is toen gekocht door de hoogleraar J.H. van Swinden, na wiens dood het dictaat in de universiteitsbibliotheek te Leiden is beland. (Aldaar nu BPL 772).

11 Een gedrukte prospectus van Fahrenheits lessen voor het winterseizoen 1721-1722 uit het bezit van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam is afgedrukt bij Cohen en Cohen-De Meester (n. 9), 'Fahrenheit', I, 19-27.

12 W.J. 's Gravesande, *Physices elementa mathematica; experimentis confirmata. sive Introductio ad philosophiam Newtonianam* 2 vols. (Lugdunum Batavorum, 1719-1721); Tot 1743 verscheen het boek in drie bewerkingen. Een Nederlandse vertaling van het eerste deel verscheen dat jaar als: *Wiskundige grondbeginselen der natuurkunde; door proef-ondervindingen gestaafd; ofte Inleiding tot de Newtoniaanse wysbegeerte* (Leiden, 1743). Zie voor het belang van 's Gravesandes methode ondermeer Geoffrey V. Sutton, *Science for a polite society; gender, culture & the demonstration of Enlightenment* (Colorado, 1995), 213.

heen. De predikant van de Mennonieten-gemeente [De] Vries zou daar de wetten van het zien uit de optica verklaren.¹³ De heer [De; H.J.Z.] Vries was tamelijk bekwaam; maar zijne voorlezing dacht mij vrij dor, deels daardoor, dat niet alle leden van het gezelschap genoeg onderlegd waren in de mathematica, deels ook omdat er geen experimenten werden vertoond. Het grootste deel der collegianten ging tegen negen uur naar huis.¹⁴

De door Ferrner genoemde docent van deze ‘wetenschappelijke vereniging’ was de in het Oost-Friese Embden geboren doopsgezinde voorganger Klaas de Vries, die al vanaf 1744 als predikant in Amsterdam werkzaam was.¹⁵ Blijkens zijn in 1766 uitgegeven necrologie was hij jarenlang gewoon om in de wintermaanden bijeenkomsten te houden ‘van weetgierige vrienden’, ‘tot het doen en verklaren van natuurkundige proeven’.¹⁶ Die voorliefde voor de natuurkunde had hij opgedaan in Franeker, waar hij van 1734 tot 1739 filosofie had gestudeerd.¹⁷ Hier was De Vries onder meer door Loré in de wiskunde onderwezen en door Du Bois in de natuurkunde. Veel indruk hadden ook de ‘schei- en natuurkundige proeven’ gemaakt, die de hoogleraar medicijnen Muys had uitgevoerd. Bij hem had De Vries ook college gelopen over ‘de huishouding des dierlijken Lighaams’. Hierdoor was hij in 1739 na de afronding van zijn opleiding ‘in veelerlei wetenschappen gevorderd, maar bovenal in de wis- en natuurkunde’.¹⁸

Om als doopsgezind voorganger werkzaam te kunnen zijn, moest De Vries na zijn universitaire studie nog een aanvullende predikantsopleiding volgen, die hem doorkneed zou maken in de doperse beginselen, en waarbij hij getraind zou worden als kanselredenaar. In 1739 leek de vier jaar tevoren gestichte Doops-

13 Met deze voordracht stond De Vries in een traditie van bijzondere aandacht voor de optica onder Amsterdamse liefhebbers, waarbij de menselijke perceptie ten dienste stond van het filosofisch zoeken naar ‘waarheid’. Zie hierover nader H.J. Zuidervart, ‘Reflecting ‘popular culture’; the introduction, diffusion and construction of the reflecting telescope in the Netherlands’, *Annals of science* 61 (2004), 407-452; aldaar met name: 416-426.

14 G.W. Kernkamp, ‘Bengt Ferrner’s dagboek van zijne reis door Nederland in 1759’, in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 31 (1910), 356; zie ook 335-336, 356-357, 386. Op een geregeld, semi-institutioneel karakter wijst ook de frase ‘de wetenschappelijke vereniging’ die Ferrner elders gebruikt voor deze maandagavondbijeenkomsten.

15 Deze Klaas de Vries dient niet verward te worden met Klaas de Vries (1662-1730), de auteur van het tussen 1702 en 1818 minstens tien maal herdrukte leerboek *Schatkamer der zeevaart*, die in het begin van de achttiende eeuw te Amsterdam werkzaam was als particulier leermeester in de ‘geometra en wiskunst’.

16 A. Hulshoff, *Klaas de Vries, leeraar by de doopsgezinden te Amsterdam, geschetst in eene lykrede* (Amsterdam, 1766), 7.

17 S.J. Fockema Andreae & Th. J. Meijer (ed.), *Album studiosorum academiae Franekerensis* (Franeker, 1968), nr. 12.004: ‘Nicolaus de Vries, Embdanus’ (1734).

18 Hulshoff, *Klaas de Vries*, 5.

De doopsgezinde predikant Klaas de Vries (1716-1766) (foto: Stadsarchief Amsterdam).

gezinde Kweekschool in Amsterdam daartoe de meest geëigende weg te bieden. De Vries trok daarom naar Amsterdam om zijn studie voort te zetten onder de nog kersverse hoogleraar Tjerk Nieuwenhuis (in feite vrijwel een leeftijdgenoot), met wie De Vries een levenslange vriendschap zou opbouwen. Bij diens overlijden in 1759 sprak hij dan ook de lijkrede uit, het enige geschrift dat ooit van De Vries in druk is verschenen.¹⁹

¹⁹ K. de Vries, *Lijk-rede over het afsterven van Tjerk Nieuwenhuis, doctor in de wijsbegeerte, hoogleraar der H. Godgeleerdheid en wijsbegeerte in de Doopsgezinde gemeente haare vergaderingen houdende bij Het Lam en Den Toren te Amsterdam* (Amsterdam, 1759).

Natuurkunde aan de Doopsgezinde Kweekschool?

Daarmee zijn we dan aangeland bij de Doopsgezinde Kweekschool waar De Vries in 1761 de proefkundige wijsbegeerte als officieel vak zou introduceren. Deze predikantsopleiding was in 1735 opgericht door de Amsterdamse Doopsgezinde Gemeente 'bij t Lam en de Toren'. Het ging daarbij in feite om de revitalisatie van een eerder initiatief, want een doopsgezinde predikantsopleiding had al eerder, te weten van 1692 tot 1706, bestaan. In de tussenliggende periode had het al sedert 1634 bestaande Remonstrants Seminarium te Amsterdam de doopsgezinde predikanten opgeleid.²⁰

De nieuwe opleiding was een puur Amsterdams initiatief, want een samenwerking met andere doopsgezinde gemeenten was mislukt vanwege diverse, zowel financiële als ideologische redenen. Van meet af aan echter was er een nauwe samenwerking met de genoemde remonstrantse predikantsopleiding, hetgeen tot uiting kwam in het feit dat studenten over en weer bij beide opleidingen colleges volgden. Ook het Amsterdamse *Athenaeum Illustre* speelde een rol in de opleiding, aangezien de doperse studenten hier de noodzakelijk geachte kennis in de Hebreeuwse en Griekse taal opdeden.²¹

Van meet af aan omvatte het studieprogramma vijf jaar, waarvan twee jaar aan voorbereidende vakken – zoals filosofie – moest worden besteed, zodat de overige drie jaren aan godgeleerdheid konden worden gewijd. Daarbij gold voor de propedeuse de regel dat een ieder die elders filosofie had bestudeerd, daarvan na een examen (of promotie) was vrijgesteld. Onder filosofie werd destijds niet alleen de bespiegelende wijsbegeerte, maar ook de 'proefkundige' variant verstaan. Hoewel van het onderwijsprogramma uit de eerste jaren weinig bekend is, mag uit de bewaard gebleven titels van door studenten gehouden disputaties wor-

20 Simon Vuyk, 'De opleiding tot predikant aan het seminarium der remonstranten in de eeuw der Verlichting', in: P.J. Knegtmans & P. van Rooden (ed.), *Theologen in ondertal; godgeleerdheid, godsdienstwetenschap, het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam* (Zoetermeer, 2003), 57-82; P.J. Knegtmans, 'Het Athenaeum Illustre en de predikanten-opleiding der remonstranten in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Knegtmans & Van Rooden, *Theologen in ondertal*, 83-100.

21 Vergelijk: S. Muller, 'Geschiedenis van het onderwijs in de theologie bij de Nederlandse doopsgezinden', in: *Jaarboekje voor de doopsgezinde gemeenten in de Nederlanden over de jaren 1840-1850* (Amsterdam, 1850), 67 en volgende; W. Kuhler, 'De oprichting van de Amsterdamsche kweekschool in 1735', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 55 (1918), 43-84; J. Brüsewitz, 'Tot de aankweek van leraren: de predikants-opleidingen bij de doopsgezinden', in: *DB* 11 (1985), 11-43; J.M. Welcker, 'Een eeuw Doopsgezinde Kweekschool 1811-1914', in: *DB* 11 (1985), 44-86; Annelies Verbeek, 'Menniste paus', *Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken* (Hilversum, 2005), 27.

den afgeleid dat vooral in later tijd ook empirisch-filosofische zaken zoals 'het vacuüm' aan de orde zijn gesteld.²² Na de dood van Nieuwenhuis in 1759 brak dan ook de discussie los of de wis- en natuurkunde niet officieel in het curriculum zouden moeten worden ondergebracht. Er gingen stemmen op om een tweede hoogleraar aan de Kweekschool te verbinden. Een dergelijke benoeming zou het onderwijsaanbod meer compleet maken, hetgeen wellicht ook meer studenten aan zou trekken. Bovendien kon dan de garantie worden gegeven dat bij de natuurfilosofische lessen de nadruk zou worden gelegd op datgene waarvoor theologen deze lessen nodig hebben, namelijk om de wonderen van de natuur te beschouwen en daardoor begrip te krijgen van Gods volmaaktheid.²³

Door een aantal bezwaarden werd hier tegenin gebracht dat het om een predikantsopleiding ging en dat in dat licht gezien het tot dusverre in de filosofie geboden onderwijs als toereikend beoordeeld moest worden. Het verwante Remonstrantse Seminarie was immers evenmin een dergelijke richting ingeslagen en bovendien konden diegenen die zich 'in de proefneemende wijsbegeerte (*Philosophia Experimentalis*) willen oeffenen' daartoe meer dan voldoende gelegenheid vinden 'bij anderen, die hun werk van onderwijzing daarvan maken'.²⁴ Met de laatste opmerking werd impliciet verwezen naar de private natuurkunde colleges die in deze jaren in Amsterdam werden gehouden, onder meer door niet-dooptgezinde docenten als Benjamin Bosma en Jan van den Dam.²⁵ Trouwens, ook de kosten die verbonden waren aan 'de Apparatus of Toestel tot een Collegie Experimentalis', hoe voordelig men een en ander ook zou voorstellen, zou voor de menniste kerk een te grote belasting vormen.

Na een discussie die meer dan een jaar in beslag nam, werd uiteindelijk op 8 december 1760 besloten om aan de kweekschool inderdaad twee nieuwe docenten aan te stellen: allereerst een vervanger voor de overleden Nieuwenhuis, wiens

²² Brüsewitz, 'Tot de aankweek van leraren', 26.

²³ Brüsewitz, 'Tot de aankweek van leraren', 28.

²⁴ ADG 400: 'Bedenkingen omtrent de aanstelling van eenen professor in de theologie en philosophie', (1760).

²⁵ Zie: Marja Keyser, 'Het intekenboek van Benjamin Bosma: natuurwetenschappelijk en wijsgerig onderwijs te Amsterdam, 1752-1790; een verkenning', in: *Jaarverslagen Kon. Oudheidkundig Genootschap [over de jaren 1981-1985]* 124-127 (1986), 65-81; I.H. van Eeghen, 'Jan van den Dam, schoenmaker en ridder van het heelaal', in: *Amstelodamum; maandblad voor de kennis van Amsterdam* 70 (1983), 1-5. Zie ook: M.R. Wielema, 'Christina Leonora de Neufville; wijsgerige poëzie onder invloed van Christiaan Wolff', in: *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 24 (1992), 155-174; M.R. Wielema, *Ketters en verlichters; de invloed van het spinozisme en wolffianisme op de Verlichting in gereformeerd Nederland* (Amsterdam, 1999). In de Engelse bewerking van dit proefschrift, *The march of the libertines; Spinozists and the Dutch Reformed Church (1660-1750)* (Hilversum, 2004), is het Wolffianisme weggelaten.

voornaamste taak het zou zijn om de theologie en de (bespiegelende) wijsbegeerte te leren. Daarnaast zou aan de predikant Klaas de Vries worden gevraagd om de (proefondervindelijke) filosofie, ‘voornamentlijk de wis- en natuurkunde’ te onderwijzen. Dit onder de voorwaarde dat de onkosten van de ‘philosophische instrumenten en derzelver onderhoud [...] zullen blijven buiten last der kerkeraads’.²⁶ Doorslaggevend bij dit besluit was het feit dat een groepje van achttien welgestelde gemeenteleden, waaronder de al bij Ferner genoemde Jacob de Clercq, uit eigen zak de fondsen zou fourneren die nodig waren voor de inkoop van de instrumenten ‘tot opbouw en voortsetting van het Collegium Physicum Experimentale’²⁷ (zie bijlage 1). Ik ben geneigd in hen de deelnemers te zien, die Ferner aantrof bij de bijeenkomst van de eerder genoemde ‘wetenschappelijke vereniging’. Opvallend aan deze groep is de sterke verwevenheid qua familierelaties. Een aantal bezat ook een eigen natuurkundig kabinet of gaf blijk van een natuurfilosofische nieuwsgierigheid door de intekening op bijvoorbeeld de Nederlandse edities van Smith’s *Optica* (1753) of Lalande’s *Astronomie*. Drie van hen (waaronder opnieuw Jacob de Clercq als initiatiefnemer) zouden een paar jaar later – in 1767 – de Maatschappij tot Redding der Drenkelingen oprichten, een organisatie die door Mijnhardt als het eerste hervormingsgerichte genootschap in de Nederlanden is bestempeld.²⁸ Het was kortom een groep mennonieten die merkbaar door Verlichtingsdenkbeelden was beïnvloed. Dankzij hun financiële donatie kon in juni 1761 het signaal worden gegeven dat De Vries na de zomer kon beginnen met vier wekelijkse ‘philosophische lessen in de Latijnse taal’, waarbij hij zich ‘in alles’ diende te schikken naar het reglement van de Kweekschool.²⁹

26 ADG 393 (notulen kweekschool) fol. 56 (dec. 1760). Dit notulenboek is in 1997 grotendeels getranscribeerd en van aantekeningen voorzien door H.J. de Wit, *Aantekeningen van het college tot aankweek van leraren van de Doopsgezinde Kweekschool te Amsterdam, 1735-1811*. Typeschrift aanwezig in de Doopsgezinde Bibliotheek in de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam.

27 ADG 401: Intekenlijst van giften tot aankoop van het kabinet van fysieke instrumenten (1761). De instrumenten werden gefourneerd onder de voorwaarde dat bij het niet voortzetten van de lessen, het eigendom van de instrumenten zou vervallen aan de intekenaren.

28 Zie: H.M. Brokken & W.Th.M. Frijhoff, *Idealen op leven en dood; gedenkboek van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, 1767-1992* (Amsterdam, 1992). W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom; culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam, 1987), 108.

29 ADG 393 (notulen kweekschool) fol. 57 (25 juni 1761). In de transcriptie van De Wit (n. 26) p. 44.

Institutionele instrumentenkabinetten elders in Nederland

Hoe bijzonder was dit doopsgezinde initiatief? In Amsterdam ging het in elk geval om het eerste institutionele instrumentenkabinet. Aan het *Athenaeum Illustre* was de proefondervindelijke variant van de natuurfilosofie nimmer populair geweest, en na de overstap in 1717 van Tiberius Hemsterhuis naar de universiteit van Franeker werd de wijsbegeerte in Amsterdam zelfs in het geheel niet meer onderwezen.³⁰ Pas in 1779 zou Hemsterhuis met de benoeming van de remonstrant Daniël Wytenbach tot hoogleraar filosofie weer een opvolger krijgen. Deels werd deze geringe aandacht voor de wijsbegeerte veroorzaakt door het feit dat het *Athenaeum* alleen het onderwijs in de propedeuse verzorgde, waardoor de filosofisch-experimentele richting minder aandacht kreeg dan op de universiteiten het geval was. Pas na de aanstelling van Jan Hendrik van Swinden in 1785 als opvolger van Wytenbach zou er aan de Illustre School weer ruimte komen voor dergelijk natuurfilosofisch onderwijs (waarover later meer).³¹ De enige persoon binnen dit onderwijsinstituut, die in de jaren zestig van de achttiende eeuw op enige natuurfilosofische kennis kon bogen, was Martinus Martens. Deze autodidact was van 1743 tot 1762 als 'Lector in de Wis-, Sterre- en Zeevaartkunde' aan het *Athenaeum* verbonden. Martens was echter vooral aangesteld voor de opleiding van zeeofficieren en in tegenstelling tot de andere hoogleraren doceerde hij dan ook uitsluitend in de Nederlandse taal. Conform de gewoonte dat een docent zelf voor het benodigde instrumentarium diende te zorgen, had Martens bij zijn lessen alleen de beschikking over instrumenten uit eigen bezit. Net zoals een timmerman zijn persoonlijke gereedschap mee diende te nemen bij ieder aangenomen werk, evenzo had Martens daartoe een persoonlijk kabinet van instrumenten en werktuigen.³² Deels dateerde dat trouwens nog uit de tijd waarin

30 De geringe aandacht voor de empirie in de filosofie was kenmerkend voor het filosofie-onderwijs op het Amsterdamse *Athenaeum* sedert de late zeventiende eeuw. Zie: Dirk van Miert, *Illuster onderwijs; het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw, 1632-1704* (Amsterdam, 2005), 217-218.

31 Zie: T.J. Veen, 'Een leeftijd later; enkele aantekeningen ter inleiding, aanvulling en verantwoording', in: E.O.G. Haitsma Mulier et al. (ed.), *Athenaeum Illustre; elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877* (Amsterdam, 1997), 23. Aan de proefondervindelijke wijsbegeerte lijkt Wytenbach tussen 1779 en 1785 geen aandacht te hebben besteed. In 1785 verwisselde hij zijn leerstoel filosofie voor die in de Latijnse en Griekse taal, de vaderlandse en algemene geschiedenis en de welsprekendheid.

32 Voor de aankondiging van de veiling van het 'uitmuntend cabinet' van Martens in april 1763, zie: P.C.J. van der Krogt, *Advertenties voor kaarten, atlanten, globes, e.d. in Amsterdamse kranten, 1621-1811* (Utrecht, 1985), nr. 1191. Een kwadrant van Sisson, door Martens benut bij de observatie van de Venusovergang in 1761 werd op deze veiling gekocht door de Universiteit Utrecht.

hij als privé-docent voor Amsterdamse liefhebbers werkzaam was.³³ Ook Martens' opvolger, Pybo Steenstra, een Fries die van 1763 tot zijn dood in 1789 aan de Amsterdamse Doorluchtige School verbonden was, had een dergelijk kabinet.³⁴ Het *Athenaeum* zelf bezat dus geen – of wellicht slechts een enkel – instrument.³⁵

Elders in Nederland was de situatie weinig anders. In 1761, ten tijde van de stichting van het instrumentenkabinet van de Doopsgezinde Kweekschool, beschikten diverse welgestelde liefhebbers over een particulier instrumentenkabinet, maar waren institutionele kabinetten nog erg schaars.³⁶ In feite konden alleen de universiteiten van Leiden, Utrecht, Groningen en Franeker, alsmede twee beroepsopleidingen van de Fundatie van Renswoude bogen op een institutioneel instrumentenkabinet van enige betekenis en zelfs daar hadden de hoogleraren en docenten doorgaans ook een eigen collectie. De genoemde universitaire kabinetten waren rond 1700 ontstaan, maar pas rond het midden van de achttiende eeuw ook op onderwijs conform de aanschouwelijke methode van 's-Gravesande ingericht.³⁷ Dit gold ook voor de instrumentenkabinetten van de

Nu in het universiteitsmuseum aldaar. Zie: Zuidervart, *Konstgenoten*, 296, 509, 598 en J.C. Deiman, 'Het instrumentarium van de Utrechtse Sterrenwacht', in: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 10 (1987), 181-182.

³³ Zie voor nadere bijzonderheden over Martens' autodidactische vorming en zijn werkzaamheid als particulier docent in de natuurfilosofie: Kernkamp, 'Bengt Ferners dagboek', 359-361; C. de Pater, lemma 'Martens', in: W. van Bunge et al. (ed.), *Dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers* (London, 2003), 680-682.

³⁴ Het instrumentenkabinet van Pybo Steenstra werd in 1767 bezocht door de astronomen Pingré en Messier, die het 'redelijk voorzien' vonden, met enkele *machines ingénieuses* die er nieuw uitzagen. (Reisjournaal A.G. Pingré, juni 1767; *Bibliothèque Sainte-Geneviève*, Parijs, MSS. Pingré nr. 1805, fol. 24). Steenstra's instrumentencollectie werd in 1788 geveild. De auctie werd bezocht door Martinus van Marum, die er vijf nummers kocht, welke instrumenten nu nog in Teylers Museum te Haarlem bewaard worden. Zie: Gerald L'E. Turner, 'Van Marum's scientific instruments in Teyler's Museum', in: *Martinus van Marum; life and work* IV (Leiden, 1973), nrs. 7, 19, 21, 69, 120.

³⁵ De in Museum Boerhaave bewaarde luchtpomp uit de periode 1675-1700, die in 1951 door A.C. Crommelin aan het Amsterdamse *Athenaeum Illustre* is toegeschreven, heeft – zoals door De Clercq is opgemerkt – geen oudere provenance dan 1926. Het lijkt daarom meer waarschijnlijk dat deze pomp pas in de negentiende eeuw is verworven, wellicht door de hoogleraar Willem Simon Swart. Zie: Peter de Clercq, *At the sign of the oriental lamp; the Musschenbroek workshop in Leiden, 1660-1750* (Rotterdam, 1997), 180-181.

³⁶ Een mooi voorbeeld van een particulier instrumentenkabinet vormt de in 1747 geliquideerde collectie van de doopsgezinde handelaar Anthony Bierens, voortreffelijk beschreven door diens nazaat J.A. Bierens de Haan, 'Het huis van een 18e eeuwse "Mercator Sapiens"', in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 49 (1957), 110-128. Voor de veilingen van andere particuliere Amsterdamse kabinetten uit deze periode, zie: Van der Krogt, *Advertenties*.

³⁷ De Clercq geeft de volgende data als startpunt voor de aanleg van de universitaire instru-

Fundatie van Renswoude in Den Haag en Delft, die pas vanaf respectievelijk 1755 en 1759 waren opgezet.³⁸ Ook waren dergelijke, vooral op demonstraties ingerichte instrumentenverzamelingen bijeengebracht door enkele informele genootschappen, onder meer te Haarlem, Middelburg en Rotterdam.³⁹ Later in de eeuw zouden aanmerkelijk meer van dergelijke instrumentencollecties worden samengesteld, deels institutioneel en deels in particulier bezit. Kortom, in Nederlands perspectief gezien, mag het doopsgezinde initiatief van 1761 beslist als 'bijzonder' worden gekenschetst. De Doopsgezinde Kweekschool was de enige predikantsopleiding in Nederland met een eigen instrumentenkabinet en ook stond het initiatief in de voorhoede van de institutionalisering van natuurwetenschappelijke verzamelingen.⁴⁰

De opbouw van het instrumentenkabinet onder De Vries

De Vries ging op de Doopsgezinde Kweekschool voortvarend van start. De achttien kapitaalverstrekkers hadden in totaal een bedrag van f 8.100 beschikbaar gesteld, welke som weliswaar in termijnen zou worden verstrekt, maar waarvan in het eerste jaar al voldoende beschikbaar was om het merendeel van de gewenste instrumenten te kunnen bestellen (zie fig. 1).

Een van de eerste instrumenten die werd aangeschaft was een grote dubbele luchtpomp, die in 1762 door de Amsterdamse instrumentmaker Adam Steitz kon worden geleverd. Blijkens de bewaard gebleven kasboekjes kostte het apparaat f 350, zonder de diverse accessoires, zoals 'diverse glazen voor de luchtpomp' die

mentenkabinetten: Leiden (1674); Groningen (1695); Franeker (ca. 1701) en Utrecht (1705). De universiteit van Harderwijk kreeg pas rond 1800 een eigen kabinet van enige betekenis. Zie: De Clercq, *At the sign of the oriental lamp*, 134-149. Zie ook diens 'In de schaduw van 's Gravesande; het Leids fysisch kabinet in de tweede helft van de 18e eeuw', in: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 10 (1987), 149-173 en *The Leiden Cabinet of physics; a descriptive catalogue* (Leiden, 1997).

38 Bij de drie Fundaties van Renswoude zijn er instrumentenkabinetten aangelegd vanaf de volgende data: Den Haag (1755); Delft (1759) en Utrecht (1762). Zie: Carin Gaemers, *Nalaten-schap als toekomst; de fundaties van de Vrijvrouw van Renswoude 1754-1810* (Zutphen, 2004). E.P. de Booy & J. Engel, *Van erfenis tot studiebeurs; de Fundatie van Renswoude te Delft; opleiding van wezen tot de 'vrije kunsten' in de 18e en 19e eeuw; de fundatiehuizen; bursalen in deze eeuw* (Delft, 1985).

39 Zie: Zuidervart, *Konstgenoten*, bijlage 7.

40 Zie: Bert Sliggers, 'Van individu tot instituut; de opkomst van institutionele verzamelingen', in: B.C. Sliggers & M. Besselink, *Het verdwenen museum; natuurhistorische verzamelingen 1750-1850* (Haarlem, 2002), 7-18. Zie ook H.J. Zuidervart, 'Universiteiten, geleerde genootschappen en de institutionalisering van onderzoek', in: Zuidervart, *Konstgenoten*, 85-96.

nog later dat jaar voor *f* 115 van de ‘liefhebber’ Rinse Lieuwes Brouwer werden aangeschaft.⁴¹ In 1828 voerde deze pomp nog steeds de lijst aan van instrumenten die toen ter veiling werden aangeboden. Volgens de beschrijving ging het om ‘een zeer zeldzaam voorkomende van koper vervaardigde dubbele luchtpomp, tezamen gesteld uit drie zeer wijde luchtbuizen, ter zijde met een verklikker, verder geheel gedekt met eene gladhouten kast, en rustende op een net gewerkt voetstuk waardoor dezelve in de vloer kan vast geschroefd worden, net en accuraat bewerkt door wijlen den heer Steitz’.⁴²

Een andere kostbare aanschaf uit het eerste jaar betrof de kabinetkast waarin de instrumenten konden worden opgeborgen. Deze ‘kapitale massief mahoniehouten kunst- of liefhebberijkast’ werd vervaardigd door de schrijnwerker Dirk [van] Kuykhoven voor de kapitale som van *f* 450. De kast was in drie vakken verdeeld, en had vier grote deuren, waarin veertig spiegelruiten waren aangebracht. Deze ruiten verdienen een eigen vermelding, want de aanschaf van ‘veertig spiegelglazen in de Instrumenten Kas’ vergde in september 1762 nog een extra investering van *f* 136. In het onderstuk van de kast waren tenslotte zowel grote als kleine laden aangebracht ‘tot berging van physische en andere instrumenten’.⁴³

De instrumentmaker Adam Steitz spon het meeste garen bij het doopsgezinde initiatief.⁴⁴ In het eerste jaar kon hij voor een bedrag van een kleine *f* 4000 aan instrumenten en diensten leveren en tot aan zijn dood in 1786 zou hij in feite functioneren als de amanuensis die het kabinet onderhield. De transactie met de Doopsgezinde Kweekschool stelde Steitz in staat om in januari 1762 te verhuizen naar een nieuw atelier in de Runstraat, ‘daar waar de stad Zutphen in de gevel staat’.⁴⁵ Steitz was een man met een goede reputatie. Voor het Amsterdamse stadsbestuur had hij in 1758 een zegelpers mogen maken en voor menige Amsterdamse liefhebber was hij een gezien instrumentmaker.⁴⁶ Behalve Steitz leverden ook

41 De kasboekjes bevinden zich in ADG, nr. 402-404.

42 *Catalogus* 1828, 1, ‘Luchtkunde’, nr. 1: gekocht door de instrumentmaker Van Laun voor *f* 34. Een vergelijkbare luchtpomp van Steitz was aanwezig in het in 1776 geveilde instrumenten kabinet van de Amsterdamse burgemeester en VOC-bewindhebber Gerard Aernout Hasselaer. (Toen gekocht voor het *Athenaeum* te Deventer voor *f* 53).

43 *Catalogus*, 75, nr. 58: gekocht door de heer Oudemans voor *f* 79.

44 *Catalogus*, 75, nr. 58: gekocht door de heer Oudemans voor *f* 79.

45 Voor Adam Steitz zie: I.H. van Eeghen, ‘Het beroep van Adam Steitz’, in: *Amstelodamum; maandblad voor de kennis van Amsterdam* 57 (1970), 177-178.

46 Steitz leverde bijvoorbeeld zo’n vijftig instrumenten aan het befaamde kabinet van Ernestus Ebeling. Zie de in 1789 gemaakte catalogus van diens instrumentencollectie: *Naamlijst [...] van wis- en natuurkundige werktuigen, bijeen verzameld door mr. E. Ebeling* (Amsterdam, 1789). Ook had Steitz nauwe banden met de koopman Jacobus van de Wall, in wiens testament hij zelfs met een legaat werd bedacht. Zie: H.J. Zuidervaat, ‘Zo’n mooie machine, waarvan de kwaliteit door

anderen aan het doopsgezinde kabinet in opbouw. De Leidse instrumentmaker Jan Paauw junior bijvoorbeeld verstrekke in 1763 voor een kleine *f* 500 aan instrumentarium.

Niet alle instrumenten werden overigens nieuw aangeschaft. Een aantal niet nader genoemde apparaten werd op veilingen gekocht. In maart 1762, bijvoorbeeld, werd in Leiden het imposante instrumentenkabinet geveild van de Leidse hoogleraar Petrus van Musschenbroek. De declaratie van *f* 715 die Klaas de Vries in april 1762 indiende voor instrumenten 'gekocht op een vendutie' moet haast slaan op deze verkoping. In Van Musschenbroeks kabinet waren bijzonder veel instrumenten aanwezig die nadrukkelijk waren gericht op het geven van onderwijs en dus zal men zo'n buitenkans niet hebben laten lopen.⁴⁷ Ook in 1763 werden tweedehands instrumenten gekocht op een niet nader genoemde veiling op de Keizersgracht. Ditmaal werden er stukken gekocht voor een bedrag van ruim *f* 500, verworven via de bemiddeling van Rinse Lieuwes Brouwer.⁴⁸ Wellicht ging het hier om stukken uit het eerder genoemde 'Uitmunten Cabinet van veelerlei Mechanische, Optische, Astronomische, Physische en Mathematische Machines en Instrumenten' van de eerder genoemde Martinus Martens, in leven lector aan de Amsterdamse Illustre School. Dit fraaie kabinet kwam in april 1763 onder de hamer.⁴⁹ Een voorbeeld van zo'n tweedehands aanschaf staat genoemd in de catalogus van 1828, te weten:

alle astronomen wordt erkend'; een biografie van een vrijwel niet gebruikte telescoop', in: *Gewina* 25 (2003), 148-165.

47 Helaas staat Klaas de Vries niet genoemd als koper op de veiling van Van Musschenbroek's instrumentencollectie, waardoor over eventuele aankopen niets valt te zeggen. De instrumentmaker Jan Paauw voerde echter op deze veiling diverse commissies uit, die slechts ten dele als zodanig herkenbaar zijn in het geannoteerde exemplaar van de veilingcatalogus in het Regionaal Archief Leiden. Wellicht zijn er ook aankopen gedaan via G.A. Verbrugge, één van de doopsgezinde kapitaalverstrekkers voor het kabinet van de Kweekschool. Als opdrachtgever aan Paauw komt zijn naam wel voor in genoemde catalogus. Volgens een van de kasboekjes van de kweekschool wordt in april 1762 een bedrag van *f* 36 met Verbrugge verrekend wegens een betaling aan Paauw.

48 De koopman Rinse Lieuwes Brouwer was in de jaren 1779 tot 1781 betrokken bij de bouw van de eerste stoommachine op Nederlandse bodem, op het landgoed 'Groenendaal' van de Amsterdamse bankier John Hope. Zie: Lissa Roberts, 'An Arcadian apparatus: steam engines and landscapes in the history of Dutch culture', in: *Technology and culture* (2004), 251-276. Zie voor Brouwers bijdrage aan de introductie van de stoommachine in Nederland ook J.A. Verbruggen, *The correspondence of Jan Daniël Huichelbos van Liender with James Watt* (proefschrift Universiteit Twente, 2005), passim.

49 Volgens Van der Kragt, *Advertenties*, nr. 1191, vond deze veiling echter plaats op de Reguliersgracht, 'ten huize van de overledene'.

een [...] zeer kolossaal aanzienlijk werktuig of kolom, van massief mahoniehout vervaardigd tot alle proefnemingen omtrent slinging en botsing, [...] met al de ivoeren ballen &c, &c tot de slinging en botsing behorende [...] vervaardigd door Jan Paauw Jr. te Leiden. A[nn]o 1739.⁵⁰

Meer specialistische werktuigen werden rechtstreeks bij de maker besteld. Zo leverde de Friese telescopenbouwer Van der Bildt in 1762 een spiegeltelescoop⁵¹ en verschaften de Amsterdamse weerglasmakers Wast en Ruspinus een aantal baro- en thermometers.⁵² Evenzo verkocht de horlogemaker Van Aaken instrumenten met fijn raderwerk,⁵³ leverde de balansmaker Pieter Pietersz een balans met gewichten⁵⁴ en verstrekke de geweermaker Daniël Ras een windroer (voor luchtdrukdemostraties).⁵⁵

In het midden van de jaren zestig was daarmee het kabinet aardig op orde. Te oordelen naar de resterende schriftelijke getuigenissen was het instrumentenkabinet een vrij getrouwe afspiegeling van de apparaten beschreven in het bekende leerboek van 's-Gravesande. Dit geschrift is ook het enige boek dat in de rekeningen voorkomt.⁵⁶ Een getuigenis uit later jaren (1777) bevestigt het beeld van een degelijk onderwijskabinet, gebaseerd op dit beproefde leerboek. Het was ‘werkmeester’ Steitz die de Deense astronoom Thomas Bugge als bezoeker rond-

50 *Catalogus*, 23, nr. 2: gekocht door de heer Prins voor f 145. In 1762 werd in de veiling Van Musschenbroek onder nummer 90 een dergelijk apparaat verkocht, dat echter door Paauw in commissie voor Petrus Camper lijkt te zijn gekocht.

51 ADG 403, jan. 1762: ‘Jan van der Bildt voor een telescoop, 50 gld’. De telescoop bevindt zich niet meer onder de instrumenten die in 1828 worden geveild. Wellicht is het instrument in 1786 door de scheidende hoogleraar Heere Oosterbaan meegenomen naar Harlingen. In de *Catalogus bibliotheca Oosterbaan* (Harlingen, 1808) staat althans vermeld: ‘Een telescoop met kopere voet van J. van der Bildt in een mahogniehouten kistje’.

52 ADG 404: Wast doet leveranties in dec. 1762, jan. 1763, dec. 1764 en jan. 1775; Ruspinus levert losse glazen pijpen en ander geblazen glaswerk in jan. 1763.

53 ADG 404, febr. 1764: ‘horologie maker A. van Aaken, 181 gulden’. Vermoedelijk ging het hierbij om de leverantie van twee in de catalogus van 1828 nader omschreven apparaten, te weten (1) ‘Een fraai in koper te zamengesteld raderwerk met twee hamertjes, om het geluid in het luchtledige te demonstreren’ en (2) ‘Een fraai koper toestel, zamengesteld uit vier raderen, waarop een vijfde rad kan rusten, aan de as een stalen krulveer, vereenigt aan het voetstuk tot proeven voor de wryving, volgens Atwood, door A van Aken, Desaguliers, plaat 24, fig. 7’. (*Catalogus*, 3, nr. 28 en 25, nr. 20. Beide apparaten werden voor f 10 gekocht door A.C. van der Voort.) In 1767 leverde van Aaken ook nog een ‘horloge of stelwerk met een secunde[wijzer]’ voor f 105. In 1775 krijgt hij nog een luttel bedrag (ca. f 5), kennelijk voor onderhoudswerkzaamheden.

54 ADG 403, jan. 1763: ‘Aan Pieter Pietersz voor balans & gewigte, 54 gld. 5 st.’

55 ADG 404, dec. 1764: ‘Daniel Ras voor een windroer, 115 gulden’.

56 ADG 404, jan. 1763: ‘twee delen 's Gravesande in t Fransch’, geleverd voor f 18 door boekhandelaar De Kroe.

leidde in het doopsgezinde kabinet. In zijn verslag tekende Bugge daarvan het volgende op:

De heer Steitz liet mij een verzameling natuurkundige instrumenten zien, die door de mennonieten zijn bijeen gebracht. Het gaat om een soort van gymnasium voor doopsgezinde studenten, waar ook publieke voordrachten worden gehouden. Deze collectie is erg fraai en tamelijk compleet. De meeste apparaten zijn zoals beschreven door de heer 's Gravesande en ze zijn gemaakt en verbeterd door de heer Steitz. Hij heeft bijvoorbeeld de cylinders van de luchtpomp een doorsnede gegeven van vier duimen, waardoor het openen en sluiten van de ventielen eenvoudiger gaat. Hij heeft ook de machine van 's Gravesande voor de centrifugaalkrachten sterk verbeterd.⁵⁷ Ook heeft hij een mechanisch wagentje gemaakt waarmee een ivoren bal door een veer loodrecht omhoog wordt geschoten, waarna het bij – of op – het rijdende wagentje neervalt.⁵⁸

Kortom, Klaas de Vries had een mooi compleet instrumentenkabinet opgebouwd. Hij zou echter van dit fraaie kabinet niet lang de vruchten plukken. In 1762 openbaarden zich bij hem de eerste verschijnselen van 'eene ongesteldheid op de borst'. En hoewel herstel optrad, bleef De Vries daarna altijd last houden van zijn longen. Om zijn conditie te verbeteren ging hij paardrijden. Maar alrems werd duidelijk dat zijn gezondheid geleidelijk aan verminderde. 'Wij verloren hem als het ware bij trappen', schreef zijn collega-predikant Hulshoff later: 'Hij bleef kwijnende en versmolt allengskens'. Hoewel het staan hem steeds moeilijker afging, bleef De Vries tot op het laatst actief. Tot woensdag 23 juli 1766, toen hij in 's-Graveland van zijn paard viel en bezweek.⁵⁹

57 In 1828 beschreven als: 'Een zeer zeldzaam, kolossaal en weinig zoo voorkomend werktuig, meerendeels van massief mahoniehout vervaardigd, dienstbaar tot alle de proefnemingen omtrent de centrumschuwende kracht, met al de toebehoorende stukken daarop passende en bruikbaar, zoo als bijna nimmer voorkomt'. (*Catalogus*, 23, nr. 1, gekocht door Van Laun voor f 51.) Een identiek exemplaar is in 1791 door Van Marum gekocht op de veiling van de collectie Ebeling, en wordt nu bewaard in Teyler's Museum. Zie Turner, 'Van Marum's instruments', nr. 49. Een tweede exemplaar, gesigneerd 'A. Steitz, 1766' is aanwezig in het Utrechts Universiteitsmuseum. Dit apparaat komt uit de collectie van het in 1777 gestichte Natuurkundig Gezelschap Utrecht en is voor het jaar 1816 aangeschaft. Zie H.J.M. Bos, *Descriptive catalogue; mechanical instruments in the Utrecht university museum* (Utrecht, 1968), 56-57 en plaat xxxvi.

58 Het reisjournaal van Thomas Bugge's bezoek aan Holland in 1777 is in voorlopige vorm uitgegeven door: Kurt Møller Pederson & Mette Dybdahl (ed.), *Thomas Bugge; Journal of a voyage through Holland and England, 1777* (Aarhus, 1997). Een kort verslag wordt gegeven door De Clercq, 'Een Deense astronoom'.

59 Hulshoff, *Klaas de Vries*, 9-10. Na het overlijden van De Vries verschenen diverse rouwdichten. Blijkens een advertentie in de *Leidsche courant* werd zijn bibliotheek geveild op 25 maart 1767 te Amsterdam, 'in de Keizerskroon, bij kastelein Jan Wyers'. Een catalogus is niet bewaard gebleven.

‘Machine voor de centrifugaalkrachten’ door Adam Steitz, ca. 1760 (foto: Universiteitsmuseum Utrecht).

Voortgang onder Oosterbaan

Vanaf 1761 had De Vries het onderwijs aan de Kweekschool verzorgd samen met de hoogleraar theologie Heere Oosterbaan, een man die net als De Vries in Franeker was opgeleid.⁶⁰ Nu, in 1766, stond Oosterbaan er alleen voor, want geld voor een opvolger van De Vries was er niet. Daarvoor was het aantal studenten – slechts een handvol – eenvoudig te gering. Dus zat er voor Oosterbaan weinig anders op dan ook het onderwijs in de wis- en natuurkunde te verzorgen. Inderdaad werd ‘met een vermeerderde wedde (tevens insluitende de bewaaring en het onderhoud van het Kabinet van Physische Instrumenten) ook dat onderwijs aan onzen Oosterbaan opgedragen’, zo weet zijn biograaf te melden.⁶¹ Door zijn vorming in Franeker bij Antonius Brugmans en Nicolaas Ypey was hij daartoe zeker in staat. Naar verluidt heeft Oosterbaan het natuurkundeonderwijs dan ook naar

⁶⁰ *Album studiosorum academiae Franekerensis*, nr. 12795 (1752).

⁶¹ Freerk Hockstra, *Lijkrede op den hoogerwaardigen Heere Oosterbaan* (Amsterdam, 1807), vii.

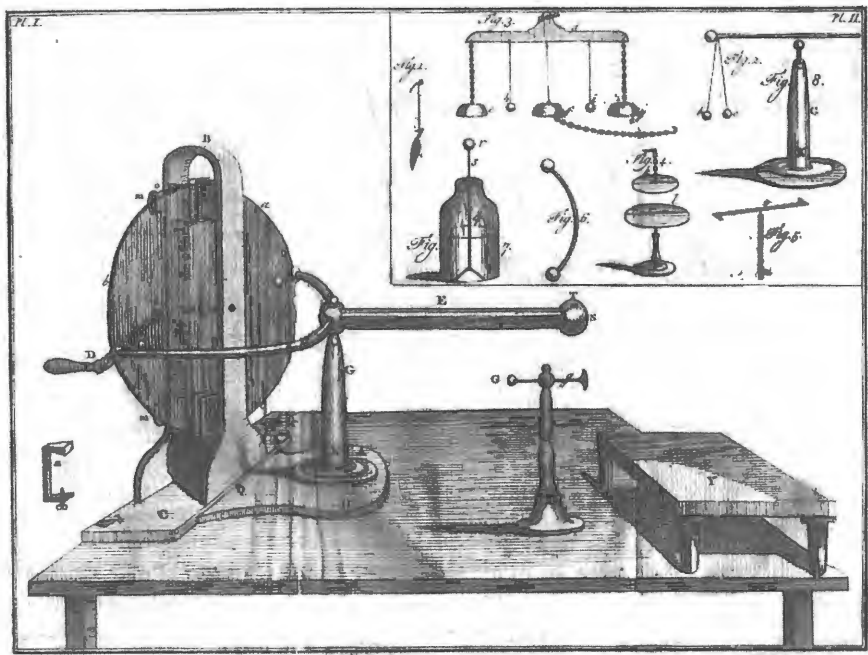
behoren verzorgd.⁶² Interessant is daarbij de aantekening dat Oosterbaan ook de sinds enige decennia gehouden private lessen voor 'Meniste liefhebbers' voortzette.⁶³ Het instrumentenkabinet verhuisde nu van het woonhuis van De Vries naar dat van Oosterbaan. Gezien Oosterbaans volle takenpakket – hij alleen verzorgde immers het gehele theologische en filosofische curriculum – is het weinig verbazingwekkend dat hij een gering stempel op het instrumentenkabinet heeft gedrukt. In de twintig jaar waarin hij het kabinet gebruikte liet hij het onderhoud aan Steitz over en declareerde hij zelf slechts enkele malen luttele bedragen, doorgaans voor wat hij aan materialen had voorgesloten. Oosterbaan schafte ook maar weinig nieuwe instrumenten aan. Toch, in het geringe wat hij aanschafte, toonde Oosterbaan dat hij een goed oog had voor recente wetenschappelijke ontwikkelingen. Zo zocht hij in april 1769 hoogst persoonlijk een nieuw model elektriseermachine uit. Hij deed dat in de werkplaats van John Cuthbertson op de hoek van de Kromme Elleboogsteeg en de Beursstraat.⁶⁴ Cuthbertson was toen een net uit Engeland overgekomen instrumentmaker die zich kort voor zijn vertrek naar de Nederlanden was gaan toeleggen op de ontwikkeling en productie van dergelijke elektrische apparaten.⁶⁵ Hij ging daarbij uit van een nieuw ontwerp, waarbij een ronde glazen schijf werd rondgedraaid tussen twee leren kussens om zo wrijvingselektriciteit op te wekken. Oudere elektriseermachines gingen uit van een apparaat waarbij een glazen bol of cilinder voor datzelfde oog-

62 Hoekstra, *Lijkrede*: 'Alleszins bleek het dat 's mans bekwaamheden voor de onderscheidene vakken der hooge waardigheid berekend waren; vervullende hij dezelve tot algemeen genoegen'. Van Oosterbaans bekwaamheden als natuurfilosofisch docent getuigde ook Adrianus Stolker, later remonstrants predikant te Schoonhoven en Rotterdam die in de jaren tachtig jarenlang actief zou zijn als weerkundig waarnemer voor de *Natuur- en Geneeskundige Correspondentie Sociëteit*. Zie Muller, 'Geschiedenis', 120.

63 Hoekstra, *Lijkrede*: 'Intussen heeft hij ook voor eenigen aanzienlijke leden der Amsterdamse Gemeente, gedurende enige winters, eens ter weke, aan zijn eigen huis, natuurkundige proefondervindelijke lessen gehouden.'

64 ADG 404, april 1769: 'Voor een electrisch apparaat door prof Oosterbaan by J. Cuthbertson gekocht, 70 gld.' Volgens Cuthbertsons prijslijst, gepubliceerd omstreeks 1773, moet dit gegaan zijn om een 'Electrische Machine, wier schijf is 12 duim diameter' met diverse accessoiren, zoals afgebeeld in plaat 1 en 2 van John Cuthbertson *Algemeene eigenschappen van de electriciteit, onderrichting van de werktuigen en het neemen van proeven in dezelve* (Amsterdam, s.a. [ca. 1773]). Hierin is ook de prijslijst afgedrukt.

65 John Cuthbertson was in april 1769 nog maar een paar maanden *in business*. Hij was pas op 29 december 1768 als poorter van Amsterdam ingeschreven. Voor de betekenis van Cuthbertson als ontwerper van elektriseermachines, zie: W.D. Hackmann, *John and Jonathan Cuthbertson; the invention and development of the eighteenth century plate electrical machine* (Leiden, 1973), en meer algemeen van dezelfde auteur, *Electricity from glass: the history of the frictional electrical machine 1600-1850* (Alphen a/d Rijn, 1978).

Schijf-elektriseermachine door John Cuthbertson, eerste model. Uit: Cuthbertson (ca. 1773).

merk werd rondgedraaid. Een dergelijke bol- of globe-elektriseermachine van de eerste generatie was al aanwezig in het doopsgezinde kabinet.⁶⁶ In zijn carrière heeft Cuthbertson drie verschillende glazen-schijf-modellen gemaakt, waarvan zijn in 1784 voor Teyler's Stichting gemaakte grote elektriseermachine de meeste bekendheid geniet. In 1769 echter stond hij nog aan het begin van deze ontwikkeling en met een goed oog voor ontluikende kwaliteit moet Oosterbaan dus één van Cuthbertsons eerste schijfelektriseermachines hebben gekocht.⁶⁷

⁶⁶ Het ontwerp van een dergelijke 'globe-elektriseermachine' was al in 1720 beschreven in het op de Kweekschool zo trouw gevolgde leerboek van 's Gravesande. De *Catalogus* van 1828 bevat dan ook (pag. 11, nr. 5): 'Een [electriseermachine], kleiner, en alshoon van een oudere constructie, (met eene glazen bol werkende) is deze merendeels van koper, en daarenboven zeer net en zindelijk gemaakt, liggende in een eikenhouten Kistje'. Verkocht in 1828 voor f7,75 aan G.A. van der Voort.

⁶⁷ In januari 1774 heeft Oosterbaan zijn aankoop uit 1769 ingeruild voor een grotere vlakke-plaatmachine, tegen een bijbetaling aan Cuthbertson van f 192. Daarom beschrijft de *Catalogus*

Een andere innovatief instrument dat door Oosterbaan werd aangeschaft was de stammicroscop van Dellebarre, 'ter beschouwing van transparante en opake voorwerpen'.⁶⁸ Ook ditmaal ging het om een *state-of-the-art* instrument, want gezien het tijdstip van levering (januari 1771) moet ook dit een van de eerst geproduceerde 'Dellebarre-microscopen' zijn geweest.⁶⁹ De Franse instrumentmaker Louis François Dellebarre (1726-1805) had in 1769 wegens zijn geloofsovertuiging moeten uitwijken naar Holland. Hier deed hij in 1770 een poging om een nieuw soort microscoop te maken, die in navolging van de achromatische telescopen van de Engelse instrumentmaker John Dollond geheel kleurschiftingsvrij zou moeten zijn. Weliswaar was het resultaat nog niet volledig geslaagd, maar de kwaliteit van Dellebarres product was voor die tijd dusdanig goed dat de 'Dellebarre-microscop' grote faam verwierf.⁷⁰ Blijkens de veilingcatalogus van 1828 is er op de Kweekschool op enig moment nog een tweede exemplaar – nu van Engelse makelij – aangeschaft. Tot deze microscopen behoorden ook 'honderd vijf en twintig tonnetjes met microscopische voorwerpen' die in een speciaal daartoe vervaardigd mahoniehouten tafeltje met drie laatjes waren opgeborgen.⁷¹

van 1828 een groter model: 'Een Electrificeermachine met een schyf van 40 duim middellyn met al deszelfs benodigd toestel, geplaatst in een zeer net gewerkte mahoniehoute kist, en verder toestel om negatief te electrifieren', welk apparaat in 1828 voor f 23 aan Rubenkonink is verkocht. (Zie *Catalogus*, 11, nr. 4.)

68 ADG 404: Jan. 1771 'L.F. de la Barre voor zijn rekening, 189 gulden, 15 stuivers'. In 1828 werd het instrument beschreven als: 'Een zeer fraai en zeer beroemd, geheel in koper vervaardigd Stam-microscop, ter beschouwing van transparante en opake voorwerpen, met al de benodigde glazen en toebehoren, zeer compleet in een Mahoniehoute kistje, door Dellebarre'. *Catalogus* 1828, 37, nr. 16. Gekocht voor f 27,50 door [J.A.] van Eik.

69 Een vrijwel gelijktijdige levering van een identieke microscoop vond plaats aan het instrumentenkabinet van de Fundatie van Renswoude te Den Haag. Zie Dellebarre's beredeneerde kwitantie, gedateerd 29 januari 1771, afgebeeld bij Maria Rooseboom, *Bijdrage tot de geschiedenis der instrumenmakerskunst in de noordelijke Nederlanden tot omstreeks 1840* (Leiden, 1950), plaat 2. Opmerkelijk genoeg werd dit Fundatie-instrument geleverd voor 'slechts' f 168, compleet met 135 microscopische objecten. De nieuwprijs voor een dergelijke microscoop bedroeg in 1806 nog 130 gulden.

70 Rooseboom, *Bijdrage*, 54-56. Zie ook: Marian Fournier, *Early microscopes; a descriptive catalogue* (Leiden, 2003), 14 en nr. 230.

71 *Catalogus*, 37, nr. 17: 'Een geheel in koper te zamengesteld driebenig Stam-microscop, op mahoniehouten voet met een lade, mede voor transparante als ook tot de opake beschouwing; in Engeland zindelijk net bewerkt, in een piramidale Kastje'. Verkocht in 1828 voor f 22 aan De Bruin; *Catalogus*, 37, nr. 23: 'Een mahoniehout tafeltje met drie laadjes, waarin honderd vijf en twintig tonnetjes met microscopische voorwerpen, volgens Dellebarre, ten gebruike en geschikt voor zyn microscoop'. Verkocht in 1828 voor f 10 aan de heer Rijst.

Mede door deze actuele inslag moet de reputatie van het doopsgezinde kabinet heel behoorlijk zijn geweest. De instrumentencollectie werd in elk geval van tijd tot tijd ook door buitenstaanders bezocht. Een van deze bezoekers was de Franeker hoogleraar Jan Hendrik van Swinden, die het kabinet omstreeks 1783 bezichtigde, om er vervolgens een collega, de kersverse Leidse hoogleraar Christiaan Hendrik Damen, voor een nadere kennismaking naar toe te sturen. Van Swinden laat zelfs een van de instrumenten uit het doopsgezinde kabinet namaken voor zijn Italiaanse correspondent Felice Fontana. Laatstgenoemde had in zijn hoedanigheid van directeur van het instrumentenkabinet van de groothertog van Toscane aan Van Swinden gevraagd of hij enige interessante Nederlandse instrumenten ‘onder diens opzicht’ wilde laten kopiëren. Van Swinden, die wel vaker bij dit soort zaken bemiddelde, had daar wel oren naar. Bij Fontana’s verzoek had hij direct moeten denken aan een curieus instrument voor de demonstratie van het traagheidsbeginsel dat hij in het doopsgezinde kabinet had gezien. Het ging om hetzelfde wagentje dat in 1777 ook Bugges aandacht had getrokken. Met dit ‘fraaie werktuig’ kon immers op een originele manier ‘bewezen’ worden dat een vertikaal uit een kanon gelanceerde kogel ‘niet tegenstaande de voortgang der aarde in haare loopbaan’ weer loodrecht terug in het kanon valt.⁷² Gevraagd om nadere informatie, wist Oosterbaan aan Van Swinden over dit instrument het volgende te melden:

De maker van het werktuig is mijn amanuensis Adam Steitz. Ik heb denzelven na den prijs gevraagd. De oude man wist zich dezelve niet nauwkeurig te herinneren, maar meende dat het omtrent vier ducaten beliep. Hij zei mij dat hij ook eens zo’n wagentje voor eene Milaneese Heer, maar wiens naam hij niet meer wist, gemaakt had. Onze Steitz is altoos een zeer net werkman geweest en in onze verzamelingen zijn vrij wat werktuigen van zijn maaksel. De man is nu oud, maar zoude een stuk van deeze aart nog zeer wel kunnen bezorgen. Maar het is niet onwaarschijnlijk dat het te Franeker even goed en misschien tot een minderen prijs zou kunnen gemaakt worden.⁷³

Dat laatste is zo goed als zeker gebeurd, want nog geen week later werd het bewuste wagentje met dat oogmerk naar Friesland gezonden.

72 In 1828 beschreven als: ‘Een zeer mechaniek kunstig gewerkt wagentje, en einde in zekere bepaalde tijd een daar uit opgeworpen ivoor balletje, na zekere bepaalde weg afgelegd te hebben, weer op te vangen’. (*Catalogus*, 25, nr. 17, gekocht voor f 15 door Johannes Buys). Een identiek exemplaar is in 1791 door Van Marum gekocht op de veiling van de collectie Ebeling, en wordt nu bewaard in Teyler’s Museum. Zie Turner, ‘Van Marum’s instruments’, nr. 41. Een tweede exemplaar, genoemd in 1816 op de inventarislijst van het Natuurkundig Gezelschap Utrecht, is aanwezig in het Utrechts Universiteitsmuseum. Zie Bos, *Descriptive catalogue*, 39 en plaat xxiii.

73 UB Leiden, BPL 755. Correspondentie Oosterbaan-Van Swinden, 24 mei 1783 en 6 juni 1783.

Wagentje van Steitz voor de demonstratie van het traagheidsbeginsel (foto: Universiteitsmuseum Utrecht).

Oosterbaan zelf volgde dat Friese spoor een drietal jaar later. Toen in 1786 zijn oom – de befaamde literator dominee Johannes Stinstra – overleed, stopte Oosterbaan met zijn werk als hoogleraar en keerde hij terug naar zijn geboortestad Harlingen. In dit vanouds doopsgezinde bolwerk zou hij zijn overleden oom als ‘gewoon predikant’ opvolgen. In die hoedanigheid bleef Oosterbaan werkzaam tot aan zijn overlijden, op 71-jarige leeftijd, in 1807.

Het instrumentarium ingezet voor Kweekschool en Athenaeum Illustre

Na Oosterbaans vertrek was zijn opvolging een fors probleem. Diverse geschikte kandidaten bedankten voor de eer. Het geveerde takenpakket was eenvoudigweg te divers. De bestuurders van de Kweekschool besloten dan ook vrij snel om aan de nog maar kort tevoren, in 1785 vanuit Franeker overgekomen nieuwe *Athenaeum*-hoogleraar Jan Hendrik van Swinden te vragen om ook het onderwijs in de wis- en natuurkunde voor de studenten van de Kweekschool te verzorgen. Dat zou de onderwijslast voor de nieuw te benoemen Kweekschool-hoogleraar aanmerkelijk verlichten. Er bestonden toch al nauwe contacten met het *Athenaeum Illustre*, want al sinds jaar en dag volgden doopsgezinde studenten daar de colleges in de klassieke en Hebreeuwse talen. Van Swinden zou voor deze taak jaarlijks *f* 400 krijgen, en nog eens *f* 100 voor het onderhoud en de opslag van de instrumenten.⁷⁴

Van Swinden had wel oren naar dit voorstel, want zo zou hij in één klap de beschikking krijgen over een goed geoutilleerd en geheel op onderwijs ingericht instrumentenkabinet. Op het *Athenaeum* ontbrak een dergelijke voorziening, omdat daar tot Van Swindens komst in 1785 de proefondervindelijke wijsbegeerte in

⁷⁴ ADG 393 (notulen kweekschool), 116. Brüsewitz, ‘Tot de aankweek van leraren’, 33.

feite niet was beoefend. Een budget voor de aanschaf van instrumenten lijkt Van Swinden op het *Athenaeum* ook niet te hebben gehad. Kennelijk huldigde men in Amsterdam nog altijd het klassieke standpunt dat een docent zelf voor het benodigde instrumentarium diende te zorgen.⁷⁵ Dat trof niet, want Van Swinden had maar een beperkt privé-kabinet. Immers, in Franeker, zijn vorige standplaats, was hij in de gelegenheid geweest om op kosten van de academie een prachtig universitair instrumentenkabinet op te bouwen.⁷⁶ Door het doopsgezinde aanbod behoefde hij een soortgelijke exercitie in Amsterdam niet te herhalen, want de Kweekschool bood precies wat hij nodig had. De instrumenten verhuisden dus opnieuw, ditmaal naar Van Swindens woning. In mei 1786 toonde hij het kerkbestuur hoe de instrumenten aan zijn huis 'in goede orde' waren opgesteld.⁷⁷ Nauwelijks een maand later liet hij de instrumenten ook aan zijn Italiaanse collega Oriani zien.⁷⁸ Deze situatie duurde precies veertien jaar. In die tijd gaf Van Swinden zijn colleges aan de hand van zijn eigen, in 1786 te Franeker uitgegeven *Positiones physicae* en examineerde hij tweemaal per jaar de menniste kandidaten op hun kennis van de mathesis en de fysica. Dat veranderde toen Van Swinden op 16 juni 1800 aan het doopsgezinde kerkbestuur liet weten dat hij benoemd was tot lid van het uitvoerend bewind van de Bataafsche Republiek.⁷⁹ Met onmiddellijke ingang kon hij dus zijn lessen niet meer geven. Dat beteken-

75 Volgens het gedenkboek uit 1927 werd aan geen van de hoogleraren van het *Athenaeum* vanuit de stadskas een vergoeding voor hulpmiddelen verstrekt: 'Hetgeen zij voor hun onderwijs en wetenschappelijk werk behoeften, moest uit eigen middelen worden bekostigd'. *Van Athenaeum tot Universiteit; geschiedenis van het Athenaeum Illustre in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1927), 63.

76 Na zijn benoeming te Franeker in 1766 had Van Swinden het aantal instrumenten in het kabinet van de Franeker Universiteit meer dan verdubbeld van 74 stuks (genoemd in 1761) tot 134 stuks eind 1767. In 1812 telde het kabinet 267 nummers. W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijksatheneum te Franeker* (Leeuwarden, 1878-1889), I, 420-423; II, 36.

77 ADG 393 (notulen kweekschool), 117. Bij deze gelegenheid werd een uitgebreide inventaris opgesteld die als ontvangstbewijs aan het kerkbestuur werd overhandigd. Deze inventarislijst is helaas niet bewaard gebleven. Wel is in ADG 400 nog een 'Reglement' uit 1786 bewaard, waarin Van Swinden wordt verzocht de lessen te geven, de instrumenten thuis te hebben en tweemaal per jaar de leerlingen te examineren in het bijzijn van leden van 'het kweekschool'.

78 Guido Tagliaferri & Pasquale Tucci, 'The visit to the Low Countries in 1786 of the astronomer Barnaba Oriani of Milan', in: C.S. Maffioli & L.C. Palm (ed.), *Italian scientist in the Low Countries in the XVIIIth and XIXth centuries* (Amsterdam, 1989), 285. Oriani's bezoek aan Van Swindens instrumentenkabinet vond plaats op 19 juni 1786.

79 Zie voor deze periode uit Van Swindens leven: Marijn van Hoorn, 'De 'gemeenebestgezindheid' van Jan Hendrik van Swinden (1746-1823); een schets van zijn politieke bedrijvigheid in de jaren 1795-1796 en 1800-1801', in: E.O.G. Haitsma Mulier et al. (ed.), *Athenaeum Illustre; elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877* (Amsterdam, 1997), 226-253.

de ook dat het instrumentenkabinet bij hem thuis diende te worden opgehaald.

Na kort overleg over de vraag hoe het onderwijs nu in te richten en waar de instrumenten te plaatsen, was de oplossing voor het kerkbestuur wel duidelijk. Immers, de in 1786 benoemde hoogleraar theologie Gerrit Hesselink was inmiddels meer dan voldoende ingewerkt, en wat lag dan meer voor de hand dat hij – net als Oosterbaan voor hem – de instructie in de wis- en natuurkunde zelf ter hand zou nemen? Ook de instrumenten moest hij maar ‘plaatsen ten zijnen huize, gelijk dit voorheen bij den Prof. Oosterbaan heeft plaats gehad’.⁸⁰

Dat was echter gemakkelijk gezegd dan gedaan. Het bewuste onderwijs geven was één ding, maar de instrumenten thuis plaatsen was een geheel andere kwestie. Daartoe bezat Hesselink eenvoudigweg niet de ruimte. Dus werd in juli besloten dat de instrumenten geplaatst konden worden in het verder buiten bedrijf gestelde kerkgebouw ‘bij den Toren’. Daarmee werd de voormalige schuilkerk bedoeld op de Herengracht bij de Jan Roodepoortstoren, welk gebouw de doopsgezinden al sinds de zeventiende eeuw in bezit hadden. Hesselink zou voortaan daar zijn natuurfilosofisch onderwijs geven, voor welke taakverzwaring hij jaarlijks f 600 extra zou krijgen. Daarbij zou hij verschoond blijven van de zorg voor het onderhoud en deschoonmaak van de instrumenten. Daarvoor zou de kerkenraad zelf zorgdragen.

Onder Hesselink: een bloeifase van de natuurkunde aan de Doopsgezinde Kweekschool

De taakuitbreiding kwam voor Gerrit Hesselink op een zeer ongelukkig moment in zijn leven. In september 1800, juist toen hij met de nieuwe cursus diende te beginnen, overleed zijn echtgenote Janke Heslinga op 44-jarige leeftijd. Zij had niet alleen een lang ziekbed gehad, maar liet haar man ook achter met de zorg voor zes – deels nog jonge – kinderen, waarvan er een hulpbehoevend was. Hesselinks eerste biograaf weet dan ook te melden dat ‘het bijkomen van het wijsgeerig gedeelte’ van zijn lessen voor hem een ‘bijzondere inspanning vorderden’, aangeslagen als hij was door het verlies dat hem had getroffen.⁸¹ Anderzijds was hij als geen ander geknipt voor deze nieuwe taak. De natuurkundige wetenschappen hadden altijd al zijn bijzondere belangstelling gehad. Tijdens zijn universitaire opleiding, eerst in Groningen en later in Lingen, had hij deze tak van wetenschap grondig bestudeerd. In 1778 was hij op 22-jarige leeftijd te Groningen op een natuurfiloso-

80 ADG 393, Notulen Kweekschool, 19 juni 1800.

81 Rinse Klaases Koopmans, *Hulde aan Gerrit Hesselink, a.l.m. phil. doct., [...] hoogleraar in de godgeleerdheid en wijsbegeerte, bij de doopsgezinden te Amsterdam* (Amsterdam, 1812).

fisch thema gepromoveerd,⁸² waarna hij naar de Kweekschool in Amsterdam was gegaan om daar onder Oosterbaan tot predikant te worden gevormd. Hesselink was een veelzijdig, creatief en studieuze man. Als student behaalde hij al een zilveren medaille bij de eerste theologische prijsvraag van Teylers Godgeleerd Genootschap. In 1784, nadat hij inmiddels predikant in Bolsward was geworden, dong hij opnieuw mee bij een prijsvraag van Teylers Genootschap, waarbij hij ook ditmaal de zilveren prijsmedaille in de wacht sleepte.⁸³ In 1786 was hij daarop als dertigjarige tot hoogleraar aan de Kweekschool benoemd, nadat een drietal anderen voor deze post had bedankt. Daar maakte hij als theoloog naam door de uitgave in 1790 van zijn *Uitlegkundig woordenboek ter opheldering van de schriften des Nieuwen Verbonds*, een destijds spraakmakend boek dat een aantal malen werd herdrukt. Zijn op dit boek gebaseerde exegetische colleges waren dan ook zeer vernieuwend.⁸⁴ Ondanks zijn grote theologische scholing was Hesselink van mening dat een grondige natuurfilosofische kennis de belangrijkste bagage was voor een toekomstige predikant.⁸⁵ De invulling van de door Van Swinden achtergelaten lestaak bleek voor hem dan ook een groot genoegen. Uit verschillende bronnen blijkt dat de nieuwe onderwijstaak Hesselink op het lijf was geschreven. Zo schreef zijn opvolger Rinse Klaases Koopmans na zijn dood in 1811:

Voor de redeneer-, Wis-, Natuur-, en Sterrekunde had Hesselink steeds groote geeneenheid. [Hij; H.J.Z.] was daarin meer dan bedreven, vatte deze taak met ijver op, en, met lust het moeilijke te boven komende, was het geen wonder, dat ook in dit onderwijs, t'geen zich niet tot de buitenschorsch dezer wetenschappen bepaalde, maar wel degelijk tot de kern doordrong, in de helderheid zijner geest en de gaaf der duidelijke ontwikkeling en voordragt, heerlijk uitblonken.⁸⁶

Als Hesselink een keer een college moest laten uitvallen, dan verkoos hij de theologische vakken, en gaf hij de natuurfilosofische colleges voorrang. Het leek erop

82 Gerardus Jacobus Hesselink, *Dissertatio physica inauguralis de montium ignivomorum, terraeque motuum origine, et cognitione, ex stupendis illorum effectibus colligenda* (Groningen, 1778).

83 E.J. van Himbergen, 'De prijsvragen van de twee genootschappen 1778-1978', in: 'Teyler' 1778-1978; *studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem, 1978), 37. Een derde zilveren prijsmedaille behaalde Hesselink in 1795. Drie jaar later behaalde Hesselink ook een prijsmedaille van het Genootschap tot Verdediging van den Christelijken Godsdienst.

84 Aldus Annelies Verbeek, 'Gerrit Hesselink (1755-1811) – een radicaal doopsgezinde theoloog?', in: Jack de Mooij & Ineke Smit (ed.), *Balans van een eeuw; wendingen in de historiografie van het christendom, 1901-2001* (Heerenveen, 2002), 182-201. Zie over Hesselink als theoloog eveneens Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting; remonstranten als deftige vaderlanders, 1800-1860* (Amsterdam, 1998), 98-109.

85 Verbeek, *Menniste paus*, 36.

86 Koopmans, *Hulde aan Hesselink*, 31, 106, 109.

alsof Hesselink de studenten tot natuurkundigen in plaats van tot theologen wilde vormen.⁸⁷ Volgens een van zijn oud-studenten, de latere hoogleraar Samuel Muller, was die sterke nadruk op de wis- en natuurkundige vakken dan ook een grote schaduwzijde geweest van het door hem en zijn medestudenten genoten onderwijs.⁸⁸ Het resultaat was namelijk dat doopsgezind Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw diverse predikanten bezat met een grote kennis van de wis- en natuurkunde, maar dat deze nauwelijks wisten hoe te preken.⁸⁹ Daarmee wil overigens niet gezegd zijn dat Hesselink de theologie verwaarloosde, want ondanks de genoemde kritiek sprong de voornoemde Muller na Hesselinks dood nog voor hem in de bres, in een polemieck over Hesselinks vermeende theologische nieuwlichterij.⁹⁰ Hoe dan ook, feit is dat Hesselink de enige hoogleraar van de Kweekschool is geweest die ook over natuurfilosofische vraagstukken heeft gepubliceerd. Deze publicaties waren overigens zonder uitzondering een uitwerking van voordrachten die Hesselink eerder voor de Amsterdamse 'Maatschappij van Verdienste onder de zinspreuk Felix Meritis' had gehouden.⁹¹ Met deze openbare colleges in 'Felix Meritis' had Hesselink – overigens in navolging van Oosterbaan – een nieuwe, geïnstitutionaliseerde vorm gevonden voor de oude, onder Fahrenheit begonnen en onder De Vries en Oosterbaan voortgezette gewoonte om ook voor 'liefhebbers' regelmatig 'natuurkundige proefondervindelijke lessen' te houden.⁹²

87 Brüsewitz, 'Tot aankweek van leraren', 37.

88 S. Muller, 'Geschiedenis van het onderwijs in de theologie bij de Nederlandse doopsgezinden', in: *Jaarboekje voor de doopsgezinde gemeenten in de Nederlanden* (1850), 122-124. Zie ook Verbeek, *Menniste paus*, 36.

89 Brüsewitz, 'Tot aankweek van leraren', 37.

90 Verbeek, *Menniste paus*, 31.

91 Koopmans, *Hulde aan Hesselink*, noemt nagenoeg alle voordrachten die Hesselink in Felix Meritis heeft gehouden, waaronder een enkele die met 'veelvuldige proefnemingen werden bevestigd'. In 1805 gaf hij zijn voordrachten samen met zijn 'in de wis- en natuurkunde vergevorderde' zoon. Daarnaast hield Hesselink tal van sterrenkundige lezingen, 'die hem dikwijls stoffe gaven tot Godverheerlijkende bespiegelingen'. Verscheidene van Hesselinks lezingen voor Felix Meritis zijn gepubliceerd in het *Nieuw algemeen magazijn van wetenschap, kunst en smaak* (1794-1797) en het *Vaderlandsch magazijn van wetenschap, kunst en smaak* (1801-1805). Het instrumentenkabinet komt in geen van deze artikelen ter sprake.

92 Ter compensatie voor de vele voordrachten die zowel Oosterbaan (vanaf 1783), als Hesselink (vanaf 1786) voor Felix Meritis verzorgden, zijn beiden benoemd tot 'Honorair lid' van deze Maatschappij (in resp. 1783 en 1791). Blijkens een nota uit 1785 van een zekere Ernst Steenmets gebruikte Oosterbaan bij zijn voordrachten instrumenten die bij hem thuis werden opgehaald. Deze zullen dus geheel of gedeeltelijk van de Doopsgezinde Kweekschool zijn geweest. Zie: Stadsarchief Amsterdam, archief Felix Meritis, inv. nr. 260: rekening van Ernst Steenmets voor het ophalen en terugbrengen van instrumenten tijdens 26 avonden, bij de heren 'Ene' [=Aeneae], Ebeling, Oosterbaan en Van Swinden, [ongedateerd, ca. 1785].

Het meest spraakmakend was een geschrift in de Latijnse taal dat Hesselink in 1806 op eigen kosten liet drukken, en dat ons enig inzicht verschaft in Hesselinks opvattingen over de waarde van experimenten.⁹³ Hesselinks verhandeling gaat over de uitleg van een al in de zeventiende eeuw – door Robert Boyle – gepresenteerd hydrostatisch vraagstuk, namelijk hoe het gewicht van een vloeistof zich gedraagt wanneer het is ondergedompeld in dezelfde vloeistof, dan wel in een vloeistof met identieke dichtheid. Het handelt in feite om een aspect van wat vandaag de dag de Wet van Archimedes wordt genoemd, waarbij gesteld wordt dat de opwaartse kracht gelijk is aan het gewicht van de verplaatste vloeistof. Hesselink meende dat de door Boyle gepresenteerde, en sindsdien in leerboeken overgenomen proefneming ter illustratie van dit fenomeen, niet correct was geïnterpreteerd. Bij de bewuste proef werd een emmertje gebruikt, waarvan volgens Hesselink, onvoldoende rekening werd gehouden met de rol van het eigen gewicht en volume van dit emmertje. Het was in feite een zaak van weinig importantie, ware het niet dat Hesselink de kwestie illustratief vond voor het belang van grote zorgvuldigheid bij het uitvoeren en interpreteren van experimenten. Hesselinks publicatie bleek aanleiding te geven tot een jarenlang twistgeschrift in tal van Nederlandse tijdschriften. Hoe interessant deze controverses wellicht ook op zichzelf mag zijn, het voert te ver om hier dieper op in te gaan. De affaire vergt een studie op zichzelf en belicht eerder de sociale verhoudingen en rivaliteiten in het toenmalige intellectuele Nederland, dan dat het ons iets meer vertelt over het doopsgezinde instrumentenkabinet.⁹⁴ Voor Hesselink persoonlijk was het sop

93 G. Hesselink, *Dissertatio hydrostatica, in qua disquiritur, quid statuendam sit de experimento Boyleano, quo probari solet, fluida in fluidis homogeneis, sive in locis suis naturalibus, gravia esse* (Amsterdam, 1806); 15 pagina's en een plaat door F.H. [=wellicht zoon Fedde Hesselink, geb. 1785]. Stuk gedateerd 1 februari 1806.

94 Zie voor deze controverse: (1) M. van Marum, [...] aan den heer G. Hesselink, [...] hoogleeraar in de godgeleerdheid en wysbegeerte by de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam (s.a., 1807); (2) G. Hesselink, *Hydrostatiche verhandeling, behelzende aanmerkingen op de stelling vloeistoffen wegen in gelijksoortige vloeistoffen: met een voorberigt ter beantwoording van de aanmerkingen vervat in een brief van den heer M. van Marum* (Amsterdam, 1807); (3) *Algemeene vaderlandsche letter-oeffeningen* (1807), Mengelwerk, 249-256; (4) H. Aeneae, 'Iets over de waterweegkunde, ter gelegenheid van het ontstaan geschil tusschen den heer G. Hesselink, [...] en den heer M. van Marum, [...] over [...] zekere [...] waterweegkundige proef getrokken [...]', in: *De recensent ook der recensenten* 2 (1807), 513-554; (5) M. van Marum, 'Antikritiek: brief van den heer M. van Marum, [...] aan den heere H. Aeneae', in: *De recensent ook der recensenten* 2 (1807), 753-756; (6) [A. van Coppenaal], 'Iets over de waterweegkunde, vervat in een brief aan den heere H. Aeneae', in: *Algemeene vaderlandsche letter-oeffeningen* (1808), Mengelwerk, 72-82; (7) H. Aeneae, 'Korte aanmerkingen op een naamlozen brief', in: *De recensent ook der recensenten* 3 (1808), 166-180; (8) A. van Coppenaal, 'Iets over de waterweegkunde', in: *Algemeene vaderlandsche letter-oeffeningen* (1809), Mengelwerk, 558-565. (9) A. van Linden van den

uiteindelijk de kool niet waard. In de *Algemeene vaderlandsche letteroeffeningen* liet hij weten dat het gerezen verschil in inzicht over de 'bewuste waterweegkundige proef' gaandeweg meer een 'krijgshaftig', dan een wetenschappelijk aanzien had gekregen en dat hij er daarom verder het zwijgen toe zou doen.⁹⁵ Zijn strijdlust was trouwens na 1808 toch al verdwenen, getroffen als hij was door het schielijke overlijden van zijn jongste zoon, kort nadat deze in Utrecht geneeskunde was gaan studeren. Volgens Hesselinks biograaf en opvolger Koopmans had de jongen 'onder het opzicht zijns vaders grote vorderingen gemaakt in het wis- en natuurkundige'.⁹⁶ Hesselink junior had zich zelfs bekwaamd 'in het vervaardigen van werktuigen voor natuurkundige proefnemingen'. Afgaande op Koopmans' getuigenis bracht dit verlies Hesselink een enorme slag toe. Toen kort daarop ook nog zijn oudste zoon stierf en Hesselink een jaar later tenslotte geconfronteerd werd met de plotselinge dood van zijn tweede echtgenote, 'wier bezit hem tot balsem had gestrekt voor den verwonden geest', bleef hij 'als versteend en troosteloos' achter.⁹⁷ 'Zoo veel schokken, zo snel elkander opgevolgd' was zijn gestel te veel. In 1811 overleed Hesselink op 56-jarige leeftijd in zijn buitenhuis te Overveen.⁹⁸

Doordat Hesselink maar relatief korte tijd de scepter zwaaide over het kabinet van instrumenten, in een tijd bovendien waarin de doopsgezinde gemeente met grote financiële problemen te kampen had, heeft hij op het instrumentenkabinet nauwelijks een stempel kunnen drukken. In de catalogus van 1828 zijn er althans geen instrumenten aan te wijzen die met zekerheid dateren uit de periode na 1800. Apparaten van toen werkzame instrumentmakers zoals Onderdewijngaard Canzius, Van Laun of Kleman ontbreken geheel. Gezien Hesse-

Heuvel, *Proef-ondervindelijke verhandeling over de onlangs betwiste waterweegkundige stelling: water weegt in water: vervat in twee voorlezingen, bij de Maatschappij voor Natuur- en Letterkunde, onder de zinspreuk: Diligentia* (Den Haag, 1810) en (10) Johan de Kanter Phil.zn., 'Eenvoudige verklaring der waterweegkundige proef van Boyle' (s.l., 1811). Zie ook Martinus van Marum (ed. R.J. Forbes), *Life and work I* (Haarlem, 1969), 302.

95 G. Hesselink, 'Iets, rakende het geschil over de verklaring der proefneming van Boyle', *Algemeene vaderlandsche letter-oeffeningen* (1808), Mengelwerk, 169-170.

96 Koopmans, *Hulde aan Hesselink*, 51-52.

97 Koopmans, *Hulde aan Hesselink*, 54-55.

98 Hesselink werd door zijn opvolger Knoop Koopmans herdacht in twee redevoeringen, die in een boekje werden gebundeld. De eerste waarin Hesselinks leven en zijn bijdrage aan de doopsgezinde gemeente centraal stonden werd uitgesproken in de doopsgezinde kerk Bij 't Lam; de andere waarin werd ingegaan op Hesselinks wijsgerige en natuurkundige verdiensten werd uitgesproken in Felix Meritis, de plek waar Hesselink twintig jaar honorair lid was geweest en waar hij ook zelf tal van voordrachten had gehouden. Koopmans, *Hulde aan Hesselink*, 63.

links bijzonder aandacht voor de hydrostatica zou ‘een kistje met een volledig toestel, tot de proef der waterweegkunde; [...] en verdere apparaten daartoe behorende en gebruikelijk’ op een aanschaf door Hesselink kunnen wijzen.⁹⁹ Mogelijk was dit zelfs een product van zijn jongste zoon, van wie immers gezegd werd dat deze ‘werktuigen voor natuurkundige proefnemingen’ had vervaardigd. Hesselink zal de apparatuur zeker bij zijn gemelde hydrostatische proefnemingen hebben benut. Maar aangezien andere bronnen ontbreken, kan omtrent zijn zorg voor het instrumentarium verder niets met zekerheid worden geconcludeerd.

Opnieuw Van Swinden: de laatste fase van het instrumentenkabinet

De benoeming van Hesselinks opvolger Rinse Klaasses Koopmans (1770-1826) had veel voeten in aarde. Hoewel de keus voor Koopmans al in 1811 was bepaald, duurde het tot 1814 voordat zijn aanstelling kon ingaan. De nieuwe Franse machthebbers waren immers bezig met een grondige reorganisatie van het Nederlandse hoger onderwijs, en het was allerm minst zeker of de Doopsgezinde Kweekschool met het geven van onderwijs zou mogen doorgaan.¹⁰⁰ Om de schade voor de studenten zo veel mogelijk te beperken werd door de doopsgezinde kerkenraad een beroep gedaan op de hoogleraren van het Amsterdamse *Athenaeum*. Daarmee kwam opnieuw de oude hoogleraar Van Swinden in beeld. Van Swinden die na zijn korte bestuurlijke carrière al in 1801 weer op zijn post bij het Amsterdamse *Athenaeum* was teruggekeerd, nam de oude taak weer met graagte op zich.¹⁰¹ Ook stelde hij zich heel coulant op ten aanzien van de fors gesnoeide onderwijsvergoeding, aangezien hij hiermee opnieuw in het gebruik werd gesteld van de doopsgezinde instrumenten, die hij kennelijk bij zijn onderwijs aan het *Athenaeum* node had gemist.¹⁰² De gemelde bezuinigen waren nodig vanwege de door de Fransen opgelegde tiërcering van de staatschuld, waardoor de rentevergoeding van twee-derde van alle staatsobligaties simpelweg van de ene op de andere dag was opgezegd. Deze maatregel bracht de doopsgezinde gemeente – en daarmee ook de kweekschool – in grote financiële problemen. In 1813 werd

99 *Catalogus*, 24, nr. 4. Gekocht voor f 33 door de makelaar H. de Valk Fyko's zoon.

100 Als gevolg van deze hervormingen zouden de universiteiten van Harderwijk en Franeker in 1811 worden gesloten.

101 *Berigt aan de doopsgezinde gemeenten wegens het verhandelde in verscheidene vergaderingen* (s.l., 1812), 5. Van Swinden stelt zijn colleges ‘Physica, Logica en Metaphysica’ open voor doopsgezinde kwekelingen.

102 Welcker, ‘Een eeuw doopsgezinde kweekschool’, 53 noot.

De voorzijde en ingang van schuilkerk 't Lam aan het Singel te Amsterdam, ca. 1830 (foto: Stadsarchief Amsterdam).

daarom een fusie tussen de doopsgezinde kerken tot stand gebracht en werd het oude kerkgebouw 'bij de Toren' verkocht, waarna na een kleine verbouwing de Singelkerk 't Lam het centrum werd van de Kweekschool. Ook de instrumenten werden daarheen overgebracht en ook de natuurkundelessen zijn vermoedelijk voortaan daar gehouden. Die situatie bleef zo nadat Koopmans in 1814 effectief in dienst trad.

Het onderwijs in de wis- en natuurkunde, de vakken die Hesselink met zoveel vreugde had gegeven, liet Koopmans graag over aan de specialisten van het *Athenaeum*.¹⁰³ Behalve Van Swinden was dat vanaf 1819 ook 'de jeugdige' Jean Pierre Etienne Voûte, die als adjunct-hoogleraar Van Swinden bijstond in zijn lesgeven-de taak. In 1823, na Van Swindens overlijden, zou Voûte hem tevens opvolgen als hoogleraar op het *Athenaeum*. Het was ook Voûte die Van Swinden binnen de

¹⁰³ Welcker, 'Een eeuw doopsgezinde kweekschool', 61. Zo examineerde Van Swinden in 1813 in de 'waterweegkunde, theorie der luchten en de electriciteit'. Zie: *Verslag van het verhandelde op de algemeene vergadering des bestuurs te Amsterdam* (s.l., 1813), 11.

Doopsgezinde Sociëteit herdacht met een – helaas niet bewaard gebleven – redevoering.¹⁰⁴ Twee jaar tevoren was Van Swinden voor het laatst op de Kweekschool verschenen, om samen met Voûte een examen af te nemen. De gedrukte notulen maken bij deze gelegenheid nadrukkelijk melding van het feit dat Van Swinden, na bijna dertig jaar trouwe dienst aan de Kweekschool, afstand had gedaan van het geven van zijn ‘Physische Collegien’. Sederdien hadden welgeteld twee doopsgezinde studenten de lessen bij Voûte gevolgd.¹⁰⁵ Aan het actieve gebruik van het doopsgezinde instrumentarium was daarmee een einde gekomen, want uit niets blijkt dat Voûte ooit naar de instrumenten heeft omgekeken.¹⁰⁶ Dat laatste had vermoedelijk alles te maken met het feit dat Voûte in 1823 de beschikking had gekregen over het in 1789 voltooide observatorium van de ‘Maatschappij van verdienste onder de zinspreuk *Felix Meritis*’ aan de Keizersgracht, waar hij met zijn studenten ook zijn college’s mocht geven. Een schitterend natuurkundig kabinet stond daar onder handbereik.¹⁰⁷

Nadat in 1826 ook Koopmans op zijn buitenplaats in het Friese Koudum overleed, viel het doek dan ook definitief voor het Doopsgezinde kabinet. De fysico-theologie, die zo kenmerkend was geweest voor de achttiende eeuw beleefde inmiddels zijn nadagen. Had Hesselink bij zijn leven nog gesteld dat kennis van de natuurwetenschappen de belangrijkste bagage was voor een toekomstige predikant, nu werd aan het nut van een wis- en natuurkundige opleiding voor toekomstige predikanten openlijk getwijfeld.¹⁰⁸ Dus werd het jaar 1827 een jaar van ingrijpende hervormingen op het Doopsgezind Seminarie. Een nieuwe instructie voor hoogleraren werd vastgelegd en de onderwijslokalen in het kerkgebouw aan het Singel werden in 1828 opnieuw aangepast. Onder leiding van de nieuwe hoogleraar Samuel Muller was het onderwijs in de wis- en natuurkunde drastisch

104 *Berigt van het verhandelde op de vergadering van bestuurders der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit* (s.l., 1823), 21.

105 *Berigt van het verhandelde op de algemeene vergadering des bestuurs te Amsterdam* (s.l., 1821), 15.

106 Wel blijft Voûte van 1824 tot 1832 betrokken bij het examineren van enkele studenten. Nadat vijf jaar geen natuurfilosofische examens meer zijn afgenomen, verschijnt in 1837 Voûte’s opvolger W.S. Swart op de Kweekschool om te melden dat twee doopsgezinde studenten zijn lessen over de natuurkunde ‘getrouw’ hadden bijgewoond. Na 1838 worden op de kweekschool hoegenaamd geen natuurwetenschappelijke examens meer vermeld. Zie ondermeer: *Verslag wegens den staat der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit in Holland*, diverse jaren maar in het bijzonder 16 (1837) en 66 (1838).

107 Zie: H.J. Zuidervart & R.H. van Gent, ‘Between rhetoric and reality; instrumental practices at the astronomical and meteorological observatory of the Amsterdam society ‘*Felix Meritis*’, 1788-1889’ (te verschijnen).

108 Verbeek, *Menniste paus*, 36; Welcker, ‘Een eeuw doopsgezinde kweekschool’, 64.

gereduceerd ten gunste van onder meer vakken als pastoraat en homiletiek.¹⁰⁹ Voor een eigen kabinet van natuurkundige instrumenten was geen plaats meer in het herziene curriculum. Een liquidatie door middel van een publieke veiling was al wat resteerde.

De epiloog

Op 5 december 1828 kwamen 203 nummers uit het doopsgezinde instrumentenkabinet onder de hamer. In de veilingcatalogus werd de collectie anoniem beschreven en werden de instrumenten vermengd met diverse andere apparaten. Slechts dankzij de nauwgezette annotatie van het exemplaar van de catalogus in het archief van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit weten we precies welke instrumenten uit het bezit van de Kweekschool kwamen, wat ze op hebben gebracht, en wie de toestellen heeft gekocht. Het geheel bracht in totaal een bedrag op van f 1.339,35. Bij een geschatte investering van zo'n f 13.000¹¹⁰ vertegenwoordigde dit bedrag een restopbrengst van zo'n 10%.

Er waren eenenveertig kopers: een groot aantal particulieren, vijf makelaars en drie instrumentmakers. Het merendeel van de instrumenten werd gekocht door 'Van Laun', de instrumentmakersfirma van de gebroeders Abraham Hartog en Jacob van Laun, twee zonen van wijlen Hartog Abraham van Laun, een instrumentmaker opgeleid door John Cuthbertson.¹¹¹ Zij kochten 26 nummers voor in totaal f 246,30. Naar instrumentenhandelaar Van Emden gingen 23 nummers (voor f 116). Zestien nummers gingen naar G.A. van der Voort, sedert 1825 bestuurslid van het departement natuurkunde van 'Felix Meritis'. Of hij voor zichzelf kocht dan wel voor het in 1785 gestichte instrumentenkabinet van Felix Meritis is niet bekend. Ook Johannes Buys, oud-lector bij Felix Meritis en gevierd auteur van een populair natuurkundeboek, kocht zestien nummers.

¹⁰⁹ *Berigt van het verhandelde op de vergadering van bestuurders der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit* (1828), 13-14. Verbeek, *Menniste paus*, 180.

¹¹⁰ De kasboeken over de jaren 1761 tot 1780 geven investeringen aan voor een totaal van f 10.000. Uitgaande van de veronderstelling dat in de periode 1780 tot 1810 f 100 per jaar is besteed (conform het contract met Van Swinden) en dat na de tiërcering van 1810 feitelijk geen investeringen van enig belang zullen zijn gedaan, komt dit neer op een totaal geïnvesteerd bedrag van ongeveer f 13.000.

¹¹¹ Zie voor Hartog Abraham van Laun en zijn beide zonen Abraham Hartog en Jacob van Laun, die de door hun vader rond 1795 gestichte instrumentmakersfirma tot omstreeks 1830 voortgezet hebben: W.F.J. Mörzer Bruyns, 'Het planetarium, tellurium en lunarium van Hartog van Laun [1733-1815]', in: *Spiegel historiael* 11 (1976), 170-176.

Titelpagina van de veiling-catalogus uit 1828 (foto: Stadsarchief Amsterdam).

CATALOGUS
van eenen uitzonderende verzameling
OPTISCHE, FYSISCHE, MATHEMATISCHE
en andere
INSTRUMENTEN,
bestaande in:
Luchtpompen met toebehooren, sterk werkende Electriciteits-Machines
met verschillende apparaten en 'niet geoorloofd te openbaar verma-
kende Staan- en Zon-Microskopen met kenlyke deelen behorende
Voorwerpen, door Fokker en Decker, voortreffelyke Zon-
kopen; fraaije Zee-, Nacht- en Verrekkyers van meer dan ge-
woon groot vermogen; oprechte Spiegelachs- en andere Teve-
lantzen met fyn geschilderde Voorwerpen; kostbare meer
dan gewoon groote Kunst- of Kamervanwerken, vol-
gens Goya met vele daeris behorende Vertoonin-
gen en andere belangrijke stukken.
voortreffelyke zeldzaam voorkomende
WERKTUIGEN,
tot de centrum schuwende knie en waterwagende bevestigelyk,
meest alle van best mahoniehout vervaardigd en meerges
kostbare en weidig behorende voorkomen.
KUNSTWERKEN in hout,
door Karyman en Joor.
Een fraai assortiment eendelyke bewaarde-
MECHANIEKE- en GOOCHELSTUKKEN,
JAGT- en SCHIEFGEWEREN;
zeldzaam spo-kostbaar voorkomende
KONST-BRAATBANKEN,
naar spiering, Ergo, en Minneer met dezeren Gemiddeldheppen.
Machins- en gladhouten **KUNST- en SIMPLICIA-
KASTEN;** &c. &c.
Al hetwelk verkocht en worden en Ofschending den 27sten November
1828 en volgende dagen (beet den Maandag d. 28sten) in de voo-
den, in het Lokal voor Fysieke / Mathematische en Natuurkundig het
Onderzys Heeren Legement, des verzamling van & vree.
ten overstaan van de Meesters:
H. OGELWIGHT in. H. de VALK, J. de Zaan, J. FRYKEREN in.
J. W. van EP BONTÉ, G. en W. REBEL in. D. de VRIEND, G. J.
EYERS, G. WESTENBERG, N. LANGERHUIZEN, I. FORT in.
J. J. HEYLOER, J. A. BOLDOOT, H. C. SOMER, S. J. de FLINES,
G. BOMHOFF, C. H. L. RABARD, H. OBBE, J. de Z., T. J.
van RIET, J. L. van der HAAREN, J. P. van der HUCHT,
J. ROMAN, T. J. E. WESTERWOUDT, D. E. GUGLIE, M. van
EMDEN en C. BOUT.
Bij wien de Catalogus af te zien valt en de afkopen en verkopen te.
De Goederen zullen Maandag vroe in de voochtoppen daar een ieder
grooten aankoop.

Een opvallende afwezigte op de veiling was de eerder genoemde Jean Voûte, de hoogleraar wis- en natuurkunde van het Amsterdamse *Athenaeum*. Waar het doopsgezinde instrumentarium onder Van Swinden tevens vele generaties studenten van de Illustre School had gediend, is het opmerkelijk dat Voûte deze instrumenten voor zijn onderwijs kennelijk minder belangrijk vond, al valt niet uit te sluiten dat Voûte voor sommige stukken een commissie heeft gegeven. Feit is wel dat in 1827 aan Voûte van stadswege een jaarlijks budget van f 400 ter beschikking werd gesteld, 'voor benodigheden tot de professie behorende'. Samen met een jaarlijks bedrag van f 600 die datzelfde jaar aan Van der Boon Mesch, de

hoogleraar scheikunde, werd gefourneerd, waren dit de eerste gelden die op het *Athenaeum* voor de verwerving van instrumenten ter beschikking kwamen.¹¹²

Het meest kostbare stuk op de veiling van 1828 was opmerkelijk genoeg tevens het oudste: het al eerder genoemde 'werktuig tot alle proefnemingen omtrent slinging en botsing', vervaardigd in 1739 door Jan Paauw bracht *f* 145 op, gevolgd op grote afstand door de fraaie instrumentenkast die voor *f* 79 van de hand ging. Een model van een brandspuit moet ook bijzonder mooi zijn geweest, getuige de speciale notitie, [dit is] 'een sierlijk stuk om in een physisch kabinet geplaatst te worden'. Het apparaat ging dan ook naar de firma Van Laun, die er *f* 40 voor neertelde.

Resteert de vraag: zijn er nog instrumenten te traceren die van het doopsgezinde kabinet deel hebben uitgemaakt? Helaas moet deze vraag ontkennend worden beantwoord. Het merendeel van de instrumenten was klaarblijkelijk niet gesigneerd en onder de kopers bevonden zich geen institutionele kabinetten of herkenbare vertegenwoordigers daarvan. Mochten er toch instrumenten voor het Amsterdamse *Athenaeum* of voor Felix Meritis gekocht zijn, dan helpt dat weinig. Na de liquidatie van de laatstgenoemde maatschappij in 1889 zijn alle bruikbare instrumenten van Felix Meritis verhuisd naar het in 1877 gestichte 'Physisch Laboratorium' van de Universiteit van Amsterdam. Hier zijn deze samengevoegd met de schaarse 'eigen' instrumenten van het eveneens in 1877 tot universiteit verheven *Athenaeum*.¹¹³ Van deze instrumenten is echter maar een gering deel gespaard gebleven. In 1926 zijn alle toen nog aanwezige 'antieke' instrumenten van dit Physisch Laboratorium aan museale instellingen overgedragen.¹¹⁴ Geen van deze instrumenten laat zich herleiden tot de Doopsgezinde Sociëteit.

En allicht zullen de in 1828 op de veiling aanwezige handelaren, zoals Van Laun en Van Emden, de door hen gekochte instrumenten elders hebben afgezet, maar dat particuliere spoor is nog veel moeilijker te volgen. Bovendien zullen

112 *Van Athenaeum tot Universiteit*, 63-64.

113 Nagenoeg alle oudere instrumenten van het *Athenaeum* waren afkomstig uit het persoonlijke kabinet van de in 1834 aangestelde en in 1847 overleden hoogleraar Willem Simon Swart. Deze had in de eerste drie jaar na zijn aanstelling een groot deel van zijn traktement besteed aan de aankoop van instrumenten. Deze instrumenten werden in 1847 voor een bedrag van *f* 2.500 van de erven Swart overgenomen. Pas op dat moment is er een natuurkundig kabinet ingericht in de oude bibliotheekzaal van het oude Athenaeumgebouw. *Van Athenaeum tot Universiteit*, 63-64.

114 De oude fysische en astronomische instrumenten uit het bezit van de universiteit van Amsterdam zijn in 1926 overgedragen aan het toenmalige Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden (het huidige Museum Boerhaave) en het Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam.

die instrumenten vermoedelijk het lot hebben gedeeld van de overgrote meerderheid van de ‘philosophische instrumenten’ uit particulier bezit: in de late negentiende eeuw zijn deze in onbruik geraakt, massaal afgestoten en vervolgens gesloopt. De kans dat er nog ergens een instrument opduikt, dat met enige waarschijnlijkheid aan de Doopsgezinde Kweekschool kan worden toegeschreven, is dus niet bijster groot. Maar wie weet; verrassingen zijn nooit uit te sluiten.

Slot

De archiefstukken van de Doopsgezinde Kweekschool vertellen een boeiend verhaal over de lotgevallen van een vroeg institutioneel instrumentenkabinet, waarvan het gebruik voortkwam uit een bijzondere en voor de doopsgezinde gemeenschap zeer kenmerkende traditie van godsdienstig geïnspireerde belangstelling voor het ‘boek der natuur’.¹¹⁵ Daarbij is het opvallend dat binnen de doopsgezinde denominatie de nadruk meer werd gelegd op de praktische kant van de natuurfilosofie, dan op de meer bespiegelende component daarvan. Zoals door De Wit is vastgesteld, aan de hand van de onderwerpen die door studenten van de Kweekschool in disputaties werden behandeld, waren er in de hele achttiende eeuw slechts twee studenten die de verhouding tussen natuurwetenschap en godsdienst als onderwerp van hun bespiegeling hadden gekozen.¹¹⁶ De overige natuurfilosofische verhandelingen waren meer praktisch gericht. Daarmee preludeerde de doopsgezinde predikantsopleiding op een trend die later ook binnen de Nederlandse Hervormde Kerk in zwang zou komen. Daarbij werd de nadruk gelegd op het fysico-theologisch geïnspireerd gebruik van praktische natuurwetenschappelijke kennis. Een van de hoogtepunten van deze trend was stellig de reeks avondpreken van de predikant Uilkens, sedert 1801 in druk verschenen onder de titel *De volmaaktheden der Schepper in zyne schepselen beschouwd, ter verheerlijking van God en tot bevordering van nuttige natuurkennis*. Uilkens had de gewoonte om zijn plattelandsgemeente ‘met nuttig gevolg’ elke zondagavond een uur te onderhouden over de ‘beschouwing der natuur’, eerst naar de *Catechismus der natuur* van zijn oudere collega J.F. Martinet. Later had hij daar zijn eigen, vaak zeer praktische redevoeringen voor in de plaats gesteld. Het zou hem uiteindelijk in Groningen de eerste Nederlandse leerstoel opleveren in de Landhuis-

¹¹⁵ Zie over dit thema in meer algemene zin: Klaas van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur; opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis* (Amsterdam, 1998).

¹¹⁶ De Wit, *Aantekeningen*, 202-203.

houdkunde.¹¹⁷ Of ook doopsgezinde predikanten op een dergelijke wijze hun preken hebben ingericht, zou nader onderzoek verdienen. Het onderwijs in de praktische natuurfilosofie aan de Doopsgezinde Kweekschool heeft hen in elk geval goed tot een dergelijke benadering van hun gemeenteleden toegerust.

Opmerkelijk tenslotte is de constatering dat waar de fysico-theologisch geïnspireerde natuurstudie onder doopsgezinden van de achttiende eeuw zijn vroegste aanhangers kende, deze religieuze denominatie ook voorop liep met het afleggen daarvan in de negentiende eeuw. Want al was de fysico-theologie ten tijde van de liquidatie van het doopsgezinde kabinet over haar hoogtepunt heen,¹¹⁸ de natuurkundige belangstelling als zodanig was in 1828 nog springlevend. Deze populaire interesse zou in Nederland nog tot ver in de tweede eeuwheft tot uiting komen in tal van lokale natuurwetenschappelijke genootschappen.¹¹⁹ Doorgaans waren deze eveneens voorzien van goed voorziene instrumentencollecties. De geschiedenis daarvan vormt echter een ander verhaal.

117 Zie verder over Uilkens: IJ. Botke, *Jacobus Albertus Uilkens (1772-1825), predikant en hoogleraar in de landhuishoudkunde* (Groningen, 1984); zie ook Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, 77-81.

118 De laatste Nederlandse fysico-theologische publicaties zijn rond het midden van de negentiende eeuw uitgegeven. Zie Bots, *Tussen Descartes en Darwin*.

119 H.A.M. Snelders, 'De natuurwetenschappen in de lokale wetenschappelijke genootschappen uit de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *De negentiende eeuw; Documentatieblad Werkgroep 19e eeuw* 7 (1983), 102-122. Van de 44 door Snelders getelde lokale natuurwetenschappelijke genootschappen opgericht in de periode 1770-1850 zijn er zelfs zes nog na 1830 tot stand gekomen.

BIJLAGE 1

De doopsgezinde geldschieters (‘intekenaren’) van 1761

De met een * gemerkte intekenaren verstrekten een bedrag van 600 gulden, de overigen een bedrag van 300 gulden.

1. **Daniël Bierens (1726-1797)**
 Zoon van Abraham Bierens (*1699) en Elizabeth Rutgers.
 Gehuwd met: Jacoba van Lennep (1724-1789)
 Kinderen gedoopt in periode 1756-1764 (DG Kerk ‘Lam & Toren’; hierna: L&T)
 Zijn oom Anthony Bierens (1693-1747) bezat een groot instrumentenkabinet
Zwager van 12
2. **Gerrit Bosch (1746-1798)**
 Zoon van Gerrit Bosch en Johanna Blok (L&T)
 gehuwd met Johanna van Vollenhoven (1755-1789)
 Kinderen gedoopt in periode 1774-1789 (L&T)
 Directeur van de Maatschappij tot redding der drenkelingen (1769)
Zwager van 17?
- 3*. **Jacob de Clercq (1710-1777)**
 Gehuwd met Geertruij Margaretha Verbrugge (1716-1755); hertrouwde in 1756 met de weduwe Catharina Fortgens.
 Kinderen uit 1^e huwelijk gedoopt in periode 1740-1753 (L&T)
 Directeur Oosterse handel & rederijen, 1752-1774
 Oprichter en directeur van de Maatschappij tot redding der drenkelingen (1767)
 Intekenaar op Smith, *Optica* (1753); Natuurkundig kabinet en observatorium bezocht door Ferner in 1759.
Zwager van 15
- 4*. **Joost van Eik (*1731 [Remonstrants] - ?)**
 Gehuwd met Catharina de Wolff
 Kinderen gedoopt in periode 1761 (Remonstrants) en 1762-1775 (L&T)
 Directeur Oosterse handel & rederijen 1771-1785
 Natuurkundig kabinet geveild te Amsterdam in 1821
- 5*. **Maria Feitama (1733-1793)**
 Gehuwd met (1) Jakobus de Vos Kops (1730-1761) en (2) Jan van Vollenhoven jr.; Dochter gedoopt in 1768 (L&T)
 Natuurkundig kabinet geveild te Amsterdam in 1794
 Schoonzus van 10; Hertrouwd met 17
6. **Jacob Feitama Willemsz (1726-1797)**
 Zoon van Willem Feitama en Margaretha de Haan (L&T)
 Gehuwd met Elisabeth de Haan (1735-1800)

Kind gedoopt in 1774 (L&T)
Broer of zoon van 7

7. **W[ille]m Feitama**
Vermoedelijk Willem Feitama (1724-1792), die gehuwd was met Sara de Haan (1727-1809), dan wel diens vader Willem Feitama (1692-1766), gehuwd met Margaretha de Haan.
Kinderen van Willem jr. gedoopt in periode 1755-1759 (L&T)
Broer of vader van 6

8. **Jacob de Haan Abrahamsz (*1729-?)**
Zoon van Abraham de Haan en Catherina van Hoek
Wellicht gehuwd met Anna Margaretha Willink

9. **Anthoni Hartsen**
Gehuwd met Louiza Hooft
Kinderen gedoopt in periode 1749-1751 (L&T)
Diaken en toegevoegd lid van de commissie 'ter deliberatie over een professor' (1760);
Daarna ook lid van het 'Collegie tot den aankweek'
Zwager van 15

- 10*. **Willem Kops Phzn. (1724-1776) te Haarlem**
Gehuwd met Katharina van Vollenhove (1728-1790)
Directeur Hollandsche Maatschappij (1765); Intekenaar op Lalande, *Astronomie* (1769)
Zwager van 5

11. **Aarnoud David van Lennep (*1728-?)**
Zoon van David Leeuw van Lennep en Hesther Barnaart
Gehuwd met Catherina de Haan
Dochter Hesther gedoopt in 1757 (L&T)
Lid van het 'Collegie tot den aankweek' (1765)

- 12*. **Jacob de Neufville van Lennep (overl. 1772)**
Zoon van ... van Lennep en Catharina de Neufville
Gehuwd met Cornelia Bierens (1723-1772) [*zuster van 1*]
Beiden omgekomen bij de Amsterdamse schouwburgbrand van 1772
Kinderen gedoopt in periode 1751-1753 (L&T)
Zwager van 1

13. **Govert Lups (*1726-?)**
Zoon van Leonard Lups en Cornelia Rutgers
Gehuwd met Margaretha Feitama [*zuster van 5*]. Zij is met een dochter omgekomen bij de Amsterdamse schouwburgbrand van 1772
Kinderen gedoopt in periode 1762-1763 (L&T)
Zwager van 5

- 14*. **Mr. Willem Straalman, heer van Ruwel**
Gehuwd met Cornelia van Meekeren
Kinderen gedoopt in periode 1747-1751 (L&T) & 1768 (Engels Presbyteriaans)
Obligatiehouder Oosterse handel & rederijen, 1757
- 15*. **Gijsbert Antwerpen Verbrugge van Freijhoff (?-1779)**
Gehuwd met ... Hooft.
Lid van het 'Collegie tot den aankweek' sedert maart 1760; Medeoprichter van de Maatschappij tot redding der drenkelingen (1767)
Intekenaar op Lalande, *Astronomie* (1769)
Zwager van 3 & 9
- 16*. **Jan van Vollenhoven (*1703-?)**
Zoon van Jan van Vollenhoven en Maria Palm
Gehuwd met Anna Brunink
Kinderen gedoopt in periode 1728-1743 (L&T)
Lid van het 'Collegie tot den aankweek' 1765-1767;
Directeur Oosterse handel & rederijen, 1727-1774
- 17*. **Jan van Vollenhoven junior (1730-1783)**
Gehuwd met Maria Feitama [*nr 5*] die hem overleefde.
Dochter gedoopt 1768 (L&T)
Mede-eigenaar suikerraffinaderij 'Suriname, 1785
Zoon van 16/ Zwager van 2?
18. **Pieter de Wolff**
Gehuwd met Cornelia Reesen (*1733 L&T)
Kinderen gedoopt in periode 1756-1773 (L&T)

BIJLAGE 2**Leveranciers aan het instrumentenkabinet 1761-1780**

1.	Abraham van Aaken	Horlogemaker
2.	[Carlo] Bianchi & Comp	Weerglasmaker
3.	Jan van der Bildt	Telescoopmaker
4.	Jacob Boswell jr	Glasleverancier
5.	Rinse Lieuwes Brouwer	Glasleverancier
6.	Jochem Catz	Modellenmaker
7.	John Cutbertson	Instrumentmaker
8.	Louis François Dellebarre	Microscoopmaker
9.	Dorsman	?
10.	Willem Ebbenhorst	Timmerman
11.	Albert van der Kroe	Boekhandelaar
12.	Dirk [van] Kuyvenhoven	Schrijnwerker
13.	Jan Paauw jr	Instrumentmaker
14.	Pieter Pietersz	Balansmaker
15.	Christiaan Preysler	?
16.	Daniel Ras	Windroerleverancier
17.	Coenraat de Ruijter	?
18.	[Carolus] Ruspinus	Weerglasmaker
19.	Gellius Spies	?
20.	Adam Steitz	Instrumentmaker
21.	G. Verbrugge & Goll	Doopsgezind handelshuis
22.	J[an] G[uilliam] Viruly	?
23.	P[aulus] Wast	Weerglasmaker
24.	Egbertus Wonnema	Schilder
25.	Van Zuylekom	Smit

BIJLAGE 3**Kopers op de veiling van het instrumentenkabinet van 1828**

Nr	Naam	Kwaliteit/beroep	Aantal	Bedrag
1	Bek		2	3,50
2	Blok		4	7,50
3	H.[=J.A.?] Boldoot	Makelaar op veiling	1	2,75
4	De Bruin		2	25,25
5	C. Buys	Makelaar op veiling	7	26,15
6	J[ohannes] Buys	Docent natuurkunde	14	78,75
7	M. Coen		2	2,00
8	[J.A.]Van Eik	lid Felix Meritis	2	29,50
9	Emanuel		1	0,90
10	[Abraham] van Emden	Instrumentmaker	23	115,95
11	Geld		2	1,80
12	Greering		3	6,75
13	Groos		3	6,25
14	Hazebroek		3	20,00
15	Hollander		1	0,80
16	Hooyer		1	1,00
17	Jonkherr		2	2,50
18	[Jan Marten] Kleman [& Zn]	Instrumentmaker	1	5,00
19	[Gebroeders] van Laun	Instrumentmakers	26	292,25
20	Van Leeuwen		2	6,75
21	[Jan] Lugt	Schoolmeester te Edam?	1	3,50
22	Munter		8	26,25
23	[Van] Oosterwijk Bruin[s]	Diaken DG Kerk	3	2,40
24	Oudemans		9	103,00
25	[J. van] Peykeren [junior]	Makelaar op veiling	17	61,70
26	Prins		1	145,00
27	[C.H.A.] Rappard	Makelaar op veiling	4	7,75
28	Rigi		1	3,25
29	Rijst		1	10,50
30	[Jan] Rooseboom	Instrumentmaker	2	0,60
31	Rubenkoning		1	23,00
32	De Ruiter		5	22,75
33	H. de Valk Fyko-zn	Makelaar op veiling	9	120,75
34	De Valk		3	25,00
35	J. Volk		1	0,50
36	[G.A.] van der Voort	bestuurslid Felix Meritis	16	73,55
37	Walgering		10	29,50
38	Van Wessum		2	18,50
39	A. Wolff		3	8,75
40	Zandkamp		1	1,00
41	Zulpke		3	16,75
<i>Totaal</i>			<i>203</i>	<i>1.339,35</i>

Een oorlogsdagboek van een Haagse predikantsvrouw, 1940-1945

Onder de bittere documenten, die in het Nationaal Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) in Amsterdam worden bewaard, bevindt zich ook een uitgebreid *Dagboek*, dat mevrouw A.J.G. Huizinga-Sannes (1877-1968) vanaf het begin tot het eind van de Tweede Wereldoorlog bijhield.¹

Inleiding

De Groningse Arnolda Johanna Geertruid Sannes (geboren 10 maart 1877 in Groningen) was op 17 november 1902 getrouwd met de doopsgezinde predikant Menno Huizinga (1876-1959). Hij was predikant in Nes op Ameland, in Zwartsluis en in Zijpe, maar wisselde zijn predikantschap al in 1918 in voor een functie bij wat later de Rijksverzekeringsbank zou heten. De zeer sociaalbewogen Huizinga hoorde tot de antimilitaristische Tolstojanen en had in 1916 enkele weken gevangen gezeten omdat hij in 1915 het Dienstweigeringsmanifest had getekend.² Hij en zijn vrouw voelden zich thuis bij de spiritualiteit van de Barchembeweging.³ In

1 Te vinden onder Dagboeken en Egodocumenten, 825.

2 De Tolstojanen vormden een van de antimilitaristische stromingen aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw. Zie de Inleiding bij Cor Inja (Alle G. Hoekema, Gabe G. Hoekema & Piet Visser eds.), *Geen cel ketent deze dromen; een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja, geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925* (Hilversum, 2001), 40-42.

3 De Barchembeweging ontstond toen in 1903 de Engelse chocoladefabrikant George Cadbury zijn buitenverblijf Woodbrooke in Selly Oak nabij Birmingham beschikbaar had gesteld als centrum voor spirituele vernieuwing, allereerst voor en door Quakers. Verschillende jonge, vrijzinnige theologen uit ons land, zoals K.H. Roessingh, vonden daar inspiratie. Op hun beurt stichtten zij in ons land een Woodbrookers-beweging met een (nog altijd bestaand) conferentiecentrum in Barchem. Verschillende doopsgezinde theologen voelden zich in deze beweging thuis, maar achtten het toch nodig om als doopsgezinden een eigen weg te gaan. Zo kwam de zogenaamde Gemeentedagbeweging of Elspeetse Vereniging tot stand in 1917. Op 8 mei 1942 geeft het dagboek een toelichting bij een foto van het conferentiecentrum te Barchem, dat nu gebruikt werd als Jeugdherbergsentrale van de NSB. 'Alles van de dierbare Barchemvereniging was gestolen, ook de kas'.

Dagboek 825 (2-3-1943). Foto, door zoon Menno Huizinga gemaakt, van de Irisstraat die door de bezetter wordt afgebroken i.v.m. de *Atlantikwall*. 'Ons huis staat er nog. Ze zijn met het dak begonnen; [...] Deze – en vele anderen – heeft Menno stiekum genomen, in een kistje op zijn fiets, want alles wat de weermacht doet, mag je niet fotografeeren'.

Den Haag waren beiden lid van de Doopsgezinde Gemeente, maar ze waren ook betrokken bij de Duinoordkerk, waar een nieuwe, oecumenisch-liturgische beweging ontstond. Het echtpaar woonde in de Irisstraat 10 in Den Haag, een eenvoudige buurt.

Huizinga was in 1937 vervroegd gepensioneerd. In 1907 was een tweeling geboren: Cato en Menno. Cato verbleef vanaf 1935 als verpleegster in Zuid-Afrika; Menno werkte als fotograaf in Den Haag. Hij huwde eind juni 1940 met Saakje Jelgersma uit Oppenhuizen.

Het dagboek was 'in den vorm van een brief' bestemd voor Cato, die door het uitbreken van de oorlog niet naar Nederland kon terugkeren. Het was de bedoeling van de Huizinga's dat hun dochter naderhand door dit *Dagboek* zoveel mogelijk zou kunnen navoelen wat haar ouders en de Nederlanders in het algemeen moesten doorstaan ten gevolge van deze oorlog. Reeds in die jaren begon ze echter te lijden aan ernstige geestesstoornissen, al lijkt het volgens een schaars Rode Kruis bericht, dat de Huizinga's op 2 maart 1943 van haar ontvingen, iets beter te gaan: 'We waren zóó blij met dit bericht.' Door haar ziekte werd het na de oorlog zinloos om het voor haar bestemde *Dagboek* aan haar op te sturen. Ze zou in 1949

overlijden. Na de onverwachte dood van zoon Menno (op 14 september 1947 ten gevolge van wat in het begeleidende schrijven aan het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie genoemd wordt 'vergiftiging van het zenuwstelsel') besloot het echtpaar Huizinga daarom het *Dagboek* over te dragen aan het toenmalige RIOD.⁴ Het beslaat zo'n 820 pagina's in vijf cahiers. Ook brieven, foto's (deels door zoon Menno gemaakt, maar ook kiekjes van de koninklijke familie), pamfletten, illegale gedichten, krantenknipsels, Duitse propagandaplaatjes, een door de Engelsen boven Franeker uitgeworpen pakje sigaretten en zelfs een gele Jodenster heeft de schrijfster ingeplakt.⁵ Zo is het een uitvoerig, helder en overwogen geschreven *document humain*, waaruit, zoals de beschrijving van het NIOD vermeldt, 'Christenzin, vrouwelijk gevoel en moederliefde' spreekt.

Hoewel het dus in eerste instantie bedoeld was om hun dochter te laten delen in hun oorlogservaringen in Den Haag en Velp (waarheen de Huizinga's eind 1942 noodgedwongen evacueerden), geeft het tegelijk een eerlijke inkijk in de geruchten die overal rondwaarden; in hun angsten, twijfels en moedige handelen; en bovendien in de situatie van hun uitgebreide familie. In deze bijdrage besteden we in het bijzonder aandacht aan de rol en de ervaringen van de Huizinga's zelf en aan het lot van enkele met name genoemde doopsgezinden.

Familieachtergronden

Dominee Menno Huizinga was een kleinzoon van de Texelse predikant Jacob Huizinga (1809-1894) en een zoon van diens zoon J. Menno Huizinga, later directeur van de GGD in Amsterdam. Diens broer Dirk was de vader van onder andere de arts Jacob Huizinga en de bekende historicus Johan Huizinga. Jacob Huizinga was getrouwd met Marianne (ook wel Merle of Märle genaamd) Bendien, dochter van een bekende Joodse textielfabrikant uit Almelo. Ze vestigden zich na een lang verblijf in de tropen in 1932 in Den Haag en hadden veel contact met hun neef Menno en diens vrouw, overigens eerder op cultureel dan op kerkelijk gebied.⁶ Menno's tante Sina, tenslotte, was gehuwd met dominee Hendrik Koekebakker. Twee van hun kinderen (Jacob en Willem) werden eveneens doopsge-

4 Zie de begeleidende brief bij het *Dagboek*, op 17 december 1947 te Velp door beiden ondertekend.

5 Zie *Dagboek* 6 mei 1942, met de toelichting: 'En hier heb je nu de Jodenster, waarmee alle Joden moeten lopen! De Duitsers willen daarmee de Joden vernederen, hen buiten de gemeenschap zetten, hen teekenen als onwaardigen, verachtelijken!'

6 Marianne (Merle) Huizinga-Bendien schreef ook een 'In memoriam' voor Menno Huizinga, in: *Doopsgezind jaarboekje* (1960), 14-15.

zind predikant. Een derde zoon, de boekhandelaar Hendrik (Hein, 1877-1927) woonde – met tussenpozen – in Den Haag. In 1917 was zijn eerste vrouw, Clementina Cornelia Lems overleden. Het echtpaar had een zoon en een thuiswonende dochter Andrea. In 1924 hertrouwde Hendrik Koekebakker met Francina Henriëtte Bosman (geb. 1880), dochter van een Joodse graveur. Zij wordt dikwijls in het *Dagboek* vermeld. Bovendien trouwde de zuster van dominee Menno Huizinga, Geertruida (of Trui), met de arts Hendrik ter Braak (in Eibergen). Uit die verbintenis werd de schrijver en essayist Menno ter Braak geboren, met nog vier andere kinderen, waarvan met name de arts Wim ter Braak enkele malen in het *Dagboek* wordt vermeld; in februari 1943 werd hij gearresteerd en een aantal weken in Vught gevangen gehouden, omdat hij weigerde Joodse patiënten uit het Haagse ziekenhuis Zuidwal uit te leveren.

Over de familie van Arnolda Huizinga-Sannes vernemen we minder. Haar vader Edo Johannes Sannes was ijzer- en brandstoffenhandelaar in Groningen en had drie dochters; Arnolda was de middelste. Haar zusters Elisabeth en Margaretha (Margot) hoorden tot de vroegste lichtingen vrouwelijke studenten aan de Universiteit Groningen.⁷ Elisabeth (1874-1940) volgde colleges staatsinrichting en staathuishoudkunde ter voorbereiding op een M.O.-examen. Ze was een trouw vereerder van Frederik van Eeden. In 1902 huwde ze met haar neef Goswijn Willem Sannes (1875-1930), die tot de marxistische vleugel van de SDAP behoorde, een aantal jaren werkzaam was bij de Raad van Beroep voor ongevalverzekering en van 1913 tot zijn dood lid was van de Tweede Kamer.⁸ Wellicht is Menno Huizinga via deze zwager op het spoor gebracht van een functie in de sfeer van de sociale verzekering. De andere zuster, Margot (1879-1975) doorliep de Rijks HBS in Groningen en ging toen medicijnen studeren. Ze werd de eerste vrouwelijke assistent bij heelkunde en werkte later als gynaecologe aan de Vrouwenkliniek van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Ze trouwde eerst met een jongere broer van haar zwager Goswijn, Hinne W.J. Sannes, directeur van de Utrechtse Voorschotbank.⁹ In 1914 volgde een tweede echt met de vrouwenarts B. [Bonnie] Mijnlieff in Rotterdam. Hun namen komen enkele malen voor in het *Dagboek*. Beide zusters zullen in hun Groninger studententijd andere, strijdbare vrouwelijke studenten hebben leren kennen, zoals Betsy Bakker-Nort.

⁷ Zie Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap; vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919* (Assen, 1998), 90, 96, 101-102, 254, 277.

⁸ Zie: P.J. Meertens & A.F. Mellink, 'Sannes, Goswijn Willem', in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland II* (Amsterdam, 1987), 139.

⁹ Zie voor de familiegegevens *Nederland's patriciaat V* ('s-Gravenhage, 1914), 358-362.

De beginperiode van de oorlog

Het *Dagboek* begint met een brief aan Cato, gedateerd 10 mei 1940. De Huizinga's realiseerden zich dat deze brief nooit meer verstuurd kon worden, 'want of de K.L.M. nu nog naar Londen vliegt, weten we niet.' 'De Union Castle line zal nog wel geregeld varen', voegden ze nog hoopvol toe. Het relaas van de eerste oorlogsmaand is feitelijk een terugblik; het *Dagboek* zelf begint pas op 20 mei. Maar in die eerste oorlogsweken speelde zich van alles af: het bombardement op Rotterdam (waar hun zoon Menno, die daar toevallig bij de familie Mijnlieff logeerde, foto's maakte van de puinhopen); de capitulatie door generaal Winkelman; de evacuatie van de koninklijke familie (door de Huizinga's volstrekt gebillikt); de vlucht van velen en het zelf gekozen levenseinde van politici en intellectuelen:

Maar wat ons van nabij trof was de dood van Menno ter Braak. Ook hij heeft zijn lot niet willen afwachten en in overleg met [zijn vrouw; A.G.H.] Ans en met [zijn broer; A.G.H.] Wim, ging hij bij Wim aan huis de dood in. Dat hij gevaar zou lopen was niet denkbeeldig. De N.S.B. haatte hem om zijn scherpe pen en zijn meedogenlooze kritiek op het heele Hitler regiem. Menno kon niet leven in een land, waar hem de mond gesnoerd zou worden; hij wist, wat hem te wachten stond als hij in handen van den vijand viel. Hij is hen vóór geweest. [...] Menno kennende, kunnen wij deze daad van hem wel begrijpen, al kunnen wij nooit zeggen, dat het goed was. Ik voel het altijd als iets, dat een mensch niet geoorloofd is. (*Dagboek*, deel I, 17-18; 15 mei 1940).

De Huizinga's waren op 18 mei 1940 op Oud Eik en Duinen in Den Haag aanwezig bij de begrafenis van Menno ter Braak.¹⁰ Hun opvatting over het zelfgekozen eind van Menno ter Braak werd hen niet in dank afgenomen door diens familie, aldus althans Ter Braaks biograaf, Léon Hanssen, die in het algemeen negatief over dominee Menno Huizinga oordeelt.¹¹ Het jaar 1940 wordt in het

¹⁰ 'Het heeft ons erg aangegrepen; en zooals je denken kunt oom Hendrik – tante Trui ook'. Hendrik ter Braak zou een half jaar later een tijd lang in een sanatorium van Taalman Kip proberen tot rust te komen. 'Ans [de vrouw van Menno ter Braak; A.G.H.] heeft er vrede mee, maar ze voelt zich zeer eenzaam. Ze woont nu met haar vader in Friesland, waar Jan Faber in zijn vroegere gemeente weer is beroepen. Hij was kamerlid, maar door de komst van de Duitschers is natuurlijk de Tweede Kamer vervallen.' (*Dagboek*, 5 mei 1940).

¹¹ Léon Hanssen, *Sterven als een polemist: 1930-1940; Menno ter Braak 1902-1940* II (Amsterdam, 2001), 571. Zijn oordeel over dominee Menno Huizinga is onder andere te vinden in Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst: 1902-1930; Menno ter Braak 1902-1940* I (Amsterdam, 2000), 78-81. Hij gaat daar in op Menno Huizinga's betrokkenheid bij de Rein Leven-beweging tussen 1901 en 1906, die een 'verpreutsing' van de westerse cultuur wordt genoemd, en noemt hem (op pagina's 203-204) een 'puriteinse' man met een ascetisch, dostojevkaans uiterlijk voor wie de relatie tussen vormen van onzedelijkheid en drankmisbruik een uitgemaakte zaak was. Dat Huizinga in dat alles geheel de idealen volgde die de Tolstojanen (zie voetnoot 2 hierbo-

Dagboek nog in algemene termen beschreven. De verordeningen van de bezetter; de 'Winterhulp'; het lot van het koningshuis (anjers op de verjaardagen); de oprichting van de Nederlandsche Unie, dat alles wordt toegelicht, maar ook heimelijke mopjes staan opgeschreven. Maar ook werd nu al duidelijk dat in de ogen van de bezetter 'al de ellende in de wereld komt van de Joden en de Vrij Metse-laars!' (5 sept. 1940). In beide kringen hadden de Huizinga's goede vrienden. Al gauw kwamen de maatregelen van de Duitsers echter dichtbij. Op 6 januari 1941 schrijft mevrouw Huizinga: 'Nu heeft de bezetting zijn oog geslagen op de collecten in de kerken.' Er is verordend,

dat de opbrengsten van de collecten moet worden opgegeven en ook de bestemming van die collecten. Gelukkig is dat geweigerd. De orthodoxe Christelijke kerken hebben dat geweigerd, omdat de collecte een deel van de eeredienst is en daarmee heeft de overheid niets te maken. In de Duinoordkerk bijvoorbeeld maakt de collecte een deel uit van de liturgie; op een blad worden al de zakjes opgedragen als een offer. De vrijzinnige kerken, hoewel van een wat andere opvatting, hebben er zich toch bij aangesloten, behalve de Luthersche kerk.

De Evangelisch-Lutherse Kerk in ons land telde vele lidmaten die van origine uit Duitsland kwamen en oriënteerde zich op de Lutherse kerk in Duitsland die zich totaal anders verhiel tegenover de staat!

De oorlog komt heel dichtbij

Nog dichterbij kwam de oorlog, toen de bezetter een inval deed in het huis van de Huizinga's. Dominee Huizinga had zich voor de oorlog ingezet bij de voorlichting van gewetensbezwaarden betreffende dienstweigering en was een actief lid geweest van de Arbeidsgroep tegen de krijgsdienst. Op 20 maart 1941 waren 130 verenigingen verboden en opgeheven, waaronder ook pacifistische organisaties. Huizinga's studeerkamer werd door rechercheurs leeggehaald. Omdat er teveel spullen lagen om dat op eenzelfde dag te doen, werd de kamer verzegeld. Op tafel lag een concept van een brief aan Kerk en Vrede:

ven) en ook andere doopsgezinden in zijn tijd huldigden (onder andere binnen de zogenaamde Elspeetse Vereniging), alsmede ook een van zijn schoonzusters, blijft daar buiten beschouwing. Het contrast tussen oom Menno en zijn neef Menno ter Braak wordt zo scherp mogelijk getekend, ook waar het Huizinga's kanttekeningen betreft jegens Ter Braaks ver doorgevoerde intellectuele kritiek die weinig ruimte overliet voor gevoel en ontvankelijkheid voor het goddelijke (aldus correspondentie tussen beiden in 1927, geciteerd op pagina's 203-204).

En die brief bevatte vaders veranderde inzichten in het oorlogsvraagstuk. Er stond in, dat er geen andere mogelijkheid bestond om weer recht en cultuur voor Europa te verkrijgen dan door vernietiging van het Hitler-regime, en dat die vernietiging niet anders dan door wapengeweld zou zijn te veroveren. Vader noemde de Duitsers er barbaren in enz. Verder lag, in een map met oude krantenknipsels verborgen, een pakje illegale brieven, die vader zo af en toe ontvangen en vermenigvuldigd had.

Feitelijk volgde Huizinga hier het standpunt van de bekende Zwitserse theoloog Karl Barth, die geweld in een *Grenzfall* als het regime van de nationaal-socialisten billijkte en daardoor op gespannen voet kwam te staan met principieel geweldloze christenen, ook in ons land. Gelukkig kon het belastende materiaal de volgende dag voor de ogen van de rechercheurs worden weggekaapt. De Huizinga's waren toen al op meerdere wijzen betrokken bij illegaal werk. In september 1941 werden de maatregelen tegen de Joden verder verscherpt; hun werd de toegang tot de openbare ruimten ontzegd en ze mochten niet langer eigen bedrijven hebben. 'Tante Francien [Koekebakker-Bosman], tante Merle Huizinga [-Bendien] mogen niet meer aan het strand of in de parken komen; niet naar bioscoop of schouwburg. Hoe en waarvan Joden moeten leven wordt niet gevraagd.' (22 september 1941) Toen de situatie nog erger werd, reageerden de kerken:

Gisteren is van den kansel in *alle* kerken, R.K. en protestant, orthodox en vrijzinnig, een manifest voorgelezen, waarin de gemeentes werden gewaarschuwd tegen het Nat. Socialisme, dat een gevaar is voor de 'rechtvaardigheid, de barmhartigheid en de vrijheid van geweten.' Het is een fel, maar waardig woord en het besluit om dit voor te lezen is uitgegaan van het convent van kerken, waarvan alle kerken lid zijn. Dit is een verheugend voorbeeld van samenwerking tusschen richtingen, die elkaar anders vaak genoeg, en niet altijd fair bestreden hebben, maar die het nu, goddank, volkomen eens zijn over de onheil verspreidende leer van het nat. socialisme. Wat doet het ons goed, dat dit van de kansel werd voorgelezen; zo vaak heeft men te vergeefs op een woord van de kerk gewacht. (*Dagboek*, 20 april 1942)

Bovenstaande opmerkingen zijn in zekere zin merkwaardig, want aan de verklaring van de kerken van 20 april 1942 had de ADS om zuiver formele redenen zijn medewerking niet willen of kunnen verlenen, hetgeen in doopsgezinde kringen tot een heftige discussie leidde tussen onder andere Frits Kuiper, A.J.Th. van der Vlugt, S.H.N. Gorter enerzijds en F.H. Pasma, de toenmalige ADS voorzitter anderzijds.¹² Het zou overigens de eerste en enige keer zijn, dat de ADS zich ont-

¹² Zie Archief ADS, Stadsarchief Amsterdam 843, inv. nr. 79, een als 'zeer vertrouwelijk' gekenmerkte brief van de ADS op 22-4-1942 waarin het besluit wordt toegelicht. Daarin stellen Pasma en H. Craandijk (die per 1-4-1942 A.A. Sepp was opgevolgd als [toen nog interim-] se-

hield van deelname aan zulke protestacties van de gezamenlijk kerken. Kort daarop, op 29 april 1942, kwam al de verplichting voor alle Joden (uiteindelijk ook voor gemengd-gehuwden en halfjoden) om de Jodenster te dragen.¹³ De sympathie van de Huizinga's voor het lot van de Joden is ondubbelzinnig:

Geen Jood hoeft zich te schamen, omdat hij Jood is en zou dus in zekere zin zelfs zo'n ster met fierheid kunnen dragen. Maar de eenige consequentie van het dragen van die ster is, dat de Jood daardoor vogelvrij is voor alle vernederingen en beledigingen, die een N.S.B.er hun wil aandoen. En ongestraft *mag* aandoen! (*Dagboek*, 30 april 1942)

Grote zorgen hebben ze over hun nicht Francien Koekebakker die er niet Joods uitziet, nog een niet-Joodse werkster heeft (dat mocht niet langer), en misschien best zonder ster zou kunnen rondlopen – en dat gedurende enige tijd ook zou doen. Met die ster wilden de Duitsers

de Joden vernederen, hen buiten de gemeenschap zetten, hen tekenen als onwaardigen, verachtelijken! Maar ze tekenen zichzelf als een onwaardig volk. En geen Jood hoeft zich in Nederland om zijn Jood-zijn te schamen of zich uitgestooten te achten. Integendeel! Ieder, die met die ster loopt, ontvangt van het Ned. publiek de grootste vriendelijkheid; in trams staan de jongeren dadelijk van hun plaats op om die aan te bieden aan een Joodsche landgenoot; in winkels worden ze juist extra goed bediend. Op straat worden ze vriendelijk toegeknikt enz. Toch voelen de Joden het als een ellendige maatregel en menigeen heeft moeite gehad zich op straat te vertoonen met die ster. Tante Francien was er eerst erg geslagen door; ze voelt zich geen Jood, geestelijk niet, al is ze naar ras vol Joodsch. En ze heeft wel een paar ellendige dagen gehad. Nu is ze er wat overheen, gelukkig. (*Dagboek*, 6 mei 1942)

cretaris) dat de ADS 'tegenover de beginselvragen van dezen tijd niet anders staat dan de genoemde Kerkgenootschappen en zeker aan de handhaving van de eenheid der Kerken groote waarde hecht'. Toch nam de ADS na 'zeer ernstige overweging' het besluit zich deze keer te onthouden, 'niet om den materieelen inhoud, maar wel om den vorm en den aard der mededeeling, waaraan wij gebonden waren en welke wij onaanvaardbaar oordeelden'. Uit een felle discussie tijdens een vergadering van de ADS Commissie tot de Geestelijke Belangen van de Broederschap op 8 mei 1942 blijkt wel, dat het ADS bestuur de noodzaak van eenheid zwaar had onderschat. Het gevolg was dat velen de indruk kregen dat de ADS bang was. Pasma had een zwak verweer: het was 'ontoelaatbaar om hiervoor het hoogste belang op het spel te zetten, omdat de vrijheid van de Kerk als zodanig z.i. niet in gedrang kwam.' Ook wees hij nog eens op het (vooroorlogse) standpunt dat de ADS 'onpolitiek' wil zijn. W.F. Golterman en W.J. Kùhler betoogden daartegen, 'dat het hier ging om uiting te geven aan geschonden rechtsbewustzijn en om een gewetensquaestie.' Archief 843, inv. nr. 79.

13 Zie: Coen Stuldreher, *De legale rest; gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam, 2007), 169 en volgende. De *Generalkommissar für das Sicherheitswesen*, H.A. Rauter, stelde de ster verplicht op 29-4-1942. Nog onduidelijk was of buitenlandse Joden en gemengd-gehuwden de ster ook moesten dragen, maar dat bleek al gauw wel het geval te zijn, al konden gemengd-gehuwden formeel vragen om ontheffing, die echter zelden werd verleend.

Morele dilemma's

Eind juni 1942 werd duidelijk, dat de Duitsers deportatie van alle Joden voorhadden. Daarmee werden de persoonlijke dilemma's van de oorlog nog scherper zichtbaar. Het dagboek maakt op 12 juli heel eerlijk duidelijk, hoe moeilijk het zou worden Joden in huis te verbergen:

Onze hulp werd al gevraagd voor het verbergen van een moeder met 2 dochtertjes en nog een tweede moeder met 1 kind! Het is zóó moeilijk, voor iedereen. Ook het verbergen van joden is strafbaar; wordt het ontdekt, dan staan daar zware straffen op. Daardoor is het niet makkelijk mensen te vinden, die er toe bereid zijn. Ik heb voor tante Francien ons huis opengesteld, als er gevaar dreigt voor haar. Maar heel veilig is ons kleine huis niet. Ik zou haar in het kleine voorkamertje moeten opsluiten, telkens als er gebeld wordt. Niemand mag haar zien. Bij onze buurvrouw op nr 8, dus op ons gangetje, woont een N.S.B.er. Hoe ontzettend zwaar wordt het leven!

Ondanks martelende angsten zouden de Huizinga's toch voor kortere of langere tijd hun huis openstellen voor verschillende Joodse onderduikers en ook was Huizinga betrokken bij het vervaardigen van vervalste persoonsbewijzen. 'Nederland is één verzamelplaats van clandestiene handel en valsche passen en bescheiden geworden en eigenlijk heeft niemand gewetensbezwaren er aan mee te doen.' (12 juli 1942) Hij wist ook aan papier te komen voor het illegale *Vrij Nederland*. Inmiddels waren 1500 Joden uit Den Haag al weggevoerd; nog eens meer dan 5000 zouden niet veel later geslachtofferd worden. Mede door protesten van de gezamenlijke kerken bleven zij, die tot een protestantse of katholieke kerk behoorden, voorlopig nog gevrijwaard voor dit lot.

Ook gemengd-gehuwden hadden nog een uitzonderingspositie. Uit een conceptlijst in het archief van de Doopsgezinde Gemeente Den Haag blijkt, dat dominee A. Keuter en anderen zich actief inzetten voor het lot van tenminste twintig mensen die op een of andere manier met de gemeente verbonden waren.¹⁴ Francien Koekebakker en Merle Huizinga (wier naam overigens niet voorkomt op bovengenoemde conceptlijst) bleven nog gespaard, zij het niet lang:

14 Zie de conceptlijst in Archief Doopsgezinde Gemeente in het Haags Gemeentearchief (hierna: ADGH), Archiefnr. 0004-01, inv. nr. 294. Aangetoond moest worden aan de bezetter, dat de betrokkenen vóór 1-1-1941 'einer christlichen Konfession angehörig' waren. Dominee Keuter probeerde dat te regelen. Zie afschrift van een brief van A.J.Th. van der Vlugt (secretaris van de kerkenraad) aan Keuter van 21-8-1941. Uit een vergelijking met de gestencilde ledenlijst van de Doopsgezinde Gemeente die in augustus 1936 was uitgegeven, blijkt overigens dat slechts enkelen van de twintig mensen op de conceptlijst toen lid van de gemeente waren. Zie ledenlijst ADGH, Archiefnr. 0004-01, inv. nr. 96.

Dagboek 825 (11-10-1942). Foto, door zoon Menno Huuizinga gemaakt. 'Ziehier een kiekje, dat menno maakte van de rij bij de groente hal. Menno ging er om half 7 heen en veroverde nummer 4. Ik loste hem om half 9 af; daarna kwam Saakje en zoo kon het gebeuren, dat ik (in gebloemde voile japon met de grote mand) zoo vooraan zit. Saakje en een vriendin zitten naast me. In een der warme dagen in Sept. gemaakt.'

Tante Francien heeft een stempel op haar persoonsbewijs gekregen! Dat is het vreugdendste nieuws van den laatsten tijd. Dit stempel wordt in Amsterdam verstrekt en vrijwaart 'bis auf weiteres' voor tewerkstelling in kampen of in Polen.

Aldus het dagboek op 22 september 1942.¹⁵ Maar hun positie bleef heel kwetsbaar en uiteindelijk kon mevrouw Koekebakker er niet toe komen onder te duiken. Een korte onderduikperiode bij familie in Dordrecht werd voor beide partijen een emotionele ramp. Tenslotte gaf ze zich vrijwillig op voor vertrek naar Westerbork en dominee Huizinga, toen al in Velp, intervenieerde zelfs nog bij de Joodse Raad, opdat ze – ze was al te laat met haar aanmelding – toch niet als een strafgeval beschouwd zou worden. Op 13 mei 1943 vertrok ze naar Westerbork om terecht te komen in de barak die voor protestantse Joden bestemd was. Ook

¹⁵ In het Bevolkingsregister van 's-Gravenhage wordt vermeld dat Francina Koekebakker-Bosman tot de Theosofische Vereniging (Gemeente) behoorde. Ze werd eerst op 21 augustus 1942 gedoopt door dominee P. Vis, ten overstaan van de kerkenraad, aldus de notulen van de Kerkenraad, in ADGH, Archiefnr. 0004-01, inv. nr. 29 op 21-8-1942.

Dagboek 825 (13-3-1943). 'Tenslotte een wat genoegelijker beeld dat Menno op vaders verjaardag maakte. Een prettig samen zijn in ons evacuatie-oord. De kamer lijkt groter en lichter dan hij in werkelijkheid is, maar het geeft toch een goed beeld van de inrichting. Je ziet nog een hoekje van vaders schrijftafel, links. De groote stoel, met de lange rug, staat er voor. Saakje – Menno en Wim Huizinga vader en zoon, waren tegenwoordig.' (met mevrouw Huizinga zelf; neef Wim Huizinga was bij de familie in Velp ondergedoken om *Arbeitseinsatz* in Duitsland te ontlopen).

toen nog leefde de hoop dat haar lidmaatschap van de Doopsgezinde Gemeente een zekere bescherming zou bieden. Daarvan getuigt ook een briefje van haar stiefdochter Andrea (Drea) aan de voorzitter van de Doopsgezinde Gemeente: 'Wat ben ik blij, dat U ons indertijd met die kwestie geholpen hebt. Moeder is n.l. verleden Donderdag naar Westerbork vertrokken en nu komt die brief van pas'.¹⁶

De Huizinga's hadden al in oktober 1942 voedselpakketten naar Westerbork gestuurd, waarschijnlijk gestimuleerd door het werk van de Werkgemeenschap Doopsgezinden en Geestverwanten die onder leiding van Cor Inja vanuit Amsterdam en de Zaanstreek hulp aan Duitse en Oostenrijkse protestantse Joden

16 Brief van A. Koekebakker, Tomatenstraat 104, Den Haag aan de Heer Ligthart, van 19 mei 1943. ADGH, Archiefnr. 0004-01, inv. nr. 58.

Al hun kennissen zijn weg, naar Polen of dood. Zij moesten
op straat met een gele ster op hun jas of mantel loopen;
in tram of bus moesten ze opstaan voor een „arier“.

Wat doe je dan! Je gaat niet meer uit, alleen in je
eigen buurt voor wat broodschappen en zoo komt de
naam de deur haast niet uit en spreekt niemand.

Wat een bestaan! En toch leven zij nog in hun eigen
huis, zijn niet verjaagd. Hun dochters zijn bij tijds
in veiligheid gebracht; één is er, in Zweden, maar ik,
als dienstbode of laken we maar jessu, als hulp in
de huishouding. De andere is ook in veiligheid,
maar ik weet niet waar!

Als ik deze dingen bedenkt, dan maken we toch wel
vreugde zelfs ons kleine deel dragen van de ellende, die
over de wereld valt!

Konink en algem. kennisg.
Heden ontvingen wij de
droeve tijding, dat op 2
April j.l. onze geliefde
broeder en beste zwager
**Dr. ABRAHAM
RUTGERS**
in leven
Predikant te Rotterdam
van ons is heengegaan.
16 April 1942. 278
Arnhem:
E. A. Kuiler-Rutgers
Den Haag:
M. G. v. d. Vliet
Rutgers
F. J. v. d. Vliet
Rutgers
H. Rutgers
P. M. Rutgers-
Bouwman
Chicago:
J. C. Rutgers
M. M. Rutgers-Gluck
Den Haag:
J. Rutgers
Rutgers-Petzel
Alba. Rutgers.

Op 16 April verscheen deze advertentie
in de Krant. Op 2 April overleed dr. Rutgers
in gevangenschap te Berlijn. Dus 14 dagen waren
noodig om de familie het bericht te geven.
Vader kende dr. Rutgers heel goed uit zijn
„Kerk-Vrede“; hij was een profetische natuur,
een van de allerbsten. Ongeveer 2 à 6 weken bracht
hij in de gevangenis door; waarvoor weten we
niet; je komt nooit het rechte te weten en

gaf.¹⁷ In Den Haag zette dr. Jacob ter Meulen, bibliothecaris van het Vredespaleis (dat de gehele oorlogstijd open bleef) zich enorm in voor deze groep en dominee Huizinga organiseerde met en voor deze vluchtelingen bijbelstudiebijeenkomsten.¹⁸ Ook was hij, via de genoemde Werkgemeenschap Doopsgezinden en Geestverwanten betrokken bij het zoeken van doopsgezinden die bereid waren om met Duitse Joods-christelijke geïnterneerden in Westerbork correspondentie te voeren.¹⁹ Het dagboek zwijgt echter over deze contacten. Meer en meer werd hen duidelijk, welk gruwelijk lot de Joden te wachten stond. Het dagboek stelt op 15 december 1942:

De joden, die in Polen zitten, worden allemaal vermoord, hetzij door gevaarlijk werk in zink- en zwavelmijnen, hetzij door honger, marteling of fusilleering. Terugkomen zal er wel geen een.

Gedwongen evacuatie naar Velp

Hun veertigjarige huwelijksfeest konden ze in november 1942 nog net in Den Haag vieren. Maar kort daarop moesten niet alleen de familie Huizinga, maar ook zoon Menno en diens vrouw, en voorts Francien Koekebakker en haar stiefdochter Drea hun huizen verlaten. Hele wijken van Den Haag werden door de

¹⁷ De Werkgemeenschap Doopsgezinden en Geestverwanten (hierna: WDG; oorspronkelijk genoemd Werkgemeenschap Quakers en Doopsgezinden) was na verschillende vergaderingen in 1939 officieel opgericht in maart 1940. Doel was oorspronkelijk hulp te bieden aan vluchtelingen zonder te vragen naar religie, nationaliteit of politieke overtuiging. Naderhand werd die hulp vooral gegeven aan een groep Duitse en Oostenrijke Joods-christelijke vluchtelingen, waarmee de doopsgezinden in contact waren gekomen door hun tijdelijke verblijf in enkele broederschapshuizen. De meeste van deze vluchtelingen kwamen helaas toch in Westerbork terecht. De WDG werd aan het begin van de oorlog een werkgroep binnen de 'Elspeetse Vereniging'.

¹⁸ Zie de correspondentie tussen dr. Jacob ter Meulen en de Joods-Duitse predikant Bruno Benfey, Archief Jacob ter Meulen, dossier 12, in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

¹⁹ Zie enkele brieven van de secretaris van de Zaanse Werkgemeenschap van Quakers en Doopsgezinden aan Huizinga uit 1940 en 1941 en Huizinga's reactie op een briefkaart in een 'map Westerbork' van het Archief Inja (nog onder beheer van de auteur). Ook Andrea Koekebakker correspondeerde met een van de gevangenen in Westerbork. Niet veel later zou de naam van de werkgemeenschap veranderen toen de Quakers zich terugtrokken. Menno Huizinga was kort betrokken bij de landelijke Werkgemeenschap Quakers en Doopsgezinden als opvolger of vervanger van Jacob ter Meulen, maar hij heeft daarin niet een prominente rol gespeeld. Zie de brief van Ter Meulen aan Cor Inja van 4 december 1940, in Archief Jac. ter Meulen, NIOD, doc. 1-1128.

Sonderausweis B Nr. 33111

Der — Die Huizinga Menno Land. Predikant.
 (Zuname) (Vorname) (Beruf)

Nr. Phi / No. 165201
 (Geb.-Datum) (Kennnummer des Pers.-Ausweises)

Velp Jerusalem 29
 (Wohnort) (Strasse, Hausnummer)

Ist berechtigt zum Aufenthalt in den Orten Gemeente Rheden

Er — Sie ist bei der deutschen Dienststelle :
 (Bezeichnung bzw. Feldpost-Nr.)

als beschäftigt.
 (Art der Beschäftigung)

Dieser Sonderausweis ist nur in Verbindung mit neu geprüftem Personalausweis gültig.

Gültigkeitsdauer bis 31.12.1945
 O. U., den 28. FEB 1945
 Der Abschnitts-Kommandant : Angel
 (Name) Willems
 Rückseite für Prüfvermerk !

Der Kontrolldiv. 21.11.1943

Dagboek 825 (21-4-1945) (NB: het NIOD schrijft: 1943): *Ausweis* op naam van Menno Huizinga – aangevende dat zij zich in de gemeente Rheden (waaronder Velp viel) vrij mocht bewegen.

bezetter platgewalst. Dankzij hulp van zijn zwager J.A. Avéres, firmant van Stork machinefabrieken, konden dominee en mevrouw Huizinga hun intrek nemen in Huize Bethanië, Jerusalem 29 in Velp, waar ze overigens al snel inwoning van andere getroffen en kregen. Hun zoon en schoondochter bleven in Den Haag en zouden daar ook de hongerwinter en de laatste oorlogsmaanden meemaken. Dankzij zijn werk als fotograaf voor de illegaliteit zou hun voedselsituatie uiteindelijk iets beter zijn dan die van vele anderen, maar uit het hele verdere deel van het dagboek spreekt grote zorg om hun lot.

Zorg en hoop

In Velp bleven ze betrokken bij het lot van hun familie en dat van anderen. Op 14 april 1943 staat opgetekend:

Gisteren is vader naar Barneveld geweest, naar het kasteel Schaffelaar. Daar zitten ongeveer 300 joodsche mensen, vrouwen en kinderen. Dat is een uitverkoren groepje; mensen die op een of andere wijze zich verdienstelijk hebben gemaakt voor de gemeenschap. 't Zijn meest intellectueelen natuurlijk, veel dokters enz. Daar zitten mijnheer en mevrouw van Itallie,²⁰ oude vrienden van vader Huizinga, met wie wij den laatsten tijd nog al contact hadden. Ze mogen bezoek ontvangen; hebben het daar redelijk wel; hebben eenige bewegingsvrijheid. Wat de bedoeling van deze opsluiting is, is niet duidelijk. Worden ze vrijgesteld van het afschuwelijk lot, dat alle Joden bedreigt? Maar waarom worden ze dan opgesloten. Of is het maar uitstel van executie, zoals het voor de Joden met kerkelijke stempels ten slotte maar uitstel is geweest; ze zitten nu in Westerbork of Vught. Hun stempels worden niet meer geteld. In elk geval hebben ze het daar op Schaffelaar vrij goed. Vader kon met de van Itallies brood eten; wel zijn eigen besmeerde boterhammen, maar de belegging verschaften de Itallies, die hun eigen voorraadjes mochten meenemen en veel pakjes ontvangen.

Huizinga sprak ook met mevrouw Bakker-Nort,²¹ eveneens een prominent Tweede Kamerlid voor de Vrijzinnig Democratische Bond. Zij was eerst in Westerbork geïnterneerd geweest en wist hoe vreselijk het daar was. 'Daar zitten ook Deutsche Joden, die zich zeer ergerlijk gedragen, zoodat er tusschen de D. en Holl. Jooden steeds wrijving is.' De spanning tussen deze Duitse Joden (die al voor het uitbreken

20 Professor Lodewijk van Itallie (toxicoloog in Leiden) en zijn vrouw Hendrika Wilhelmina Bernardina van Itallie-van Embden (1870-1959). Op 15 december 1942 meldt het dagboek, dat de Van Itallies vrienden waren van de ouders van dominee Huizinga. Mevrouw Van Itallie was van 1928 tot 1933 lid van de Tweede Kamer voor de Vrijzinnig Democratische Bond (hierna: VDB), en zette zich actief in voor vrouwenrechten. Ze zaten gevangen in Barneveld, daarna in Westerbork en vanaf september 1944 in Theresienstadt. Hun kinderen waren ondergedoken bij de ouders van André van der Louw (aldus de website 'Parlement & Politiek': <http://www.parlement.com/>). Volgens het *Dagboek* (op 18-8-1942) dook Janneke van Itallie enige weken bij de Huizinga's onder. In mei 1944 zochten ze haar op in Utrecht, waar ze bij een gereformeerd gezin was ondergedoken. Zie over mevrouw Van Itallie-van Embden: Meine Henk Kleinsma, *Om de democratie; de geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam, 2008), 401-402 [biografische schets], 626-627 [Barneveld en Theresienstadt] en *passim*. Haar halfbroer David van Embden zat van 1918 tot 1946 voor de VDB in de Eerste Kamer. De VDB (vergelijkbaar met het huidige D66) heeft een relatief hoog aantal Joodse en doopsgezinde kamerleden en Statenleden gekend. Wellicht is ook daaruit te verklaren waarom de Huizinga's met de families Van Itallie en Bakker contact hadden.

21 Mevrouw mr. Bertha (Betsy) Bakker-Nort (1874-1946) was van 1922 tot 1942 lid van de Tweede Kamer voor de VDB. Ze richtte in Groningen een Afdeling voor Vrouwenkiesrecht op en kwam in de Kamer feitelijk als opvolgster van Aletta Jacobs die in 1918 niet was gekozen. Ze was van december 1942 tot februari 1943 geïnterneerd in Westerbork, van februari 1943 tot april 1944 in Barneveld, toen weer in Westerbork tot 4 september 1944, en in Theresienstadt tot de bevrijding, mei 1945 (aldus de website 'Parlement & Politiek'). Zie Kleinsma, *Om de democratie*, 285-287, 626 en *passim*. Twee van haar zusters kwamen om het leven in Auschwitz.

Sonderausweis B Nr. 33110

Der — Die *Huizinga Arnolda J.G.* *als*
 (Zuname) (Vorname) (Beruf)
 1.2.3.4. *1897*
 (Geb.-Datum) Nr. *5117* / No. *215623*
 (Kennnummer des Pers.-Ausweises)
Wels *Jernsalem 29*
 (Wohnort) (Strasse, Hausnummer)
 ist berechtigt zum Aufenthalt in den Orten *Gemeint Polak*
 (Ort)
 Er — Sie ist bei der deutschen Dienststelle :
 (Bezeichnung bzw. Feldpost-Nr.)
 als *beschäftigt*
 (Art der Beschäftigung)
 Dieser Sonderausweis ist nur in Verbindung mit neuem Personalausweis gültig.
 O. U., den *28* *31* *1945*
 Der Abschnitts-Kommandant :
Angel
 (Name) *Schulze*
 Rückseite für Prüfvermerk !

Dienst-
siegel.

Korrekdiv.

Dagboek 825 (21-4-1945). Tweede Ausweis op naam van Arnolda J.G. Huizinga.

van de oorlog door de Nederlandse overheid in Westerbork bijeengebracht waren en nogal eens de beste 'baantjes' in het kamp hadden) en de Nederlandse Joden, wordt klemmend beschreven in Philip Mechanicus' dagboek *In dépôt*. Ook onder de Joodse christenen in Westerbork was deze spanning voelbaar. Navrant is dat de Werkgemeenschap Doopsgezinden en Geestverwanten zich juist voor een aantal van deze Duitse Joden inzette, al was in februari 1943 wel enige aarzeling ontstaan over voortzetting van de hulp. De notulen van de Zaanse Werkgemeenschap noteren op 11 februari 1943: 'Mededeling werd gedaan, dat de "vaste bewoners" van Westerbork, duitse joden, die als hulp door de bewakers worden gebruikt, oncorrect optreden tegen de passanten.' Als ook 'onze mensen' aan die praktijken zouden deelnemen, moest het zenden van levensmiddelen zo spoedig mogelijk worden gestaakt. Uit het verslag van 17 maart 1943 blijkt dan, dat gelukkig slechts één van 'onze mensen' meedeed aan 'de onsympatieke handelingen jegens medemensen.'²²

²² Samen met E.I.T. Brussee-van der Zee werkt de auteur aan een uitgave van de integrale notulen van deze WDG, met uitvoerige inleidingen en toelichtingen. De notulen berusten nu nog bij beide genoemde personen.

Spotprenten en radioberichten

Soms worden ook spotprenten en hekeldichten vermeld in het dagboek. Zo op 13 juli 1943 een spotvers op de dood van de WA-man Hendrik Koot (op 14 februari 1941 in Amsterdam gedood) en F.E. Posthuma. De laatste was op 3 juni 1943 door het verzet geliquideerd.²³ Hij was ...

gehaat bij de boerenstand; hij was de groote man van de 'Landstand', ook al zoo'n nieuwbakken instelling, waarvan de boeren niets hebben moesten. In de vorige oorlog was hij minister en regelde de voedingsdistributie, zoodat ieder zijn naam kende. Weet je nog, dat jij en Menno, als je met een kruik naar bed ging, die kruik "Minister Posthuma" noemde? Jullie hoorden natuurlijk ook zijn naam telkens noemen. En nu is hij vermoord.

Posthuma was van 1914 tot 1918 minister van landbouw geweest en in februari 1943 door Mussert benoemd als gemachtigde voor landbouw en visserij. De Huizinga's kenden hem zeker, omdat hij een tijdlang voorzitter was geweest van de kerkenraad van de Doopsgezinde gemeente in Den Haag en daar ook woonachtig was. Zulke spotverzen waren mede bedoeld om hoop te houden. Ook de radioberichten vanuit Londen, die men illegaal volgde, dienden daartoe. Op 26 juli 1943 schrijft mevrouw Huizinga:

Vanmorgen kwam ds Fopma, al direkt na het ontbijt, ons het groote nieuws vertellen, dat Mussolini afgetreden is. Vader ging direkt op de fiets het groote bericht verder te verspreiden.

Maar iedereen wist het natuurlijk al. De doopsgezinde emerituspredikant G. Fopma (vroeger in Steenwijk) had zich ook in Velp gevestigd.²⁴ Beide predikanten zouden regelmatig voorgaan in diensten van de Nederlandse Protestanten Bond in Velp.

Marianne Huizinga-Bendien bevrijd van de gehate ster

Op 14 september 1943 kwam het verheugende bericht dat 'tante Märle [Merle] Huizinga' haar ster niet langer hoefde te dragen. Jongere gemengd gehuwde Joodse vrouwen werden gedwongen zich te laten steriliseren, maar voor haar

²³ Over de noodzaak van de liquidatie van de 'machteloze' Posthuma in zijn huis te Vorden is blijkbaar wel discussie geweest. Zie L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 7, 2 mei '43-juni '44 ('s-Gravenhage, 1976), 927, 929, 971-972.

²⁴ Fopma was een aantal jaren lid van de *Hiemwar* (bestuur) van het Doopsgezind Broederschapshuis 'Fredeshiem' bij Steenwijk geweest.

leeftijd hoefde dat niet meer.²⁵ Nu was ze gewoon vrij om te gaan en staan waar ze wilde. Ze wilde graag met haar man Jacob Huizinga naar De Steeg, waar zijn broer professor Johan Huizinga woonde, maar mannen boven de 16 jaar mochten niet meer naar de oostelijke provincies toe. Kort na dit alles luidde helaas een alarmbel. Merle Huizinga was op 13 december gearresteerd en gevangen gezet in Scheveningen. Ze had vergeten zich tijdig te melden (dat moest elke maand gebeuren) en had tegenover een Duitse officier haar zelfbeheersing verloren. Hoe kon ze dat doen! Had ze maar een uitvlucht gebruikt. 'Intusschen zit die stakker daar, met zelfverwijt en angst. En niemand kan wat voor haar doen'. Gelukkig zou ze op een wonderbaarlijke wijze op 30 januari 1944 weer vrijkomen. 'Hoe bestaat het! We kregen een telefoontje van prof. Johan Huizinga.'

Het lot van Francien Koekebakker en van dominee Albert Keuter

Anders verging het Francien Koekebakker. Uit een andere bron is bekend, dat ze in Westerbork hoorde tot een 'Raad van Bijstand' van de (oecumenische) 'Noodgemeente Westerbork' die de zorg voor protestantse kerkdiensten op zich nam.²⁶ Maar de omstandigheden in het kamp werden steeds zwaarder. Pakjes mochten nauwelijks meer worden gestuurd:

Zoo worden dus de Joden in Westerbork vrijwel buiten de maatschappij gehouden; en dit geldt nog voor barak 73, waar alleen gedoopte Joden zijn. De anderen hebben het veel minder, en ik vrees, dat die zoo successievelijk wel allemaal naar Polen gezonden worden. Of barak 73 daar ten slotte ook nog terecht komt? Wij zijn er wel eens bang voor.' (20 december 1943).

Uiteindelijk zou mevrouw Koekebakker met het laatste transport dat Westerbork verliet, op 4 september 1944, naar Theresienstadt worden vervoerd, samen met andere gedoopte Joden en met de meeste 'Barnevelders',²⁷ waaronder ook de fa-

²⁵ 'Van de 3969 geregistreerde, in een *Mischehe* levende Joodse vrouwen mochten allen die ouder waren dan 45 jaar ongehinderd thuis blijven wonen; ook werden zij van hun ster bevrijd. Zij die nog geen 45 jaar waren, moesten zich echter laten steriliseren om van de ster af te komen; ook hen wachtte bij weigering "Abschiebung".' Aldus een maatregel van 20-3-1943; Stuldreher, *De legale rest*, 278

²⁶ Zie J.F.L. Bastiaanse *De Joden zending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965; een generatie in dienst van de Joods-christelijke toenadering* (dissertatie RijksUniversiteit Leiden; Zoetermeer, 1995), I, 272.

²⁷ Zie het briefje dat ze schreef aan het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen op 30-7-1945 vanuit den Haag: 'Ik was "gesperrt" in Westerbork omdat ik gedoopt ben en 4 Sept 1944 gingen de gedoopten met de Barnevelders (enkel uitgezonderd) naar Theresienstadt'.

milie van Itallie-van Embden en mevrouw Betsy Bakker-Nort.²⁸ Tenminste vijf anderen wier namen voorkomen op een concept-lijst van Joodse doopsgezinden in 's-Gravenhage, maakten deel uit van hetzelfde transport.²⁹ Het dagboek noemt Francien Koekebakker nog verschillende malen, want de geruchtenstroom werd, naarmate het einde van de oorlog dichterbij kwam, sterker en sterker. Vlak na de bevrijding, op 10 mei 1945, waren er nog sombere berichten:

Nu zegt de radio, dat de Duitschers het Jodenkamp bij Theresienstadt nog hebben gebombardeerd [...]. Wat is er van tante Francien geworden? Is ze heusch naar Zwitserland vervoerd geweest, zooals gezegd is (maar we hoorden er nooit een bevestiging van) of heeft ze, terwijl Nederland al vrij was, toch nog door een bombardement haar leven moeten verliezen in den vreemde! Dan is haar lot wel heel hard geweest.

Goddank bereikte de Huizinga's op 12 juli het nieuws dat ze nog in leven was.

Stel je voor! Francien leeft en is bevrijd! Ongelooflijk haast. Maar het is een feit. [Neef] Willem Koekebakker uit Dordt kreeg een eigenhandig geschreven briefkaart van haar, door middel van het Joodsche informatiebureau in Eindhoven, waarin ze schrijft, dat het vrij goed met haar is, dat ze door de Russen zijn bevrijd en dat het voedsel nu ook beter is. Wat moet er in haar hart zijn omgegaan! Twee jaren gevangenschap en nu vrij! Ze zal het nauwelijks kunnen begripen.

Tragischer verging het dominee Albert Keuter. Ook over zijn arrestatie informeert het dagboek de lezers in januari 1944:

de laatste week zijn weer zóóveel menschen opgepakt over ons heele land en er zijn ook weer 8 jonge mannen gefusilleerd. De nood wordt zoo groot en we snakken naar het einde. Onder de opgepakten behoort ook ds. Keuter uit Den Haag. 'k Weet niet, of je hem kent; doopsgezind. Niemand weet, waarom hij is opgepakt.

Keuter was zeer betrokken bij illegaal werk ten behoeve van neergeschoten geallieerde piloten en werd waarschijnlijk verraden. Dominee Huizinga preekte de zondag na diens arrestatie in Keuters plaats in den Haag,

en heeft daar vernomen, dat ze ds. Keuter buiten het station in Meppel hebben gearresteerd. Zijn [jongste] zoon wachtte hem daar met twee fietsen op, om samen naar het dorpje 'de Wijk' te fietsen, waar Keuter zijn vrouw woont, nadat ze in den Haag uit hun huis zijn gezet. Keuter woont in den Haag op kamers en reist elke week naar zijn vrouw. Hij zou nu zijn verjaardag daar vieren. (20 januari 1944).

NIOD, Archief 250m, inv. nr. 97. Blijkens een briefkaart van Andrea Koekebakker van 13 juli 1945 in hetzelfde archief 250m/71b was ze op 1 juli 1945 in Den Haag teruggekeerd.

²⁸ Zie de betreffende lijsten van de op 4 september 1944 naar Theresienstadt weggevoerde personen, NIOD Archief 250i, inv. nr. 325.

²⁹ Zie de lijst met 20 namen in het archief van de ADGH, Haags Gemeentearchief nr. 0004-01, inv. nr. 294 en de in voetnoot 14 daarbij gemaakte opmerkingen. Tenminste twee anderen uit deze groep keerden na de oorlog naar 's-Gravenhage terug. NIOD, Archief 250i, inv. nr. 1107.

Dominee Keuter zou, evenals zijn oudste zoon, in maart 1945 in het concentratiekamp Bergen-Belsen omkomen.

Oorlogshandelingen in en nabij Velp

Dertig kamers in het bejaardenhuis Avondzon in Velp waren intussen gevorderd ten behoeve van Duitse vrouwen uit gebombardeerde steden die daar moesten bevallen. De oude mensen uit Avondzon moesten zich maar zien te redden. 'Die zwangere vrouwen worden 'tijdbommen' genoemd. Die 'tijdbommen' verdrijven nu alle oudjes uit het huis' (27 januari 1944). En op 30 maart van dat jaar meldt het dagboek, 'Men noemt hen te samen de B.B.C. (bolle buikenclub) en Avondzon is herdoopt in 'Morgenrood' of 'Ooievaarsnest'. Toen kwamen 6 juni 1944, de invasie in Normandië en 6 september 'Dolle Dinsdag', de dag waarop vele NSB'ers het land uitvluchtten. Maar in Velp maakte 17 september 1944 nog meer indruk: het begin van de geallieerde aanval op Arnhem en de Betuwe, bekend als *Market Garden*:

Gisteren hebben we een dag beleefd!! Het begon als 's morgens om 11 uur, toen we in de kerk zaten onder gehoor van ds. Fopma, doopsgez. Emer. predikant hier. Er kwam luchtalarm en daarna het bekende gezoem door de lucht van vliegtuigen. En daar beginnen de ramen te rinkelen en te schudden, door neervallende bommen, zoodat we ds. Fopma nauwelijks meer konden verstaan. De mensen werden onrustig, maar ds. Fopma ging onverstoord verder en ik heb me zelf ook gedwongen aandachtig naar hem te luisteren. Na de preek een oogenblik orgelspel, zooals als we dat gewend zijn. Toen plotseling zweeg het orgel; er was geen stroom meer ('t is een electr. orgel) en toen dat goed en wel tot ons doordrong begon Fopma zijn gebed. Daarna was er nog een gezang met orgelspel, want ze kunnen het ook nog gebruiken met lucht trappen. Dit was het begin nog maar van deze emotievolle dag. We zouden de kerk verlaten, maar daar begint het in de lucht te daveren van afweergeschut vlak boven ons, zoodat we de kerk niet uitdurfden.

Vanaf dat moment lag Velp voortdurend in de vuurlinie en moest men regelmatig de schuilkelders in. Het begon aan steeds meer directe levensbehoeften te ontbreken. De Huizinga's moesten het bos in om hout te sprokkelen voor hun kookkacheltje; de voedselvoorziening werd moeilijk en steeds meer evacué's uit Arnhem en omgeving zochten hun toevlucht in Velp. Op 16 december 1944 schrijft mevrouw Huizinga:

Morgen preekt vader weer in de Protestantenvond; er zijn haast geen dominee's meer die hier komen kunnen en zoo zijn in hoofdzaak ds. Fopma – die hier ook

woont – en vader aangewezen voor de vervulling van de diensten. Gelukkig voor vader heeft hij nu een carbidlamp gekregen en ook carbid veroverd.

Zo kon hij 's avonds tenminste aan zijn preek werken. De verbindingen, zowel met Den Haag als dichterbij, waren vrijwel verbroken. Dat neef Johan Huizinga op 1 februari in De Steeg overleed en daar op 6 februari 1945 voorlopig werd bijgezet, wordt wellicht daarom niet vermeld. Het geweld duurde voort, maar de Engelsen kwamen steeds dichterbij.

Bevrijding

Uiteindelijk, op 16 april 1945, werd Velp bevrijd:

O Tootje, liefste kind! Het is een feit geworden: Wij zijn bevrijd! Verlost van de tyrannie van de Duitschers! We durven weer spreken; we toonen onze vaderlandsliefde weer; we hoeven niets meer te verbergen. Dit dagboek, dat ik overal mee heensleepte, in de schuilkelder; in het vluchttaschje, dat ik nooit uit handen gaf – nu kan ik het openlijk laten liggen. We begroeten elkaar op straat met blij gebaar! We omhelzen onze vrienden, we schudden elkaar de hand. En overal de vlag, tot op de ruïnes van huizen, die in de slag zijn gevallen of verbrand.

In Avondzon werd zelfs een synagogale dienst gehouden voor Joodse militairen en anderen. Op 1 mei 1945 lezen we:

Op een avond kwam hier in huis een Canadeesche Rabbi, die graag een godsdienst-oefening wou houden voor de Joden uit zijn regiment en voor ondergedoken Joden. Hij was hier gekomen, omdat de man van de 13 J. [een klein huis waar dertien Joden ondergedoken hadden gezeten!; A.G.H.] meende, dat dit huis wel een gelegenheid bood. Maar dat is niet zoo; alles is hier vol. Vader raadde 'Avondzon' aan; daar is een mooie Aula en besprak het toen met de direktice, die er dadelijk voor te vinden was. En zoo heeft daar een Joodsche bijeenkomst plaats gehad, onder leiding van Capt. J.B. Rose, Jewish Chaplain van het Canadeesche leger. Aan het slot werd het Wilhelmus gezongen.

Tweemaal worden bevrijdingskerkdiensten beschreven, op 22 april en op 6 mei. De doopsgezinde voorgangers preekten niet echt inspirerend, maar de ontroering in de diensten was er niet minder om:

't Was stampvol; ieder had behoefte, de eerste zondag na onze bevrijding, naar een ernstig woord te luisteren. De preek viel niet mee, helaas; Maar dat we gezamenlijk met luider stem het Wilhelmus weer konden zingen, was op zich zelf al voldoende.

Nog was de spanning niet helemaal verdwenen. Hoe was het sommige Joodse vrienden vergaan? En anderen? Hoe was de situatie in Den Haag voor Menno en Saakje? Het was een schok te vernemen, dat enkele vrienden van honger waren omgekomen. De Huizinga's maakten zich zelfs zorgen om het lot van enkele bekenden die de Duitse kant hadden gekozen. Uit alles blijkt trouwens een houding, die verre staat van wraakgevoelens. Over de vernederingen die kaalgeschoren meisjes moesten ondergaan, en de gevangen gezette NSB'ers schrijft mevrouw Huizinga: 'Ik voel niet veel voor dergelijke weerwraak; maar het was te verwachten, dat men zoo iets zou doen'. Een bijeenkomst van de SDAP die ze op 19 juni bijwoonden, overtuigde hen nog niet. 'De geest was ons nog te veel op het oude plan, zoodat we ons nog niet aansluiten.' Natuurlijk was hun grootste zorg na de bevrijding de vraag, hoe ze weer contact konden leggen met hun dochter in Zuid Afrika. Met die zorg eindigt het *Dagboek* ook, op 29 juni 1945. Via nicht Rienkje Koekebakker in Engeland, willen ze een brief naar haar sturen. 'Tootje lief, hoe is het mogelijk, dat de eene mensch den anderen zóó kan behandelen, als dit in deze dagen is gebeurd'. Maar de schrijfster wil positief eindigen en niet met kankeren

zooals een goed Nederlander nu eenmaal graag "kankert" als niet alles naar zijn zin gaat – toch zal er voortgang zijn en kunnen we gelooven, dat inderdaad: *Nederland zal herrijzen*.

Levensavond

Vrij kort na de oorlog, in 1946, verhuisde de familie Huizinga naar Avondzon. Daar moesten ze het verlies van hun beide kinderen verwerken. Huizinga deed dat vanuit een groot Godsvertrouwen en hij onderwierp zich deemoedig aan Zijn Wil, aldus het 'In memoriam' dat zijn nicht Merle Huizinga-Bendien schreef. Menno Huizinga overleed eind 1959; zijn vrouw in 1968. Haar dagboek houdt de herinnering levend aan twee zeer bewogen mensen die ook in de moeilijkste jaren trouw bleven aan hun geloof en levensbeschouwing.

De zevensprong

Over doperse spiritualiteit

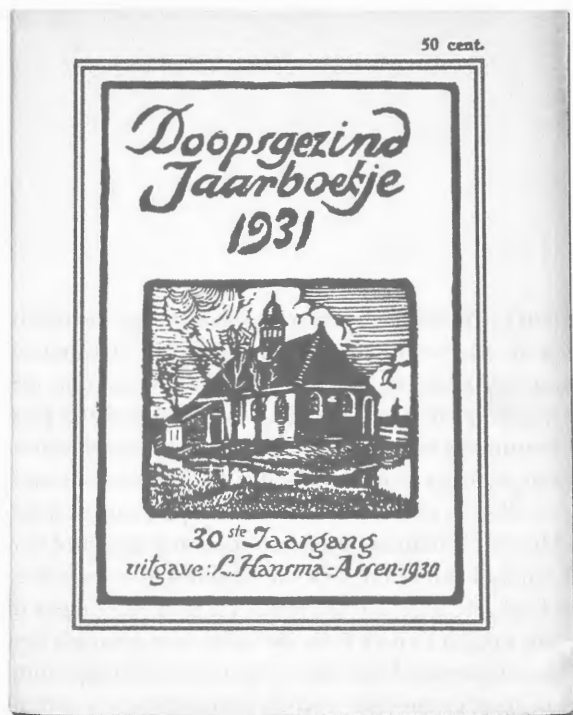
I Inleiding

Bij het Menno Simons monument in Witmarsum is een sculptuurkerkje verreezen. Het geeft de contouren aan van de oorspronkelijke doopsgezinde vermaning zoals we die van diverse afbeeldingen al kenden. Tot 1970 prijkte dit oude huis van samenkomst als herkenningsteken op de voorkant van het doopsgezinde jaarboekje. De verantwoordelijke bestuurders van de Stichting Doopsgezinde Monumenten in Friesland hebben er in wijsheid voor gezorgd dat het niet een besloten vermaning is geworden voor de stillen in den lande¹ maar een open ruimte waarin licht, wind en water vrij spel hebben. Witmarsum is hiermee nog meer tot een bedevaartsplaats geworden.² Eindelijk een open plek van bezinning en bezieling in de weidsheid van het Friese land. De argeloze bezoeker zal zich verheugen in de wandel- en fietspaden die zijn uitgezet en zich via de informatiepanelen verdiepen in de cultuurhistorische achtergrond van deze regio. Een doopsgezinde broeder of zuster zal zich zijn of haar geestelijke wortels herinneren, en nadenken over welke stappen hij of zij zal zetten om hier weer iets mee te gaan doen. Voor mij persoonlijk en als voorganger is dit nieuwe sculptuurkerkje vooral een goede aanzet om na te denken over de contouren van doperse spiritualiteit in deze jaren van verval en vernieuwing van ons gemeentelven.

Spiritualiteit is natuurlijk een modewoord, maar gelukkig wordt er meestal een verhelderend bijvoeglijk naamwoord aan toegevoegd, zoals bijvoorbeeld in benedictijnse, Keltische of franciscaanse spiritualiteit. Dit geeft profiel en accenten worden herkenbaar. Maar wat zijn nu de contouren van een doperse spiritualiteit voor vandaag en morgen? Verhelderend voor mij zijn het zevental *practices* die Da-

1 Zie de verzuchting van N. van der Zijpp in diens: *Verloren openheid; van doperse zendingsgemeente tot doopsgezinde beslotenheid* (Assen, 1959).

2 Beno Hofman, *Doopsgezind Friesland; het land van Menno Simons* (Leeuwarden, 1996), 36. Hofman constateert dat Witmarsum vooral voor Noord-Amerikaanse doopsgezinden een waar bedevaartsoord is. Over de achtergrond van de stichting van het monument is nog steeds lezenswaardig: P. Feenstra, 'De stichting van het Menno Simons Monument', in: *Geschriftjes ten behoeve van de doopsgezinden in de verstrooiing* 37 (Amsterdam, [ca. 1912]).

Doopsgezind jaarboekje voor het jaar 1931 (Assen, 1930), met een afbeelding van de oorspronkelijke vermaning te Witmarsum.

vid Augsburgur aanreikt in zijn boek *Dissident discipleship*.³ Augsburgur, een Amerikaans hoogleraar pastorale zorg en counseling, schetst een beeld van doperse spiritualiteit, en ik was benieuwd of het mogelijk zou zijn om dit bovengenoemde zevental te beschrijven en te illustreren met voorbeelden uit *Laat ik toch maar knielen*, een bloemlezing met spirituele teksten uit de Nederlandse doopsgezinde traditie.⁴ Ik wil besluiten met enige actuele perspectieven.

³ David Augsburgur, *Dissident discipleship; a spirituality of self-surrender, love of God and love of neighbor* (Grand Rapids, 2006).

⁴ Pieter Post (red.), *Laat ik toch maar knielen; spirituele teksten uit de Nederlandse doopsgezinde traditie* (Gorinchem, 2005). Met dank voor hun bijdragen aan Louise Pondman-de Wilde en de andere deelnemers aan de vervolgcursus Doperse theologie 2007 tot 2009.

Spiritualiteit

In het verleden sprak men ook in onze kringen veeleer van vroomheid of van geestelijk leven.⁵ Het woord 'spiritualiteit' was contextueel gebonden aan de katholieke traditie.⁶ In de *Registers op de Doopsgezinde Bijdragen* valt er bijvoorbeeld onder het lemma 'spiritualisme' veel meer te vinden dan onder 'spiritualiteit'. Er is vanouds een zekere huiver voor een te grote nadruk op de binnenkant en daarmee het gevaar van vormloosheid. Spiritualiteit lijkt ook vooral te verwijzen naar de dingen van de Geest, naar gebed en contemplatie. Deze opvatting klinkt nog enigszins door in de omschrijving in *Laat ik toch maar knielen*:

Spiritualiteit is openstaan voor en leven vanuit het geheim dat ons leven draagt en zo ons dagelijks leven stellen in het licht van de Eeuwige,
de stilte en het gebed zoeken alleen en in gemeenschap met anderen en zo opgetild worden boven het alledaagse, geraakt worden door de Eeuwige,
mens zijn tussen God en de ander in het spoor van Jezus Christus,
dansen op de bruiloft van hemel en aarde.⁷

Echter, in christelijke spiritualiteit gaat het om zowel de binnenkant als de buitenkant, om contemplatie en actie, om bidden en werken, godservaring en engagement. Het gaat om heel ons leven, in verhouding tot God en mensen. Voor de vroege dopers wordt de kleur van hun spiritualiteit het meest zichtbaar in de traditie van gelovigendoop, discipelschap of navolging. Dit is volgens Arnold Snyder echter alleen de buitenkant die wel degelijk een binnenkant veronderstelt.⁸ Binnen en buiten zijn niet los verkrijgbaar en raken – als het goed is – met elkaar verweven in het krachtveld van de Geest. In spiritualiteit klinkt het Latijnse woord *spiritus*, dat adem, geest of *spirit* betekent. Het gaat dan over wat deze Geest met je doet, hoe deze doorwerkt en zichtbaar wordt. Spiritualiteit gaat over omvorming, over herschepping (*enabling grace*), over medemens worden naar Gods beeld en gelijkenis, in liefde en gerechtigheid.⁹ Dit klinkt als een feest, als diepe

5 Robert Friedmann, *Mennonite piety through the centuries* (Goshen, 1949); Cornelius J. Dyck, *Spiritual life in Anabaptism* (Scottsdale, Pa., 1995).

6 Kees Waaijman, *Spiritualiteit; vormen, grondslagen, methoden* (Kampen, 2000), 305. De eerste keer dat de term 'spiritualiteit' in de *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) gebruikt wordt, is in 1985 in een verslag van het lopende onderzoek door de katholieke (latere) hoogleraar Peter Nissen. Uitzondering vormt het artikel van T. George, 'De spiritualiteit van de vroege dopers in de Lage Landen', in: *DB* 12-13 (1986-1987), 195-211.

7 Post, *Laat ik toch maar knielen*, 10.

8 C. Arnold Snyder, *Following in the footsteps of Christ; the Anabaptist tradition* (Londen, 2004), 15.

9 Waaijman, *Spiritualiteit*, 452-479 onderscheidt een vijftal niveaus met elk hun specifieke

vreugde.¹⁰ In de hierboven genoemde omschrijving zien we dit terug als ‘dansen op de bruiloft van hemel en aarde’. Ik neem de vrijheid om in deze dans de zevensprong te herkennen. Het gelijknamige lied is bekend als ‘*Heb je wel gehoord van de zeven, de zeven, heb je wel gehoord van de zevensprong?*’. Voor een doperse spiritualiteit, die geraakt worden en groeien in gelovig leven centraal stelt en die ook de ambitie heeft om dit als gemeente in de kracht van de Geest vol te houden en waar te maken, is deze dans een passende metafoor. Maar eerst iets meer over het eigene van Augsburgers benadering van spiritualiteit.

Tripolaire spiritualiteit

Augsburger schreef een dopers en dwars boek over spiritualiteit, niet over een huis-, tuin- en keukenvariant, maar over koppige, vasthoudende, radicale spiritualiteit die de laatste 2000 jaar zichtbaar werd in ongewone mensen die volgens hem drie sporen op unieke wijze met elkaar verbonden. Deze driedimensionale vorm van discipelschap noemt hij een tripolaire spiritualiteit, die de naadloze verbinding vormt tussen jou, de ander en God:

Het gaat om het *ontdekken* van je eigenheid, de band met God en gevoeligheid voor anderen.

Het gaat om *kiezen*, niet over erfgoed. Het gaat om een persoonlijke vrijwillige keuze. Het gaat om *doen*, niet over noble intenties. Het is een manier van gelovig leven.

Het gaat om *liefhebben*, niet over beleefdheid. Mensen doen er toe, alle mensen doen er toe.

Het gaat om *verbinden*, niet over individualisme. Het is een zoeken naar echte gemeenschap.

Het gaat om *dienen*, niet over voor je zelf zorgen. Het is iets wat je in zorgzaamheid aanbiedt.

Het gaat om *zijn*, niet over hebben. Het ontdekken van eenvoud en echtheid.

Het gaat om *riskeren*, niet om terugtrekken. Het is constructief, moedig, dapper zelfs.

Het gaat om *verzoenen*, niet om co-existentie. Het wil helen en groeien.

Het gaat om *lijden*, niet over verwonden. Het is resoluut en geweldloos.¹¹

Dit pad is door vele velen, individueel en groepsgewijs, bewandeld. Door Moeder Teresa en Dietrich Bonhoeffer, Menno Simons, Thomas à Kempis en Franciscus van Assisi, door allen die in het spoor van Jezus van Nazareth wilden leven.

overgangen: (1) omvorming in schepping, (2) in herschepping, (3) in gelijkvormigheid, (4) in liefde en tenslotte (5) in heerlijkheid.

¹⁰ Deze vreugde vormt het uitgangspunt in: Richard Foster, *Het feest van de navolging; groeien in spiritualiteit* (Gorinchem, 2000).

¹¹ Augsburgers, *Dissident discipleship*, 7.

Augsburger gebruikt in zijn boek vooral doperse bronnen om een alternatief te schetsen voor de hoofdstroom van katholieke en protestantse spiritualiteit. Vanzelfsprekend kom je deze spiritualiteit ook her en der buiten de vertrouwde kaders tegen,¹² zoals bijvoorbeeld in de Joodse traditie en binnen de Islam. Hij onderscheidt in zijn benadering een drietal polen. Dit correspondeert volgens hem met de beweging van de ziel, naar binnen, naar boven en naar buiten.

Monopolaire spiritualiteit is gericht op de ontmoeting met je eigen innerlijke kern, je universele zelf. Het gaat om je eigen unieke menselijkheid. Het is een geestelijke weg van zelfontdekking, je één voelen met de natuur en gevoelig worden voor de mensheid. Het gaat om jouw menswording in openheid en creativiteit met ruimte voor ontdekking en verwondering. Het is gericht op heelheid en verdieping.

Bipolaire spiritualiteit is gericht op zelfkennis voor het aangezicht van God (*coram Deo*). Je innerlijkheid wordt opgeroepen en vernieuwd in ontmoeting met de Ander die jou te boven gaat, de Ander die jou in genade accepteert zoals je bent. Je komt in aanraking met een waarheid die groter is dan jouw persoonlijke waarheid. Bipolaire spiritualiteit is deel krijgen aan de werkzaamheid van de Geest van de Drie-een God die mensen roept, verlost en vernieuwt. Er is oog voor eindigheid en gebrokenheid, maar ook voor dankbaarheid en barmhartigheid.

Tripolaire spiritualiteit is onderling afhankelijk. Persoonlijke transformatie, ontmoeting met God en integere en solidaire relaties met de naaste kunnen niet tegen elkaar worden uitgespeeld. De liefde voor God, voor de naaste en voor jezelf worden naadloos aaneengesmeed. Het accent komt hier te liggen op de geweldloze liefde in een dreigende en gewelddadige wereld. Tripolaire spiritualiteit heeft oog voor zowel de ontdekking van je eigenheid, als voor ons verlangen naar God, als ook voor verbondenheid met de naaste. Dit is volgens Augsburger ook de spiritualiteit van de Bergrede en het Onze Vader.

II Een zevensprong

Deze op Jezus gerichte en aan hem ontleende spiritualiteit wordt gekenmerkt door een zevental *practices*:

¹² Voor een andere benadering van de dynamiek van de navolging zie: T.G. van der Linden, *Volgenderwijs; een theologische studie over 'navolging' als ecclesiologisch motief* (Zoetermeer, 2000). Hij onderscheidt roeping uit de wereld (zelfverloochening, de breuk met de wereld, navolging als heiliging en navolging als kruisdragen), en roeping in de wereld (navolging als diaconaal motief, navolging als apostolair motief, navolging als protest en navolging als missionair motief), beide gedragen door de verborgen omgang met God.

1. radicale verbondenheid (*radical attachment; Nachfolge Christi, Jüngerschaft*)
2. koppige trouw (*stubborn loyalty; Gemeinschaft*)
3. vasthoudende gelatenheid (*Tenacious serenity; Gelassenheit*)
4. doorleefde deemoedigheid (*habitual humility, Demut*)
5. robuuste geweldloosheid (*resolute non violence, Friedensfertigkeit*)
6. concrete dienst (*concrete service, Dienst am Nächsten*)
7. authentiek getuigenis (*authentic witness, Zeugnis oder Beisein*)

De keuze voor deze typering is zeer herkenbaar voor mensen die vertrouwd zijn met de doperse traditie. De oorspronkelijke Duitse termen vermeldt Augsburgser helaas zonder bronvermeldingen in een voetnoot.¹³ Wel voegt hij iets wezenlijks toe door samengestelde termen te kiezen en zo de vertrouwde woorden van een nieuwe lading te voorzien. Hij verlegt bewust het accent van individuele deugdzzaamheid naar relaties en levenspraktijk. Voor Augsburgser is dit een spiritualiteit van het handelen. Het betreft in een zevensprong de hele mens.

1 De praktijk van de radicale verbondenheid

Radicale verbondenheid met Jezus is niet zozeer iets *over* Jezus geloven, of *in* Jezus geloven, maar allereerst Jezus geloven, en geloven wat Jezus geloofde: dat de liefde voor God en de naaste en je ware zelf worden ten diepste met elkaar samenhangen.¹⁴ Augsburgser wil terug naar deze kern, naar de radicaliteit van de vier evangeliën en het liefdesgebod. Daarin mogen we wortelen en gaandeweg zal duidelijk worden dat dit leidt tot een transformatie van ons zelf, tot ontmoeting met de Eeuwige en verbondenheid met de ander. Belangrijk lijkt in evangelische kringen voor velen de vraag 'Wat zou Jezus doen?',¹⁵ maar misschien is de vraag van Paulus onderweg naar Damascus relevanter: 'Jezus, wat wilt u dat *ik* doe?' Hierin klinkt het verlangen door dat ons leven gaat rijmen. Zoals Hij barmhartig was, zo mogen ook wij barmhartig zijn (Math. 25: 40-45).¹⁶ De nadruk ligt

13 Augsburgser, *Dissident discipleship*, 20.

14 Ook het Amerikaanse programma voor doopsgezinde gemeenteopbouw is gefundeerd op het eerste en tweede gebod om God lief te hebben en de naaste als jezelf (Marcus 12:28-34). In: *Congregational discipling* (uitgave van de Mennonite Board of congregational ministries) (Scottsdale, Pa., 1997), 13.

15 Augsburgser, *Dissident discipleship*, 29. De zinsnede: *What would Jesus do* (WWJD), stamt uit de Amerikaanse opwekkingsbeweging. Een nog betere vraag is volgens Augsburgser: Wat doen we met de Jezus die je in de (onwelkome) ander ontmoet?

16 Dit accent op barmhartigheid komen we ook tegen in het werk van de invloedrijke Amerikaanse theoloog Marcus J. Borg: *Als met nieuwe ogen; de historische Jezus en waar het op aan komt in het geloof van vandaag* (Zoetermeer, 1995); en: *Jezus gezocht en onderzocht; de renaissance van het*

op correspondentie, dat wil zeggen dat ons leven gaat corresponderen met de liefde van God. In die groeiende gelijkvormigheid, worden we wie we van Godswege mogen zijn. In dit proces is hij voor ons, net als voor de Emmausgangers, als een reisgenoot. Grondwoord in deze levenspraktijk is verbondenheid. Allereerst gaat het om verankering in de verhalen van Jezus en zijn leerlingen zoals we die kennen uit de evangeliën. Vervolgens gaat het erom leerling te willen worden in een kring van medeleerlingen en tenslotte om de weg van de barmhartigheid en onvoorwaardelijke liefde (*agapè*). Zonder deze verankering in het liefdesgebod verliezen we de grond onder de voeten. Sjouke Voolstra (1942-2004) schreef lang geleden in het mededelingenblad van de Zeeuwse doopsgezinde gemeenten:

Of – en laten we daar iedere dag om bidden en op hopen – we rapen alle moed die we hebben bij elkaar, kijken elkaar recht in de ogen en belijden voor de Heer dat we ons opnieuw afhankelijk willen maken van Hem en zo van elkaar. Laten we samen op een niet vrijblijvende wijze op weg gaan, elkaar vasthoudend, omdat we weten dat we zelf vastgehouden worden.

Want de gemeente is niet wat ze op dit ogenblik is; de gemeente is ook niet wat je er met de beste bedoelingen van maakt om de oude gang van zaken voort te zetten; de gemeente is er pas, als de liefde van Christus de kans en de ruimte krijgt om van een verzameling loslopende enkelingen een nieuws soortige gemeenschap te maken.¹⁷

2 *De praktijk van de koppige trouw*

Deze praktijk verwijst naar de waarde van solidariteit en gemeenschap in een wereld vol individualistische mensen. Een christelijke gemeenschap is bedoeld als een web van koppige trouw, een netwerk van mensen met elkaar verbonden in betrokkenheid en zorg. Dit vraagt om openheid en kwetsbaarheid, maar samen zoeken naar eenheid in verscheidenheid kan ook verdiepend en helend zijn. Er is geen menswording zonder wederkerigheid en aansprakelijkheid (*accountability*). Het gaat er niet zozeer om een innerlijke eigen tempel te bouwen, maar om te leren leven van delen en ontmoeting. Daarom is de natuurlijke habitat van een leerling van Jezus de gemeenschap. Christelijke spiritualiteit is niet zozeer individuele zelfverwerkelijking, het is ook niet alleen de ontmoeting van je ziel met God. Wat telt is de trouw aan de gemeenschap die zich onderscheidt van de wereld.

Het is echter een misverstand om te denken dat gemeenschap een luxe artikel, een *wellness*-product zou zijn. Dergelijke verwachtingen zijn dodelijk. Werkelijke gemeenschap ontstaat in strijd om waarachtigheid, inzet voor gerechtigheid en

Jezus-onderzoek (Zoetermeer, 1998). Vergelijk C.J. den Heyer, *Van Jezus naar christendom; de ontwikkeling van tekst tot dogma* (Zoetermeer, 2003).

¹⁷ Post, *Laat ik toch maar knielen*, 60; geciteerd uit *Sjaloom* 2,10 (februari 1975).

De sculptuurkerk te Witmarsum (foto: Has van Dooren).

respect voor menswaardigheid. Gemeenschap is geen paradijselijke utopie, maar een botsing van ego's, een smeltoven voor stevige meningen en nieuwe gezamenlijke doelen. Gemeenschap is niet een vervulling en verlengstuk van onszelf, want onze reisgenoten zijn ons gegeven, zijn anders, anderen. We kunnen hen niet uitzoeken en dat is maar goed ook. Gemeenschap is ook geen superfamilie die alles aandraagt wat onze eigen gezinnen ons niet gaven. Het is een netwerk van feilbare individuen en kwetsbare mensen die samen willen leren hoe ze met elkaar verder kunnen komen. Gemeenschap is kortom geen droom van veiligheid, gelijkheid en tevredenheid, maar een gegeven waar je de ogen voor kunnen opengaan in de mensen om je heen. Deze gemeenschap (*koinonia*) bestaat uit mensen die

zich verbonden weten met Christus en met elkaar. Solidaire cirkels van mensen¹⁸ die in liefde proberen te leven op de weg van barmhartigheid. Met deze weg van vergeving, herstel en verzoening is ook het contrast gegeven met een wereld vol wraak, woede en vergelding. Natuurlijk is er ook zoiets als valse gemeenschap. Die tref je aan waar de groep altijd zwaarder weegt dan het individu, waar macht de doorslag geeft in plaats van liefde, waar homogeniteit zwaarder weegt dan excentriciteit, waar ras en religie of politieke ideologie de boventoon gaat voeren.

Grondwoord in deze levenspraktijk is trouw. De koppige bereidheid om vast te houden aan je keuzes, aan elkaar, om het er niet bij te laten zitten als het anders gaat en niet op jouw voorwaarden. De bereidheid om de onvermijdelijke spanningen uit te houden en er telkens ook weer iets constructiefs mee te doen en in ieder geval niet af te haken en onvindbaar te worden voor elkaar. Soms vraagt dit om die mentaliteit die men vroeger weergaf met een oud woord als volharding.¹⁹ Christelijke spiritualiteit leeft van deze koppige trouw, opdat *wij* niet laten varen het werk van zijn handen in deze ongeduldige tijd. In een aantal gemeenten wordt nog steeds bij aanvang van de kerkenraadsvergadering het volgende gebed geboden, om deze vruchten van de Geest. Het is van de Amsterdamse leraar dr. Hermanus Schijn (1662-1727):

Vader der Lichten,
 Die de Bron van alle Wijsheid,
 En de Godt des Vreedes, Ja de Liefde zelve zijt,
 – Zeegen deeze By-een-komst,
 en verwaardig ons
 met de heilryke tegenwoordigheid van
 uwen Heiligen en Goeden Geest!
 Verlicht ons Verstandt
 Heilig onzen wille.
 Bestuur onze harten,
 En Boezem ons in den Geest der Liefde,
 Der Zachtmoedigheid en des Vreedes,

¹⁸ Jan Hendriks zet in zijn recente boek over gemeenteopbouw niet voor niets zijn hoop op dergelijke kleine groepen. J. Hendriks, *Verlangen en vrouwen; het hart van gemeenteopbouw* (Kampen, 2008). Voor een studie over de levenscyclus van kerkelijke gemeenschappen, zie het handboek van Rein Brouwer, Kees de Groot, Sake Stoppels, Erik Sengers en Henk de Roest, *Levend lichaam; dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland* (Kampen, 2007).

¹⁹ Vergelijk Joh. Pasveer, *Over volharding en tegenslag* (Kampen, 2002). De auteur buigt zich over de vraag of volharding iets is wat je kunt leren. Als het in je persoonlijk leven, op je werk of in de kerk niet loopt zoals je het graag zou willen en het lijkt of het steeds bergafwaarts gaat, komt het namelijk aan op volhouden.

Opdat wy
 – geleid en bestuurt door die Wysheid
 die van boven is –
 geen andere besluiten nemen dan zulke,
 die tot Heerlykheid van uwen Naam,
 tot Welstandt uwer kerke,
 ten Nutte der noodlydenden,
 en tot Zaligheid onzer Zielen strekken!²⁰

3 *De praktijk van vasthoudende gelatenheid*

Gelatenheid is een lastige term. Voor ons huidige taalgevoel klinkt er vooral berusting, lijdzaamheid en resignatie in door. Oorspronkelijker is de betekenis van ruimte maken en leeg worden, van overgave aan God. Gelatenheid is daarmee een wonderlijke mix van overgave, geduld en koppigheid die in de Middeleeuwen met *Gelassenheit* werd aangeduid. We komen dit tegen in de mystieke traditie bij mensen als Meister Eckhart,²¹ Geert Grote²² en Thomas à Kempis.²³ In de doperse traditie – in een nieuwe context van vervolging – wordt deze overgave vervolgens vooral verbonden met gehoorzaamheid en lijdzaamheid. Er is een sterke identificatie met de woorden van Jezus uit Getsemane: ‘Vader, als het mogelijk is, laat deze beker dan aan mij voorbijgaan! Maar laat het niet gebeuren zoals ik het wil, maar zoals u het wilt’ (Math. 26:39). Naast dit passieve is er ook een actief aspect aan te geven in hetzelfde verhaal zoals verwoord in: ‘Sta op, laten we gaan; kijk, hij die mij overlevert is al vlakbij’ (Math. 26:39). De bede uit het Onze Vader, ‘Laat uw wil gedaan worden’, omvat eveneens zowel overgave als gehoorzaamheid.

Gelatenheid heeft dus te maken met loslaten. Met het loslaten van je heilige rechten. Zo is het een antwoord op de angst, de haast, de gevangenschap en zelfzucht van ons leven. Langs deze weg kun je dit overstijgen en leren om met geduld naar je leven te kijken, je werk leren verstaan als roeping en je dagelijkse ta-

²⁰ Post, *Laat ik toch maar knielen*, 69. Schijn was vanaf 1690 leraar bij ‘De Zon en de kleine Zon’, en auteur van vele theologische werken. Het geciteerde gebed stamt uit 1727.

²¹ Zie: Gerard Visser, *Gelatenheid, gemoed en hart bij Meister Eckhart* (Nijmegen, 2008).

²² Joris van Eijnatten & Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum, 2005), 120 e.v.

²³ Het derde traktaat over de innerlijke vertroosting in *De navolging van Christus* geeft een prachtig beeld van deze levenshouding. Ook Luthers uitgave van de *Theologia Deutsch*, vertaald als *Het boekje van het volkomen leven* (talloze uitgaven) weerspiegelt dit. De titel van het vijfde hoofdstuk luidt: ‘Hoe men het moet verstaan, dat men wijzeloos, willoos, liefdeloos, begeerte-loos, kennisloos en dergelijke moet worden’.

ken als dienst. Het gaat ten diepste om het oeververtrouwen dat je er mag zijn, dat het goed is en goed komt. Het is contact met onze diepste laag die raakt aan de Eeuwige die liefde is en vrede schenkt. Het is daarmee ook aanvaarding van ons mens zijn, de beperkingen, de pretenties, de breekbaarheid en eindigheid van ons leven. Gelatenheid veronderstelt een diep weten, niet alleen een keer iets gehoord hebben met je oren, maar een gebeuren dat je tot in de diepte van je wezen raakt. Augsburgser beschrijft het als: *'Let go, let be, let come what may, let God'*.²⁴ Dit zijn de vier pijlers van de sereniteit. Hier ligt volgens hem de sleutel tot de ontspanning van de gebalde vuisten, tot niet meer vragen, niet meer controleren en tot geduldig wachten ondanks verlangen, zorg en hoop.

De andere kant van dit alles is de vasthoudendheid. Je eigen wil loslaten om een hogere wil te aanvaarden en te doen. Niet willoos worden, niet vervuld van eigenwil, maar welwillende overgave om trouw te zijn en te blijven aan wat ervaren wordt als de wil van God. Het behelst een transformatie, om in 'verzet en overgave' te leven. Voor de martelaren uit de zestiende eeuw was dit de kern van hun leven. Om standvastig te blijven, je niet uit het veld te laten slaan, maar met kalme moed te leven in eenvoud en verbondenheid; kome wat komt. Een leven uit één stuk onaangetast door de hectiek en de waan van de dag. Vrij ook van de dwang van het paradigma van de individuele ontplooiing die alles uit het leven wil halen en liefst meer.

Grondwoord in deze levenspraktijk is gelatenheid. Hierin gaat het dus om loslaten én toelaten. Herkenbaar is voor ons de spanning tussen enerzijds doelgericht en resultaatbelust leven, management en macht, en anderzijds integriteit en intimiteit, samenwerking en Godsvertrouwen. Marion Bruggen merkt op dat dit begrip in onze kringen bijna verloren is gegaan en betreurt dit:

Gelassenheit helpt om de grenzen van eigen kunnen, beperkingen, kwetsbaarheid en eindigheid onder ogen te zien. Onvolmaaktheid kan niet altijd opgeheven worden. We kunnen nu eenmaal niet alles naar onze hand zetten. Dat bewustzijn laat ruimte voor Gods genade en maakt minder verkrampt en geforceerd daadkrachtig. Het geeft een zekere gemoedsrust om het leven in een tragische realiteit aan te kunnen. Je hoeft immers niet langer alles onder controle te houden, te domineren, te dicteren en te overheersen.²⁵

Misschien kunnen we als vanouds 'stillen in den lande' hier met elkaar weer wat van opdiepen op de smalle weg tussen 'hebben' en 'zijn'. Ons oefenen in inner-

²⁴ Augsburgser, *Dissident discipleship*, 90.

²⁵ Marion Bruggen, 'Tot tien tellen', in: Tom Mikkers (red.), *De lieve vrede; werkschrift voor de beraadslag 2007 van doopsgezinden, remonstranten, Vereniging van Vrijzinnige Protestanten en de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB* (Utrecht, 2006), 25-29.

lijke stilte, ontvankelijkheid en geduld, in rust en duur, in loslaten en toelaten als geheim van de Geest die onbaatzuchtige liefde wekt en levenskracht schenkt. Iets hiervan verwoordt Atie Franken-Duparc in het volgende gedicht:

Bomen

In de rij staan op eenzame winterse weide
wat bomen, fier met de kruinen geheven.
Daar leven zij diep hun innerlijk leven
en laten de rampen stil over zich glijden.

Hen kunnen slechts woedende winden doen beven,
die streng en hardvochtig hun stammen kastijden.
Zij buigen deemoedig bij al wat zij lijden
en staan na de storm nog hoger geheven.

Om zo in het leven te staan als die bomen
zo krachtig en fier en zo zelfbewust;
Maar ook om onder de rampen die komen

te buigen als zij en geworteld in rust
omhoog weer te veren door een volkomen
en onverwoestbare levenslust!²⁶

4 *De praktijk van de doorleefde deemoed*

Deemoed lijkt vanzelfsprekend voor een gelovige, maar is toch lastig want de pretenties liggen voor het grijpen. Deemoed wil je echter op je plaats zetten. Jij bent niet meer waard dan een ander, sterker nog, juist door naar anderen te kijken kun je het aangezicht van God ontdekken. We mogen leren om onszelf wat minder serieus te nemen en wat meer te lachen, want wat zijn we nou helemaal? In wezen gaat dit over zelfkennis die je dichter brengt bij God, bij jezelf en bij de aarde. Wie zijn aardsheid ontdekt, dat wil zeggen geworteld zijn in de 'humus' gaat ook met meer 'humor' met zichzelf om.²⁷ Humor relativeert en is een goed medicijn tegen zelfingenomenheid en superioriteitsgevoelens. Humor herstelt de properties, verbindt en brengt aan het licht dat we de wijsheid niet in pacht hebben, maar allemaal zoekers zijn.

²⁶ Post, *Laat ik toch maar knielen*, 42. Zij was predikante, oprichter van de stichting Heliatros in Rottevalle en auteur van vele meditatieve boeken. Het geciteerde gedicht komt uit: F. Franken-Duparc, *Een spirituele zoektocht; biografische notities* (Aalsmeer, 1991), 22.

²⁷ Stephan de Jong, *Christelijke spiritualiteit voor beginners; zeven wegen van wijsheid* (Kampen, 2006) behandelt deze notie onder het kopje zelfkennis. Het gaat hem in spiritualiteit om de weg van zelfkennis, zelfacceptatie, gul leven, met God leven, zinvol leven, innerlijke rust en weerbaarheid tegenover lijden en dood.

Deemoed is niet een populair woord in ons tijdperk van assertiviteit en macht. Wij zijn geneigd een dergelijke term te verbinden met een laag zelfbeeld, machteloosheid en toegevendheid. In de bijbelse traditie gaat het niet zozeer om hoog of laag maar vooral om wederkerigheid, om het welzijn van allen. Dit is de spiritualiteit van Jezus uitgedrukt in 'ik ben zachtmoedig en nederig van hart' (Math. 11: 28-30). Hier is zowel sprake van solidariteit als van eerbied en eerbiedigen. Ruimte voor de ander, voor zijn anders zijn, voor wie iemand kan worden. Tevens is er verband tussen deemoed en eenvoud. Dit is het meest zichtbaar bij de Amish. Zij verzetten zich tegen de individuele pretenties (*Hochmut*) van het moderne leven en kiezen bewust voor de waarde van de gemeenschap. In deze soberheid ligt ook de kiem voor een verantwoorde omgang met de wereld die ons is toevertrouwd. Hierin klinkt ook verzet tegen het voortdurend vergelijken dat onze cultuur doortrekt.

Grondwoord in deze levenspraktijk is deemoed (*Demut*). Hierin gaat het om een doorleefde eenvoud, eerbied en een besef van onvolmaaktheid. Het gaat hierin niet zozeer om deugdzaamheid, maar vooral om een religieuze grondhouding,²⁸ dat wil zeggen om het bewustzijn van je grenzen en je beperkingen, je tekort en je onmacht in het licht van de Eeuwige. De gelijkenis van de Farizeeër en de tollenaar (Luc. 18: 9-14) is een goed voorbeeld van deze houding. Religieuze idealen kunnen dwingend zijn en je vervreemden van je echte menselijkheid en je afsluiten voor God. Besef van je eigen gebroken werkelijkheid daarentegen kan je ontvankelijk maken voor God en je verbinden met anderen die niet anders zijn dan jij. Dit leidt noch tot zelfverheffing noch tot zelfkastijding, laat staan tot het cultiveren van minderwaardigheidsgevoelens. Deemoed gaat integendeel gepaard met mildheid en hult ons en anderen in in-nig medeleven, in goedheid, bescheidenheid, zachtmoedigheid en geduld (Kol. 3:12). Zo wordt er iets zichtbaar van de barmhartigheid van God. Tilly Gaai-kema-Paul schreef in 1946 in een preek:

Geloof is in de grond niet anders dan een onuitsprekelijk verlangen naar God. Een verlangen dat tot gelóóf wordt, omdat we ergens in ons leven een antwoord daarop ontvingen. Dat antwoord komt altijd, want God is de grote realiteit die óveral in doordringt.

28 De benedictijn Anselm Grün schrijft in *Spiritualiteit van beneden* (Baarn, 1996), over deemoed en humor als grondkenmerk van het christelijk bestaan. Spiritualiteit van beneden onderscheidt hij van spiritualiteit van boven. Deze laatste gaat uit van idealen die wij kunnen nastreven en tenslotte vervullen. Spiritualiteit van beneden gaat allereerst om een ontmoeting met je eigen (gebroken) werkelijkheid die je kan openen voor God.

En als dit ons grote verlangen is: Heer, heb mij lief, zoals ik ben, mét al mijn schuldigheid, mét al mijn slechtheid, mét al mijn onevenwichtigheid, dan antwoordt God daarop: Ja, zó heb Ik je lief, juist zo, als de mens die je bent. En zó wil ik dat je je aan Mij geeft en dan zal mijn liefde je schulden klein maken.²⁹

5 De praktijk van de robuuste geweldloosheid

Eigenlijk vertrouwt volgens Augsburgse iedereen – zij het op eigen wijze – uiteindelijk op de effectiviteit van geweld als oplossing van onze problemen. In de christelijke traditie is de vierde eeuw na Christus bepalend geweest. Toen werd de mijlpaal bereikt dat de jonge christelijke kerk van vervolgde en later getolereerde minderheid uitgroeide tot de dominante traditie. Keizer Constantijn kreeg een christendom dat paste bij zijn keizerlijke ambities en politiek en dat dienstbaar werd aan andere belangen. In een wereld van politiek en geweld van de heersende machten³⁰ sneeuwde de boodschap van vrede, liefde en geweldloosheid zo goed als onder. Slechts enkelingen bleven trouw aan de weg van Jezus en trouw aan de weg van het kruis, indachtig het adagium van de jonge kerk: *Christos kurios*. Deze spiritualiteit is vreemd aan diegenen in de christelijke geloofstraditie die vooral bezig zijn met de hemel en het hiernamaals, aan hen die het evangelie beschouwen als een welvaarts- en succesgeloof, aan hen die op heel individualistische wijze met zichzelf en hun geloof omgaan, en tenslotte aan hen die de Bijbel vooral nationalistisch lezen. Augsburgse gaat het om de spiritualiteit van de oudtestamentische profeten, van Micha en Jesaja, en van Jezus. Het gaat om dissidente discipelen die leerling van Jezus willen zijn en leven in zijn voetsporen zonder dwang en geweld en vergelding. Dat is de weg van Christus, daar wordt de liefde van God zichtbaar.

Christenen gaan helaas heel verschillend met deze vragen van geweld en het doden van de vijand om. Er is zoiets als heilige oorlog, vrede door kracht (*si vis pacem para bellum*), oorlog als een noodzakelijk kwaad, rechtvaardige oorlog, strategische geweldloosheid en tenslotte radicale geweldloosheid.³¹ Deze laatste niet

²⁹ Post, *Laat ik toch maar knielen*, 33. Tilly Gaaikema-Paul hield deze overdenking als predikante van Zijldijk in 1946. De integrale tekst is opgenomen in: *Preken van mijn moeder, gekozen en ingeleid door Seth Gaaikema* (Amsterdam, 1983).

³⁰ Voor een analyse zie: Walter Wink, *De heersende machten* (Zoetermeer, 1999) en Robbert Veen, *Zwaard en kruis* (Huizen, 2008).

³¹ Voor het gesprek tussen de doperse en de katholieke traditie over vrede verwijs ik naar: *Called to be peacemakers; report of the international dialogue between the Catholic Church and Mennonite World Conference 1998-2003*. De Nederlandse vertaling, *Samengeroepen om vredestichters te zijn; verslag van de internationale dialoog tussen de Rooms-Katholieke Kerk en de Mennonite World Conference*

omdat dit het meest effectief zou zijn en wij er de beste resultaten mee zouden boeken. Maar omdat dit de enige manier is om de liefde van God, belichaamd in het leven en sterven van Jezus, te weerspiegelen, en zichtbaar te maken dat er een andere weg is dan degene die het dominante machtsstelsel steeds weer voorschrijft. In zijn uiterste consequentie sluit het de bereidheid om te sterven in. Dit is een uiterste consequentie ook in de doperse traditie van martelaren en vredestichters. Grondwoord in deze levenspraktijk is geweldloosheid.³² Het gaat steeds weer om het verzet tegen de geweldsspiraal en om robuuste inzet voor transformatie en conflicthantering,³³ verandering en verzoening.³⁴ In feite gaat het om een tegenbeweging van vrede, van mensen die vredestichters willen zijn en die alles in het werk stellen om de greep van het kwaad te verbreken en het kwade te overwinnen door het goede (Rom. 12:19-21).³⁵ Geweldloos maar niet weerloos richten zij zich op het overbruggen van de kloven die zich onvermijdelijk in ons leven en samenleven aandienen, in stad en land, in straat en wijk, tot in de kring van onze eigen gemeenschap. Een dergelijke actieve inzet vraagt om robuust handwerk en moedig maatwerk. Menno Simons schreef over het afzien van wraak en zoeken naar vrede van de kinderen van God:

Die waerachtige Christenen kennen
noch en weten van geen wraeck,
men leef met haer hoe men wil

1998-2003 verscheen in de RKK-serie *Kerkelijke documentatie* 34,7-8 (november 2006). De Nederlandse deelnemer aan deze dialoog, Peter Nissen, deed uitgebreid verslag. Ik noem hier 'Alle kerken horen Vredeskerken te zijn', in: *Vrede vieren* (uitgave IKV Pax Christi) 1 (mei 2007), en: 'Doopsgezinde spiritualiteit: dissident durven zijn in navolging van Jezus', in: Ruth Winsemius (red.), *De luis of de pels? visies op doperse eigenheid* (Amsterdam, 2006), 51-53 (uitgave van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit [hierna: ADS], uitgebracht ter gelegenheid van het gelijknamig symposium op 25 november 2006).

³² Dominee T.O. Hylkema vermeldt in 1956 dat bijna de helft van de doopsgezinde predikanten lid is van de Vredesgroep. Verder wordt er door de jongeren dienst geweigerd. Bij de katholieken was dit 1 op 2400, bij de gereformeerden 1 op 800, bij de hervormden 1 op 180 (het gemiddelde) en bij de doopsgezinden was dit 1 op 15. In: J.M. Leendertz & T.O. Hylkema, *Nieuw leven in een oude broederschap; de cijfers spreken; inleidingen bij het tienjarig bestaan van de Doopsgezinde Vredesgroep op 1 september 1956 te Elspleet* [Jongeren-Werkgroep voor de Doopsgezind Vredesgroep 7] (Rotterdam, [1956]).

³³ Zie voor achtergronden, scholing en training op het terrein van *mediation*, conflicthantering in doopsgezinde kringen en daarbuiten: www.geweldloossamenleven.nl.

³⁴ Zie voor een persoonlijk verslag: Tom Rijken, *Predikant, mediator, coach; een veelkleurig palet* (Ede, 2008).

³⁵ Over de radicaliteit van vergeving in de Amish-gemeenschap na de slachtpartij op een school zie: John L. Ruth, *Forgiveness; a legacy of the West Nickel Mines Amish School* (Scottsdale, Pa., 2007).

in lijdsamheydt besitten sy
 haer zielen (Lucas 21:18)
 Ende breken haren vrede niet,
 want sy oock al men
 met banden pijnigen
 armoet, daer toe oock
 met sweert ende vuur
 versocht worden.
 Sy schreyen oft roepen
 geen wrake wrake
 als die werelt doet
 maer sy suchten ende
 bidden met Christo Jesu
 Vader vergeeft het haer
 want sy weten niet
 wat sy doen (Luc. 23:33; Hand. 7, 60).³⁶

6 *De praktijk van concrete dienstbaarheid*

Spiritualiteit en dienstbaarheid zijn meer met elkaar verbonden dan sommigen voor waar houden. Spiritualiteit ademt volgens hen verhevenheid, is hoog en hemels, maar misschien gaat het wel meer om bukken en knielen, om concrete betrokkenheid met de voeten in de klei van ons leven en samenleven. Het gaat om spiritualiteit én engagement, om de verbinding tussen geestkracht en daadkracht in de gezamenlijke zoektocht naar een rechtvaardige en duurzame samenleving.³⁷ Dienst is hierin een kernbegrip. Een gemeenschap die niet dient, dient nergens toe.

Augsburger geeft duidelijk aan dat het in tripolaire spiritualiteit om de samenhang en balans gaat in de verhouding tot de ander. Er is geen sprake van dat er geen ruimte of aandacht is voor iemands persoonlijke leven. Mensen hebben ruimte voor zichzelf nodig en het is beslist een misverstand om te denken dat christelijk geloof uitsluitend op de ander is gericht. Tegelijk wordt niet veronachtzaamd dat leven samenleven is en mens zijn vooral medemens. Er is eigenheid én gerichtheid op de ander, want zonder ontmoeting met de ander, kom je noch tot jezelf noch tot God. Alleen de Ander/ ander kan je uit je eenmanstent

³⁶ Post, *Laat ik toch maar knielen*, 63. Deze tekst is afkomstig uit het traktaat, 'Een weemoedige ende christelyke ontschuldige ende verantwoordinge', in: Menno Symons, *Opera omnia theologica of Alle de godtgeleerde werken* (Amsterdam, 1681), 502-503.

³⁷ Christiaan Hogenhuis, Dick Koelega & Herman Noordegraaf (red.), *Spiritualiteit als bondgenoot; de verbinding tussen geestkracht en daadkracht* (Kampen, 1998).

De sculptuurkerk te Witmarsum (foto: Has van Dooren).

verlossen. Zorg en aandacht voor anderen is daarmee fundamenteel voor onze menswording. Werkelijke dienst is gericht op de ander, zonder egocentrisme, narcisme of zelfs zelfverheerlijking.

Vervolgens is het goed om te constateren dat het helaas al te goed lukt om meer dan één Heer te dienen (Math. 6:24). Aan wie of wat zijn wij dienstbaar? Wat zijn onze hoogste waarden? Ambitie, roem, macht, geld, *lifestyle*, jeugd, genot, rechtvaardigheid, orde, dienstbaarheid, vragen alle om offers. Tevens is relevant hoe we naar ons leven, werken en liefhebben kijken. Zijn dit geïsoleerde compartimenten of is er een diepere eenheid die al ons doen en laten doortrekt? Het is om de eenheid van bidden en werken begonnen, de eenheid van ons leven voor God. God eren en liefhebben, God dienen in arbeid en omzien naar de ander is niet iets anders dan God dienen in viering, zang en gebed. Heel ons leven

speelt zich af voor het aangezicht van God en er is geen onderscheid tussen kerk en wereld, het heilige en het profane. Eigenlijk is alles eredienst (Rom. 12:2) en in zekere zin bestaat het leven van de kerk in haar er zijn voor anderen.³⁸ Christus kunnen wij ontmoeten op drie plaatsen, daar waar twee of drie samen zijn in zijn naam (Math. 18:20), waar muren worden afgebroken en verzoening wordt gedaan (Ef. 2:11), en ten slotte waar we elkaar helpen in onze nood (Math. 25:40).

Grondwoord in deze levenspraktijk is dienstbaarheid. Ook dit is een relationeel begrip dat ontmoeting en wederkerigheid veronderstelt. Ontmoeting wellicht ook met de onwelkome ander die onze vanzelfsprekendheden bevraagt of in twijfel trekt. Tegelijk moet benadrukt worden dat het in dienstbaarheid niet om een vage en algemene inspanning gaat, maar om gezamenlijk beraad en om concrete en positieve keuzes. Voor ons allen geldt dat we niet alles kunnen en goddank ook niet alles hoeven. Onze draagkracht heeft zijn grens en het is zaak om hier nuchter over te zijn en elkaar niet te overvragen. Het voert volgens velen te ver om het offer als levensstijl te propageren.³⁹ Tegelijk is er veel te doen op de weg van barmhartigheid en de werken die daar al 2000 jaar bij horen.⁴⁰ Een wereld vol werk, mogen we wel zeggen, dus laten we ons committeren en een goede keuze maken,⁴¹ want inderdaad: een gemeenschap die niet dient, dient nergens toe. Sjoerd Gosses (1907-1969) trof de kern aldus:

Werkzaam in dienst van God moeten wij ons niets verbeelden, wij zijn en blijven doodgewone mensen, die echter wel iets bijzonders bezitten in de kostelijke schat ons met het Evangelie toevertrouwd. Niet aan ons daarom de eer voor hetgeen wij bewerkstelligen, maar aan God die ons daartoe in staat stelde.⁴²

38 Klassiek voor deze apostolaire benadering is: J.C. Hoekendijk, *De kerk binnenstebuiten* (Utrecht, 1964). Hij was een van de eersten die sprak over de kern van de gemeente als *kerugma*, *koinonia* en *diakonia* ofwel de sjaloom wordt verkondigd, geleefd en gedemonstreerd in nederige dienst; Hoekendijk, *De kerk*, 25.

39 Zie het pleidooi van J.C. van Dongen, *Offer als levensstijl* (Nijkerk, 1983).

40 Hub Crijns et al. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid; handboek voor diaconiewetenschap* (Kampen, 2004).

41 In 2006 leidde de groeiende verbondenheid van de Stichting Bijzondere Noden en de Doopsgezinde Vredesgroep tot een nieuwe organisatie: Doopsgezind Wereldwerk, Stichting voor Solidariteit en Vrede. Zij werkt aan verschillende projecten wereldwijd: <http://www.dgwereldwerk.nl/> Verder wil ik noemen het Safinaproject in Tanzania met huisvesting en scholing voor Aids-weeskinderen (www.dg-npb-wageningen.nl/) en het internationale jongerenproject *Strangers no more* van de Doopsgezinde Zendingsraad.

42 Post, *Laat ik toch maar knielen*, 18. Sjoerd Gosses was predikant en actief in verschillende maatschappelijke organisaties. Zie de *Doopsgezinde broederschapskalender* (1955).

7 *Authentiek getuigenis*

Authenticiteit is een opmerkelijk woord. Het is afgeleid van het Griekse woord *authentikos* dat 'origineel' betekent. Authentiek betekent doorgaans: trouw aan je eigenheid en menselijkheid. Wij gebruiken dit woord vooral voor oprechtheid en echtheid, en volgens Augsburgers doen we daarmee dit begrip geen recht. Hij verwijst naar de betekenis die wij ook in hedendaags Nederlands kennen in bijvoorbeeld: *authentieke* afschriften, dat wil zeggen documenten die overeenstemmen met het oorspronkelijke en daaraan hun gezag ontleen. Authentiek in deze zin veronderstelt een origineel, een maatgevend model van humaniteit en solidariteit. Wij zijn bedoeld als authentieke afschriften van Jezus of in de terminologie van Paulus als leesbare 'brieven' van Christus (2 Kor. 3:3). Wij zijn geroepen om met elkaar hier iets van te weerspiegelen in mededogen, eerlijkheid, moed en onbaatzuchtigheid en vooral in onze verbondenheid met God.

Alleen als je het grote gebod van de liefde leeft, kun je ook uit de voeten met de opdracht tot zending (Math. 28:18-20). *The medium is the message*, de boodschap moet geleefd worden, niet alleen gesproken of gepubliceerd, uitgezonden of op het web geplaatst. Wat telt is een gemeenschap die samen bezig wil zijn om haar leven te toetsen en te 'authenticeren'. Om dit gezamenlijke leerproces⁴³ gaat het in de gemeente en daaruit kunnen bepaalde normen en waarden opbloeien. Waar komt het dan op aan in onze narcistische cultuur? *What is in it for me?* is doorgaans de vraag en Jezus wordt druk verkocht in aantrekkelijke pakketten en niets zou meer helpen om je gezond, succesvol en tevreden te voelen. Het lijkt alsof bekering en zelfverwerkelijking identiek zijn. Als we niet uitkijken wordt persoonlijk geloof individueel geloof, zonder ontmoeting, zonder omkeer en zonder besef van geschiedenis. Zo kunnen we uit het oog verliezen dat God ons vooral nabij wil zijn in ons zoeken naar een toekomst van vrede en gerechtigheid voor allen. Opdat wij 'voorbij het dikke ik'⁴⁴ het visioen hooghouden, de droom bewaren en de ogen open houden voor de werkelijkheid van het Koninkrijk Gods, van veelkleurig en duurzaam menselijk samenleven op aarde onder de hemel.

Grondwoord in deze levenspraktijk is getuigenis. Dit begint met gastvrijheid, ontmoeting, solidariteit en gemeenschap, dienst en betrokkenheid. Het gaat om

⁴³ Zie over de verschillende ervaringen die zijn opgedaan in een dergelijk leerproces: Jan Hendriks (red.), *Kijken met andere ogen; een rondreis langs open en gastrijke kerken* (Kampen, 2004); en: Piet Schelling (red.), *Laat zien wat je beweegt; verhalen uit de missionaire praktijk en hun betekenis voor kerk en theologie* (Zoetermeer, 1997).

⁴⁴ Harry Kunneman, *Voorbij het dikke-ik* (Amsterdam, 2005). De auteur is hoogleraar sociale en politieke theorie aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht.

verlangen naar geloofwaardigheid. In de wijze van gemeente zijn, in viëren, leren en dienen mag iets zichtbaar worden van de kern van waaruit wij willen leven.⁴⁵ Zo laten we zien wat ons beweegt en daarmee worden we vindbaar voor anderen. Mogelijk komen andere mensen zo in de gelegenheid om te ontdekken wat daarin voor hen wezenlijk kan zijn op onze weg tussen traditie en vernieuwing in een tijd van kentering.⁴⁶ Wezenlijk is het dat wij zelf niet vergeten wat voor ons wezenlijk is. Johanna de Geus (1903-1986) maakte ooit ter ondersteuning dit lied:

Vergeet de dag niet, dat het groot verbond
bezegeld werd en de gemeente
uw ja-woord hoorde; toen gij stond
zo sterk vertrouwend en zo frank belijgend
de Meester die gij vond.

Vergeet de dag niet, want de Bondgenoot
is God. Hij had allang uw handen
gevat en houdt ze tot de dood.
Zo sterk vertrouwend en zo mild vergevend
is Hij die u hier noodt.

Vergeet de dag niet, als het leven biedt
een boze weg om snel te slagen.
De wereld is uw einddoel niet:
in alle dingen naar zijn weg te vragen
is wat hij u gebiedt.

Blijf in dit leven werven voor zijn Rijk,
opdat niet één ontbreken moge.
Niet één is buiten zijn bereik:
Zo alomvattend is zijn liefde-offer
voor allemens gelijk.

Dan wordt het leven pelgrimstocht naar Hem
met allen die zijn naam belijden
vereend en luistrend naar zijn stem
en wakend, biddend, werkend en verwachtend
het nieuw Jeruzalem.⁴⁷

⁴⁵ Voor inspiratie en verdieping rond viëren in de samenkomst van de gemeente: June Alliman Yoder, Marlene Kropf & Rebecca Slough, *Preparing sunday dinner; a collaborative approach to worship and preaching* (Scottsdale, Pa., 2005).

⁴⁶ Zie voor een analyse van de dilemma's: Andries Hoogerwerf, *De toekomst van het christendom; van instituut naar beweging* (Budel, 2007). Het gaat volgens Hoogerwerf om een evenwicht tussen traditie en vernieuwing, tussen rationaliteit en mysterie, tussen democratie en leiding, tussen eenheid en verscheidenheid, tussen orthodoxie en vrijzinnigheid en tenslotte tussen politiek en mystiek.

⁴⁷ Post, *Laat ik toch maar knielen*, 46. Johanna de Geus was zangeres en zangpedagoge. Uit:

III Contouren en perspectieven

Met dit zevental praktijken is een profiel getekend van radicale doperse spiritualiteit, waar we ons aan mogen toetsen. Hiermee is een globale vorm geschetst die richting kan geven aan een nieuwe doperse renaissance en wie weet aan toekomstig beleid.⁴⁸ Ik zet ze nogmaals op rij:

1. radicale verbondenheid
2. koppige trouw
3. vasthoudende gelatenheid
4. doorleefde deemoedigheid
5. robuuste geweldloosheid
6. concrete dienst
7. authentiek getuigenis

Het lijkt me de moeite waard om over dit zevental van gedachten te wisselen, over hoe wij de contouren van deze tegendraadse en subversieve spiritualiteit verstaan en willen vormgeven. Het gaat hier niet om bekering (*conversion*) maar om omkeer (*inversion*). Hier ligt het accent op innerlijk geraakt worden, op overgave en geestkracht, en op een inclusieve manier van kijken en leven zonder geweld en zonder dwang. Het gaat om radicale keuzes en ook politieke consequenties vanwege verzet tegen de dominante waarden- en machtssystemen in onze wereld van eersten en laatsten. Hier wordt tegen de stroom in vastgehouden aan een levenspraktijk van gelovig leren leven in verbondenheid en trouw. Om gelaten en deemoedig, geweldloos en dienstbaar samen in onze wereld iets zichtbaar maken van Gods onvoorwaardelijke liefde en trouw.

Een doperse beweging en de oecumene

Deze contouren zijn wellicht allereerst van belang voor al degenen die zich oriënteren op de doperse traditie. Dit geldt vanzelfsprekend voor de Wereldbroederschap, de doperse gemeenschappen die elkaar ontmoeten in het kader van de

Psalmen en liederen; proefbundel ten dienste van de Doopsgezinde Broederschap (Amsterdam, 1963). Mogelijk is de beginregel van het vierde couplet een inspiratiebron geweest voor Leo Laurens in diens: *Werven of sterven; over de toekomst van de doopsgezinde gemeente* (Amsterdam, 1985); een uitgave van de ADS. Het zou trouwens de moeite waard zijn om nog eens uit te zoeken waarom dit lied het *Liedboek voor de kerken* niet heeft gehaald.

⁴⁸ De contourennota van de Broederschapsraad was getiteld: *Het verhaal, de plek en de mensen* en dateert uit het jaar 2000 (Archiefstuk ADS/0001145).

Mennonite World Conference, en voor hun inzet om te komen tot *shared convictions*⁴⁹ en tevens voor de kleine 10.000 leden van Nederlandse doopsgezinde gemeenten en de belangstellenden van die gemeenten. Daarnaast is er de onverwachte interesse van de huidige evangelicale en charismatische beweging. Ook zij zoeken naar wortels en komen soms tot hun verbazing uit bij de dopers uit de zestiende eeuw en hun radicale discipelschap. Zij blijken met andere ogen te kijken naar 'onze' geschiedenis en zijn veel opener voor de geestrijke dimensie van de begintijd. Wie weet komt er weer een tijd dat er gewaarschuwd zal worden tegen de aanhangers van de doperse geestesstroming,⁵⁰ die zich sterk maakt buiten de gevestigde kerken en die nieuwe vormen vindt om gemeente van Christus te zijn in deze postmoderne tijd. Wie weet kan ook hier een *anabaptist network*⁵¹ groeien dat inspirerend en vernieuwend inwerkt op de geest van de tijd en dat behulpzaam is bij de kunst van nieuwe celvorming in de marges van de samenleving. Sommige netwerken als de beweging van barmhartigheid en de Nederlandse Ionagroep vervullen trouwens al een dergelijke functie.⁵²

In de Nederlandse kerkelijke situatie is voor de doopsgezinden samenwerking geboden. Bundeling van krachten is levensnoodzakelijk.⁵³ Hierin is veel te geven, maar ook veel te ontvangen. Vooral volgens relatieve buitenstaanders doet het ertoe dat het dopers eigene herkenbaar wordt ingebracht, of het nu op landelijk niveau is of in participatie in plaatselijke verbanden en projecten. Volgens Ineke Bakker, de vorige algemeen secretaris van de Nederlandse Raad van Kerken, zou het voor de oecumene in ons land een groot gemis zijn wanneer de 'creatieve en bescheiden' doopsgezinden zouden verdwijnen.⁵⁴ Chris Doude van Troostwijk legt de nadruk op hun verlangen om 'symbolisch' te leven: 'Leef zo, dat jouw leven als een geloofwaardig, hoopgevend en liefdevol teken kan worden opgevat'.⁵⁵

49 Deze gezamenlijke overtuigingen zijn in vier talen als *resource* te vinden op de website van de *Mennonite World Conference*. <http://www.mwc-cmm.org/>.

50 Er waren tijden dat hier nadrukkelijk tegen gewaarschuwd werd. Zie: J.G. Woelderink, *De gevaren der doopersche geestesstroming* (Den Haag, 1940; vierde druk 1946).

51 Raadpleeg de Engelstalige site <http://www.anabaptistnetwork.com/> voor meer informatie. Het is een 'relational network of individuals and churches. Looking for authentic expressions of discipleship and community in a changing culture where Christians are now on the margins, we value the insights of the Anabaptist tradition'.

52 Voor meer informatie, zie de websites: www.barmhartigheid.nl/ en www.ionagroep.nl/.

53 Zo ook Alle Hoekema in zijn afscheidscollege: 'In het verleden behaalde resultaten zijn geen garantie voor de toekomst; een pleidooi voor deconstructie en re-formatie van de westerse kerk', in: K. van Duin, A. Hoekema & S. Voolstra, *Herbronning van de geloofstraditie; over reductie en re-constructie* (Amsterdam, 2003); een uitgave van de ADS.

54 Ineke Bakker, 'Doopsgezinden moeten blijven', in: Winsemius, *De luis of de pels?*, 10.

55 Chris Doude van Troostwijk in: Winsemius, *De luis of de pels?*, 30.

Volgens Cees den Heyer zou het zelfs catastrofaal zijn wanneer de broederschap zou verdwijnen van de kerkelijke kaart van Nederland.⁵⁶ Dit klinkt ons wellicht als muziek in de oren, maar het mag echter geen vrijbrief zijn om onze identiteit te vinden door ons geforceerd te onderscheiden van anderen. Het zou ons veeleer moeten aansporen om vol overtuiging onze eigen waardevolle traditie in te brengen en te leren van elkaar, en zo gaande en staande te blijven in de uitdagingen en spanningen van onze tijd.

Een vrijzinnige levenspraktijk

Daarnaast is er de geschiedenis en de werkelijkheid van vrijzinnige samenwerking zoals deze schoorvoetend her en der weer gestalte krijgt.⁵⁷ Een radicale traditie als boven geschetst kan ons behoeden voor zelfgenoegzaamheid en voor afglijden naar een meer vrijblijvende levenspraktijk. De werkelijkheid in onze pluralistische gemeenten en samenleving is echter dat mensen door verschillende tradities beïnvloed zijn. Ik herken dit ook in mijn eigen leven en familiegeschiedenis. Tradities zijn enerzijds vormvast en behoudend, anderzijds is er ook een vitaliteit te bespeuren die naar nieuwe wegen zoekt om de onvruchtbare tegenstellingen uit het verleden te overstijgen. Het thema van de Vrijzinnige Beraadspoging van 2003: 'geschiedenis maken', verwijst naar deze vitaliteit. Geschiedenis maken betekent 'krakelingsgewijs' te werk gaan: vanuit het heden terugbuigen naar het verleden om, via het heden, opnieuw op te trekken naar de toekomst, die ook weer op het heden wordt teruggebogen.⁵⁸ Daarmee is gezegd dat traditie toekomst kan hebben, maar wel alleen door het verleden vanuit actuele vragen te doorwerken. Soms is er teveel gestold en ook de vrijzinnigheid heeft daar een handje van en loopt zichzelf voor de voeten in een kramp, om maar vooral (dogmatisch) vrijzinnig te doen en zich nog even – tot het licht uitgaat – te hullen in een negatieve identiteit. Het komt volgens Heine Siebrand er op aan om 'onvrijzinnig vrijzinnig' op pad te gaan en nieuwe wegen te ontdekken. Van een

⁵⁶ Cees den Heyer in: Winsenius, *De luis of de pels?*, 21.

⁵⁷ Klaas Hendrikse vertelt in *Geloven in een God die niet bestaat* (Amsterdam, 2007), 145, dat hij al in 1986 constateerde dat de vrijzinnigheid één pot nat is, alleen de nestgeur verschilt. Zijn aanbeveling was: sprayen en fuseren. De reacties hierop waren niet enthousiast.

⁵⁸ Chris Doude van Troostwijk & Johan Blaauw (red.), *Geschiedenis maken; vrijzinnigen geloven verder* (Amsterdam/Zwolle/Utrecht, 2002), 7; een gemeenschappelijke uitgave van de ADS, de Remonstrante Broederschap, de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden en de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB in samenwerking met *Zinweb*: <http://www.zinweb.nl/>.

Het dak van de sculptuurkerk, bij avond of in tegenlicht (foto: Hasvan Dooren).

vrijzinnige theologie die ‘een beetje’ niet in God gelooft, en een ‘beetje’ aan het ouderwetse gevoel dat een theïstische God biedt wil blijven vasthouden, wordt vermoedelijk niemand gelukkig. Een knipperlichtgeloof dat evenzo vaak ‘uit’ als ‘aan’ is, voldoet niet. Daar hoeft je geen kerk voor op te richten.⁵⁹

Nog weinig opgemerkt in onze kring is de poging van Wibren van der Burg, tot en met 2006 voorzitter van het landelijk bestuur van de Remonstranten, om in zeven kenmerken een vrijzinnig alternatief te schetsen van een vrijzinnige levenspraktijk.⁶⁰ Puttend uit zowel de christelijke als de humanistische traditie, doet

⁵⁹ Heine Siebrand, *Onvrijzinnig vrijzinnig; opnieuw een gebied ingaan en verkennen* (Zwolle, 2007), 18; een uitgave van de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB.

⁶⁰ Wibren van der Burg, *Over religie, moraal en politiek; een vrijzinnig alternatief* (Kampen, 2005).

ook hij een poging om een helder beeld te ontwerpen van eigentijds vrijzinnig christendom. Voor hem gaat het om dit rijtje:

1. Vrijheid en verantwoordelijkheid
2. Persoonlijk doorleefd geloof
3. Openheid voor kritiek en voorlopigheid van (geloofs-) uitspraken
4. Praktische spiritualiteit
5. Openheid voor cultuur, wetenschap en samenleving
6. Gelijkheid
7. Staand in de christelijke traditie, maar open voor andere tradities

In zijn optiek gaat het in vrijzinnigheid noch om vrijblijvendheid noch om afscheid nemen van geloofsinhouden. Vrijzinnigheid bestaat niet uit steeds minder geloven, uit water bij de wijn doen. Het schuilwoord 'ondogmatisch' heeft tekenend plaats gemaakt voor 'doorleefd'. Het lijkt me spannend om zijn rijtje te verbinden met dat van Augsburgse. Er is namelijk ook vrijzinnigheid met ruimte en *spirit*. Vrijzinnigheid die tegendraads is en robuust, niet bang voor kruispunten en keuzes en conflicten.⁶¹ Ook binnen de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB draait de bezinning op volle toeren en zoekt men naar nieuwe perspectieven op vrijzinnig geloven.⁶² Na jaren werken in een samenwerkingsgemeente van doopsgezinden en NPB heb ik inmiddels wel geleerd hoe waardevol het is om bewust om te gaan met onze tradities en om deze vruchtbaar proberen te maken voor een gezamenlijke toekomst. Zonder levende traditie is er namelijk niets meer om je aan te schuren en mee te verhouden, en rest ons inderdaad niets dan fragmentarische interessantheid en kortademige eigentijdsheid zonder geestkracht en zonder ballen.⁶³

61 Corrie Jacobs, Arne Jonges, Lammert Leertouwer & Heine Siebrand (red.), *Tegendraads; vrijzinnige stemmen op het kruispunt van geloven en denken* (Budel, 2005). De wortels van een robuuste vrijzinnigheid gaan voor een groot deel terug op de Woodbrookers en de Barchembeweging. Zie: J. Lindeboom, *De geschiedenis van de Barchembeweging* (Lochem, 1958). Met dank aan Emmy Rombach-Rauws en Hans Rombach (in herinnering). Voor een actueel overzicht: Dores Lignac, *100 jaar Woodbrookers; verdieping en beweging* (Nunspeet, 2008).

62 Zie: Esther Kopmels, *Zielsverlichting; verkenning van vrijzinnige spiritualiteit* (Zwolle, 2007); een uitgave van de Vrijzinnige geloofsgemeenschap NPB.

63 Meerten ter Borg gaf in 2008 op het symposium in Leiden over actuele vrijzinnigheid te kennen dat dit voor hem geen synoniem is voor zwakheid, voor slappe knieën, voor gebrek aan ruggengraat, voor een standpunt zonder pit, of, om het eens te zeggen in het idioom van vandaag de dag: voor een houding zonder kloten. Vrijzinnigheid ziet hij als het lef, pal te staan voor een standpunt of een doctrine, en tegelijkertijd dit standpunt niet te verabsoluteren. Het is het vermogen je in te zetten voor een traditie, verknocht te zijn aan die traditie en tegelijkertijd de tekortkomingen erin te herkennen en te benoemen. Het is het vermogen te erkennen dat jouw beeld van de werkelijkheid, hoe vanzelfsprekend dat ook lijkt, hoe groot je gehechtheid eraan ook is, toch ook maar een interpretatie is.

De zevensprong

Misschien is het daarom een idee om in ieder geval één keer in ons leven een pelgrimstocht te maken naar Witmarsum. Bij aankomst eerst een ingetogen, maar hartverwarmende bijeenkomst in het oude schuilkerkje in Pingjum, een dorp verderop, en daarna wandelen we in stilte naar het monument en het nieuwe sculptuurkerkje in de weidsheid van het Friese land. Daar dansen we dan met onze stramme leden de zevensprong rond de contouren van een nieuwe doperse spiritualiteit. Om niet te vergeten dat het er juist in het licht van de Eeuwige op-nieuw op aankomt.

Spiritualiteit viert de zonsopgang. Discipelschap zingt in het donker.
 Spiritualiteit is ontzag voelen bij de zee. Discipelschap gaat met de dolfijnen mee.
 Spiritualiteit is dromen van vliegen. Discipelschap is op weg gaan.
 Spiritualiteit is de goede buur liefhebben. Discipelschap heeft de vijand lief.
 Spiritualiteit is Gods plan kennen. Discipelschap is vertrouwen ook al snap je er niks van.
 Spiritualiteit is de zonzijde zien. Discipelschap het onderste boven laten komen.
 Spiritualiteit is innerlijke vrede vinden. Discipelschap is vrede stichten.
 Spiritualiteit is integratief. Discipelschap is subversief.⁶⁴

64 Augsburg, *Dissident discipleship*, 189.

Een drieluik over een gedenkwaardige drietrapshappening bij de presentatie van drie doopsgezinde memorabilia te Witmarsum

Tijdens de nationale Open Monumentendag, op 13 september 2008, organiseerde de Stichting Doopsgezinde Monumenten in Friesland (hierna: SDMF) onder voorzitterschap van Jitze Krol uit Jistrum een feestelijke bijeenkomst aan *It Fliet* bij Witmarsum. In de partytent werd een groot gezelschap van genodigden, bobo's, andere belangstellenden en vele broeders en zusters gul onthaald op Fries menniste gastvrijheid. Er viel wat te vieren die dag, omdat de SDMF dankzij veel welbestede energie, met grote betrokkenheid en medewerking van velen (vrijwilligers, gulle gevers binnen en buiten de menniste wereld, en welwillende ambtelijke instanties) eindelijk haar monumentale *acte de présence* kon geven. Dat betrof niet alleen de voltooiing van het letterlijk fundamenteel gerestaureerde Menno Simons monument, dat van 1879 dateert, maar ook de opening van de nieuwe, in veelkleurig staal opgetrokken contourenkerk – een open monument per definitie – alsmede de presentatie van een doopsgezinde toeristengids die gewijd is aan de historische bezienswaardigheden in Noordwest Friesland, met Witmarsum en/of Pingjum als vertrekpunt.

Het programma kende een degelijke drietrapsstructuur. Na de nodige toespraken die op verzoek van het SDMF-bestuur een luchtig karakter dienden te hebben, verplaatste het gezelschap zich voor het tweede onderdeel naar de volledig nieuw ingerichte monumentenlocatie, waar de sculptuurkerk plechtig door zeven genodigden werd ingewijd door het ontsteken van evenzovele kaarsen. Tot slot werden onder het genot van een aangeklede borrel in alle ongedwongenheid oude en nieuwe verhalen uitgewisseld, oud zeer begraven, nieuwe contacten gelegd en naar verre einders getuurd, waarachter de 'Winden Gods' verwaaiden. Het was, kortom, een dag waarop de immer doenerige doopsgezinden zich ook van hun meest gezellige en relaxte kant hebben laten zien. *In boppeslach, froulju en manlju san Minne!*

Niet alleen op veler verzoek, maar ook in aansluiting bij een oude traditie, die begon met de zelfstandige publicatie van het uitvoerige verslag van de voorge-

Het sculptuurkerkje van binnen
(foto: Stok & Britting Krommenie).

Links: overzichtsfoto; het projectbord, monument en sculptuurkerkje (foto: Stok & Britting Krommenie).

schiedenis en het onthullingsprogramma van het monument op 11 september 1879, destijds samengesteld door de feestredenaars, de emeritus predikant van Harlingen, Pieter Cool, en de predikant van de gemeente Witmarsum, Pieter Feenstra Jr., *Gedenkschrift van het Menno-Simons-Monument*, wordt ook hier verslag gedaan van deze heugelijke gebeurtenis, opnieuw in drie delen. Joute de Graaf uit Sneek, de oud-voorzitter en grote aanjager van het SDMF-project, een *stân-fries* die zich, nauwelijks halverwege de rit, niet uit het veld heeft laten slaan door de ingrijpende fysieke gevolgen van een zeer ernstig verkeersongeluk, zet als eerste van de trits het 'wat, waarom en hoe' van deze geslaagde onderneming uiteen. Daarna volgen de twee redevoeringen die tijdens de opening zijn uitgesproken. Piet Visser had de aftrap met een verhaal over de Friese fundamenten van de jonge Menno, waarin de geschiedenis met een knipoog benaderd werd. Tot slot volgt de pastorale beschouwing van Rob B. Workel, predikant van de Gereformeerd-Doopsgezinde Blauwe Schuurgemeente te Hollum op Ameland, die de historisch onthechte zinnen weer wat stichtelijk en prikkelend herordende met zijn overdenking van Menno's veel geroemde fundamenttekst: 1 Kor. 3:11.

Stilstaan bij wat ons beweegt

Een overzicht van zeven jaar aan activiteiten ten behoeve van het Menno Simons monument, het contourenkerkje en een doopsgezinde reisgids

Een aanloop met hindernissen

In het najaar van 2001 achtte het bestuur van de Stichting Doopsgezinde Monumenten in Friesland (hierna: SDMF), een stichting waarin de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (hierna: ADS), de Friese Doopsgezinde Sociëteit (hierna: FDS) en de Doopsgezinde Gemeente Witmarsum participeren, het noodzakelijk het Menno Simons monument een flinke opknapbeurt te geven. Ondanks dat het monument in 1981 al gerestaureerd was, bleken evidente scheefzakking van de obelisk en scheuren in de schuin omhoog lopende voet van de sokkel herstelwerkzaamheden nodig te maken. Hoewel het een *waste of money* lijkt iedere 20 jaar opnieuw het ruim 120 jaar oude monument van natuursteen, de bestrating en het ijzeren hekwerk onder handen te moeten nemen, bleek de oorzaak van dit euvel toch zodanig structureel van aard te zijn, dat drastisch ingrijpen gewenst was. Door een ruilverkavelingoperatie was het grondwaterpeil zo'n 60 cm gezakt, met opdrogende en inklinkende grond als resultaat, wat funest is voor funderingen die niet op palen zijn aangebracht, met als gevolg dus verzakkingen. Hoezeer ook gepoogd is verhaal te halen bij de verantwoordelijke instanties, niemand voelde zich, tot frustratie van het SDMF-bestuur, hierop aangesproken.

Waar zelfbeklag weinig helpt om een monument weer in het lood te krijgen, heeft de SDMF zelf de handen uit de mouw gestoken en op ambitieuzere plannen gebroed, waarvoor een aparte werkgroep in het leven werd geroepen, die een notitie presenteerde. Op tafel kwamen behoedzame plannen die behalve restauratie ook een informatiegebouwtje behelsden op het naastgelegen terrein. Tevens werd het creëren van een aantal culturele en toeristische fiets-, auto- en wandelroutes wenselijk geacht. Reeds in 2002 werden subsidies geworven om een haalbaarheidsonderzoek te verrichten, ten bedrage van €8.000, waarvoor de ADS werd benaderd. Van ADS-zijde werd daarop door de toenmalige voorzitter halverwege 2002 de suggestie geopperd de SDMF-plannen te combineren met de bouw van een nieuw Menno Simons Centrum, waarvoor later een nieuwe stich-

ting in het leven zou worden geroepen, het Internationaal Menno Simons Centrum (hierna: IMSC).

Aanvankelijk werden in gezamenlijkheid nieuwe plannen ontwikkeld, waarbij ook het opwaarderen van de schuilkerk in Pingjum op de agenda kwam te staan. Al snel werd de hiermee gepaard gaande complexe financiële situatie een struikelblok voor een goede samenwerking, waarbij ieders specifieke verantwoordelijkheid in het gedrang kwam. De ambitieuze plannenmakerij, waarbij professionele adviseurs werden ingeschakeld, zou in totaal meer dan 4 miljoen euro behelzen, zonder dat duidelijk werd wie waarvoor verantwoordelijk was. Toen de eerste nota's al binnendruppelden, was onhelder wie daarvoor aansprakelijk waren, terwijl ondertussen de realisatie van het Menno Simons Centrum niet meer op onverdeelde ADS-steun kon rekenen. De toen in het leven geroepen Stichting IMSC kreeg tot taak om in samenwerking met de SDMF de plannen verder uit te werken. In maart 2004 werd voor het eerst gerept van het bouwen van een 'draadkerkje' naast het monument. Op 11 september 2004 werden tijdens het herdenkingsfeest van 125 jaar Menno Simons Monument de gezamenlijke plannen gepresenteerd.

Ondertussen had de SDMF op eigen titel reeds subsidieaanvragen de deur uit ten behoeve van de realisatie van haar oorspronkelijke deel van de plannen. Een grote mate van afhankelijkheid van de omvangrijke IMSC-doelstellingen, wachten op geld voor aanzienlijk meer kosten en langere procedures vergende realisatie van het centrum, gevoegd bij enkele stoornissen op het communicatiefront, zouden de financieel meer behapbare SDMF-plannen voor de kortere termijn in gevaar brengen, zo was het algehele gevoel, waarop de SDMF haar eigen koers hernam. Deze behelsde nu drie zaken: de restauratie van het monument, het bouwen van een contourenkerkje en het samenstellen van een toeristische gids met Menno Simons routes in Noordwest *Fryslân*. De totale kosten werden geraamd op zo'n € 350.000, waarvoor het verwerven van subsidies bij de overheid en bij doopsgezinde en particuliere fondsen en giften uiteindelijk in januari 2006 een gunstig perspectief boden.

1 De restauratie van het monument

In de documentatie die zo'n 20 jaar geleden in het kader van de toenmalige restauratie is samengesteld, wordt het monument omschreven als een 'GEDENKNAALD in sobere Eclectische trant met Neorenaissance motieven, twee hekwerken'. Wat er toen verder beschreven werd, is vaak zeer summier en onjuist zelfs. Zo wordt simpelweg gesteld dat ooit op de plek van het monument het woonhuis van Menno Simons zou hebben gestaan: aan *It Fliet* onder Witmarsum.

Het Menno Simons monument op een prent uit 1879.

Er hebben weliswaar enkele huisjes gestaan, maar geen woning van Menno. Vóórdat in 1879 op deze plek het toenmalige vermaninkje werd afgebroken, dat in 1828 was gebouwd, moet daar 'Menno Simons oud preeckhuis' hebben gestaan – nog een echt schuilkerkje waarschijnlijk. Op het terrein bij het monument staat op een stenen muurtje de bewaard gebleven natuursteenplaat uit de voorgevel van de destijds afgebroken kerk met de volgende tekst:

Witmarsum mag te regt op MENNO SIMONS roemen,
 En Nederland in hem zijn Kerkhervormer noemen.
 Hier was het, dat hij stout het Priesterjuk verbrak,
 En in dit Huisje 't eerst naar 't vrij geweten sprak.

Hoewel aanvankelijk nog het optimisme leefde dat tijdens de herdenkingsdag in september 2004 het gerestaureerde monument gepresenteerd zou kunnen worden, zou niet eerder dan na alle bestuurlijke strubbelingen en onduidelijkheden, maar ook na de verkregen zekerheden over de financiering op 21 september 2006 de aanbesteding van de restauratie plaatsvinden in de vermaning van Witmarsum. De bouw van het contourenkerkje moest toen evenwel wachten, omdat de grond nog moest worden aangekocht. Van de drie inschrijvers was de firma Bouw '75 uit Workum de laagste met een aanbestedingssom van zo'n € 40.000. De twee uitgenodigde 'menniste' aannemers kwamen dik € 10.000 hoger uit!

Eind oktober 2006 werd gestart met de werkzaamheden op basis van tekeningen en een bestek. De hekken moesten worden gedemonteerd, de obelisk en de sokkel van hun plaats gehesen, en het schuine voetstuk ontmanteld. De oude stenen fundering moest compleet worden verwijderd. Uit de bouwhistorie was gebleken dat daarvoor de roodachtige stenen waren gebruikt van de in 1879 gesloopte kerk. Om het euvel van verzakking voorgoed te voorkomen, werd het monument gefundeerd op een betonplaat die rust op buisbetonpalen van zo'n acht meter lengte. Vervolgens werden op dat nieuwe fundament alle onderdelen, waar nodig verantwoord bijgewerkt en opgeknapt, weer opgebouwd. Tijdens de werkzaamheden kwam aan het licht dat in 1981 onderdelen van het hekwerk waren verdwenen, die, teruggerestaureerd naar de authentieke situatie, ook weer werden aangebracht. Hoewel het werkschema van de aannemer had voorzien dat de klus vóór de jaarwisseling van 2006 zou worden geklaard, lukte dat bij lange na niet. Toen in april 2007 het werk eindelijk zou worden opgeleverd, kwam er alsnog een kink in de kabel, omdat aannemer en directie onaangenaam geconfronteerd werden met de bouwkundige expertise binnen het SDMF-bestuur: de herplaatste zuil bleek niet 'te lood' te staan. Na veel gesoebat over en weer werd het ding andermaal van zijn sokkel gehaald om bijgewerkt te worden. Eind augustus werd hij opnieuw geplaatst: ditmaal 'te lood', zodat pas op 13 september de oplevering een feit was.

De terreinsituatie was nog niet aangepast; deze zou worden meegenomen in het toen inmiddels gereedgekomen plan voor de totale landschappelijke herstructurering. De belettering van de oude gedenkplaat werd door een natuursteenwerker en schilder opgeknapt, terwijl ook het toegangshek bij de dam in de grachtsloot gerestaureerd werd. De bestrating van de toegangslaan en het terreintje rondom het monument is volledig vernieuwd met geel gebakken klinkers. De bomen aan weerszijde van de laan en rondom het monumenten terrein werden drastisch teruggesnoeid. Tezamen met de terreinaanpassingen heeft de uitvoering van dit onderdeel ongeveer € 80.000 gekost. Ondanks dat het gehele

Het contouren kerkje in Witmarsum.

proces een tamelijk moeizaam verloop heeft gehad, staat op het nieuwe fundament het oude monument toch maar weer netjes zijn bescheiden deftigheid uit te stralen. Destijds waren vanaf 1877 giften van 96 doopsgezinde gemeenten in Nederland en Duitsland ontvangen om het monument te kunnen oprichten, wat op 11 september 1879 met veel plechtig feestgedruis gevierd werd.¹ De Leeuwarder architect H.H. Kramer gebruikte Mechels hardsteen ('escauzijnschen steen in klassieken stijl') voor de obelisk, en kleine geelbakkende chamottesteentjes voor de schuin oplopende bestrating. Een standgroen gekleurd smeedijzeren hekwerk vormt de omranding van een vierkant van 4,5 x 4,5 meter.

Aan weerskanten van de sokkel bevinden zich eveneens weer de vier zwart granieten platen waarin, behalve Menno's naam en geboortejaar, teksten gegraveerd zijn die verwijzen naar het historische belang van deze plek, waar – zo veronderstelde men toen nog – Menno voor het eerst zijn aanhangers had vermaand, en

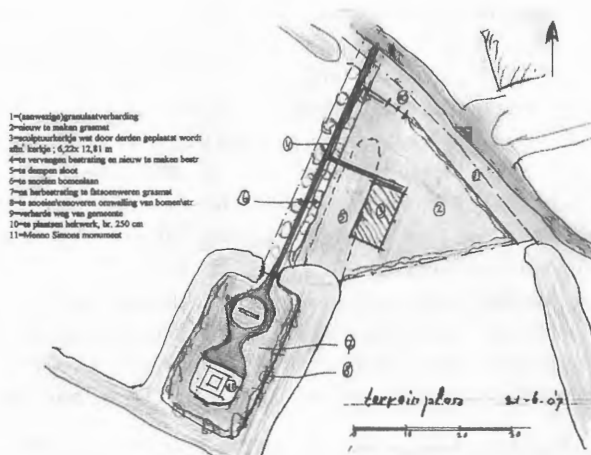
¹ Zie P. Cool en P. Feenstra Jr., *Gedenkschrift van het Menno-Simons-Monument* (Zwolle, 1879).

sindsdien al drie eeuwen lang de doopsgezinden uit Witmarsum waren bijeenkomen. De plaat op de achterzijde bevat de verwijzing naar Menno's bijbelse motto uit 1 Kor. 3:11.

2 De bouw van de contourenkerk

Toen in april 2007 de afronding van de obeliskrestauratie nabij leek, resteerde nog het probleem dat er geen grond beschikbaar was voor de bouw van het contourenkerkje. Aan de gemeente *Wûnseradiel* werd daarom, als enige nog realiseerbare optie, verzocht de sculptuurkerk op het eigen aanpalende picknickterrein te mogen plaatsen, waarbij een zelf gemaakte schets de landschappelijke herinrichting verduidelijkte.

Hoewel de gemeente aanvankelijk moeilijk over de streep te trekken was, werd er in juni toch toestemming verleend om de plannen verder te ontwikkelen. De SDMF nam hierin zelf het voortouw. Aanvankelijk werd gedacht dat de contourenkerk, geheel geënt op de uiterlijke vormen van de in 1879 afgebroken vermaning, in hout zou moeten worden uitgevoerd. Na een globale kostenanalyse bleek evenwel al snel dat een stalen constructie financieel het meest haalbaar was. Bovendien zou het bouwen in hout nu teveel tijd kosten. Omdat de oplevering gepland was voor 1 april 2008, was de Provincie met het oog op de veel eerder verkregen subsidietoezeggingen en -condities genegen de SDMF voor de derde en laatste maal uitstel te verlenen.

Schets van de nieuwe situatie (J. de Graaf)

Foto van de in 1879 afgebroken vermaning. De muren waren van rode steen, de dakpannen waren blauwzwart, en het lan- taarnkoepeltje (voorzien van boogjes) dat centraal op de naald van het dak stond, was wit geschilderd

In mijn hoofd was inmiddels de ontwerpfilosofie al tamelijk uitgekristalliseerd. Het moest een open geraamte worden met in hoofdlijnen een herinneringsvorm aan het afgebroken kerkje, waarvan de hoofdafmetingen bekend zijn (zie de afbeelding). De toe te passen kleuren entte ik met enige fantasie onder andere op de kleuren van de afgebroken kerk. Terwijl ook de veelkleurigheid in doperse stromingen een motief was. Er werd nu snel gehandeld. Ik maakte met behulp van een technisch tekenaar (omdat mijn handen het niet meer toelaten zelf heel precies een en ander uit te tekenen) een ontwerp voor de kerk in staal, waarbij ik tevens heb ingebracht dat in de stenen vloer een 'bankenring' van rode klinkers zou worden geplaveid, verwijzend naar de vroegere schuilkerksituatie waarin de mannen ter bescherming aan de buitenkant zaten. Vorm, balk- en vloerconstructie, kleuren, details, kostenraming en dergelijke werden uitgewerkt en verkregen de goedkeuring van de Provinciale Welstandscommissie. Omdat de gemeente voorts meewerkte aan het snel afgeven van de bouwvergunning, kon spoedig tot de daadwerkelijke bouw worden overgegaan.

Daarvoor moest eerst een sloot gedempt worden om terreinwinst te krijgen op het eigen driehoekige voormalige picknickterreintje, naast de laan. De Grontmij kreeg de opdracht de totale landschappelijke herinrichting te realiseren. Er werden buisbetonpalen geheid waarop de betonvloer geplaatst werd, die houvast moet bieden aan de staalconstructie – dit werk was eind 2007 gereed. Inmiddels had een metaalconstructiebedrijf de opdracht gekregen om het staalskelet te produceren, dat binnen enkele dagen tijds in onderdelen op het fundament gemonteerd moest worden. Ondanks het vele geteken, gereken en intensieve werkoverleg, werd volgens het geplande tijdschema eind februari 2008 het skelet,

Omslag van *Vrijzinnig fietsen*, een reisgids met auto- en fietsroutes langs doopsgezinde memorabilia.

passend en wel, gemonteerd. Ter voltooiing van het geheel restten nog de civiele werkzaamheden. De oude bestrating van de laan werd vervangen door een mooi geel gebakken klinker, dezelfde die gebruikt is voor de vloer van de kerk en het nieuwe pad ernaar toe. De bomen rondom het terrein van het oude monument werden gerooid, de grond opgehoogd en opnieuw onder profiel gebracht. Het vroegere picknickterrein werd omgetoverd tot een passend parkje met bomen omzoomd en een hegje, waarbij twee hekwerken de toegang ontsluiten. Aan de wegzijde werden een zitbankje en prullenbak geplaatst, terwijl een roestvrijstalen lessenaar naast het pad bij de contourenkerk geplaatst werd, waarop in vier ta-

len (Nederlands, Engels, Duits en Spaans) de bezoekers de volgende informatie kunnen lezen:²

Deze plek houdt het ontstaan van de wereldwijde gemeenschap van mennonieten en doopsgezinden in gedachten. Begin 1536 brak Menno Simons (ca. 1496-1561), pastoor in zijn geboortedorp Witmarsum, met de rooms-katholieke kerk. Hij werd zo Nederlands enige (radicale) hervormer en eerste vormgever van de vredeskerktraditie. Van 1828 tot 1879 stond op de plaats van het Mennomonument (onthuld in september 1879) een stenen kerkje dat een ouder schuilkerkje verving en in de volksmond 'Minne Siemens oud preeckhuis' werd genoemd. Anders dan de oude gevelsteen bij het monument beweert, is het niet waarschijnlijk dat Menno hier ooit heeft gepreekt.

Op 13 september 2008 zijn het gerestaureerde monument en de nieuwe sculptuurkerk op het opnieuw ingerichte terrein ingewijd. De open constructie van gekleurd staal op een bakstenen vloer – een 'replica' van het in 1879 gesloopte gebouw – symboliseert de veelsoortigheid van de mennonieten in alle windstreken. Hoezeer vervolgd in het verleden, en hoe verscheiden ook in het heden: zij hielden en houden eensgezind vast aan Menno's motto: 'Want niemand kan een ander fundament leggen dan er al ligt – Jezus Christus zelf' (1 Kor. 3:11).

Deze onderdelen van het totale restauratie-, nieuwbouw- en terreinaanpassingsproject zijn van een leien dakje gegaan, zodra de nieuwe kerkplek bepaald was en de vereiste vergunningen verleend waren. Voor deze operatie werd met een taakstellend budget van € 190.000 gewerkt, bestemd voor de plan- en uitvoeringskosten van de kerkbouw en terreinreconstructie, dat dankzij nauwgezet vinger-aan-de-pols toezicht ook gerealiseerd is. In combinatie met het gerestaureerde monument is er nu dankzij de moderne contourenkerk een geheel nieuw herinneringsensemble ontstaan aan *It Fliet*. De naar schatting 1.500 jaarlijkse bezoekers uit binnen- en buitenland kunnen voortaan, oog in oog met beide gedenktekens en het omringende landschap, stil staan bij de Friese kiemen van de in zo'n bonte veelkleurigheid over de aardbol uitgewaaierde wasdom van het menniste geloof, in verleden en heden. De SDMF heeft de overtuiging dat het geheel, als markering van de grote, historische betekenis van en Menno Simons en Witmarsum voor de wereldwijde gemeenschap van doopsgezinden en mennonieten, de bezoekers een positief beeld geeft van de vreedzame menniste daadkracht, opdat het verhaal levend blijft, ook vanuit deze plek.

² Met dank aan respectievelijk Piet Visser (VU/Dg. Sem. Amsterdam), prof. dr. Gary K. Waite (UNB, Fredericton, NB, Canada), prof. dr. Christoph Burger (VU Amsterdam) en prof. dr. Daniel Schipani (AMBS, Elkhart, IN, USA).

3 *De publicatie van de Menno Simons routes*

Een andere werkgroep heeft zich vol verve aan de derde opdracht gezet: de samenstelling van een toeristische gids langs doopsgezind en ander plaatselijk historisch erfgoed in Noordwest Friesland. Met behulp van deskundigen en een op dit specifieke terrein gespecialiseerde uitgeverij, Buijten & Schipperheijn Recreatief te Amsterdam, werd al het materiaal verzameld, bestaande uit een historische inleiding door Piet Visser, en een bulk aan toeristische en cultuurhistorische informatie over de regio en de plaatselijke (doopsgezinde) bezienswaardigheden door Diederik Mönch, rijkelijk voorzien van illustraties en routekaartjes. Dit alles heeft geresulteerd in een 48 pagina's tellende, informatieve, zeer gebruiksvriendelijke en mooi vormgegeven gids met twee autoroutes van Pingjum/ Witmarsum naar Oude Bildtzijsl (noord) en naar Workum (zuid), drie fietsroutes (Het Bildt, Witmarsum en Workum), vijf stads- en dorpswandelingen (Bolsward, Franeker, Harlingen, Makkum en Workum), en een langere wandeltocht rondom Pingjum en Witmarsum, de zogenaamde Gouden Halsbandroute. Deze 'meniste paadgids', de eerste in zijn soort, is via de boekhandel (ISBN 9789058813640) en bij verschillende VVV's langs de route verkrijgbaar. Ook hiermee hoopt de SDMF vele belangstellenden uit te nodigen om kennis te nemen van het menniste erfgoed in het hedendaagse Friesland. Dat er te zijner tijd ook een Engelse vertaling van zou moeten verschijnen, behoort nog tot de wensen voor de toekomst.

Het project is klaar en nu?

Heel toepasselijk, op zaterdag 13 september 2008, de nationale Open Monumentendag, heeft de SDMF een openingsmanifestatie georganiseerd ten behoeve van het geheel vernieuwde herinneringscomplex. Daar werd het allerjongste open monument bij uitstek ingewijd door het ontsteken van zeven kaarsen door zeven persoonlijk zeer betrokkenen bij de totstandkoming hiervan. Het schijnsel van de zeven vlammen die licht en warmte geven en symboliseren, moet worden doorgegeven. Dat licht plaatst alle hieraan voorafgaande moeite en inspanningen, goede bedoelingen en verkeerd begrepen intenties, strubbelingen en irritaties in de schaduw van het verleden. De SDMF hoopt vooral, waar mogelijk in samenwerking met andere doopsgezinde instellingen en gemeenten, hier in de toekomst inspirerende bijeenkomsten te organiseren. Want aan *It Fliet* alleen maar wat dromerig en vrijblijvend staan navelstaren naar wat voorbij is, is zo statisch en schiet geen meter op. Laat daarom deze bijzondere, naar eigentijdse maatstaven 'opgepimpte' herinneringsplek, vooral het decor worden voor actie en gelovend doen!

‘Skande oer ús skaai’

Menno’s fundamenten in Witmarsum

‘God, God, Minne jonge, wat moat der fan dy telâne komme: do silst nea in goede boer wurde!’¹ Zo spreekt een wanhopige vader Simon, voorovergebogen, bedenkelijk pulkend aan de kralen van zijn rozenkrans en bezorgd starend in het westelijke weer, zijn 19-jarige zoon Menno toe. Het is het jaar 1515: een zwoele, donderdreigende avond in september. De zon is al bijna verzonken achter onweerzwangere wolken, loom leunend op de kim van Kornwerd en Zurich. Zo zitten ze daar: twee schemergestalten op een bankje in de nog windstille beschutting van de boerderij, vlak voor bedtijd. ‘Do rinst iwich mei dyn holle yn’e himel, mar sjochst net dat in deunske ko de bolle nedich hat – dat is ferdealje wat oars as de onbeflekte ontfangenis fan ús Hillige Moeder Maria!’² Als een bliksemflits doorklieven die laatste woorden de basalten avondrust. Het rommelt boven de Zuiderzee – de jongen zwijgt.

Voert niet elke ouder één keer (of nog vaker) zo’n schijnbaar vergeefs, maar toch van ontnuchterende helderheid getuigend gesprek met zijn kind, als het inzicht gerijpt is dat diens talenten niet stroken met de gedroomde toekomstverwachtingen van zijn vader of moeder? Bovendien realiseert vader Simon zich maar al te goed dat Menno het als zelfstandig ondernemer nooit zal redden in deze barre tijden. ‘It fee stjert ús onder hannen wei, it sied is ferskronfele op it lân – en slachtet it minskdom harren sels net ôf, dan stjert it wol oan de swarte dea!’³ Op het zachte ritme van z’n duimschuivende kralenstreng versterft zijn klaagzang in het allerlaatste tweelicht. De donder nadert. Zelfs zonder de doemscenario’s van onheilspropheten voelt elke boer op z’n klompen aan dat het einde der tijden nabij is. Het Friese land wordt geteisterd door droogte en misoogsten, door pest en runderziekte, en de eeuwige strijd om de Friese vrijheid tussen

1 ‘God, God, Menno jongen, wat zal er van jou terecht komen: jij zult nooit een goede boer worden!’

2 ‘Jij loopt eeuwig met jouw hoofd in de hemel, maar je ziet niet dat een tochtige koe de stier nodig heeft – dat is verdorie wat anders dan de onbevleete ontvangenis van onze Heilige Moeder Maria!’

3 ‘Het vee sterft onder onze handen, het graan is verschrompeld op het land – en slacht de mensheid zichzelf niet af, dan sterft ze wel aan de zwarte dood!’

Schieringers en Vetkopers.⁴ In elke mis worden dan ook de verschrikkingen uit de Apocalyps uitgestort over het verlamdende stilzwijgen van de parochianen, die enkel nog, als hulpeloze bezweringspreuken, hun Pater Nosters prevelen. Goddank zijn er nu de aflaten, die het eeuwige zielenheil garanderen. Die vliegen als felbegeerde woekerpolissen over de toonbank van Rome – voor wie het kan betalen. Enkel de Kerk biedt nog uitkomst! En inkomsten! Ineens stukt de rozenkrans in de eeltige boerenhand. In de donderende donkerte ziet vader Simon plots het hemelse licht. Als door de bliksem getroffen zakt hij willoos door z'n stramme knieën. Met het hoofd ten hemel geheven bidt hij overluid, vloeiend en klaar, een Ave Maria en een Gloria Patri. 'Mirakels heit, wat is der mei jo?',⁵ roept Menno onthutst. Ontgoocheld, alsof hij in zijn bangste visioen zojuist de Satan, vermoemd als Al Qaida-piloot, verwoestend de kerktoeren van Pingjum heeft zien binnenvliegen, is Menno overeind gevlogen. Hij staart met open mond naar z'n ouwe heer, die hij nooit eerder in zo'n verbijsterend vrome vervoering heeft meegemaakt. Maar in diezelfde seconde, alsof de wonderbaarlijke winden Gods ineens zijn gaan liggen, is ook *heit* Simon weer opgestaan. Even is er die diepste duisternis die verlichting schenkt – de stilte waarin het eeuwig onzegbare ineens verstaanbaar wordt. Tegelijk is er de warme vaderhand op de trillende jongenschouder. En alsof het Gods stem zelve is, hoort Menno de ontnuchterend wijze vaderwoorden, die onafwendbaar zijn verdere lotsbestemming zullen bepalen: 'Freegje mem om in skjin himd: do en ik gean moarn nei menear pastoar! En no as de bliksem nei bêd!'⁶

Het fundament van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, en het later aan I Korintiërs 3:11 ontleende levensmotto voor Menno Simons' herderlijke loopbaan liggen zonder twijfel hier ergens, in deze weilanden van *Wûnseradiel*. Zoals Menno niet zonder zijn evangelie kon, het ondenkbaar is dat een christengelovige zonder enig bijbels fundament kan bestaan, zo kan ook de historicus het niet stellen zonder een betrouwbare bron. De bronnen over de levenswandel

4 De strijd van hoofdelingen tussen de Schieringers en Vetkopers dateerde reeds van de veertiende eeuw, strekte zich uit over Groningen en Friesland, en vertegenwoordigde veel wisselende partijen en belangen. Toen de Schieringers in 1498 de steun zochten van hertog Albrecht van Saksen, stadhouder-generaal van de Nederlanden, zou dat het einde betekenen van de Friese vrijheid, wat definitief in 1524 bezegeld werd. In de aanloop daar naartoe was er vanaf 1514 nog een oorlog uitgebroken tussen George van Saksen en Karel van Gelre, wat ook het Friese platteland teisterde. Zo werd ondermeer in 1515 de *stins* van Sjoerd van Aylva te Witmarsum in puin geschoten.

5 'Vader, wel allemachtig, wat is er met u?'

6 'Vraag moeder om een schoon hemd: jij en ik gaan morgen naar meneer pastoor. En nu als de wiedeweerga naar bed!'

van Menno Simons zijn uiterst schaars. Mijn zo-even gepassioneerd gebrachte verhaal – het zal u niet verbazen – is dan ook nergens anders op gestoeld dan op mijn verbeelding. Echter, binnen de conventies van de literaire fictie, mag u mijn *short-story* voor waar verslijten. Sterker nog, zolang op *YouTube* Menno’s puber-filmpje niet te zien is, daag ik u zelfs uit mij op al te veel onwaarheden te betrap-pen. Alle geografische locaties bestonden en bestaan nog steeds. De geschetste rampzalige tijden, de dominante Katholieke Kerk en haar aflatenhandel zijn alle gedocumenteerd – lees het maar na in *Trezoar*. Zelfs het omwille van de gemoeds-toestand der hoofdpersoon verzonnen weertype zal nog kunnen wedijveren met het meteorologische koffiedik dat Piet Paulusma ons elke dag op SBS 6 en *Omrop Fryslân* voorschotelt. Alleen wat betreft die dialogen en de pointe van het verhaal-tje, mag u mij vol ongeloof aangapen.

Overigens, welke geschiedenis slikken we tegenwoordig überhaupt nog voor zoete koek? Laat staan HET VERHAAL! Genoeg daarover! Hoe heeft Menno dan wèl dat evangelisch fundament op zijn kerkenpad gevonden? Welke historische bronnen dienen zich daartoe aan, en hoe betrouwbaar zijn die? Slechts twee werkjes van Menno’s eigen hand bieden ons het enige houvast, om ons een voor-stelling te maken van zijn kerkelijke carrière en die zo gedenkwaardige omme-keer daarin, die hem tot de enige hervormer van de Nederlanden, tot naam- en vormgever van de wereldwijde, bonte broeder- en zusterschap van mennonieten en doopsgezinden zou maken. Allereerst betreft dat zijn bekende *Meditatie op de 25e Psalm*, die Menno in 1539 als een van zijn eerste geschriften publiceerde.⁷ In de uitleg van die boetepsalm verwerkte hij ook persoonlijke ervaringen uit zijn katholieke priester-tijd, maar hij verpakte die in zulke bijbelse bewoordingen, dat niet helder is wat levensfeit of exegese is. Pas van 1554 dateert het andere werkje, *Uitgang uit het pausdom*, dat onderdeel vormde van een omvangrijk strijdschrift tegen de gereformeerde predikant Gellius Faber (Jelle Smit uit Jelsum).⁸

7 *Voële goede vnd Chrystelycke leringhen op den 25. Psalm doer Menno Simons in een maniere van bidden gescreuen* (s.l., 1539/1540). Zie de teksteditie door H.W. Meihuizen en J.P. Jacobszoon (red.), *Menno Simons’ Meditatie op de 25^e Psalm* (Amsterdam, 1976) (*Doperse Stemmen* 2).

8 Het maakte deel uit van Menno’s *Een klare beantwoordinge, over een schrift Gellii Fabri, prediker tot Emden* (1554), waarvan geen exemplaar overgeleverd is. De vroegste versie hiervan is te vinden in het verzamelde werk van Menno, *Sommarie ofte by een vergaderinge van sommige schriftelijcke bekentenissen des gheloofs* (Hoorn, 1600-1601) I, 3-334, en daarbinnen op 97-110. Hierop is de teksteditie gebaseerd van W. Bergsma en S. Voolstra (red.), *Uyt Babel ghevloden, in Jeruzalem ghe-togen; Menno Simons verlichting, bekering en beroeping* (Amsterdam, 1986) (*Doperse Stemmen* 6). In 1621 was te Hoorn een separate uitgave verschenen, getiteld *Wtganck: ofte bekeeringhe van Menno Simons*, met herdrukken in 1633, ca. 1635, 1636, 1643 en 1653.

Opschrift op het Menno Simons monument (foto: Stok & Britting Krommenie).

Hierin sloofde Menno zich vooral uit om elke beschuldiging van gewelddadige, Mûnsterse sympathieën te weerleggen. Het is daarom zeer de vraag of Menno daarin, 20, 30 jaar na dato, wel een geheel objectieve beschrijving heeft gegeven van zijn 12-jarige clerusambt en zijn *tricky* overgang tot het doperdom. U ziet het: als een oud en een nieuw testament hebben we ook hier twee bronnen die voor meerdere uitleg vatbaar zijn! Ik zet enkele gegevens op een rij.⁹

In 1524 werd Menno in Utrecht tot priester gewijd, waarmee zijn leven als vicaris in Pingjum begon. Let wel: hij was toen al 28! Hier leerde hij de verdere kneepjes van het pastorale vak, assisteerde bij de minstens 100 hoogmissen per jaar, en noteerde wie zich niet aan de verplichte kerkgang hield. Tussendoor zocht hij met zijn pastoor en de beneficiant wat afleiding in drank en dobbelspel. Bij zijn dorpsgenoten en parochianen was hij zeer geliefd: 'Ja wis man, da's Minne: ien fan dy jonges fan Simen en Sjouk – né, gjin boer, in bytsje in siden Sijke, mar in poerbêste keardel!'.¹⁰ Menno schetste in de 25ste Psalm – achteraf dus, maar niet onbegrijpelijk overigens – over deze tijd een nogal ontluisterend beeld:

Ik hield mijn zinneloze zotteklap en dronkenschap voor christelijke vreugde, mijn schandelijk plezier voor broederliefde, mijn hovaardij voor eerbaarheid, mijn afgoderij voor ware godsdienstigheid. [...] Op deze manier vergoelijkten mijn deelgenoten in de zonde mijn boze ik. [...] Ik ben een kind der deugdeloosheid geweest

9 De volgende gegevens zijn ontleend aan de inleidingen van beide bovenstaande tekstdities (zie noot 9 en 10), alsmede aan Piet Visser, *Sporen van Menno; het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (Krommenie etc., 1996), 14-33.

10 'Jazeker man, dat is Menno: een van die jongens van Simon en Sjouk [de naam van Menno's moeder is fictief] – nee, geen boer, een beetje een mietje, maar een prima kerel!'

[...] Ik was een matador in [...] onreinheid en zo meer [...] ik was een vorst en prins in Babel geworden [...] In alle huizen stond de beste stoel voor mij gereed.¹¹

Niet in bordelen, zo beweert Menno stellig – en wie ben ik om daaraan te twijfelen? En hij vervolgt:

Ik zocht niets dan de genegenheid en vriendschap van deze wereld. Daarom heb ik ook geen verkeerde dingen in het openbaar gedaan [...] niet uit ontzag voor U [oh God; P.V.], doch om niemands vriendschap of mijn goede naam te verspelen: [...] zoals hoererij, echtbreuk en dergelijke.¹²

Echtbreuk? Kon een dienaar der Heilige Kerk, die een eed op het celibaat had gezworen, überhaupt overspel plegen? Welzeker – Menno’s meeste collega’s leefden in concubinaat. Sterker nog: Paus Pius II beweerde zelfs dat de Friezen liever gehuwde priesters hadden, opdat zij geen andere huwelijksbedden zouden bezoedelen.¹³ Met andere woorden: had Menno toen al de bedgeneugten met zijn Geertruydt, of Geartsje, gedeeld? Of positiever geformuleerd: in haar het christelijke fundament van huwelijkstrouw ontdekt? Ik sluit dat volstrekt niet uit, ook al hebben tot dusver alle Mennokenners deze passage volstrekt links laten liggen.¹⁴

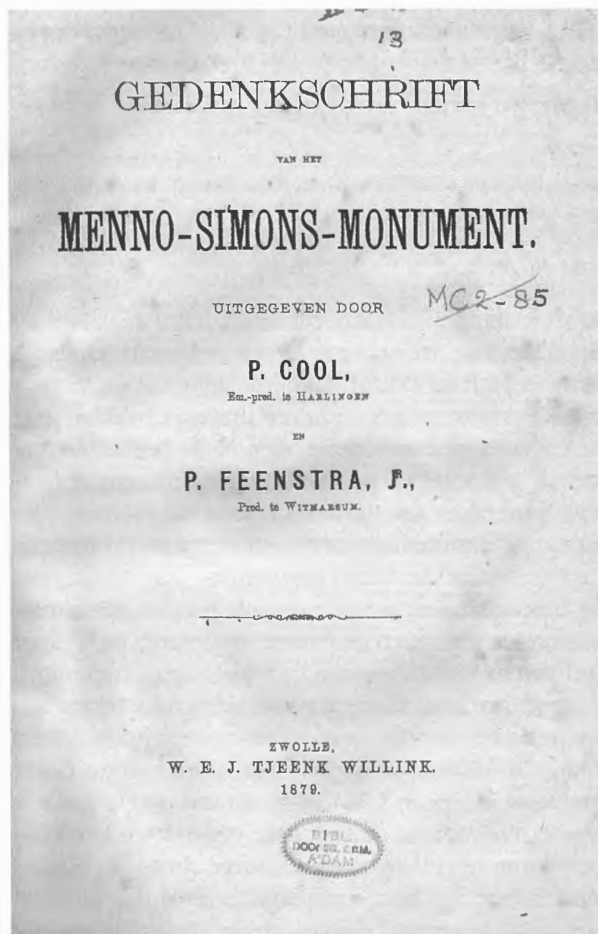
Zie hier: wie terug naar de bron gaat, leert altijd weer wat nieuws. En zo ontdekte ook Menno de oudste bron van geloof en gemeente, het evangelie. U kent dat verhaal. Had Menno voorheen de bijbel ‘van zijn leefdage’ niet aangeroerd, nu ontdekt hij Erasmus, en zet vraagtekens bij de eucharistieviering: de aanwezigheid van Christus’ lichaam in de hostie, van diens bloed in de wijnkelk. Menno leest en herleest het Nieuwe Testament in Luthers vertaling. Menno hoort van de volwassendoop die Melchior Hoffman verkondigt, en van de geruchtmakende onthoofding van diens wederdopende apostel Sicke Freercks in Leeuwarden. Menno bestudeert op dat punt de kerkvaders, en Luther, Bucer, Bullinger, en stelt vast: ‘dat wy met den Kinderdoop bedroghen zijn’. Het is dan al 1532, maar Menno, de *slow starter* en laatbloeier, trekt daaruit nog geen consequenties, temeer omdat hem net het vererende ambt vergund is van pastoor van Witmar-

11 Zie voor de citaten: Meihuizen & Jacobszoon, *Meditatie op de 25^e Psalm*, resp. 36 en 26.

12 *Idem*, 36 (in andere volgorde).

13 Zie Bergsma & Voolstra, *Uyt Babel ghevloten*, 21.

14 Zonder enige vorm van kritiek, ook niet door *gender-historians*, wordt er al generatieslang van uitgegaan dat Menno na zijn ‘uitgang’ ergens op het Groninger land rond 1536 met haar zal zijn getrouwd. Wel zijn Karel Vos’ aannames over haar her- en afkomst (als een dochter van ene Herman Hoyer, hetzij uit de buurt van Witmarsum, dan wel uit Oldemarkt) aangevochten. Zie: *Mennonite Encyclopedia* II, 442-443; vgl. Otto S. Knottnerus, ‘Menno als tijdverschijnsel’, in *Dooptgezinde Bijdragen* 22 (1996), 92, noot 62.

Omslag van het *gedenkschrift* uit 1879.

sum. Desalniettemin blijft het gisten en knagen. Menno gaat evangelisch preken: de parochianen hangen aan zijn lippen en worden steeds nog hongeriger, rebels zelfs, hoezeer hij hen ook tot kalmte maant. 1534: de geest raakt uit de fles. Münsterse propagandisten gaan in het geheim met Menno in debat, maar hij kan hun de mond niet snoeren. Menno leest het werk van Bernard Rothmann, de partij-ideoloog van die fanaten in het Nieuwe Jeruzalem. Menno moet erkennen, mits je dat bloeddorstige geschreeuw om wraak terzijde schuift, dat

die man toch geen onzin verkoopt, over boetedoening, de innerlijke wedergeboorte, de nieuwe mens.¹⁵ Dan, april 1535, vlakbij buiten Bolsward, sneuvelen tientallen wederdopers bij de brute ME-ontruimingsactie van het door hen met geweld gekraakte Oldeklooster. Oog om oog.. maar onder de slachtoffers bevindt zich ook zijn broer Pieter! Menno is onthutst: niet alleen over zulk godgeklagd geloofsfanatisme, maar evenzeer over het militaire machtsvertoon waarmee die *war on terror* gevoerd wordt, uit naam van Rome! ‘Myn God, dy idioat, ús Pieter! Mar it bliuwt myn broer, net dan?’¹⁶ Menno is geknakt, vertwijfeld. Hoewel hij nu definitief doorvoelt dat enkel Christus het ware fundament heeft gelegd, en niet die machtige mensenkerk van Rome – de hoer van Babel – noch dat terroristengespuis van Munster, duurt het toch nog negen maanden, vooraleer hij in de winter van januari 1536, op zijn veertigste, het rijke Roomse leven vaarwel zegt. ‘In menist giet net oer ien nacht iis!’¹⁷ Hij zal nooit meer naar Witmarsum terugkeren – hier, op deze plek (willen we de bronnen geloven) heeft Menno dan ook nooit gepreekt. Wel is hij hier nog vlakbij geweest, in 1539, bij Tjaard Renicx in Kimsward, wat zijn gastheer echter met de dood heeft moeten bekopen. Van toen af aan stond dat Menno-motto van 1 Korintiërs 3:11 als een onuitwisbare *tattoo* in zijn ziel gegraveerd: een kruisgang voor ketters en dwarse doordouwers:

Tevoren werd ik geëerd, nu veracht; toen ondervond ik lief, nu leed; toen werd ik voor een vriend, nu voor een vijand; toen voor wijs, nu voor dwaas gehouden. Toen heette ik goed, nu slecht; toen een christen, nu een ketter; toen levend, nu dood. [...] O Heer, zie toch hoe arm en rampzalig ik ben: de hele wereld bespot mij, heren en vorsten vervolgen mij, de geleerden vervloeken mij, mijn vrienden laten mij in de steek, en die dicht bij mij waren, gaan nu ver af staan.¹⁸

En zo ook Menno’s vader, die zich nog steeds met knagende knefels in zijn graf omkeert: ‘Dy grutte idioat! Sa’n skande oer ús skaai. Hie’k dy sokses mar buorkje litten. Ik kin mysels wol foar de kop slaan! Ja, ús Pieter wie altyd al in bluistringe bolle, mar Minne? Ús hoedene, wat dreamerige Minne?!’¹⁹ Nog één verzoek:

15 Of Menno het werk van Rothmann in deze tijd kende, zoals James S. Stayer betoogt in: ‘Oldeklooster and Menno’, in: *The sixteenth century journal* 9 (1978), 59, wordt bestreden door Helmut Isaak, *Menno Simons and the New Jerusalem* (Kitchener, 2006), 45.

16 ‘Mijn God, die idioot, onze Pieter – maar hij blijft mijn broer, nietwaar?’

17 ‘Een mennist gaat niet over één nacht ijs.’

18 Meihuizen & Jacobszoon, *Meditatie op de 25e Psalm*, 27.

19 ‘Die grote idioot! Wat een schande voor ons geslacht. Had ik die sukkel maar boer laten worden. Ik kan me wel voor mijn kop slaan! Ja, onze Pieter was altijd al een opgewonden stier, maar Menno? Onze voorzichtige, wat dromerige Menno?’

opdat we in en bij Menno's fundament en monument ook alle andere bronnen recht willen doen, denk dan straks ook even aan de Paus, aan Geartsje, en aan heit Simon, als we diens zoon Minne, 'vader' van anderhalf miljoen mondige en mondiale mennisten gedenken, en de eeuwige Vader daarvoor danken.

Woon niet in het fundament, maar bouw aan het huis

Lieve mensen, broeders en zusters ... ik hou van deze plek. Het was voorjaar 1978, nog voordat de Stichting Doopsgezinde Monumenten in Friesland deze plek zo keurig beheerde – ik was nog nat van het doopwater, omdat ik was gaan geloven in het fundament Jezus Christus, en van daaruit de wereld in wilde gaan. Samen met nog een paar jongelui en een Amerikaanse trainee, Nancy Conrad, gingen we vanuit Twente naar de bakermat van Menno Simons. Ik had wel van de plek gehoord, maar was er nog nooit geweest. Dat was iets voor toeristen en trainees, zoals Nancy. We waren zo vroeg hier, dat we nog voor de kerkdienst in Witmarsum, waar ds. Ger van Zetten voorging, het monument konden bezoeken. Het werd een echte bedevaart, want toen liep er nog een glibberig paadje van de weg af naar het monument. En jawel, ik gleed onderuit en versmeerde mijn zondagse goed. Men gaat wel meer door de knieën bij een bedevaart, maar in mijn geval was het geen nederigheid voor het heiligdom, al leek het er wel op. En ... de dienst moest nog beginnen.

Toen ik weer opkrabbelde en naar de gedenknaald liep, las ik op het monument die tekst van de man in wiens naam wij hier vandaag ook samenzijn: de fundamenttekst. Die tekst was een begrip in de doperse wereld, omdat Menno hem zo graag citeerde en daarom staat dat bijbelvers terecht ook hier op de naald. Tegenwoordig siert hij ook de ADS-post: 'Daer en mach gheen ander fundament gheleyt worden behalven datter gheleyt is, het welcke is Christus Jesus.' (1 Kor. 3:11). Dat is mooie oud-Nederlandse taal die nu ook het logo vormt van ons kerkgenootschap.

Een historisch interessant fenomeen ... dat kerkgenootschap van ons. Dat is een beetje een stoute opmerking van mij, maar ik begin bewust zo, omdat mij gevraagd is te kijken naar die oude tekst en wat die vandaag en morgen nog voor ons kan betekenen. Het was ooit een tekst die voor de jonge gemeente in Korinthe ging leven, die voor Menno ging leven en hopelijk voor ons ook. Een levende tekst, een moderne tekst, een oproep, een vermaning haast. Niet alleen terugkijkend op een historisch fenomeen, maar vooruit kijkend naar de toekomst. In de Nieuwe Bijbelvertaling is 1 Kor. 3:11 als volgt vertaald: 'Want niemand kan een ander fundament leggen dan er al ligt – Jezus Christus zelf.'

Vaak wordt over die tekst gesproken alsof het een tekst van Menno is, zo van: 'Menno zegt, en Paulus met hem ...' Maar het is Paulus geweest die deze tekst in zijn brief aan de gemeente in Korinthe heeft geschreven. Menno gebruikte deze tekst, herkende er *zijn* eigen verlangen in: om te vernieuwen, om opnieuw christelijk geloven vorm te geven en omdat hij duidelijk wilde maken dat de weg van Jezus Christus de basis diende te zijn van menselijk horen, handelen en hunkeren. Menno was een modern Christen in zijn tijd, omdat hij nieuw keek naar die oude boodschap van het koninkrijk van God.

Paulus wijst de gemeente erop dat zijzelf een bouwwerk van God is en dat Jezus het fundament is. Op dat fundament dient verder te worden gebouwd. Dus niet: 'Nou ligt het er en klaar', nee: nu juist verder bouwen. En waar in vers 16 de gemeente dat bouwwerk is, daar woont de Geest. Door die Geest bouwt de gemeente al maar verder, verandert en vernieuwt zij. Er is geen mensenkind dat daarboven uitgaat. Geen Paulus, of Apollos, of Kefas (schrijft Paulus zelf in vers 22); geen Menno, of Luther, of Calvijn, Bottenbley, of Hendrikse, of wie ook maar.

Menno was geraakt door die tekst, omdat er juist beweging in zat. Hij zag dat in zijn tijd de kerk zelf en de hele santenkraam een nieuw fundament aan het worden was. Hij verzette zich daartegen, en was daarom een nieuwlichter en ombuiger. Hij leeft niet versteend. Waar wij voor waken moeten, is dat wij van Menno een fossiel maken. Alsof wat hij zei eeuwigheidswaarde heeft.

Dat is volgens mij ook de uitdaging van deze tijd, om Jezus' boodschap steeds opnieuw handen en voeten te geven. Doen we dat niet, dan worden we zelf tot een fossiel, een versteende en geestloze gemeenschap, die zich als het ware opsluit in het fundament. Weet u trouwens wat een fundamentalist is? Een fundamentalist is iemand die woont in het fundament en vergeet zijn huis af te bouwen. God verhoede het dat wij als doopsgezinden vergeten om verder te bouwen. Maar levende op het fundament slaan wij hopelijk telkens weer nieuwe wegen in. Dàt is voor mij doopsgezind-zijn, of hoe we in de loop van de kerkgeschiedenis ook zijn gaan heten.

Onze monumenten hier in Witmarsum en Pingjum zijn niet het verstolde resultaat van ooit ingeslagen wegen, maar ze nodigen ons uit om bouwers te zijn aan een altijd veranderende kerk. Van Loren Mead leerde ik ooit dat we in deze tijd rond de 20^e eeuw in de derde grote omwenteling van de kerkgeschiedenis zitten. De eerste was rond 312, toen de oude gemeente stierf (de autonome) en de kerk tot volks- en staatskerk verwerd. De tweede was de tijd van Menno en de andere (radicale) reformatoren. En in de derde omwenteling zitten we nu. We zitten er midden in en kunnen nog niet zien waar die derde omwenteling in de kerk ons brengt. Het is anders aan het worden, de secularisatie, de veranderende

visies en opvattingen rondom geloven en kerk, er is beweging, zorg, ook vreugde om nieuwe mogelijkheden. De contouren zijn misschien, soms, even, zichtbaar, zoals hier in Witmarsum, maar de generaties na ons zullen pas kunnen zeggen hoe die kerk eruit ziet.

Collega Lootsma zei in *Trouw* van vorige week: 'Veel kerken verpakken de oude boodschap in een hip jasje, maar je moet je boodschap juist vernieuwen. Niet je etalage leuk maken in de hoop dat je mensen trekt en de winkel niet hoeft te sluiten. Die wanhoop voelen mensen. Laat dat los, echt los, we hebben niks overeind te houden.' Mooi gezegd: we moeten alleen maar de boodschap die ons in het hart en in het hoofd raakt, vernieuwen. Het fundament ligt er!

Menno deed niet anders. Hij ging een nieuwe weg: toe maar doopsgezinden, of beter: Christenen, toe maar! Ga die weg, vernieuw, niet om het vernieuwen, maar omdat we door de Geest in beweging gezette mensen zijn. De gemeente is de tempel van God en de Geest is in haar midden (vers 16 en volgende). Er is toekomst voor de kerk, anders waren wij toch niet op deze plek? Nooit zeggen: hoe komt het allemaal, of: het wordt toch nooit meer wat met de kerk. Nee, vertrouwensvol verder bouwen op het fundament dat Christus is. God redt zich heus wel met zijn kerk. De kerk wordt anders, echt anders. Wij moeten niets anders doen dan vertrouwensvol verder bouwen.

Hier wordt de geschiedenis zichtbaar gemaakt in monumenten die verwijzingen zijn naar veranderingen in andere tijden. Wij *zijn* de nieuwe geschiedenis, die verder bouwt op het fundament dat 2000 jaar geleden gelegd is: Jezus Christus. Daarom nogmaals: ga niet wonen in het fundament, maar bouw aan het huis, want de Geest is in uw midden.

160 jaar vermaning in Steenwijk (1848-2008)

Op 2 november 2008 herdacht de Doopsgezinde Gemeente Steenwijk dat haar kerkgebouw 160 jaar bestaat. Ze viert hiermee het bezit van een eigen 'huis' voor de eredienst en voor het gemeentelven in al zijn facetten. Alles wat haar broeders en zusters in de loop van die lange periode meemaakten en tot stand hebben gebracht, heeft zich daarin afgespeeld. Elke gemeente weet hoe belangrijk het is een dak boven het hoofd te hebben, een eigen kerk die je verwarmt en beschut bij de 'stormen des levens', om maar eens die wat verouderde maar adequate uitdrukking te gebruiken. Daarbij verschaft de kerk natuurlijk niet alleen een dak maar zal ze ook een inspiratiebron zijn, want geloof wil ook op die manier gestalte krijgen. En wat kan er meer inspireren dan zo'n prachtige kerk die behalve praktische ruimte te bieden voor de eredienst ook oproept tot bezinning en tot kunstgenot. Het oog komt in Steenwijk niets tekort en ook het oor wordt door het mooie orgel bediend: het is er heerlijk luisteren en meezingen. Kortom de gemeente en allen, die haar in de roemrijke vestingstad in dit oude doperse gebied een warm hart toedragen, hadden reden feest te vieren.¹

Inleiding

Wie de geschiedenis van de doopsgezinden een beetje kent, weet dat er binnen de doperse beweging altijd een rijke schakering is geweest aan overtuigingen, met als gevolg daarvan spanningen. Spanningen zijn er ook altijd geweest in de

¹ Ter gelegenheid van het 160-jarig bestaan van de Steenwijker vermaning werd een kleine publicatie verzorgd: B. Rademaker-Helfferich, *100 jaar vermaning Steenwijk 1848-2008* (Steenwijk, 2008), 16 pp., geïll. Vele gegevens werden ontleend aan historisch materiaal, aangeleverd door diverse publicisten uit de Doopsgezinde Gemeente Steenwijk, gezien de korte beschikbare voorbereidingstijd van ca. 6 weken. Ik wil hen hiervoor van harte danken.

Graag zou ik een lans willen breken voor het opzetten van een overzichtsstudie over de doopsgezinde gemeenten in dit deel van Overijssel, in de tekst aangeduid als de Kop van Overijssel. Eigenlijk zijn deze gemeenten niet afzonderlijk te behandelen, zo was hun lot onderling verbonden. Het specifieke doperse van deze streek zou dan beter tot haar recht komen en er zou daardoor nieuw inzicht verworven kunnen worden.

rooms-katholieke Kerk. Soms raakten ze in vergetelheid. Soms ook verloren ze hun dreiging, bijvoorbeeld door zo'n 'alternatieve' manier van denken in te kapselen binnen een bestaande of nieuwe kloosterorde, en deze bijgevolg zo min of meer op een zijspoor te zetten. Dit gebeurde nog met de Moderne Devotie, de hervormingsbeweging die aan het eind van de Middeleeuwen het accent legde op een persoonlijke geloofsvernieuwing. De consequentie van deze op leken gerichte beweging was een hernieuwde relatie met de Bijbel. Men las deze in de eigen taal, iets waartoe Geert Grote als eerste de aanzet gaf. Maar ook deze lekenbeweging van de broeder- en zusterhuizen van het Gemene Leven moest het afleggen tegen de druk van de Kerk en ging tenslotte op in de Windesheimer Congregatie. Niettemin zou Rome op den duur het tij niet blijvend kunnen keren. De Reformatie kwam er, hoe dan ook. De voorafschaduwung ervan zien we in de vijftiende en begin zestiende eeuw op allerlei gebied, totdat die doorbraak tussen 1520 en 1530 vanuit Duitsland en de Nederlanden in vrijwel geheel Europa zichtbaar wordt. De Augustijner monnik en hoogleraar Martin Luther nagelde in 1517 met zijn hamer een lijst van 95 stellingen, aanvankelijk bedoeld als discussiepunten voor zijn colleges, vast aan de kapeldeur in Wittenberg. Dat was het feitelijke begin van een beweging waarvan de golven zich tot over grote afstand in tijd en plaats zouden voortplanten.

Ook in Overijssel drong Luthers leer door. Over Deventer, waar de Latijnse school (Erasmus was er leerling geweest) met zijn docenten en drukkers een grote rol speelde in het culturele en religieuze verkeer tussen de Nederlanden en het aangrenzend Rijnland, vertelt Gerard Geldenhauer iets in zijn reisjournaal van 1525.² Zo noemt hij Hinne Rode, de afgezette rector van het Utrechtse fraterhuis, die naar Deventer was uitgeweken en er een kring van geestverwanten had aangetroffen, 'sacramentariërs' genoemd, die in 'conventiculen' bijeen kwamen.³ Ze kwamen uit de wereld van de fraterhuizen, uit de geestelijkheid zoals Georgius Ritenus en Johannes Lydius (hun gelatiniseerde naam was een bewijs van geleerdheid). Uit de sfeer van de magistraten kwamen de patriciër Jacob van Winsem en de stadssecretaris Herman Cothenus. Deze vriendenkring noemde elkaar in 1525 'broeders' en hun kennis van de nieuwe leer kwam uit de eerste hand. Hinne Rode had persoonlijk Luther, maar ook Oecolampadius en Zwingli leren kennen.

2 'Itinerarium Gerardi Geldenhaurii Noviomagi [...] Anno 1525'; ed. L.F.J. Janssen., in: N.C. Kist & H.J. Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis* (Leiden, 1838), IX, 509-513.

3 A.F. Mellink et al., *Documenta anabaptistica Neerlandica II Amsterdam (1536-1578)* (Leiden, 1980), 67.

De ketterij die omstreeks 1525 nog 'lutherye' werd genoemd, zou omstreeks 1530 anders gaan heten en ook qua geloofsinhoud veranderen. De drukkerswereld volgde de discussies over de nieuwe theologische vraagstukken op de voet, en de meer of minder geletterde burgerij kon hiervan kennis nemen of deelnemen aan discussies over geloofszaken door de uitgaven van bijbels of gedeelten daarvan in kleinere handzame edities, die als 'pocket' in de jaszak meegedragen konden worden. De oudere volumineuze folianten hadden daarmee in dit geleerde verkeer afgedaan. Dit alles ging gepaard met groot gevaar voor drukkers en de eigenaars van ketterse boeken. Ook de Steenwijker drukker Herman 't Zangers, werkzaam van 1565 tot 1579, liet in of even na 1565 een herdruk van een dergelijk handzaam boekje verschijnen, waarin Martin Luther en zijn lutherse vriend Johannes Brenz stelling namen tegen het terechtstellen van ketteren:

O ghy Vorsten doet die ooghen open en achtes niet te cleyn minschen Bloet te vergieten bijsonder in Religions Saken, want wie richt sonder barmhertigheydt die salt oock alsoo gaen, als hy gherichtet wort.⁴

De religieuze onrust bereikte via Oost-Friesland ook de Nederlanden. Het zelf lezen van de Bijbel, met name van het Nieuwe Testament, had de gelovigen steeds meer doen twijfelen aan eeuwenoude door de Kerk verordonneerde geloofsartikelen. Wat hen het meest beroerde was de onfeilbaarheid van de kinderdoop die de Kerk hen voorhield, maar waarover zij in de Bijbel niets konden lezen, evenmin als over het misoffer. Dit misoffer werd door de officiant opgedragen namens de gelovigen. Daarbij was de priester de exclusieve middelaar tussen God en de gelovige. Het Avondmaal waarover het Nieuwe Testament vertelde bleek in de Bijbel geheel anders voor te komen. Immers de apostelen hadden dat tezamen met Christus gevierd vlak vóór zijn dood, en nadien als herdenking daarvan. Dit riep weerstand op tegen het misoffer zoals de Kerk het praktiseerde. Die weerstand tegen de eucharistie, waarbij gelovigen eigenlijk geen rol meer speelden, breidde zich uit tot het hele terrein van de heilige sacramenten en de daaraan gekoppelde kerkelijke instituties, en ondermijnde daarmee steeds meer het gezag van de katholieke Kerk. Al spoedig nam de beweging van de dopers als radicale geloofsstroming de belangrijkste plaats in de Nederlanden in. Wat de dopers bond was hun afscheiding van de katholieke Kerk en een organisatie, gebaseerd op het voorbeeld van de vroegchristelijke gemeenten, alsmede hun letterlijke in-

⁴ *De Haereticis, an sint persequendi, off hoemen met haer handelen sal, des Doc. Martini Lutheri ende J. Brentii* ([Steenwijk]: [Herman 't Zangers], [na 1565]). *Bibliographia sociniana*, 42, no. 1071; *Presocinian antitrinitarianism*, 39-53.

terpretatie van Christus' leer. Naast hen bleven katholieken en 'evangelischen' bestaan. De grenzen waren in de begintijd van de Reformatie nog vaag.⁵

Ook Overijssel en de Kop van Overijssel hadden hun aandeel in de algemene religieuze, staatkundige en economische ontwikkelingen van die tijd. Het zogeheten Oversticht had eeuwenlang deel uitgemaakt van het machtige bisdom Utrecht. Toen Karel V, al sinds 1524 in het bezit gekomen van Friesland, zich in 1528 meester maakte van dit al jaren in politiek opzicht verzwakte bisdom, paste dit in zijn annexatiepolitiek. In 1536 zouden Groningen en Drenthe en tenslotte in 1543 Gelre volgen. Hij wilde de Nederlanden verenigen onder één sterk landsbestuur, één rechtspraak en één kerk. Dat al deze landen hun eigen cultuur, wetten, taal en welvaart kenden, zou daarbij voor hem een obstakel blijken. In een wereld waarin vanouds weliswaar eenheid van godsdienst en staat hadden bestaan, zouden rondwarende, nieuwe religieuze concepten hardhandig botsen met het nieuwe staatkundige eenheidsstreven.

Zo zou Overijssel voortaan van doen krijgen met de harde hand van het Keizerlijk Hof in Brussel, van waaruit Karels politiek moest worden uitgevoerd. In 1521 al was dit duidelijk geworden met een verbod op het drukken van lutherse boeken. En op 14 oktober 1529 kwam daar een plakkaat bij tegen de ketterij; dit alles in een samenleving die gewend was op basis van het gewoonterecht (costumen ende ghewoonten) met de landsvorst te onderhandelen. Voor Karel gold ketterij als een nieuw misdrijf dat hij terugvond in het Romeins recht als *crimen laesae majestatis*, majesteitsschennis dus. In Spanje had hij tijdens de *reconquista* in een voor hem vergelijkbare strijd tegen de moren de inquisitie tot ontwikkeling gebracht. De Nederlandse geestelijkheid wilde wel een pauselijke of bisschoppelijke inquisitie, maar schrok terug voor Karels inquisitie als te zeer in strijd met de bestaande privileges van de eigen rechtspraak. Aanvankelijk verliep de invoering van deze nieuwigheid zonder al te veel weerstand. Het was hier een onbekend fenomeen en men waande zich veilig. Karels rechterhand, de Fries-Overijsselse stadhouder Georg Schenck van Tautenburg, een soort *condottiere* uit Duitsland afkomstig, had op zijn *stins* bij het Friese Rijperkerk vanaf 1524 scherp toegezien op de uitvoering van de wensen van de keizer en voerde de ketterwetten ook in Overijssel stipt uit. Door zijn huwelijk met Anna de Vos van Steenwijk had hij grote bezittingen in Drenthe en Overijssel verworven en dus ook groot eigenbelang bij economische en sociale rust in deze gebieden. Hij zetelde behalve op zijn *stins* ook

5 S. Zijlstra heeft deze ingewikkelde materie op begrijpelijke wijze uit de doeken gedaan in zijn mooie overzichtswerk *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum/ Leeuwarden, 2000).

op de Toutenburg ten zuiden van Vollenhove in het hart van de Kop van Overijssel en gevaarlijk dicht bij de daar woonachtige oproerige ketters.⁶

De komst van de Eindtijd

De overtuigingen van de dopers waren in die tijd chiliastisch-revolutionair. Zij verwachtten dat de eindtijd nabij was, en zagen bekering en doop als hun enige redding, zowel in het heden als in het hiernamaals. Zij verwierpen de kinderdoop. In plaats daarvan erkenden zij slechts de volwassenendoop, wat een revolutionaire opvatting was in die tijd. Door hun weigering een eed af te leggen, en hun vasthouden aan strikte 'weerloosheid', alsmede het niet vervullen van overheidsambten (de overheid droeg immers het zwaard), stelden zij zich in feite buiten de maatschappij. Dit afwijkende 'geloofspakket' werd door de heersende rooms-katholieke Kerk in nauwe samenwerking met de burgerlijke overheid – deze laatste echter *nolens volens* – tot ketterij bestempeld, en zo kwam een gruwelijke vervolging tot stand, ongekend voor de Nederlandse samenleving van die tijd. Velen vluchtten naar voor de overheid ontoegankelijker gebieden. Naar het waterland van Noord-Holland, Overijssel, Friesland, Oost-Friesland en de kustgebieden langs de Noord- en Oostzee. Daar konden de mennonieten, zoals zij inmiddels werden genoemd, in relatieve veiligheid hun geloof beleven en een nieuw economisch bestaan opbouwen in visserij, bedijkingen, ontginningen en turfgraverij in de veengebieden.

Ook in de Kop van Overijssel heerste grote religieuze beroering, zoals blijkt uit de minutieus opgetekende procesvoering en vonnissen in de sententieboeken. In maart 1534 gaven Nederlandse wederdopers massaal gehoor aan de oproep vanuit het belegerde Munster om daar – met Pasen – op tijd te zijn voor het schallen der bazuin van het Laatste Oordeel. Die boodschap was kort maar krachtig. Op 24 maart 'soe moet ghy daer zyn voir die none'. Voorzien van leeftocht, wapens en geld trokken duizenden in schepen naar de monding van het Zwarte Water om vandaar over de Vecht verder te gaan.⁷ De autoriteiten van Overijssel, die lucht hadden gekregen van de onderneming, hielden de wederdopers ech-

6 B. Rademaker-Helfferich, *Een leven vol gevaar; Menno Simons (1496-156), leidsman der dopers* (Leeuwarden, 1996), 52. Catalogus tentoonstelling Fries Museum, met een bijdrage van S. Zijlstra.

7 J. de Hullu, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel, 1522-1546* (Deventer, 1899); B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink; de geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988), 26-29.

ter tegen en hun tocht, gestart in euforie, eindigde in een anticlimax. In grote lijdzaamheid en weerloosheid werden zij gevangen genomen en beroofd van alles wat ze meebrachten. Velen mochten tenslotte weer naar huis, maar de leiders werden terechtgesteld. In heel Overijssel begon nu de vervolging, in alle plaatsen van waaruit deelnemers voor de reis naar Munster waren gekomen, onder andere in Steenwijk, Giethoorn, Vollenhove, Hasselt, Genemuiden, Zwolle en met name in de IJsselsteden.

Met de ondergang van de munsterse beweging (1533-1535), de korte maar opzienbarende aanslagen op Amsterdam en elders, was het afgelopen met de hoop het Godsrijk zelfstandig en op korte termijn op aarde te vestigen. Toch was de religieuze onrust nog lang niet voorbij. Batenburgers en restanten van de munstersen herenigden zich, tot nog decennia lang rondwarende fanatieke splintergroeperingen zoals de 'kinderen van Emblichheim', die ook wel 'de Deventer moordbranders' genoemd werden, afstammelingen van ooit terechtgestelde wederdopers. Met name deze 'moordbranders' terroriseerden nog lange tijd het platteland van Overijssel (in de omgeving van Zwolle, Deventer en Kampen), Gelderland en Westfalen door boerderijen te verbranden en vee te roven en te slachten.⁸ Hun schuilplaatsen waren vaak afgelegen dorpjes zoals Emblichheim in het ontoegankelijke moeras- en veengebied op de grens tussen de Nederlanden en Duitsland. Met de terechtstellingen van hun laatste leiders kwam tenslotte omstreeks 1580 een einde aan deze revolutionaire tak van het doperdom en lag de weg open voor het vreedzame doperdom, dat Menno Simons (1496-1561) predikte. Voortaan zouden de voormalige wederdopers – nu mennisten of doopsgezinden – zich schikken als getolereerde sekte, als 'vreemdelingen of bijwoners' in een inmiddels door calvinisten bestuurde Republiek der Verenigde Nederlanden. Hun inspirerende geloof en martelaarschap tijdens de vervolgingen had tot een sterke onderlinge band geleid tussen de mennisten, maar ook tot afzondering van de omringende wereld. Kenmerkend voor de mennisten of mennonieten was hun gebrek aan dogma's en gezamenlijke leerstukken, opgesteld door synodes of een centraal kerkgezag.

Dopers in de Kop van Overijssel na Munster

Over de situatie in de Kop van Overijssel na Munster is overigens weinig bekend. Ook hier zijn het weer de procesverhoren die ons meer gegevens opleveren. Uit de bekentenis van februari 1538 van Jan van Batenburg, de gevangen genomen

8 L.C. Jansma, *Melchiorieten, munstersen en batenburgers* ([Buitenpost], [1977]).

leider van de batenburgers, op het kasteel Vilvoorde weten we dat 'sij heur volck hadden in Groeningerlandt, Vrieslandt', enz., maar ook in 'Overijssel'.⁹ Ondanks de verschillen in opvatting over het tot stand brengen van het Godsrijk (gewapenderhand of vredelievend), waren er nauwelijks geschillen over de geloofsinhoud tussen de vele doperse groeperingen. Toch heeft 'heur volck' in het verborgene kunnen voortbestaan. Het is dan ook niet vreemd, dat Leenaart Bouwens (1515-1582) die als oudste van Menno duizenden dopers heeft gedoopt, sinds 1551 vanuit Emden ook in het Steenwijkerland in staat bleek velen te dopen, onder wie zeven dopelingen in Steenwijk, zeven in Oldemarkt en vijf in Giethoorn. Van Menno's geloofsleer, het *Fundamentboek* (1539), werd al in 1567 de veertiende druk uitgegeven door de Steenwijker drukker Herman 't Sangers ('t Zangers) – *Harman Sangers tot Stynwyck* – een van de weinige boekdrukkers die het waagde 'ketterse' boeken uit te geven.¹⁰

Dat de doperse gemeenten in Overijssel overleefden, heeft zeker te maken met de wat geïsoleerde ligging in een toen nog ontoegankelijk waterrijk veengebied. Vrijwel alleen over water kon men elkaar bereiken. Alleen over een voetpad kon men bijvoorbeeld in Steenwijk komen. De uitgestrekte venen ten oosten van Blokzijl werden pas vanaf het midden van de zestiende eeuw ontgonnen.¹¹ Het gevolg hiervan was ondermeer de enorme groei van Blokzijl door de toename van de scheepvaart van en naar het stadje ten gevolge van de turfwinning. De ontsluiting van het gebied door het aanleggen van een sluis en het graven van een kanaal, was noodzakelijk voor de waterlozing en het vervoer van de turf. Lang zou het gebied echter nog moeilijk bereikbaar blijven. Als kind logerend in een hofpension in Giethoorn aan de stille kant van het Wiede, het Bovenwiede, hoorde ik van een razzia die gehouden was tijdens WO II, waarbij de onderduikers in de rietkragen een goed heenkomen hadden kunnen vinden. Ze waren er ook op hun onderduikadressen veilig.

Maar het voortbestaan van de doperse gemeenten had ook van doen met een zekere clementie, waarmee de lokale overheid handelde na de periode van scherp optreden ten tijde van de munsterse 'revolutie'. Er zijn vele gevallen bekend van magistraten van Nederlandse steden die weigerden hun burgers te laten vervolgen buiten hun eigen stad. Er bestond nog zoiets als het *ius de non*

⁹ Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 154, noot 26.

¹⁰ *Fondamentum; een fundament ende clare aenwijsinge van de salichmakede leere Jesu Christi, wt Gods Woort int corte begrepen, overgeset wt dat oosters in deze onse Nederlantsche sprake* (Steenwijk: Herman 't Zangers, 1567).

¹¹ Zie voor de geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Blokzijl: F. Smit, *Geschiedenis der doopsgezinden in Blokzijl* (Steenwijk, 1992).

evocando. De beklagde kon alleen door eigen rechters in stad of land berecht worden. De Staten hadden de vorst alleen erkend mits en nadat hij de eed had afgelegd op hun 'costumen ende ghewoonten'. Zo verzetten ook de Staten van Overijssel zich tegen confiscatie van bezit na veroordeling.¹² En de stad Deventer was hoogst verlegen met de ketterbestrijding die haar uit Brussel was opgelegd. Op het hoogtepunt van de vervolging had het plakkaat tegen de ketterij op 10 juni de doodstraf geëist, maar al op 20 juni werd bepaald dat wederdopers er vanaf kwamen met een banvonnis, dat meestal na betrekkelijk korte tijd werd ingetrokken na belofte van goed gedrag.¹³

Er ontbreken precieze gegevens omtrent de vestiging van dopers in dit gebied in de tweede helft van de zestiende eeuw. Toch gaat men er van uit dat ze tussen 1550 en 1560¹⁴ in het gebied aanwezig waren. Een merkwaardig en treffend bewijs van het vroege doperdom, zijn invloed en verbreiding blijkt uit de kopie van een zestiende-eeuws gedicht in het bezit van een negentiende-eeuws hervormd predikant te Blokzijl, waarin de gestage groei van de gemeente te Blokzijl en de uitbreiding van haar kerkgebouw in dichtvorm wordt weergegeven.¹⁵ Rond 1650 waren er in Overijssel dertien gemeenten. De grootste concentratie van doopsgezinden bevond zich in de Kop van Overijssel. Gemeenten waren er in Oldemarkt, Blokzijl, Kuinre, Zuidveen en Giethoorn.¹⁶ De huidige doopsgezinde gemeenten die zich nu onder de Kop van Overijssel rekenen zijn Steenwijk, Giethoorn en Blokzijl. Zij hebben sinds kort één gezamenlijke predikant, een vorm van samenwerking die een afspiegeling mag heten van de eeuwenoude relaties. Vandaar dat behalve het jubilerende Steenwijk ook Giethoorn en Blokzijl periodiek in dit overzicht voorkomen.

De gemeente Zuidveen/Steenwijk

De doopsgezinden van Steenwijk hebben een roerig verleden gemeen met de andere wederdopers in dit gebied. Zij verenigden zich in Zuidveen tot één gemeente. De oorsprong van de Steenwijker gemeente ligt dus bij deze Zuidveense gemeente. Ontstaan uit vervolgd en vluchtelingen ondermeer uit de Zuidelij-

12 A. Duke, *Reformation and revolt in the Low Countries* (London, 1990), 163-164.

13 De Hullu, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel*, 239-243. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink*, 33-36.

14 Smit, *Geschiedenis der doopsgezinden in Blokzijl*, 26.

15 Smit, *Geschiedenis der doopsgezinden in Blokzijl*, 30-31.

16 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 461-462.

ke Nederlanden, werden zij de Vlamingen genoemd die op hun beurt omstreeks 1630 weer uiteen vielen in Groninger en Danziger Oude Vlamingen. De Oude Vlamingen waren binnen het scala van doperse gemeenten strenger in de leer. Zij hielden het langst vast aan de gebruiken van bannen en mijden en hun voorschriften strekten zich ook uit tot de inrichting van hun vermaning, hun kledij en uiterlijk. Binnen haar gemeenten werd voorafgaande aan het Avondmaal in navolging van Christus de voetwassing gepraktiseerd. We moeten bij hun bijeenkomsten denken aan huiskamerbijeenkomsten of in tijden van strenge vervolging aan bijeenkomsten in de open lucht, eventueel in boten op het veilige water.

Een invloedrijk leider van de Oude Vlamingen was Claes Claeszoon, eerste oudste te Blokzijl.¹⁷ Zijn vasthouden aan de oude gebruiken riep omstreeks 1650 spanningen binnen zijn gemeente op als gevolg van de huiskoperstwist in Franeker. Het strengere deel scheidde zich af en sloot zich aan bij de strengste geloofsrichting, die van de Danziger Oude Vlamingen.¹⁸ Hun sociëteit, met als centrum Danzig, omvatte een klein aantal menniste gemeenten in de Nederlanden en aangrenzend kustgebied in Duitsland, Pruisen en Polen. Hoe belangrijk de rol van oudste of leraar in een gemeente was, blijkt uit de gemeente der Groninger Oude Vlamingen te Deventer, waar zo'n gestrenge oudste moderniteiten als pruiken, luxe kleding, zilveren en gouden tasjes en sieraden een halve eeuw wist uit te stellen.¹⁹

Theologisch spanningen bleven echter bestaan. Voorts werden doopsgezinden bespied door het wakend oog van de gereformeerde synode van Overijssel. Deze ontdekte in 1620 vergaderingen van 'wederdopers', waar sprake zou zijn van toenadering tussen doopsgezinden en remonstranten. Deze remonstranten, de ketters van de eerste helft van de zeventiende eeuw en de socinianen uit de tweede helft van de zeventiende eeuw waren de nieuwlichters van de nieuwe tijd. Ook Overijssel ontkwam niet aan de hetze van de gereformeerde predikanten tegen de 'socinianerende mennonieten'. De socinianen bestudeerden de Bijbel en gingen uit van beginselen die hen dicht bij de doopsgezinden brachten, alhoewel ze de Drie-eenheid ontkenden. De gereformeerden zetten de kwestie in 1668 op de agenda van de synode te Kampen. Aan de hand van een vragenlijst over twaalf geloofsartikelen werden de doopsgezinde gemeenten in de provincie gesommeerd met ja of nee hun antwoord schriftelijk in te dienen met betrekking tot de leer van de Heilige Drie-eenheid (Vader, Zoon en Heilige Geest waren waarachtig

17 Smit, *Geschiedenis der doopsgezinden in Blokzijl*, 61 e.v.

18 Smit, *Geschiedenis der doopsgezinden in Blokzijl*, 48.

19 Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink*, 118-123: 'Vreemd haar en zilveren gespen'.

God, en de zondeval en de satisfactie door Christus moesten onverlet gehandhaafd worden). In Deventer liep de zaak hoog op, om tenslotte met een sisser af te lopen.²⁰ De twee menniste gemeenten (die van de Groninger Oude Vlamingen en de Verenigde Waterlandse en Hoogduitse gemeente) saboteerden in hun antwoorden de gereformeerde vraagstellers, zij traineerden en dreigden met vertrek. Iets wat voor Deventer een regelrechte ramp zou betekenen. Ook Blokzijl werd in de gaten gehouden, en in 1686 werden zelfs drie vermaners enige tijd geschorst door de provincie, wat tenslotte echter werd ingetrokken, waarschijnlijk omdat handhaving moeilijk te controleren was. Toch kunnen we constateren dat met de stichting van de Republiek der Verenigde Nederlanden de mennonieten vanaf circa 1600 in de openbaarheid konden treden en eindelijk hun eigen kerkgebouw, zij het onopvallend, zoals in Steenwijk, konden stichten. Lijfelijk konden zij niet meer vervolgd worden, maar het hinderen van hun gemeenten en lidmaten door de calvinisten bleef blijkens bovengenoemde voorbeelden doorgaan tot in de zeventiende en achttiende eeuw.

Keren we terug naar de gemeente van Zuidveen/ Steenwijk. Door onenigheid binnen de Zuidveense gemeente – als rode draad loopt door de doperse geschiedenis steeds de strijd tussen vrijzinnigheid en orthodoxie – ontstond in 1774 een schisma. De Oudvlaamse gemeente in Zuidveen werd voortaan het ‘Oude Huis’ genoemd. De minder strenge Vlamingen weken uit naar Giethoorn-Noord en stichtten daar het ‘Nieuwe Huis’. Het ledental van het ‘Oude Huis’ in Zuidveen liep op den duur sterk achteruit en Giethoorn-Noord nam in 1819 met zijn bezittingen het Zuidveense Oude Huis over, inclusief de laatste drie lidmaten. Dat ‘Oude Huis’ zelf ging ten onder in de watersnood van februari 1825, waarbij ook het archief voor een groot deel verloren ging. Overigens waren vele ‘Gietersen’ langzaamaan al naar Steenwijk verhuisd, ondermeer door teruglopende werkgelegenheid in de veenderijen.

Een nieuwe vermaning in 1848

In de nacht van 4 op 5 februari 1825 spoelde een stormvloed over het noordoosten van Nederland. Het hele Zuiderzeegebied werd zwaar getroffen. Ook in Zeeland, Noord-Holland en elders in de delta braken de dijken door en liepen de polders onder. Maar het zwaarst toch wel kreeg de Kop van Overijssel het te ver-

20 B. Rademaker-Helfferich, ‘Een verschrikkelijk en gruwelijk kwaad; socinianisme in Deventer; een Deventer pamflettenstrijd van 1669 tot 1671’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* 30 (2004), 237-248.

duren, die helemaal onder water kwam te staan, evenals het aangrenzende Friesland waar tweederde van het land blank kwam te staan. Het aantal slachtoffers bedroeg meer dan 300 personen, afgezien nog van het vee en de verdere levende have. Hele dorpen werden eenvoudig weggevaagd. Ook toen was er, net zoals bij de 'ramp van 1953', sprake van een zware noordwesterstorm met daarbij springtij, een hoge stand van het binnenwater en al heel lang verwaarloosde dijken.²¹ Na de ramp volgde, zoals bij watersnoden voordien langs de kust van de Noordzee en Oostzee, hulp vanuit heel Nederland en daarbuiten in de vorm van geld, kleding en voedsel.

Een van die hulpverleners was dominee Koenraad Hovens Gréve (1774-1874), die in 1814 vanuit Zuidveen was verhuisd naar de gemeente Steenwijk. Onder hem zou deze gemeente in de Kop van Overijssel centraal komen te staan. Hovens Gréve behoorde tot een nieuwe generatie professioneel opgeleide predikanten, die de vroegere uit de gemeenten zelf voortgekomen lekenpredikers zou vervangen. Hij was enthousiast, daadkrachtig en een echte herder, iemand die waar maakte wat hij zondags preekte. Hij waagde zich die nacht al met gevaar voor eigen leven op de alles met zich mee sleurende golven en wist op een bok (platboomd vaartuig), waar hij maar kon, mensen die in hun huizen geen kant meer op konden en ook vele drenkelingen te bereiken en te redden uit het overstromende gebied. De volgende morgen kwam hij in Steenwijk aan met maar liefst 80 (elders lezen we 90) Gietersen die alles wat zij bezaten waren kwijtgeraakt in de vloed. In Steenwijk werden zij opgevangen en werd hen een gastvrij onderdak geboden in de doopsgezinde gemeente, waar Hovens Gréve predikant was. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen beloonde hem voor zijn bijzondere reddingswerk met een gouden medaille.

In het jaar daarop, op 4 juni 1826, werd Hovens Gréve officieel benoemd tot leraar niet alleen voor Steenwijk maar ook voor Zuidveen en Giethoorn Zuidzij. Tot aan zijn emeritaat in 1862 reed hij, zolang Giethoorn zelf nog geen eigen predikant had, geregeld met zijn paard en wagen over het Paardenpad, nu dominee Hylkemaweg. Hij kwam uit een Haarlemse doopsgezinde familie en het zal ongetwijfeld deze gemeente geweest zijn die hem voor ogen stond toen hij zijn eigen gemeente tot bloei wilde brengen. Daarbij hoorde, zo vond hij, een nieuw kerkje om het vervallen gebouwtje van Zuidveen te vervangen. De stappen in zijn plan om dit te bereiken volgden elkaar in rap tempo op. Om te beginnen besloot de gemeente van Zuidveen met algemene stemmen 'een nieuwe plaats van samenkomst te stichten' in Steenwijk; een nieuw kerkgebouw dus. De financiering werd

21 F.D. Zeiler, '1825: de 'vergeten' watersnood', in: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* (2007), 19-26, (webversie 2008).

zorgvuldig berekend en voorbereid. Bij de instelling van de Burgerlijke Stand in 1811 waren er in Zuidveen 52 doopsgezinden. In 1840 was dit aantal uitgegroeid tot 135 gedoopte leden (31 te Giethoorn, 40 te Zuidveen, 53 te Steenwijk en nog 11 leden uit de omgeving). Het merendeel woonde dus nog buiten de stad. Maar op wie kon Hovens Gréve, die behalve daadkrachtig ook een voorzichtig man was, rekenen? Om te beginnen stuurde hij een oproep aan 18 welgestelde families in de stad. Oude Gieterse namen als Rijkmans, Bakker, Veen, allemaal nu nog bestaande families, treffen we daarbij aan. Zij tekenden in voor f 1.338,-, dat wilde zeggen voor ruim 50 % van de kosten. De rest moest de gemeente zelf dragen. In 1824 bezat deze f 13.850,- aan obligaties. Waarschijnlijk is er toen ook hulp gekomen van de ADS en zijn er kleinere bedragen ontvangen van andere gemeentelieden. De vraag waar de kerk gebouwd moest worden, werd simpel opgelost: in de pastorietaan, en daarmee ging de dominee akkoord.

Het nieuwe gebouw aan de Onnastraat

Op 15 maart 1848, drie weken na de aanvraag [sic], kwam de goedkeuring van de minister voor de 'Zaken der Hervormde Eredienst'. De kerk werd gebouwd door de aannemer/ timmerman Jan L. Veen, onder toezicht van Rijkman Veen. Toen alles klaar was, werd ook het orgel erheen verplaatst onder de goede zorgen van G. Rijkmans. Het was ooit een geschenk van zijn voorouders. In oktober 1848 kon de kerkenraad berichten dat het gebouw bijna klaar was, maar dat er voor de winteravonden een 'met den aard van het gebouw overeenkomstige avondverlichting' nodig was. Aan de 'Geliefde Broeders en Zusters' werd een bedrag van 100 gulden gevraagd ...

inzonderheid [...] diegenen, welke tot den opbouw niet hebben bijgedragen, om 'nu toch ook langs dezen weg mede te werken'

Dat geld kwam er royaal, maar er blijkt ook uit dat de gemeente bestond uit een betrekkelijk klein aantal welgestelden en voor een groter deel uit minderbedeel-

Van schuilkerk tot rijksmonument

Het nieuwe kerkje verrees in neoklassieke stijl gedeeltelijk met gebruik van de bakstenen van 'Immanuel', het oude kerkje aan de Langesloot in Zuidveen. Het

De doopsgezinde kerk te Steenwijk.

had, ook al kwam het in 1848 – het Europese revolutiejaar! – tot stand, nog alle kenmerken gekregen van een schuilkerk. Van buiten was het onopvallend, zij het gelegen in het hart van de stad, maar zonder toren of klok, en het stond wat verborgen achter een ander gebouw. Van binnen bleek het niettemin helemaal een kerk te zijn, met preekstoel en orgel en veel ramen die bijdroegen aan een stemmig wit, praktisch interieur. Deze wat verborgen situering was mogelijk geweest door te bouwen op een stuk grond achter de winkel en wagenmakerij van de familie De Boer aan de Onnastraat. Via een steegje naast hun huis, de Callencoter

steeg of ‘menning’, was verderop in de rechterzijmuur van het nieuwe gebouw de toegangsdeur aangebracht. Bij de laatste restauratie in 1981 was nog goed te zien waar precies. Een grote boog in de muur erboven maakte dit duidelijk en hier is toen in hetzelfde model een groot raam geplaatst, waar nu de leerkamer is.

Interieur en orgel

In het vrijwel onveranderde interieur fungeert het fraaie orgel als blikvanger. In 1820 had de Doopsgezinde Gemeente van Steenwijk een balustrade-orgel voor haar eerste kerkje ‘Het Nieuwe Huis’ in Zuidveen gekocht van orgelmaker Albertus van Gruisen, die er f 417.16.0 voor declareerde. Deze had het niet zelf gemaakt, het was toen al zo’n eeuw oud. Het front van dit orgel is nog steeds in de kerk aanwezig en is helemaal in barokstijl gesneden met fraaie krullen, cherubijnen en voluten in de vleugelstukken en boven de tussenvelden, drie molige putti op de torens, het soffiet aan de onderkant met acanthusblad en nog een putto onder de middentoren. De beeldjes op de torens zijn muzikanten met trommel, viool en harp. Zo’n front is typerend voor een Noord-Hollands schuilkerkorgel uit omstreeks 1730. In 1848 verhuisde de doopsgezinde gemeente – zoals gezegd – naar de Onnastraat in Steenwijk en kreeg het orgel door de goede zorgen van G. Rijkmans een plaats boven de preekstoel. Een pijp van het oude orgel draagt als opschrift:

den 27. Juny 1820 wierd door mejuffrouw B. Rijkmans, wed. van wijlen den Heer R. Rijkmans, den eerste pijp in dit orgel in dezen kerk geplaatst, in het vier en zeventigste jaar haares ouderdoms.

Orgels zijn vaak zorgenkindjes van kerkmeesters en in 1895 viel het besluit het oude barokorgel te vervangen door een eigentijds instrument. Na vergelijking tussen drie offertes kregen Bakker en Timmenga in Leeuwarden de opdracht voor een nieuw orgel. Besloten werd het mooie oude front te handhaven en het nieuwe grotere orgel aan het oog te onttrekken door een houden wand. De dag voor Kerstmis 1896 werd het opgeleverd. Het binnenwerk van het oude orgel verhuisde naar de gereformeerde kerk van Winsum in Friesland. Omdat er nog zoveel achttiende-eeuws binnenwerk aanwezig is, staat het sinds kort ook daar op de Monumentenlijst.²² Het is echter jammer dat het oude orgeltje niet meer in de oorspronkelijke staat is en dat front en binnenwerk van elkaar gescheiden zijn.

22 Voor de gegevens omtrent het orgel dank ik dr. ir. Auke Hendrik Vlagsma. Hij publiceerde ondermeer *De Friese orgels tussen 1500 en 1750* (Leeuwarden: Fryske Akademy, 2003).

Organist Arjan Oosterhof en vaste invaller H.A. Dorman bij het pas gerestaureerde orgel in 1999.

Een nieuwe entree

Zowel de wagenmakerij als de vermaning hadden hun in- en uitgang op deze steeg en dat gaf toch periodiek spanningen. De dochter van de toenmalige predikant dominee Bijl, mevrouw M. Bruining-Bijl, herinnert zich later (ca. 1885):

De kerkgangers moesten hun weg wel eens banen tussen wagenraderen en kippenrennen door. En ze waren zo gesteld op een schone gang, de steentjes met wit zand bestrooid! Het gebruik van de menning werd voor de burens zo langzamerhand onmisbaar. De kuikens werden er uitgelaten en in 't voorjaar op de veemarktdagen stonden de blatende lammeren achter het hek gesloten, waarvoor dan staangeld van de boeren werd geïnd.

Het was dus begrijpelijk dat de gemeente blij en opgelucht was toen ze zo'n veertig jaar later, op 31 januari 1882, het huis van de overleden Gerrit de Boer kon kopen en nieuwe plannen kon maken. Het huis werd afgebroken en vervangen door het mooie, ook nu nog heel aantrekkelijke pleintje voor de kerk. Toen, in 1882, werd ook de oude ingang van de zijgevel (de noordgevel), naar de oostgevel verplaatst. Daarmee werd die voordien blinde gevel de nieuwe voorgevel van de kerk en bijgevolg eveneens onder handen genomen. Ze kreeg als zijdelingse omlijsting twee wat uitspringende pilasters en bij de overgang naar het dak een eveneens geprononceerde lijst. De nieuwe ingang zelf kwam centraal en prominent in een voor de gevel uitgebouwd nieuw chique portaal, bekroond bovendien met drie sierlijke ornamenten. De nieuwe gevel en het portaal werden volledig bepleisterd en daarbij werd in het pleisterwerk een klassieke onderverdeling aangebracht. De pilasters met blokverdeling, het gevelvlak met in de afwerklaag een onderverdeling met banden en blokken, een groot raam in het midden en twee kleinere quasi ramen links en rechts daarvan als blindnissen, alles met het voortschrijden van de tijd in neogotische stijl. Zowel de blokverdeling van de gevel als de rustica-blokken op de pilasters, waren sinds de renaissance in Italië en later in de Nederlanden als baksteenbepleistering bij openbare gebouwen modieus geworden.²³ De gevel doet daarom denken aan de bekende Waterstaatskerken, waarin de betrokken ingenieurs een voorkeur voor gips-, stuc-, en pleisterwerk laten zien. Het Ministerie van Eredienst, dat toestemming had gegeven voor de bouw in Steenwijk, was een voorstander van het gebruik van deze goedkope neoclassicistische stijl voor de bouw van nieuwe kerken in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het is heel goed mogelijk dat aan de architect een blauwdruk voor dit type kerk is gesuggereerd, wat dan in Steenwijk op originele manier is uitgewerkt.

Het voorpleintje, nu een echte blikvanger, werd genoemd naar de stichter van het eerste Steenwijkse kerkje: het dominee K. Hovens Gréveplein. Het werd beplant met perkjes met groen, bloemen en struiken, met aan de straatkant twee stijlvolle beuken ter weerszijden, die inmiddels prachtige bomen zijn geworden,

23 De lijst van door het rijk wettelijk beschermde monumenten van de gemeente Steenwijk berust bij de Gemeentelijke Archiefdienst Steenwijk. Een kopie van de beschrijving bevindt zich in het archief van de Doopsgezinde Gemeente Steenwijk.

De doopsgezinde kerk
steenwijk en het K. Hovens
Grèveplein.

alweer zo'n 125 jaar oud, en die voor verkoeling zorgen op hete dagen. De ter linkerzijde gelegen pastorie is in 1974 verkocht aan de familie J.A. Veen en wordt nu bewoond door de familie Femmie en Henk Scholten-Veen. Mee door de verkoop van een stuk grond kon gedacht worden aan de broodnodige restauratie van het kerkgebouw in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Gelukkig slaagde ook de inzameling van geld voor het Bakker- en Timmenga-orgel uit Leeuwarden. Deze laatste restauratie van de kerk, zowel in- als uitwendig, werd in 1981 feestelijk gevierd met een heropening. Immers tijdens de verbouwing waren de diensten gehouden in het gebouw van de NPB aan de Kornputsingel. Sindsdien worden kerkgangers en bezoekers verwelkomd in de eenvou-

dige maar stijlvolle witte ‘vermaning’, passend bij het ondogmatische, praktische christendom van haar gemeente. Voor toeristen die niets vermoedend door de Onnastraat wandelen, levert het gebouw een bijzondere visuele verrassing op. Graag komen ze op woensdagen tijdens de openingsuren voor het publiek ook binnen een kijkje nemen.

De doopsgezinde gemeente neemt ook in de nieuwe tijd stelling

In de 160 jaar die verstreken zijn sinds de bouw van de vermaning heeft de doopsgezinde geloofsgemeenschap goede en minder goede tijden meegemaakt. De gemeente is kleiner geworden, maar haar betrokkenheid misschien wel groter. Het gaat het bestek van dit korte artikel te boven alle feiten en gebeurtenissen uit die periode te noemen en te beschrijven. Wel zijn de namen van predikanten en pastoraal werkers(werksters) hierna toegevoegd. Toch willen we een poging doen iets over het voetlicht te brengen van wat de gemeente bezighield en -houdt en waarvoor zij in de bres springt. De gemeente begrijpt dat Christus’ leer niet in afzondering beleefd kan worden. Zij wil daarom openstaan voor iedereen en met andersdenkenden in contact komen. Daartoe staan haar vele activiteiten ter beschikking om die belangstellenden te ontmoeten. We noemen bijvoorbeeld: de jaarlijkse gemeentedagen, het programma van cursussen en lessen, de galerie ‘De Vermaning’ met haar exposanten, de openstellingen op de woensdag, enz.

In een recente informatiefolder vat de gemeente datgene waar zij voor staat, nog eens samen. De doopsgezinden van nu willen zijn:

- Mondige mensen bij wie de eigen verantwoordelijkheid centraal staat. Voor wie de doop een bewuste keuze is en dus op volwassen leeftijd en op grond van een persoonlijke, zelf geschreven belijdenis plaatsvindt. Doopsgezinden kennen geen geloofsleer, geen dogma’s.
- Zij kennen weliswaar geen dogma’s, maar leven volgens de Bijbel. Het uitgangspunt is 1 Kor. 3:11: ‘Want niemand kan een ander fundament leggen dan wat er reeds ligt, namelijk Jezus Christus’.
- Het blijft niet bij woorden. De oude doperse spreuk is: ‘dopen wat mondig is, spreken wat bondig is; vrij in het christelijk geloven, daden gaan woorden te boven’.
- De bijbelse boodschap samen in gespreksgroepen en bijbelstudiegroepen proberen te definiëren: geweldloosheid, vrede, gerechtigheid, verdraagzaamheid, naastenliefde.

- Alle mensen zijn gelijk. In principe kan iedereen de kansel bestijgen. In de praktijk heeft elke gemeente echter een theologisch geschoold voorganger.
- Wel in de wereld, maar niet van de wereld. Doopsgezinden maken deel uit van de samenleving en nemen daarin hun verantwoordelijkheid, maar blijven kritisch ten aanzien van wereldse zaken die niet met de bijbelse boodschap stroken.

Dit kritisch volgen van zaken die met bewapeningswedloop en de heelheid van de schepping van doen hebben, bracht de gemeente wel eens voor hete vuren. In de nationale discussie over de plaatsing van kernwapens en eenzijdige ontwapening koos ze duidelijk stelling, wat ook binnen haar eigen gelederen voor grote beroering zorgde. Als aloude vredesgemeente richtte ze in de leerkamer aan de Onnastraat een Vredesbureau in om dienstplichtigen te informeren over de Wet gewetensbezwaarden. Dat viel niet bij iedereen goed. Rechtse jongeren bekladden in april 1984 de witte gevel van het onschuldige kerkje met o.a. de leuze: 'dienstweigeren is verraad'. De jaarlijkse vredesmarsen van grote groepen betogers op tweede Kerstdag tegen de Amerikaanse basis in Havelterberg maakten ook landelijk indruk. De halve trein vol betogers die nog niet wisten dat de laatste mars afgeblazen was, werd door de Steenwijkse gemeente een hartelijk geïmproviseerd welkom bereid in de warme sfeer van de doperse vermaning, waar soep, koffie en broodjes de verkleumde deelnemers weer op de been brachten. De jaarlijkse Vredesweek, ooit op initiatief van de doopsgezinde gemeente georganiseerd, brengt nu bij haar opening de vertegenwoordigers van de Steenwijker Raad van Kerken bijeen, samen met de doopsgezinden en de moslingemeenschap. Gedurende twee weken wappert hier de aan de burgerlijke gemeente aangeboden vredesvlag, door haar op haar beurt overgedragen aan de doopsgezinde gemeente. Hij verkondigt in de Onnastraat te Steenwijk, dat waar ieder mens ten diepste naar verlangt: vrede op aarde.

BIJLAGE 1

De namen van predikanten

1796-1802	Reinder Pieters Veen
1802-1808	Floris Engel
1808-1814	C. Leendertsz
1814-1862	K. Hovens Gréve
1863-1904	A.I. Bijl; vanaf 1873 bewonen de predikanten de pastorie
1906-1913	E. Engelkes
1914-1942	G. Fopma
1942-1945	W.I. Fleischer
1946-1954	J.H. van der Slooten
1954-1966	H.J. de Wilde
1967-1973	E. Hardorff-Dijkstra

Hierna volgen de namen van degenen die in de gemeente werkzaam waren als voorganger – in welke kwalificatie dan ook – en niet meer in de pastorie woonden.

1973-1977	dominee J. Rowaan
1979-1981	dominee E.I.T. van der Zee
1982-1985	dominee Dj.E.W. Siccama
1985-1989	zuster M. Elema-van Eek
1989-1992	zuster H.T. Buiteveld
1992-1996	broeder J.H. Kikkert
1998	broeder Th. de Jong
2000-2001	dominee L. Bloem-Dekker
2001-2005	broeder B. van der Woude
2006-	dominee M. de Vries

De namen van de vaste organisten vanaf 1945

Meneer Heemstra, Arnold Janssen, Mevrouw Giel, Hermie Dorman-van Kerkvoorde, Johanna Veen-Arink, Gerard Middelbrink, Christo Boxum, Daniël Willemen, Arjan Oosterhof, Jolanda Molenaar.

De laatste twee zijn de huidige organisten

In memoriam Carl Friedrich Brüsewitz (1919-2008)

Met de dood van Carl Brüsewitz op 2 oktober 2008 is een einde gekomen aan de 'Brüsewitz-factor' binnen het bestuur van de Doopsgezinde Historische Kring (DHK). Hiermee werd organisatorisch de extra benodigde verplaatsingstijd aangeduid voor op stapel staande DHK-excursies, welke altijd rekening hield met de trage gang van haar oud-voorzitter en trouwe deelnemer, die zich de laatste jaren noodgedwongen per rolstoel verplaatste. Wij zijn zo kies geweest hem van deze aanduiding onkundig te laten, alhoewel hij – zo weet ik zeker – er ook smakelijk en bulderend om had kunnen lachen, had hij er kennis van gekregen. Maar vooral in ander opzicht is er met het heengaan van deze markante man een niet te missen 'Brüsewitz-factor' aan de broederschap ontvallen. Hij was – klein van stuk, groots van allure – alom tegenwoordig. Overal manifesteerde hij zich als een rekkelijke, 'lammistische' doopsgezinde: bescheiden, maar geen 'stille in den lande'; zichtbaar, hoorbaar, zonder opdringerigheid, met veel humor en groot relativeringsvermogen, met zijn luide stem vol zachte zeggingskracht. Wie kende Carl Brüsewitz niet – en omgekeerd?

Carl Friedrich Brüsewitz was afkomstig uit het Haagse bakkersgezin van Hendrika Hamer en Hendrik Isaac Brüsewitz. Tijdens zijn middelbare schoolopleiding aan het Haags Gymnasium, Haganum, raakte hij al actief betrokken bij het Haagse gemeenteleven. Geïnspireerd door ds. Albert Keuter, die hem ook gedoopt heeft, leidde hij onder andere DJB- en AKC-kampen. Keuter zou hem tevens stimuleren om in Amsterdam theologie te studeren, van 1939 tot 1943. Hoe moeilijk die Amsterdamse jaren waren onder de Duitse bezetting – zijn studie kon hij niet voltooien – ervoer hij bijvoorbeeld als redacteur van het nog immer rebelse studentenblad *Propria Cures*. Toen daarin kritische stukken over de bezetter verschenen, werd hij samen met anderen opgepakt en gedurende drie maanden als gijzelaar in Kamp Vught gedetineerd. Dat was een onthutsende ervaring, waarover hij zelden sprak. Na zijn vrijlating werd hij, mede om aan de *Arbeitseinsatz* te ontkomen, als leraar in de gemeente Balk-Woudsend aangesteld (1943-1946). In 1946 werd hij de tweede predikant van de gemeente Utrecht, naast ds. J.J.G. Wuite, waar hij tot 1965 in het ambt zou blijven. En zijn oorlogservaringen en zijn zoeken naar verzoening sindsdien, bijvoorbeeld met de ideologisch de-

solate Duitse doopsgezinde gemeenten – de scheidslijnen tussen ‘goed’ of ‘fout’ waren flinterdun, zo had hij al vroeg ervaren, toen een van zijn allerbeste vrienden NSB-lid was geworden en zich als vrijwilliger voor het Oostfront had aangemeld – hadden hem al spoedig naar de vredesgroep gedreven. Aanvankelijk koesterde hij eveneens verzoenende en helende verwachtingen van de naoorlogse politiek, getuige zijn lidmaatschap van de in 1946 opgerichte Partij van de Arbeid, waarvoor hij echter spoedig weer bedankte, zodra bleek dat deze partij de politionele acties in Indonesië steunde. Dat hij in deze naoorlogse periode sterk op zoek was naar de doperse origine van vrede, verzoening en verdraagzaamheid, zal hem mede hebben geïnspireerd tot het vertalen van *The Anabaptist vision* van Harold S. Bender, dat als uitgave van de Doopsgezinde Vredesgroep in 1948 verscheen onder de titel *De doperse visie*. Benders van 1944 daterende geschrift dat zich historisch en theologisch geheel oriënteerde op het begin van het Zwitserse doperdom, zou voor de Noord-Amerikaanse mennonieten gedurende enkele generaties een invloedrijke blauwdruk leveren voor een teruggetrokken leven in vrome bescheidenheid, compromisloze vredesgezindheid en naastenliefde – een sjabloon dat minder goed paste voor de eigen- en vrijzinniger Nederlandse broederschap. Hoe dit ook zij, het typeert de immer zich breed oriënterende Brüsewitz, voor wie enkel het herderlijke ambt niet toereikend was voor zijn levensvulling.

Van 1946 tot 1951 werd hij secretaris van de Broederschapshuiscommissie Elspeet (BHC), die toen onder voorzitterschap stond van Mr. Jakob Meihuizen. Deze werd in 1950 zijn schoonvader, toen Brüsewitz met Barbara Frey Meihuizen in het huwelijk trad. Zij kregen vier zoons: Carl, Jaap, Geert en Hein. Ondertussen zou hij ook zijn eerder afgebroken theologiestudie voltooien, en smeedde hij zelfs plannen voor promotieonderzoek naar het *Wonder-boeck* van David Joris, wat er helaas nooit van gekomen is. Wel was het voor de tweede predikant, vader van een jong gezin inmiddels, dat meer brood op de plank behoeftte, noodzaak geworden een bijbaan te zoeken, die Brüsewitz vond als gevangenispredikant in het Huis van Bewaring te Utrecht, aan het Wolvenplein en de Gansstraat (het latere Pieter Baan Centrum). Dit zou in 1965 leiden tot zijn aanstelling als hoofdpredikant bij de inrichtingen van het Ministerie van Justitie, een functie die hij tot zijn pensionering in 1983 heeft vervuld.

Het leek er enige tijd op dat de doopsgezinde wereld hem wegens deze ‘carrièremove’ buiten het menniste blikveld als een *outsider* ging beschouwen: ‘Ze hebben me uit alle broederschapsorganen gezet’, zo placht hij te zeggen. Maar zo lang zou dit met glunderend genoegen zelf gekozen ‘martelaarschap’ ook weer niet duren. Brüsewitz bleef altijd wel in de menniste kijker staan, bijvoor-

beeld dankzij zijn jarenlange, veelgeprezen gastpastoraat in Elspeet tijdens de Kerst of met Pinksteren. Bovendien, welke predikant-ouder slaagde er nog in gedurende de maatschappelijk steeds lastiger, anti-autoritaire en 'God-is-dood'-tijden twee van zijn vier zonen te enthousiasmeren voor de theologiestudie? De 'Brüsewitz-factor' manifesteerde zich steeds meer als niet te vermijden fenomeen van broederlijke loyaliteit.

Zo heeft hij vanaf 1972 tot 1979 het voorzitterschap op zich genomen van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, terwijl hij tevens de ADS vertegenwoordigde in de Raad van Kerken. Dat was een periode waarin het 'onderwijs nieuwe stijl' aan het seminarium werd geïntroduceerd, en de ADS-bestuursstructuur zou veranderen in een Broederschapsvergadering (BV) en Broederschapsraad (BR), waaraan in 1975 heel wat extra bestuursvergaderingen zijn voorafgegaan. Daarnaast zou het ledental zienderogen verminderen, ontstonden er streek- en combinatiegemeenten, terwijl de meningen zeer verdeeld raakten over de eigen doperse identiteit. Toen Brüsewitz op 13 oktober 1979 afscheid nam als voorzitter, zou hij – voor het eerst in de ADS-geschiedenis – de hamer overdragen aan een vrouw, mw. J. van Ingen Schenau-Elsen.

Ondertussen volgde voor hem vanaf 1975 tot 1994 een tweede periode als BHC-bestuurder, toen eveneens als voorzitter. Ook dit tijdperk kenmerkte zich door grote veranderingen in Elspeet. Mede door de verbintenis met het Douaneopleidingsinstituut (DOI) werden de organisatie geprofessionaliseerd en de beschikbare ruimten en faciliteiten aanzienlijk uitgebreid en gemoderniseerd. Het oude huis vol Menno-nostalgie transformeerde in het moderne conferentiecentrum Mennorode. Nadat in 1999 de BHC tot een raad van commissarissen was geworden, merkte ex-voorzitter Brüsewitz fjntjes op: 'Nu ja, een commissie waren ze toch al. Hun evolutie van vloerenvegen naar overwegen is voltooid.' Dit schreef hij in zijn 'Impressies van Mennorode, Doopsgezind Broederschapshuis', dat het tweede deel vormt van het samen met Frits Groeneveld samengestelde jubileumboek *Van Elspeet naar Mennorode; hoe een broederschapshuis voort-bouwt* (Hilversum, 2000).

Carl Brüsewitz.

Zijn bestuurlijke ervaringen, zijn brede belangstelling, zijn grote vrijzinnige hart, zijn liefde voor de broederschap en zijn vermogen om vriendschappen te sluiten, brachten hem ook elders in de wereld. Zo maakte hij kennis met de door hem zo bewonderde Harold S. Bender en hij werd een trouw bezoeker van de wereldcongressen: onder andere in Basel (1952), Curitiba (1972), Wichita (1978) en Straatsburg. Daar, in 1984, als vice-president van het uitvoerend comité van de *Mennonite World Conference* namens Europa, beleefde hij zijn *finest hour*, toen hij de 8.000 aanwezigen in meerdere talen mocht verwelkomen. Ter voorbereiding op Straatsburg publiceerde hij onder meer een historisch overzichtsartikel in *Doopsgezinde Bijdragen* 9 (1983): 'Hulpwerk als thema van het Doopsgezind Wereldcongres', dat tevens van zijn visie getuigt hoe 'hulpwerk' mondiaal nog beter en moderner gestalte zou dienen te krijgen. Deze posities en contacten brachten hem voorts in Japan, Indonesië, Afrika en de toenmalige Sovjet Unie, waar hij voor het eerst contacten legde met Russische mennonieten tot diep in Kazachstan, wat grote indruk op hem maakte.

Tot slot zou hij zijn liefde voor en sociabiliteit binnen het bont geschakeerde doperdom in heden en verleden – Brüsewitz was een 'gezelligheidsdier' – ook volop kwijt kunnen als voorzitter van de DHK, een functie die hij onmiddellijk na zijn pensionering in 1983 tien jaar lang, tot 13 november 1993, zou vervullen. De geschiedenis, gevoed door zijn Amsterdamse, lutherse hoogleraar dogmengeschiedenis, C.W. Mönnich, en zijn Amerikaanse broeder Harold S. Bender, lag hem na aan het hart, zoals ook op te maken is uit het vijfde hoofdstuk dat hij, samen met zijn zoon Jaap al geschreven had voor het jubileumboek *Wederdoopers, menisten, doopsgezinden* (Zutphen 1980). Als DHK-bestuurder was hij onbaatzuchtig bezielend, maar ook goedlachs gemakkelijk. Moesten er uitstapjes of serieuzere bijeenkomsten georganiseerd worden – negentien in totaal tijdens zijn ambtsperiode – dan vertrouwde hij stevast en met blind vertrouwen op hetzij zinnige ingevingen van het Opperwezen, dan wel op concrete suggesties van de anderen. Kwam er iets totaal anders uit de bus dan hij ooit bevroeden kon, dan werd zo'n besluit altijd stereotiep bekrachtigd met: 'Nou dat vind ik ook goed, dan doen we het zo maar.' Vonden er bestuurswisselingen plaats die niet strookten met de statuten, dan nam hij altijd weer zijn verantwoordelijkheid als voorzitter: 'Nou, dan leg ik de mensen op de eerstvolgende vergadering wel even uit wat er is gebeurd.' Hoewel hij de DHK wegens de toenemende reislust van haar leden binnenskamers wel eens schertsend betitelde als de 'gezelligheidsvereniging op vaag godsdienstige grondslag', was hij daarvan zelf toch ook de verpersoonlijking. De DHK-bijeenkomsten waren voor hem méér dan enkel studieuze verdiepingen: geschiedenis zonder gezelligheid was voor hem ondenkbaar. Zo

wenste hij niet eerder het voorzitterschap neer te leggen, dan nadat hij de DHK-leden in het voorjaar van 1993 had meegetroond naar het trapje in de Maasoe-ver bij Visschersweert, waarover Menno Simons in 1545 uit een boot naar boven geklommen was, om 'in een weye tegen over die woninge van Jennicken Haese' te preken. Toen daarna de klunzige buschauffeur de weg terug naar Roermond niet meer kon vinden, het DHK-gezelschap dientengevolge meer herinneringen overhield aan de in loom löss geplooiden aspergeakkers, dan aan Menno's gedenkwaardige vier-vijf Visschersweertse voetstappen, sprak onze voorzitter pastoraal bemoedigend de hem typerende, immer opbeurende woorden door de reis-microfoon: 'Nou deze omweg was niet gepland, maar nu kunnen we toch maar mooi genieten van iets waar we niet op gerekend hadden!'. Moge ook hij, Carl Friedrich Brüsewitz, loyaal en royaal, aimabel en aanstekelijk, zo van zijn rijke en lange leven genoten hebben als een onvoorziene, vrolijke en vruchtbare omweg waarop hij niet had gerekend. Ik koester deze onuitwisbaar weldadige Brüsewitz-factor in warme, dopershistorische herinnering.

In memoriam Cornelis van Duin (1927-2008)¹

In de zomer van 1957 ontmoette ik Kees van Duin voor het eerst. Hij was toen predikant van de hervormde gemeente van Terhorne, terwijl hij ook de rechtzinnig hervormden van Akkrum bediende. Ik was op dat moment doopsgezind theologisch student en ik had gehoord dat Kees van Duin van plan was doopsgezind te worden. Dat maakte mij nieuwsgierig en bewoog mij er toe een dienst van de rechtzinnig hervormden bij te wonen, waarin Kees van Duin voorging. Kees ontdekte onmiddellijk de vreemde eend in zijn bijt en kwam na de dienst naar mij toe om kennis te maken. Ik bracht de zomermaanden door bij zijn ouders in Akkrum, zodat er gelegenheid was voor nader contact. Ik heb toen een bezoek gebracht aan Kees en Jeena in de hervormde pastorie van Terhorne. Er ontspon zich daar een heel lang en intensief gesprek over allerlei maatschappelijke en persoonlijke zaken, maar vooral over de theologie. Kees was een leerling van K.H. Miskotte en was door K. Barth overtuigd van de onschriftmatigheid van de kinderdoop. Er waren in die tijd vele hervormde predikanten deze mening toegedaan, maar zij bleven in de hervormde kerk. In die tijd konden hervormde kerkleden kiezen, of ze hun kinderen wel of niet wilden laten dopen, zodat kinderdoop en gelovigendoop in deze kerk naast elkaar bestonden. Hervormde predikanten waren echter verplicht om de kinderdoop te bedienen, ook al waren ze overtuigd van de onschriftmatigheid van de kinderdoop. Kees kon dit echter niet met zijn geweten verenigen en hij besloot doopsgezind te worden. Hij was mede door contacten met Han Gorter, toen doopsgezind predikant in Terhorne, met het doperse gedachtegoed in aanraking gekomen. Dit is typerend voor Kees van Duin: hij was een zeer principieel man, die niet wilde schipperen met zijn principes en zo is hij zijn hele leven gebleven.

Hij groeide op in Noordwijk als oudste kind in een hecht gezin met negen kinderen. Hij ging naar het gymnasium en mede door zijn aandringen kregen ook zijn jongere broers en zusters een goede schoolopleiding. Toen kwam al zijn verantwoordelijkheidsbesef aan het licht. Zijn ouders waren lid van de 'Gereformeerde

¹ Een ingekorte versie van dit In memoriam verscheen eerder in *Doopsgezind* NL 13, Jrg. 3 (21 juni 2008), 4

Kerken in hersteld verband', een kleine, maar levendige geloofsgemeenschap.² Na het gymnasium ging hij theologie studeren in Leiden. Daar bloeide zijn bijbels-theologische interesse op – één van zijn leermeesters was de oudtestamenticus P.A.P. de Boer – en groeide zijn belangstelling voor de theologie van Barth en Miskotte. Van 1954 tot 1958 werkte hij als hervormd predikant in Terhorne en van 1958 tot 1964 als doopsgezind predikant in Blokzijl. Als predikant werd hij gedreven door een sterke behoefte de bijbelse teksten zuiver te verstaan en de boodschap overtuigend door te geven aan de gemeente. Het leraarschap was hem op het lijf geschreven, maar de herderlijke kwaliteiten ontbraken niet. Dat heb ik zelf veel later, in een periode van ziekte, mogen ondervinden.

In 1964 verhuisden Kees en Jeena met hun kinderen Peter en Marijke naar Goes, waar Kees leraar maatschappijleer en godsdienst werd. Hij werkte daar tot 1973 en daarna was hij tot 1987 leraar maatschappijleer en opleider IKOS-testimonium 1 aan de Rijks Pedagogische Academie in Middelburg. Deze overgang van het predikantschap naar het leraarschap was een belangrijke verandering, maar het betekende geen breuk met de inzet van zijn predikantschap. Niet alleen was er een bepaalde voortzetting als leraar godsdienst en opleider voor het IKOS-testimonium, maar hij bleef ook preken. Er was echter een samenhang tussen zijn predikantschap en zijn leraarschap maatschappijleer, die nog wezenlijker was. Als predikant verkondigde hij de boodschap van de God van de gerechtigheid en van de consequenties daarvan voor de christelijke gemeente en als leraar maatschappijleer hield hij zich bezig met het thema gerechtigheid in de samenleving – de wijsgeer Adorno en J. Suys inspireerden hem daarbij. Zowel in zijn werk als predikant als in zijn werk als leraar werd hij gedreven door het verlangen naar een wereld, waarin gerechtigheid en vrede elkander kussen, zoals de psalmdichter het uitdrukt. In 1987 ging hij met vervroegd pensioen om aan zijn dissertatie te kunnen werken. De nu volgende periode werd de bekroning van zijn loopbaan. In 1989 vond de promotie plaats. In het proefschrift met de titel *Zal het stof u loven?* wordt aangetoond dat het in een aantal 'ik-psalmen' niet gaat om individuele religiositeit. Het gaat niet over het fysieke levenseinde van de enkeling, maar de termen voor dood en onderwereld duiden op de dreigende ondergang van Israël als samenleving waarin gerechtigheid heerst. Het gaat in deze psalmen om het verbond tussen JHWH en Israël, door Kees van Duin ook wel het avontuur van de ge-

2 Ontstaan naar aanleiding van de synode van de Gereformeerde Kerken in 1926 in Assen. Eén van de geschilpunten was de acceptatie van de historische kritiek. Deze werd door de 'hersteld verbanders' geaccepteerd. Zij werden uit de Gereformeerde Kerken gezet en bestonden als zelfstandige geloofsgemeenschap tot 1946, toen zij overgingen naar de Nederlandse Hervormde Kerk.

rechtigheid genoemd. Israël is geroepen een samenleving te vormen, waarin gerechtigheid heerst, dat wil zeggen waarin ieder mens tot haar/zijn recht kan komen. De zaak van JHWH en zijn partner Israël is de zaak van de gerechtigheid en het ik in de ik-psalmen is een personificatie van het volk Israël. Israël is als het ware een proeftuin en de komst van de Messias betekent, dat voortaan in principe de gehele mensheid in het avontuur van de gerechtigheid wordt betrokken. Het is de roeping van de messiaanse gemeente de gehele mensheid werkelijk in het avontuur van de gerechtigheid te betrekken. Deze roeping is echter verduisterd door het constantinisme, het verbond tussen kerk en staat, dat in de tijd van de Romeinse keizer Constantijn ontstond. De individualistische lezing van de ik-psalmen beantwoordt aan de behoefte van een constantijns christendom; dit voelt zich meer aangetrokken tot een religieus-poëtische lezing van deze psalmen, waarin zij betrokken worden op het lot van een individu, dan tot een politieke lezing, die herinnert aan de oorspronkelijke en eigen weg van de christelijke geloofsgemeenschap. Deze oorspronkelijke weg van de christelijke gemeente is de weg van een geweldloze strijd voor gerechtigheid en vrede.

Cees van Duin.

Kort na zijn promotie is Kees benoemd tot docent bijbelse theologie aan ons Seminarie, welke functie hij tot 2002 heeft vervuld. Van 1991 tot 2003 was hij tevens docent van de cursus doperse theologie. Van zijn promotie tot aan zijn ziekte heeft hij een ongelofelijke activiteit ontplooid. Hij gaf cursussen aan leerhuizen (b.v. aan een leershuis van de Zuid-Holland Zeeuwse Ring, het Friese leershuis in Beetsterzwaag, genaamd 'De Olterterper Kring', etc.). Er is geen beginnen aan om al zijn activiteiten op te sommen. Centraal stonden daarbij zijn onderzoeksactiviteiten. De hoeveelheid theologische literatuur, die hij verstouwde, was formidabel. Ik heb de brieven, die ik gedurende de afgelopen tien jaren van hem

heb ontvangen, nog eens doorgebladerd: hij verwerkte een indrukwekkend aantal boeken en artikelen. Hij had daarbij ook behoefte aan dialoog, want hij was geen denker in een ivoren toren. Vandaar, dat er regelmatig brieven en briefjes van Kees in mijn brievenbus vielen. Daaruit spreekt zijn betrokkenheid bij de theologie, waarbij de doperse theologie en de bijbelse theologie de brandpunten vormden. Hij was zeer intensief bezig: op een bepaald moment kwamen er drie brieven in vier dagen. Hij was dan ook lid van verschillende theologische gezelschappen, onder andere van het Bijbels-Theologisch Werkgezelschap, waarvan hij medeoprichter was. Op de oprichtingsvergadering hield Kees een lezing met een zeer lange titel. Ook wat dat betreft stond hij in de traditie van Menno Simons!

Tijdens zijn werkzaamheid aan het seminarie waren twee dingen zeer opvallend: zijn gedrevenheid als theoloog en zijn dialogische instelling. Het is hier niet de plaats om een uitvoerig exposé over zijn theologie te geven, maar er is een boek in voorbereiding, waarin werk van hem zal verschijnen. Dat zal inzicht in zijn theologie verschaffen. Zijn dialogische instelling bleek uit alles wat hij deed. Hij was in gesprek met zijn studenten en collega's, met de cursisten van de cursus doperse theologie etc. Er is één project, waarvoor Kees van Duin zich in het bijzonder heeft ingezet en waarin zijn theologische gedrevenheid en zijn dialogische instelling samenkwamen. In 1997 diende hij een uitgewerkt plan in om gezamenlijk te gaan werken aan een publicatie op het gebied van ecclesiologie ('leer' aangaande de gemeente). Dit plan werd aan de docenten van het Seminarie en aan een aantal andere theologen in de broederschap toegezonden. Na de eerste bespreking in de docentenvergadering op 16 mei 1998 werd de vijfde versie van het voorstel behandeld. Kees was een volhouder! Het plan werd aangenomen en er kwamen gedurende de drie volgende jaren verschillende bijdragen klaar, o.a. vier bijbels-theologische. De projectgroep had zich in deze jaren ook ontwikkeld tot een plek voor dopers-theologisch gesprek en debat. De projectgroep was aanvankelijk bedoeld om tot een gezamenlijke publicatie te komen en had dus een tijdelijk karakter, maar al werkende kwam de behoefte op de groep een permanent karakter te geven. Aldus werd besloten, want de projectgroep realiseerde zich dat onze broederschap op dit punt een lacune had: een theologische studiegroep, waar ook ruimte was voor theologisch gesprek, ontbrak. Er werd een brief gestuurd aan alle theologen van de broederschap en Kees publiceerde een artikel hierover in het ADW.³ Zo was een permanente werkgroep ecclesiologie ontstaan, die open stond voor alle theologen van de broederschap. Waarom

3 *Algemeen doopsgezind weekblad*, (ADW), 27-9-2001.

een werkgroep ecclesiologie en niet een werkgroep doperse theologie? Daarover is wel enige discussie geweest. Kees pleitte voor de naam 'werkgroep ecclesiologie', omdat in de doperse theologie de ecclesiologie centraal staat. Bij de God van Mozes en Jezus hoort een partner: in het Oude Testament het volk Israël, in het Nieuwe de beweging van Jezus. In zijn eigen woorden: 'Met enige overdrijving zou men zelfs kunnen zeggen dat voor dopers in de ecclesiologie heel de theologie present is'. Naderhand werd de officiële naam van de werkgroep: 'Onderzoeksgroep Ecclesiologie'. Er is de afgelopen jaren in het kader van deze onderzoeksgroep veel werk verricht. Ik noem enkele bijdragen van Kees van Duin: studies over de Psalmen, over Jona, over 1 Samuel, over Jesaia, over Mattheüs en de Brief aan de Romeinen.

Er is een belangrijk dopers theoloog van ons heengegaan. Hij laat een gevoel van groot gemis achter. Moge de nagedachtenis aan zijn sterke, inspirerende persoonlijkheid een bron van kracht zijn voor zijn vrouw en kinderen en moge zijn nagedachtenis onze broederschap tot zegen zijn.

Pieter Jansz Twisck (1565-1636) en zijn *Vader Ons*

Pleidooi voor nieuw onderzoek naar een van de productiefste menniste oudsten, ter inleiding van de teksteditie van een herontdekt maar onvoltooid gebleven handschrift

Yn neitins oan Sjouke Voolstra

Wie in de bekende handboeken en bibliografieën nagaat wat er zoal over het leven en werk van Pieter Jansz Twisck, oudste van de Oude of Harde Friezen in Hoorn, bestudeerd en geschreven is, moet vaststellen dat het resultaat daarvan op één hand te tellen is.¹ Dat mag enige bevreemding wekken, maar in het licht van de lange, vrijzinnig en liberaal *angehauchte*, dopers historiografische traditie hoeft dat niet echt te verbazen. Al sedert Blaupot ten Cate sprak Twisck als representant van het orthodoxe, conservatieve mennonietendom veel minder tot de verbeelding dan bijvoorbeeld diens rekkelijker tijdgenoot Hans de Ries, oudste van de Waterlanders.² In 1971 heeft Archie Penner aan de *University of Iowa* weliswaar een dissertatie over Twisck verdedigd, maar hiervan is nooit een handelseditie verschenen.³ Daarom is

1 Zie de literatuuropgaven bij de Twisck-lemmata in *The Mennonite encyclopedia* IV (Scottsdale/Kitchener, 1959), 757-759 (hierna: ME), het *Mennonitisches Lexikon* (Karlsruhe, 1967), 368-369, en het *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (Kampen, 1978) I, 383-384 (hierna: *BLGNP*).

2 Zie Samme Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum/Leeuwarden, 2000), 19. Vergelijk Zijlstra's bespreking van Twisck, 306, bij voorbeeld met die van W.J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland; tweede deel* (Haarlem, 1940), 107-109: Kühler portretteert hem als een weliswaar bewonderenswaardige autodidact, wiens vele geschriften echter alle 'wetenschappelijke waarde verloren' hebben, terwijl de man het binnen en buiten de broederschap met welhaast iedereen 'aan den stok' heeft gehad. Ook voor N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952), 85, had Twisck weinig aantrekkelijks: 'Twisck was een karaktervast, onverzettelijk, eenzijdig, wat bekrompen man'.

3 Archie Penner, *Pieter Jansz. Twisck – second generation Anabaptist/ Mennonite churchman, writer and polemicist* (Ph.D. thesis *School of Religion, University of Iowa*, 1971), waarvan een exemplaar aanwezig is in de Doopsgezinde Bibliotheek, UB Amsterdam. Penner heeft zich beperkt tot een descriptieve studie van Twiscks activiteiten en geschriften, voorzover diens gedrukte werk daarover gegevens aandroeg. Als een eerste kennismaking met Twisck, vooral met zijn omvangrijke oeuvre dat thematisch is behandeld, is dit onderzoek zeer verdienstelijk.

eigenlijk, naast de encyclopedische artikelen, tot op heden nog steeds het publiek meest toegankelijke en uitgebreide overzicht van zijn leven en werk te vinden in het tweede deel van de aloude *Geschiedenisse der mennoniten* van Schijn en Maatschoen uit 1744.⁴ Wel dient nog een tweetal recentere artikelen vermeld te worden, die gewijd zijn aan deelaspecten van Twiscks doen en denken: een bijdrage van Peter Nissen over de polemieck met de (Hoornse) rooms-katholieken, en James Lowry's bespreking en teksteditie van Twiscks hermeneutische beginselen.⁵ Sjouke Voolstra die als geen ander de relevantie van deze *menist yn hert en sinen* en voormalige zeezeiler onderkende, de man hooglijk waardeerde en daarom voornemens was ooit een studie naar Twiscks omvangrijke oeuvre en diens volk van Oude Friezen ter hand te nemen, heeft dat wegens zijn plotselinge dood in 2004 nooit kunnen realiseren.⁶ De tot dusver in geschrifte gerealiseerde, summieri belangstelling voor deze Hoornse *grand old man*, die maar liefst 44 jaar lang als vermaner en oudste het geestelijk erfgoed van Menno Simons uitdroeg en verdedigde, doet geen recht aan zijn grote rol in en de rechterflank van het Nederlandse doperdom en de gehele broederschap als zodanig. Het wordt, met andere woorden, hoog tijd voor een gedegen monografie over Twiscks leven en werk, wat overigens evenzeer geldt voor zijn contemporaine collega's van de andere richtingen.

4 Hermannus Schyn, *Uitvoeriger verhandeling van de geschiedenisse der mennoniten [...] zynde deeze tweede druk op nieuws uit het Latyn vertaald, en met noodige aantekeningen vermeerderd door Gerardus Maatschoen*, II (Amsterdam, 1744), 516-534. Het zijn vooral Maatschoens aantekeningen en aanvullingen die dit bio- en bibliografische overzicht nog steeds belangwekkend maken.

5 P.J.A. Nissen, 'Pieter Jansz. Twisck en zijn katholieke opponent Jacob Tiras', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 14 (1988), 153-170 (hierna: *DB*); James W. Lowry, 'Pieter Jansz Twisck on Biblical interpretation', in: *Mennonite quarterly review* 75 (2001), 355-369. Dat bevat de Engelse vertaling van Twiscks inleiding tot zijn postuum verschenen bijbelharmonie: *Schriftuerelijcke vereeniginghe* (Hoorn, 1661). Overigens circuleren tot heden nog steeds enkele geschriften van Twisck onder conservatieve mennonieten en Amish in Noord-Amerika, zoals zijn *Rantsoen Christi* (Hoorn, 1624) als: *The ransom of Christ* (2007; vert. door Nathan L. Yoder); *idem* (2003 en eerder; vert. Titus B. Hoover); zijn *Vaderlijk geschenk* (Hoorn, 1623) als: *A father's gift* (1982 en eerder; vert. Titus B. Hoover), terwijl ook de Oudfriese belijdenis, bestaande uit 33 artikelen (Hoorn, 1617), traditioneel aan Twisck toegeschreven, maar hoogstwaarschijnlijk opgesteld door Syvaert Pietersz, ginds in tal van vertalingen circuleert.

6 Wij hebben dat verschillende keren besproken. Zie ook Bonny Rademaker-Helfferich & Piet Visser, 'Yn petear oer it ferline of ferlenne'; een gesprek met Sjouke Voolstra', in: *DB* 29 (2003), 263. Ter nagedachtenis aan hem heeft Trynke Voolstra mij in 2006 het tweede deel van Twiscks *Bybelsch naem- ende chronyck-boeck* (Hoorn, 1632) uit zijn mennonitcaverzameling geschonken. Ik dank haar tevens voor het uitlenen van het eerste deel daarvan (Hoorn, 1615) ten behoeve van dit artikel. 'Sa bliuwt dyn man en myn freon yn ús midden.'

Pieter Jansz Twisck: productief pastor en publicist

Vergeleken bij de tot zijn generatie behorende oudsten, zoals Hans de Ries (Waterlanders),⁷ Lubbert Gerritsz (Jonge Friezen),⁸ Jacob Pietersz van der Meulen (Oude Vlamingen),⁹ Jacques Outerma (Jonge Vlamingen)¹⁰ en Lenaert Clock (Hoog Duytsers)¹¹ – stuk voor stuk figuren van importantie uit de eerste assimilatiefase van de mennisten in de jonge Republiek sedert de vervolging – heeft Twisck veruit het meest veelzijdige en omvangrijke oeuvre nagelaten.

Pieter Jansz Twisck, geboren in Hoorn op 8 oktober 1565, was een theologiserende doe-het-zelver en een erudiete *self-made-man*.¹² Hij was zijn carrière ooit begonnen als zeeman op schepen die voornamelijk de Baltische kusten bezeilden. Op zijn 24ste, in 1589 (het jaar dat hij ook gedoopt werd, op 10 december waarschijnlijk) steeg hij op tot de rang van onderofficier op het schip van Volckert Willemsz, maar vermoedelijk niet lang daarna zocht hij vastigheid op de wal door in Hoorn een winkel in droogwaren en manufacturen te beginnen. Dat zal mede in verband hebben gestaan met zijn huwelijk met Neel Dircks rond 1590. In januari 1592 werd hij benoemd tot vermaner in zijn Oudfriese gemeente, waarna omstreeks 1600 zijn promotie tot leraar en oudste volgde. In die hoedanigheid zou hij zich niet alleen vol overgave storten op de bijbelstudie en het onderzoek naar de wereldgeschiedenis in dat heilskader, resulterend in een indrukwekkend oeuvre, maar groeide hij ook in zijn rol als nationaal beheerder en verdediger van het menniste erfgoed. Daarnaast werd hij als oudste regelmatig aangeschoten om elders in het land, en zelfs ver daarbuiten, zijn geloofsgenoten met raad en daad, preek en doop bij te staan.¹³ In dat kader wordt Twisck ook gehouden voor de initiator van de omstreeks 1628 opgerichte 'Vriesche Sociëteit in Noord-Holland'.¹⁴ Terwijl hij zich in de nazomer van 1636 nog verheugde op de publi-

7 ME IV, 330-332.

8 ME II, 505.

9 ME III, 660-661; zie ook het artikel van O. Schutte in dit nummer.

10 ME IV, 98-99.

11 ME I, 628-629.

12 De volgende biografische gegevens zijn ontleend aan Penner, *Twisck*, hoofdstuk III, 100-150.

13 Zo rept hij onder meer van reizen naar Eiderstedt en elders in Holstein. Penner, *Pieter Jansz. Twisck*, 131. Uit zijn liedboekjes bijvoorbeeld is op te maken dat hij onder andere regelmatig in Zaandam, Harlingen en op Texel kwam.

14 Penner, *Pieter Jansz. Twisck*, 135. Daarvan maakten deel uit de Oudfriese gemeenten van Amsterdam, Aalsmeer (Uiterweg), Hoorn, Medemblik, Alkmaar, Edam, Zaandam-West, West-zaan (Zuid), Wormerveer (Zuid), Oosthuizen, Middellie en Axwijk, Venhuizen, Twisk en Abbe-kerk, Langedijk en Koedijk, Oude Niedorp, Barsingerhorn en Kolhorn, Huisduinen en Den Helder, Hippolytushoef, Stroe op Wieringen, en Burg en Waal op Texel. ME III, 909.

Van de Peste.

Ghesfelt in ses deelen.

Met korte / bon-
dige Leeringen / Aermanin-
ghen / vertroostinghen / en Waer-
 schouwingen / tot beteringe des levens /
 gerusthejdt der consciencie /
 ende een saligh eynde.

Door Pieter Iansz. Twisck.

Den derden Druk.

Matth. 24. 7.

Daer sullen Pestilentie en diere-tijde zijn.

Menander.

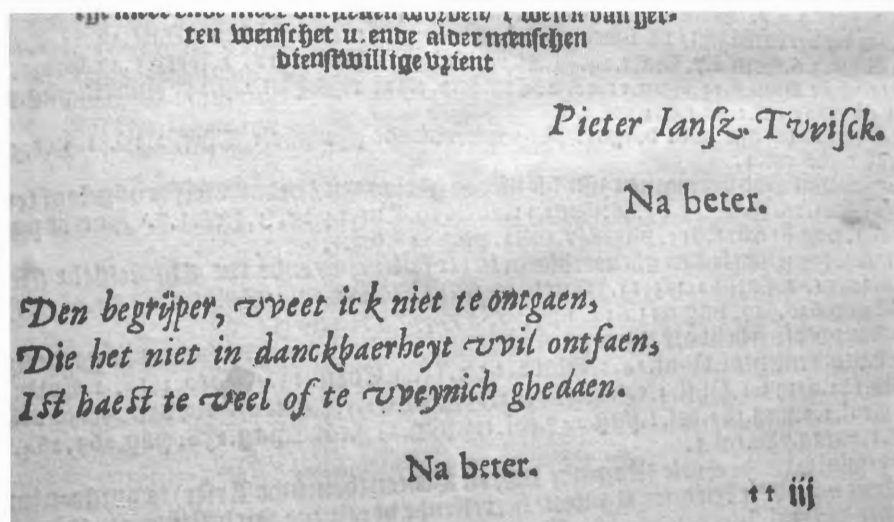
Het is beter dat het lichaem sieck zy / dan de ziele.

TOT HOORN,

Door Zacharias Cornelisz. Boeck-
 verhooper op de Nieuwe-straet/inden
 Liefde'schen Opbet / Anno 1637.

De derde druk van het troostboekje over de pest. De tweede druk van 1636, waarvan dit een titeluitgave is, was op het laatste katern na gedrukt, toen Twisck zelf aan die ziekte overleed (UBA-DG: OK 65-458).

De gebruikelijke ondertekening met naam en motto aan het slot van de voorrede van de *Concordantie der Heyligher Schrifturen* (1615).

catie van direct al een tweede druk van zijn een jaar eerder verschenen geestelijk troostboekje *Van de peste* – volksziekte nummer één, die sedert 1635 in Holland weer duizenden slachtoffers maakte¹⁵ – raakte hij er zelf door besmet, met op 1 oktober 1636 de dood tot gevolg.¹⁶

15 Zie Leo Noordegraaf & Gerrit Valk, *De gave Gods; de pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen, 1988), passim en Bijlage 3, 233-234. Met name Leiden werd in 1635 desastreus getroffen met zo'n 15.000-20.000 doden op een inwonertal van 56.000; in Amsterdam stierven in 1636 ca. 17.500 inwoners (op een totaal van 120.000) en ca. 2.500 in Enkhuizen (op een totaal van 19.000)! Over de situatie aan het thuisfront had Twisck vlak voor zijn dood in de tweede druk nog geschreven: 'In onse Stadt *Hoorn* ist ghetal der dooden (soo wy verstaen) des weecks noch altydt onder de hondert gheweest, de Heere zy ghedanckt van sijn ghenadighe versoekinghe.' *Van de peste* (3de druk: Hoorn, 1637), 106. De voorrede van de eerste druk, waarvan geen exemplaar meer voorhanden is, was gedateerd op 24 oktober 1635; hij was er op 18 oktober mee begonnen, zodat het werkje in slechts één week tot stand was gebracht.

16 Op dat moment moest alleen nog het laatste katern gedrukt worden. Twisck had uitgever Zacharias Cornelisz aan zijn ziekbed uitgenodigd om nog een nawoord over zijn ziekte en sterven voor de herdruk te dicteren. Daarin stelde Twisck dat hij dit lot als een teken van God aanvaardde, 'ende dat hy die niet hadde gehaelt in't besoecken der krancken, hoewel hy geene siecken (van wat gesintheyt zy ooc waren) geschroomt hadde te besoecken.' Twisck, *Van de peste*, 111.

Gegraveerd titelblad door Hessel Gerritsz van het eerste deel van de concordantie (1615); het tweede deel verscheen pas in 1632 (collectie Voolstra).

Naast zijn dagelijkse besognes als winkelier heeft deze deeltijd oudste, die in al zijn publicaties zijn naam voorzag van het motto 'Na beter',¹⁷ vanaf 1603 niet minder dan 30 titels in Hoorn het licht doen zien: vrijwel van meet af aan bij uitgever en geloofsbroeder Zacharias Cornelisz die sinds 1620 het werk altijd liet drukken bij de vermoedelijk eveneens doopsgezinde Isaac Willemsz.¹⁸

17 Zoals in enkele van zijn gedrukte werken te vinden is, behelsde deze spreuk zijn levensfilosofie in een notedop: 'Nae beter schreven [schrijven] // Nae beter leven // Nae beter rusten // Is al mijn lusten.' Penner, *Pieter Jansz. Twisk*, 150.

18 De STCN vermeldt 28 tijdens zijn leven uitgebrachte titels (tot en met 1636), waarvan even-

Daaronder bevinden zich de imposante set folianten *Concordantie der Heyligher Schriftoeren* en *Bybelsch naem- ende chronyck-boeck* (Hoorn, 1615 en 1632), en de twee niet minder indrukwekkende kwartodelen *Chronijck vanden onderganc der tijrannen* (Hoorn, 1619-1620). Voorts publiceerde Twisck twee liedboekjes, tal van stichtelijk pastorale werken over onder andere de pest, de vrijheid van geweten, de betekenis van kometen, en over rijkdom en armoede; verschillende bijbels exegetische werken, theologische traktaten over onder meer de val van Adam en de verlossing door Christus, en een zestal polemische werkjes. Tot de categorie historische boeken behoren niet alleen de bovengenoemde kronieken, maar eveneens de twee onder zijn tijdgenoten zeer omstreden, en in de doperse geschiedschrijving veel besproken Hoornse edities van het martelaarsboek (1617 en 1627).¹⁹ Bovendien heeft Twisck als protagonist van de geestelijke nalatenschap van Menno Simons enkele tot dan toe nog niet in druk verschenen kleinere geschriften van Menno het licht doen zien, waaronder twee troostbrieven en Menno's *Wiganck* uit het pausdom.²⁰ Is het verwonderlijk dat reeds in zijn tijd

wel twee, nummers 23 en 24, ten onrechte aan hem worden toegeschreven, terwijl daaronder ook de tweede druk van zijn boekje over de pest begrepen is, wat dus per saldo een totaal van 25 titels oplevert. Aan postume uitgaven – herdrukken niet meegerekend – beschrijft de STCN nog vijf titels. Het Oudfriese martelaarsboek van 1617 en 1626 ontbreekt evenwel in dat overzicht. Zie voor een beknopt overzicht van de Hoornse boekproductie, en het grote aandeel daarin van Twisck en Zacharias Cornelisz, wiens winkel in de Nieuwestraat 'In den Liesveltschen Bybel' heette, de tentoonstellingscatalogus van Museum Meermanno-Westreenianum: *Wilt Hoorn 't Woort'; boekdrukkerij en uitgeverij in Hoorn voor het jaar 1700* ('s-Gravenhage, 1979), 15 en 29-32.

19 Zie de hoofdstukken IV en V van Penner, *Pieter Jansz. Twisck*, 151-276, voor een uitgebreide bespreking van het oeuvre. Zie voor de roemruchte martelaarsboeken-controverse tussen de Waterlanders van De Ries en Twiscks Oude Friezen: *ME* III, 518-19, en voorts Penner, *Pieter Jansz. Twisck*, 241-261.

20 Irvin B. Horst, *A bibliography of Menno Simons ca. 1496-1561; Dutch reformer; with a census of known copies* (Nieuwkoop, 1962), nrs. 99, 102 en 122. Menno's 'Wtganck' nam Twisck eerst op in het tweede deel van de *Chronijck vanden onderganc der tijrannen* (1620), 1066-1075, waarna het in 1621 bij Zacharias Cornelisz als apart drukje verscheen. Zie ook P. Visser, 'Menno Simons: printed, read and debated', in: G.R. Brunk (ed.), *Menno Simons: a reappraisal; essays in honor of Irvin B. Horst on the 450th anniversary of the Fundamentboek* (Harrisonburg, VA, 1992), 87-90. In dat artikel, 100, noot 17, weerleg ik Horsts aanname dat Menno's *Kindertucht* in 1633 eveneens door Twisck zou zijn uitgegeven (Horst nr. 67). Het is opgenomen in een intrigerend werkje dat o.a. in de STCN nog steeds aan Twisck wordt toegeschreven, getiteld: *Catechismus; dat is: een korte uyttocht, principael uyt der H. Schrift* (Haarlem, 1633), waarvan de samensteller zich verschuilt achter het motto 'Onder verbeteringe'. Niet Twisck, die dus altijd de zinspreuk 'Na(e) beter' hanteerde, maar François de Knuyt komt als kandidaat-tekstbezorger daarvoor het meest in aanmerking (zie ook noot 56 hierna), terwijl het bovendien niet de tekst van de *Kindertucht* betreft, maar slechts enkele passages daaruit. Zie voor de toeschrijvingkwestie ook Alfred R. van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren; een onderzoek naar de ontwikkeling van de doperse geloofsopvoeding*

deze man, zijn onverdroten ijver en onbeschroomd menniste godsvertrouwen veel respect afdwongen? Ongekend voor die tijd, zeker in orthodox menniste kring, was het aantal klaag- en treurdichten dat van de Hoornse drukpers van Isaac Willemsz kwam, zodra het droeve nieuws van zijn overlijden tot de grote schare bewonderaars was doorgedrongen, en waarin lyrisch betreurd werd hoezeer de gemeente na 44 jaar leiderschap verweesd achterbleef. Tien dagen voor zijn overlijden had Twisck nog gepreikt over de brief aan Titus 1:1 'Hoe Paulus was Godts knechte', maar nu ligt 'Der *Doopsghesinden* luyster ... (helaes!) in't duyster.' Doch.

... dit weer de saeck versoet:
 Sijn wercken blijven hier in sulcken overvloedt,
 Daer magh hem yder in na sijnen sin verlusten.
 Hy heeft gheslaeft voor elck, nu leyt hy om te rusten:
 Nu rust hy inden Heer die hem beloonen sal
 Wt louter goedigheydt, en stellen in 'tghetal
 Der Heylighen, want Hy en is gheen deuchts-vergeter,
 En dan sal 'tmet hem sijn (ghelijck hy schreef) *na beten*,
 En komen tot sijn wit [doel] en wenschelijcke endt,
 Waer naer hy alles heeft in swackheydt aenghewent.²¹

in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofspedagogische geschriften (Kampen, 2007), I, 88-90, die evenwel Hans van Dantzig met enige kracht van argument als samensteller naar voren schuift. Wat Horst helemaal gemist heeft (vergelijk zijn nummers 34-36), is het feit dat Twisck al in zijn eerste publicatie, de *Meditations liedekens* (s.l., 1603) Menno's meditatie op Psalm 25 had opgenomen. Ook tekstbezorgers H.W. Meihuizen en J.P. Jacobszoon van *Menno Simons' meditatie op de 25e Psalm* (Amsterdam, 1976) (*Doperse Stemmen* 2) was dat niet bekend. Zie Penner, *Pieter Jansz. Twisck*, 154-156.

21 Zo schreef de anonymus 'Godt is der vromen loon', waarachter vermoedelijk uitgever Zacharias Cornelisz schuil ging, in diens bundeltje *Eenige treur- en eer-dichten over de doot vanden eerwaerdighen Pieter Iansz. Twisck, gherust den eersten october anno 1636. oudt wesende tseventigh jaren* (Hoorn, 1636), A2v. Het bevat voorts gedichten van Jan Fransz Sleutel, waaraan de eerste citaten ontleend zijn, A3v-A4v, Jan Willemsz Paeuw en Jan Jansz Deutel ('Tracht nae't goede'). Aan het slot is een fondslijstje van Twiscks boeken opgenomen. 'Dese sijn bij ons noch te bekomen. Daer zijn oock verscheyden andere wercken, door den selven Autheur gemaect, al ghereet, die wy u.l. ter gheleghener tijdt noch hopen mede te deelen.' Bekommernis en commercie gingen hand in hand! Vrijwel tegelijkertijd had ook leraar, dichter en boekverkoper Jan Jansz Deutel zelf nog een lang treurdicht uitgegeven met een aanvullende klaagzang door 'Soo 't Godt wil my ga', de zinspreuk van leraar Jan Volckertsz, getiteld: *Klagh- en lof-dicht over 't droevigh ende christelijck af-sterven vanden vroomen ende seer Godt-salighen Pieter Iansz. Twisck, oudt tseventigh jaren, in sijn leven bedienaar des heylighen euangelij inde ghemeynte Godts tot Hoorn, diemen mennonijten noemt* (Hoorn, 1636). Zie voor het dopers dichterschap te Hoorn in deze tijd: P. Visser, 'Doopsgezinde rederijkersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw, voornamelijk in Hoorn, De Rijp en Rotterdam', in: *DB* 16 (1990), 32-38.

Een van de verzamelingen met gedichten op Twiscks dood, uitgegeven door Jan Jansz Deutel (UBA-DG: O 65-461(2)).

Twiscks handschriftelijke nalatenschap

Boezemt dit korte overzicht van Twiscks gedrukte productie al niet veel ontzag in voor zijn immense werkzaamheid, dat wordt nog eens versterkt als daarbij het in handschrift overgeleverde werk wordt betrokken. Dankzij de aantekeningen van Gerard Maatschoen op Schijns *Geschiednisse* van 1744 is over de inhoud en omvang daarvan een goede indruk te verkrijgen. Omdat er tegenwoordig niets bekend is over mogelijke verblijfplaatsen van deze manuscripten – gesteld dat ze überhaupt de tijden nog getrotseerd hebben – citeer ik Maatschoens opsomming volledig:²²

²² Schijn-Maatschoen, *Geschiednisse* II, 532-533, noot 2; zie ook Penner, *Pieter Jansz. Twisck*, 276, noot 1.

Doch daar zyn noch verscheidene geschreevene *Werken* van deezen schranderen, en arbeidzaamen *Leeraar*, die nooit gedrukt zyn, maar onder eenen myner zeer goeden Vrinden te *Hoorn* berusten; als

1. *Eene Verhandeling van God. in Folio.*
2. — *Van, of over de Drie Eenheid. in Folio.*
3. — *Over de Heerlyckheid van Christus Vleesch. in Folio.*
4. — *Over de Scheppinge. in Quarto.*
5. — *Over Christus Menschwordinge. in Quarto.*
6. — *Over den Christelyken Waterdoop. in Quarto.*
7. *Eene Verhandeling over 't Hoogwaardig Avondmaal. in Quarto.*
8. — *Over de Voetwasschinge. in Quarto.*
9. — *Over 't Ampt der Overheid. in Quarto.*
10. — *Over het Eedzweeren. in Quarto.*
11. — *Over de Kerkelyke [sic] Tucht. in Quarto.*
12. — *Van de Mydinge. in Quarto.*
13. *Eene Meditatie, en korte Verklaring over het Gebed des Heeren.*
14. *Spiegel des Leevens, en Wellevens-Konste.* Gesteld by wyze van *Concordantie*, en in zich bevattende verscheidene *Leerspreuken*, en *Onderwyzingen* van *Hebreen*, *Grieken*, en *Laty-nen*, *Jooden*, *Heidenen*, en *Christenen*, *Philosophen*, en *Poëten*, *Oude*, en *Nieuwe Leeraars*. 3. *Deelen. in Folio.*
15. *Regenten-Boek*, zynde *Politische Leer-Spreuken* van *Hebreen*, *Grieken*, enz. wordende in 32 *Capittelen* voorgesteld, wat *Vorsten*, en *Heeren*, *Hooge en Laage Overheid*, een ieder in zyn Ampt, Staet, en Regeeringe in acht te neemen heeft, om *Vroom*, *Vreedzaam*, *Gelukkig*, *Burgerlyk*, en *wel te regeren*. 3. *Deelen. in Quarto.* Van deeze *Twee laatste Werken* gewaagt onze *Schrijver* zelve in zyn *Bybelsch Naam en Chronyck-Boek*, in de Voorreden, pag. *ij versd. [sic]²³
16. 312 *Brieven*, geschreeven aan *Hooge*, en *Laage*, *Kerkelyke*, en *Wereldlyke Persoonen*, over allerhande stoffe. 4 *Deelen. in Quarto.*
17. 2 *Predicatie*n, gepredikt ter Bedieninge van den *Doop*, en het *Avondmaal*, over *Matth. 28. vs. 18, 19.* en *Hoofdst. 26. vs. 26, 27, 28. in Quarto.*
18. 6 *Predicatie*n, loopende de *Eerste Vyf* over 1. *Cor. 12. vs. 28.* en de *Laatste*, of *Zesde* over *Openb. 8 vs. 2. in Folio.*

²³ Twisck schrijft daar inderdaad over in het *Bybelsch naem- ende chronyck-boeck* (Hoorn, 1632), *2v, naar aanleiding van een ernstige ziekte die hem in 1625 overviel. Omdat hij die ternauwernood overleefd had, was hij sindsdien, mede op aanraden van zijn vrienden en alvast anticiperend op een postume uitgave daarvan, begonnen om al zijn aantekeningen en 'kladden' tot de door Maatschoen onder nummers 14 en 15 beschreven titels om te werken. In deze periode, tussen 1625 en 1627 ('omtrent twee jaer'), dat hij bezig was 'in 't herstellen van mijn onvolcomen werken', had hij tevens nog een derde klus in handschrift voltooid: '3. Een schriftelyck bewijs dat Vader, Soon ende heylighen Gheest een waerachtigh Godt sijn, in Quarto: als oock van de Godtheyt Christi, in veel Capittelen ende verscheyden deelen verdeelt,' die we wellicht met de Maatschoen-nummers 2, 3 en 5 zouden kunnen identificeren, of het zou al twee titels moeten betreffen, die reeds in Maatschoens tijd niet meer voorhanden waren.

Het is evident dat de nummers 1 tot en met 12 alle onderwerpen betreffen die bijzonder kenmerkend zijn voor het menniste doperdom, zoals zich dat sedert het optreden van Menno en Dirk Philips had ontwikkeld. Gelet op enerzijds de omvang ervan, althans de suggestie daarvan blijktens de opgegeven formaten, en anderzijds de vooral in zijn exegetische en historische werken betoonde neiging om zeer uitputtend te zijn, kunnen we slechts vermoeden welke bulk aan informatie over het theologische denken van de autodidact Twisck en zijn enorme belesenheid nog verborgen blijven, zolang deze schriftelijke nalatenschap niet boven water komt.

Waar tegenwoordig tevens veel studie wordt gemaakt van sociale, culturele en intellectuele netwerken blijft ook zo'n niet getraceerd brievenboek met 312 afschriften 'aan Hooge, en Laage, Kerkelyke, en Wereldlyke Persoonen, over allerhande stoffe', vele geheimen verhullen over Twiscks relaties binnen zijn familie²⁴ en met tal van vrienden, collega's en opponenten. Over zijn connecties met de laatste categorie tijdgenoten weten we het een en ander dankzij zijn polemieken met onder anderen de franciscaan Jacob Tiras (1626), de Alkmaarse oudste Hans de Ries (1604-1607) en de sociniaan Sibrandus Dominici Montanus (1625-1627).²⁵ In het Doopsgezind Archief te Amsterdam ligt bovendien een uitvoerige correspondentie over de onenigheid tussen Twisck en De Ries, waaronder zich drie brieven van Twisck zelf bevinden.²⁶

Inmiddels is ook vast komen te staan dat Twisck in 1617 betrekkingen aanknoopte met de naar Leiden uitgeweken brownisten en hun leider John Robinson. Dezen hadden de Amsterdamse brownisten van John Smyth de rug toegekeerd, die in 1615 aldaar met de Waterlanders waren gefuseerd.²⁷ Ook kan het

24 Zie bijvoorbeeld zijn *Troost-brief der weduwen* (1630), waarin niet alleen Menno's brief uit 1549 aan een weduwe is opgenomen, maar ook twee brieven daterend van 1626 en 1628 aan Twiscks schoonzuster Lijsbeth Pieters, wier man Claes Hendricksz in augustus 1625 was gestorven; Penner, *Twisck*, 160-163. Zie voor Twiscks overigens nogal slordige transcriptie van Menno's troostbrief: P. Visser, 'De *Opera omnia theologica* of de "affecten en voornemens" van Menno's tekstbezorgers', in: *DB* 22 (1996), 127-129.

25 Penner, *Twisck*, resp. 197-199, 204-206 en 207-209. Zie over de kwestie met Tiras: Nissen, 'Twisck en Tiras', 153-170.

26 Zie de opgave bij 'Twisck, Pieter Jansz.' in E.M. Lavooij-Janzen, *Indexen op de Inventaris der archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, opgemaakt door dr. J.G. de Hoop Scheffer (Amsterdam 1883-1884)* (Hilversum, 2004), 102, A 501-509; Twiscks eigen brieven betreffen de nrs. A 502 (3 p. in folio), 506 (1 p. in folio) en 521 (24 p. in folio); voorts is er in handschrift nog een verslag van een gesprek tussen Twisck en Jan Luies, in 1622 gehouden te Hoorn, A 558-I; zie tevens de nummers A 566, 568 en 570.

27 Jeremy Dupertuis Bangs, '1614 – The first published reference to the pilgrims in Leiden', in: *New England ancestors* 6/3 (2005), 53-55, waarin deze zich voornamelijk baseert op een artikel

niet missen dat Twisck zich op de een of andere manier enige tijd intensief zal hebben bezighouden met een notoire lastpak in dopers Holland. Dat betrof de nogal rancuneuze 'neutralist' en aan lager wal geraakte navigatieschoolhouder Robbert Robbertsz le Canu, die in 1626 de van zijn ernstige ziekte herstellende oudste bestookte met *Seven liedekens ... gemaect tegen Pieter Iansz. Twisck, cronijck-schrijver tot Hoorn*.²⁸ Een hele andere categorie relaties betrof bijvoorbeeld de mensen die zijn werken opsierden met lofdichten.

Dat hij naast al dit soort van externe contacten – op eigen initiatief, dan wel daartoe door anderen aangezet of uitgedaagd – ook intensief met zijn achterban elders in het land in verbinding heeft gestaan, zeker uit hoofde van zijn taak als oudste, is gemakkelijk voor te stellen. Zo is er kennelijk ooit een handschrift van Twisck via de mennisten van Nederlands-Poolse origine in de Oekraïne terecht gekomen, dat pas in 1875 in het Duits gedrukt werd bij Ulrich & Schultze te Odessa ten behoeve van de *Kleine Gemeinde* mennonieten.

Het betreft een traktaatje dat tot titel heeft: *Das Friedensreich Christi, oder Auslegung des 20. Kapitels in Offenbarung St. Johannis*.²⁹ Het is sindsdien ook in het En-

van Keith Sprunger, 'The meeting of Dutch Anabaptists and English Brownists: reported by P.J. Twisck', in: Rodney L. Peterson & Calvin Augustine Pater (eds.), *The contentious triangle: church, state, and university; a festschrift in honor of professor George Hunston Williams* (Kirksville, 1999).

²⁸ Zie *Seven liedekens*, A1v-A2r. Twisck had Robbertsz in zijn *Chronijck vanden onderganc der tijrannen* (1619) onder de noemer van 'Dool-geesten' besproken en diens werk afgekraakt. Daarom betaalde hij Twisck ('Cronijck-schrijver ende Dooper der oude bejaerde luyden tot Hoorn') met zeven spotliederen terug. Hoewel Robbertsz in Hoorn gevestigd was, schreef hij het tweede lied vanuit Den Haag (A3r). Zie voor Le Canu: *ME* IV, 346-347. In dit verband is het intrigerend erop te wijzen dat Twisck nauwe banden heeft onderhouden met Tymon Claesz Honich, die zich later als aanhanger manifesteerde van Robbert Robbertsz. In Twiscks *Kleyn-liedt-boeckken* (Hoorn, 1633), 264-267, komt een 'Liedeken ende Brief in malcander ghesloten' voor, waarin Twisck via de in romein gedrukte beginwoorden van elke versregel Honich bedankt voor een aan hem toegezonden lied. Zie voor Honich: *ME* II, 803. Twisck bleek toen te wonen 'Op de Fullers-Weel', of Vollerswaal, de sedert 1579 nieuw aangelegde, 's zomers erg stinkende haven bij de (oude) Oosterpoort. Zie Jan Plekker en Rob Resoort (red.), *Theodorus Velius Kroniek van Hoorn, vertaald op basis van de derde druk uit 1648* (Hoorn, 2007), 417-418, 590-591.

²⁹ Zie het 'Vorwort' van *Das Friedensreich Christi* (ed. Elkhart, IN, 1888), [3]: 'Vorliegendes Werk ... ist von Peter J. Twisck, einem Diener der Taufgesinntnen-Gemeinde, welcher ums Jahr 1600 lebte, in holländischer Sprache geschrieben und nacher von einem Liebhaber der Wahrheit in die deutsche Sprache übersetzt worden, und da nun in unserer Zeit die Idee von dem jüdischen Reich so verschiedenartig in's Leben tritt, habe ich mir daran gelegen sein lassen, den wahrheitsuchenden Seelen damit zu dienen, das vorliegende Werk durch den Druck zu veröffentlichen.' Zie voor de Oekraïense drukgeschiedenis, alsmede een vertaling ervan in het Engels: D. Plett, *Storm and triumph; the Mennonite Kleine Gemeinde (1850-1875)* (Steinbach, Man., 1986), 307-321. Initiator en tekstbezorger van het werkje was oudste Peter P. Toews te Blumenhoff, bij Nikopol.

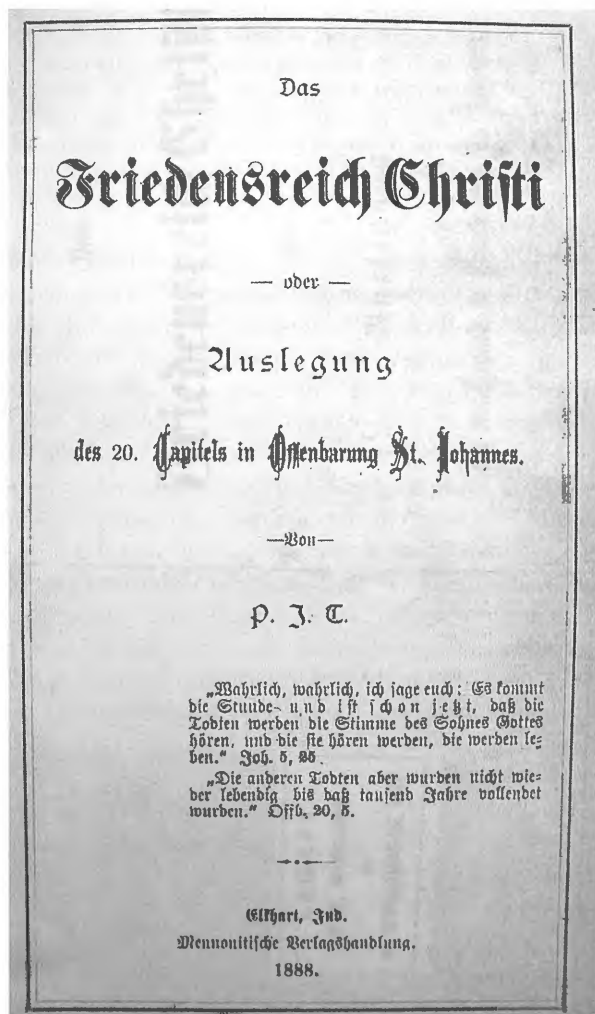
gels vertaald, en vindt nog steeds lezers in conservatieve, menniste kringen in Noord-Amerika.³⁰ Of dit ruim 20 pagina's tellende geschriftje met de initialen P.J.T. werkelijk aan Twisck toegeschreven mag worden, zoals de Pools-Russische overlevering zondermeer stelt, blijft een kwestie van nader onderzoek, maar onaanneemelijk is het geenszins.³¹ Het zou erop kunnen duiden dat Twisck, op verzoek van deze of gene gemeente of leraar, bij tijd en wijle zijn licht liet schijnen op een kwestie – in dit geval speculaties over de eindtijd – die van zijn kant opheldering behoeft. Dat deze titel niet in Maatschoens lijst met manuscripten voorkomt (of het zou al in de vorm van een brief moeten zijn verzonden, en dus deel hebben kunnen uitmaken van het brievenboek), suggereert dat Twisck nog veel meer aan het papier heeft toevertrouwd, dan we überhaupt nog kunnen nagaan. Eén zo'n brief, op verzoek van een gemeente geschreven, een zogenaamde 'leerbrief' van 31 pagina's, daterend van 12 april 1629, kennen we dankzij de publicatie ervan door leraar Wibbe Piers van 'Olde Lemmer', Oldelamer bij Wolvega (Fr.). In de inleiding daarvan stelt Twisck dat hij Wibbe en diens broeders en zusters 'hadde ghemeent te besoecken, met een Leer ende Vermaenbrieff, van het Lyden, de Doodt, Verrysenisse ende Hemelvaert Christi, tot mynder gedachtenisse', doch 'onse groote moeyte ende onghelagentheyt des tijds' hadden zulks verhinderd, totdat Wibbe Piers hem daaraan in een brief op-nieuw had herinnerd.³²

30 Robert Friedmann, *Mennonite piety through the centuries; its genius and its literature* (Scottsdale/Kitchener, 1980; repr. van 1949), 262. John F. Funk herdrukte het in 1888 in Elkhart, In. (VS) en bezorgde er in 1913 een Engelse vertaling van, getiteld *The peaceful kingdom of Christ*, die eveneens verschillende keren herdrukt werd. Van recenter datum is de vertaling uit 1989 door William McGrath, als *Peaceable kingdom of Christ*. Net als eerder in Rusland werd het werkje in 1888 onder de eerste Russische settlers in Hillsboro, Kansas, de zogenaamde *Krimmer Brethren*, in stelling gebracht tegen heersend millenniarisme van de *Mennonite Brethren* aldaar. Zie Royden Loewen, *Family, church, and the market; a Mennonite community in the old and the new worlds, 1850-1930* (Chicago, 1993), 185. Behalve bij de *Alte Kolonisten* circuleert het boekje nog steeds ook in kringen van Amish en *Old Order Mennonites*.

31 Zie ook Penner, *Twisck*, 275. Op welke wijze oudste Toews het handschrift (vermoedelijk reeds in het Duits vertaald; zie noot 29) in handen had gekregen, blijkt nergens. Mogelijk kwam het uit het bezit van oudste Abraham Friesen (1782-1849), een van de belangrijkste leiders van de *Kleine Gemeinde* te Orloff. Hij was de Nederlandse taal nog machtig en bezat heel wat Nederlandse mennonitica, waaronder ook werk van Twisck. D. Plett, *The golden years; the Mennonite Kleine Gemeinde in Russia (1812-1849)* (Steinbach, Man., 1985), 248-266, m.n. 262. Zie tevens Delbert F. Plett, *Saints and sinners; the Kleine Gemeinde in imperial Russia 1812 to 1875* (Steinbach, Man., 1999), 261-266.

32 Wibbe Piers, *Seven verscheydene brieven aenden eersamen leser, inhoudende vele schoone leeringhen, wyt de heylige Schrifture* (Oldelamer, 1630), 70-101, de laatste brief.

De tweede Duitse editie,
bezorgd door John F. Funk
en uitgegeven te Elkhart,
Ind. (VS) (UBA: Broch.
R.x.5).

Het onvoltooide handschrift van Twiscks *Vader Ons*

Dat Pieter Jansz Twisck meer van dergelijke traktaten in de vorm van leer- of vermaanbrieven verstuurde, is ook uit onderstaande aanhef op te maken:

Alsoo ick voor deesen, geliefde broeder Hercke Eppes met uwe meede Dienaers, u groete van Wibe Aensckes wt Balck ontfanghen hebbe duer een brief aen mij ende twe brieuen aen onse gemeente, waer in hij ons wel moeie leersproecken voor-stelt ende alhoewel ick hem wederom al met een clein leerbriefken gedacht hebbe, soo vinde ick mij nochtans geoorsaect gedronghen u l[ieden] tsamen ende v Gemeente met dit boecxken, Deesen brief, ofte dit geschrijft te besoecken, zijnde een verclaringe, meditatie, Godtlijcke oeffeninghe ofte aendachtighe ouerdencken ouer dat Vader Ons.

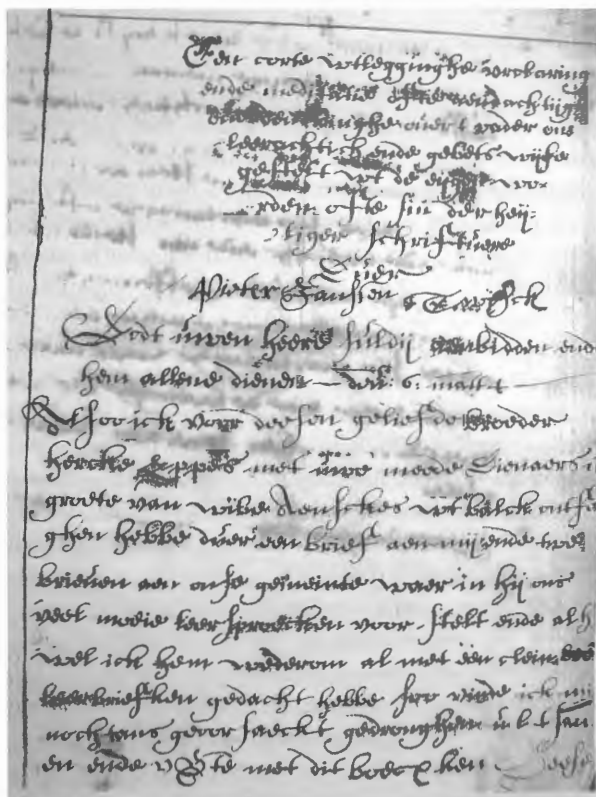
Zo begint de tekst die Twisck op 1 januari 1636 voorzien van een nieuwjaarsgroet, nog volstrekt onwetend van zijn droeve lot tien maanden later, richtte aan Heerke Eppes en diens kerkenraadsleden ergens in Friesland.³³ Deze had Twisck, per schrijven kennelijk, een groet overgebracht van Wiebe Anskes uit Balk, bestaande uit één brief voor Twisck persoonlijk en twee brieven voor de Hoornse gemeente met 'moeie leersproecken'. Twisck, nooit moe, had zijn Balkster vriend meteen al weer met een 'leerbriefken' bedacht. Vermoedelijk had evenwel ook Heerkes schrijven aanleiding gegeven – 'soo vinde ick mij nochtans geoorsaect *gedronghen*' (er was kennelijk iets wat hem niet zinde) – tot het meegeven aan een beurtschipper op Staveren, de Lemmer of waar dan ook van 'dit boecxken, Deesen brief, ofte dit geschrijft ... ouer dat Vader Ons'. In slechts deze korte passage zie je de met ganzenveer 'mailende' 70-jarige oudste druk in de weer om zijn Friese vrienden in Gaasterland en omstreken omstandig van exegetische repliek te dienen, tussen al zijn andere bezigheden door, want opnieuw moest hij waarschijnlijk een grotere klus, die hij twee maanden eerder ook al eens opzij had geschoven, andermaal in zijn map met lopende zaken op de harde schijf van zijn volle verstand opslaan.³⁴

Hoe dat ook zij, de geciteerde passage vormt het begin van een handschrift dat tot titel heeft: *Een corte wtlegginghe, verclaringhe ende meditatie ofte aendachtighe, ouerdenckinghe ouer 't Vader Ons, leerachtich ende gebetswijse gestelt wt de eijgen wo[o]rden ofte sin der heijliger schriftuere*. Het vormt het eerste geschrift in een bundeling van

33 Er bestonden negen kleine gemeenten van de 'P.J. Twisks Broeders' in Friesland, te weten in: Bolsward, Stavoren, Sloten, Balk, Heerenveen, Joure, Dokkum, Kollum en Oldelamer. Met dank aan Jaap de Jong.

34 In de voorrede van Twisck, *Van de peste*, A2r, schreef hij op 24 oktober 1635: 'So heeft den yver-geest den 18. October (tot mijn lieve Broederen, Vrienden ende Burgheren in't ghemeen) my ontstecken, om mijn arbeyt van't Nachtmæl des Heeren, waer in ick besigh was, te laten rusten, ter tijdt toe dat wy dit korte werck, in weynich dagen meest afghemaect hebben.' Het door Maatschoen onder nummer 7 vermelde handschrift dateert dus van 1635-1636. Het rond 1 januari 1636 naar Friesland verzonden handschrift over het Onze Vader moet hij òf in die tussentijd nog hebben vervaardigd, òf hij had het, op de begroeting na, al lang en breed op de plank liggen, zodat het enkel nog gekopieerd moest worden.

Het eerste blad van het afschrift van Twiscks Onze Vader (bl. 2r).

in totaal acht, grotendeels in de eerste helft van de achttiende eeuw vervaardigde afschriften, die heeft toebehoord aan twee lidmaten van de doopsgezinde gemeente van Joure (Fr.), Wieger Wieggers en Wouter Wisses, en die in januari 2007 door de Doopsgezinde Bibliotheek is aangekocht.³⁵ Omdat de beschrijving van de handschriftenverzameling verderop volgt, is het hier eerst zaak het overgeleverde manuscript van Twisck onder de loop te nemen.

³⁵ De verzamelbundel werd aangeboden door antiquariaat Van der Steur in Haarlem. Het manuscript is destijds ongecatalogiseerd, midden in de fase van verhuizing van de Bijzondere Collecties van de UBA van het Singel naar Oude Turfmarkt, in een doos met 'ongeregeld' terechtgekomen, en tot op heden nog niet getraceerd. Ik had er destijds, vóór overdracht aan de Doopsgezinde Bibliotheek, een fotokopie van gemaakt, waarnaar de tekstditie tot stand gebracht is.

a het Twisck-handschrift

Vooraf zij vastgesteld dat dankzij deze verwerving nu voor het eerst één van de zeventien door Maatschoen opgesomde Twisck-manuscripten weer boven water lijkt te zijn gekomen. De titel van het Joustter handschrift stemt teveel met Maatschoens dertiende *short-title* beschrijving overeen ('Eene Meditatie, en korte Verklaaring over het Gebed des Heeren'), om niet van een en hetzelfde werk te mogen spreken – al is die aanname natuurlijk nooit voor honderd procent zeker. Hoe bijzonder deze aankoop ook is, toch moet er direct aan worden toegevoegd dat het niet een origineel handschrift van Twisck betreft, en het dus in materieel opzicht niet exact hetzelfde geschrift kan zijn, dat Maatschoen bij zijn Hoornse vriend had aangetroffen. Het is zonder twijfel een door een kopiist vervaardigd afschrift van het door Maatschoen als nr. 13 beschreven werk.³⁶ Dat leert niet alleen de vergelijking met het eigen handschrift van Twiscks drie brieven aan Hans de Ries, maar ook een paar evidente verschrijvingen duiden op een andere schrijvershand.

Zo komen er enkele tekstdoorhalingen op pagina 8r en 18v voor (*deur* en *niet eigenlijk*) die erop duiden dat de afschrijver soms bij vergissing een regel te ver was; elders heeft hij of zij de nummers van een bijbelvers in het origineel niet goed kunnen ontcijferen, zoals uit de verschrijving van vers 99 voor 44 op te maken is (6r). Verder valt op dat het handschrift gekenmerkt wordt door enkele spellingbijzonderheden die een Friese herkomst verraden. Zo is er met enige regelmaat een voorkeur voor de *f* boven de *v* te traceren, zoals in *fan* (van), *gefrees* (gevreesd), *befestighen* (bevestigen); voorts enerzijds een voorkeur voor de *ie*-klank in *ee*-positie: *gehiele* (gehele), *gemient* (gemeend) of *gemiente* (gemeente), terwijl anderzijds ook het omgekeerde voorkomt, zoals *leeue* (lieve) en *heer* (hier). Evenzeer Fries aandoend is *just* voor 'juist' en het gebruik van korte in plaats van lange vocalen: *spreken* in plaats van 'spreecken', *dar* voor 'daer', *mar* (maer), of *vremdt* (vreemdt). Ongeacht die Friese behepheden is ook de frequent voorkomende spellingvoorkeur van *ij* voor *i* opvallend, zoals in *Chrijstus*, *Schrijft* (Schrift), of *heijr* (heir, leger). In dat kader is de spelwijze van 'heiligen' als *hijligen*, of *mijen* voor 'mijn' weer aan Friese invloed toe te schrijven (*hilligen* en *myn* in modern Fries). Zelfs meen ik de Friese afschrijver te mogen betrappen op drie gevallen van hypercorrectie naar het Nederlands, wanneer de persoonsvorm 'wordt' als *woort* is gespeld, 'hi' of 'hy' als *heij*, en 'dingen' als *diengen*.³⁷

³⁶ Opmerkelijk is wel dat dit de enige titel in de lijst is, waarvan Maatschoen niet het formaat had opgegeven.

³⁷ Deze veronderstelde, lokaalgekleurde spellingvarianten duiden erop dat de afschrijver kennelijk de te reproduceren tekst deels memoriseerde tijdens het overschrijfproces, in plaats

Waar we ons al tevreden moeten stellen met een afschrift in plaats van een autograaf, is het nog betreurenswaardiger te moeten vaststellen dat de afschrijver deze kopieerklus nog niet eens voor de helft heeft volbracht! Om niet op te helderen redenen ontbreekt het grootste deel van de tekst, zodat we ons per saldo moeten getroosten met nog minder dan een handschriftelijk 'half ei'. Blijkens de inleiding had Twisck de behandeling van het Vader Ons in acht paragrafen opgedeeld (zie de teksteditie, 3r): als eerste deel een uitwijding over God als Vader (1); dan drie gebeden 'die Godt ende sijnen eere aengaen' (2 t/m 4), vervolgens drie gebeden die 'Onse nut ende profijt belanghen' (5 t/m 7), en als achtste 'het besluit, zijnde een grootmaeckinghe van Godts macht, geloove ende heerlijkheijdt' (8). Schematisch weergegeven behandelde Twisck achtereenvolgens de volgende verzen, met telkens eerst een exegetische uitleg, gevolgd door een meditatie:

1. Onse Vader die inden hemelen zijt,
2. *geheylight sij uwen naem,*
3. *v ricke toecome,*
4. *v wille geschiede op der aerden als in den hemel,*
5. *ons dagel[i]cks bro[o]dt geeft ons heden,*
6. *ende vergeeft ons Onse schulden, gelijk wij vergeeven Onse schuldenaeren,*
7. *ende en leit ons niet in becooringhe, maer verlost ons vande quaden,*
8. *want v is het rijcke, die kracht ende heerlijkheijt, inder eeuwichheijt, amen.*³⁸

Degene die ons dit handschrift heeft overgeleverd, behoorde kennelijk niet tot het spreekwoordelijk Friese type der stugge doorzetters, omdat hij halverwege de explicatie van het vierde deel er de brui aan heeft gegeven, daarmee op circa vijf regels na de achterzijde van het achttiende blad vol geschreven hebbend. Dat hij of zij echter wel van plan is geweest om verder te pennen, is af te lezen aan de volgende blanco bladzijde, 19r, die reeds voorzien is van een met pen aangebrachte linker kantlijn en het opschrift: 'Vant Onse Vader'.

van overal slaafs de voorliggende spelwijzen na te volgen. Of dat ook nog andere, nadelige consequenties heeft gehad voor een correcte weergave van de originele redactie, blijft vooralsnog een academische vraag.

38 De verzen zijn geciteerd naar pagina's 3v-4r van de teksteditie, waarbij Twisck, zoals te doen gebruikelijk, de tekst volgde van Matt. 6:9-13, in plaats van Luk. 11:2-4. Bovendien betreft het de tekstweergave van het *Biestkentestament*, want deze passage luidt in de redactie van de *Biestkensbijbel* ([Franeker], 1564), fol. 314: 'Onse vader inden Hemel, Uwen naem worde geheylight. Dijn Rijcke come. Uwen wil gheschiede op Aerden als inden Hemel. Ons dagelijcks broot gheeft ons heden. Ende vergeeft ons onse schulden, gelijc wy onsen schuldenaers vergeuen. Ende en leyt ons niet in becoringhe. Maer verlost ons vanden quaden. Want v is dat Rijck, de Cracht, ende de heerlicheynt inder eewicheyt, Amen.' Zie hierna noot 71 e.v. voor de onderlinge verschillen.

Dit laatste fenomeen geeft nog te denken, want al vanaf bladzijde 6r prijkt namelijk boven aan het blad, in gecentreerde positie, de aanduiding ‘het eerste Deel’, wat op 6v herhaald wordt, terwijl bovenaan op de tegenoverliggende pagina, 7r, ‘vant Onse vader’ geschreven is. Dit wordt – incorrect evenwel – gehandhaafd tot pagina 8r, waar het eerste opschrift dan luidt: ‘Het tweede deel’, met op de volgende bladzijde ‘Vant Onse Vader’, enz. Daarna volgen vanaf pagina 11v dezelfde combinaties, beginnend met ‘het Derde Deel’ en vanaf pagina 17v met ‘het Vierde Deel’. Dit is een gebruik dat naar de boekdrukkerspraktijk verwijst, waar deze op twee tegenover elkaar liggende pagina’s voorkomende en doorlopende opschriftteksten in het vakjargon koptitels of *running titles* worden genoemd. Hier zou dit derhalve tweeërlei kunnen impliceren: ofwel Twiscks afgeschreven handschrift kende reeds deze aan de zet- en drukpraktijk ontleende bladindeling, dan wel de afschrijver had niet een handschrift maar een reeds gedrukte tekst als legger. De eerste optie lijkt de meest waarschijnlijke, omdat, zoals gebleken is, Twisck met regelmaat bezig is geweest om zijn handschriftenvoorraad voor (postume) uitgave gereed te maken. De tweede mogelijkheid is iets minder aannemelijk, omdat een ‘verdwenen’ drukwerkje niet erg voor de hand ligt, te meer waar Maatschoen het 13de handschrift expliciet als een ongepubliceerd werk heeft behandeld. Desalniettemin rept Twisck zelf in de eerder geciteerde begroeting van Heerke Eppes van ‘dit *boecxken*, Deesen brief, ofte dit geschrijft’, wat op het toegezonden geschrift in de vorm van een drukwerk zou kunnen duiden. Vooralsnog houd ik het erop dat het afschrift gekopieerd zal zijn naar een handschrift dat vermoedelijk reeds een persklare lay-out had, met inbegrip van *running titles*, iets wat ons van een zeer met het drukkersmetier vertrouwde auteur als Twisck niet hoeft te verbazen.³⁹

b het Onze Vader in doperse context

Over het concrete gebruik en de betekenis van het Onze Vader als evangelisch ‘dictaat’ en gebed in de gemeentelijke samenkomsten en in de huiselijke kring

39 Ook de in iets groter schrift weergegeven tussenkopjes en beginregels van nieuwe secties duiden daarop. Klopt deze voorstelling van zaken, dan lijkt het meest voor de hand te liggen dat Twisck niet zijn originele, persklare manuscript naar Friesland heeft gestuurd, maar dat hij het ten behoeve van de Friese broeders of zelf nog heeft gekopieerd, dan wel door iemand anders heeft laten afschrijven – een praktijk die bij een leider van zijn statuut vermoedelijk wel vaker zal zijn voorgekomen. Het Friese handschrift zou dan dus een afschrift van een afschrift zijn (het is zelfs niet ondenkbaar dat er in Friesland nog meer afschriften van Twiscks Onze Vader hebben gecirculeerd). Waar Twisck zelf overwegend de bewoordingen ‘Vader Ons’ hanteert, terwijl de koptitel telkens ‘vant Onse Vader’ rept, zou nog als aanvullend argument kunnen dienen voor de enigszins vrije tekstreproductie in Friese contreien.

weten we eigenlijk nog hoegenaamd niets – dat zou een aparte studie vergen.⁴⁰ Toch staat het buiten kijf dat in de reformatorische, en dus ook doperse theologie en praktijk, van meet af aan en in lijn met de traditie van de kerk, er een grote waarde aan is gehecht, naast natuurlijk de Tien Geboden en het Apostolicum.⁴¹ ‘Want dat Euangelium ons Heeren Iesu Christi, leert ons alle perfectie ende volcomenheyt, Op dat de Mensche Gods zy volcomen, tot allen goeden wercken geschiet,’ om in dit verband maar een willekeurig citaat van Dirk Philips aan te halen, waarin het evangelie als enig richtsnoer, als ‘nieuwe wet’ voor het christelijke leven der dopers wordt benadrukt.⁴² Het was Christus zelf die het gebed des Heren aan een ieder voorschreef, hardop of in stilte, niet met veel misbaar of veel woorden, maar simpelweg ‘Bid daarom als volgt: Onze Vader ...’ (Matt. 6:9; en eerder 6:5-7). Daarom diende voor Menno Simons en al zijn biblicistische nazaten dan ook de Bijbel, ‘met name de Tien Geboden en het Onze Vader, ... als volmaakte biecht- en deugdenspiegel gebruikt te worden,’ alhoewel Menno nergens in zijn geschriften expliciet beide geboden bespreekt!⁴³ Algemeen wordt aangenomen dat het Onze Vader als gebed van meet af aan onderdeel was van de preek of vermaning. Dat het echter, zoals Van der Zijpp stelt, sedert de overgang van het stille naar het stemmelijke gebed uit de eredienst zou zijn verdwenen, lijkt juist met het oog op de fundamenteel evangelische, didactische functie ervan nogal uit de lucht gegrepen te zijn.⁴⁴

Hoe dat ook zij, al in de martelaarsgeschiedenissen zijn tal van signalen aan te treffen dat het Onze Vader van wezenlijke betekenis was. Zo droeg de in 1544 te Amsterdam verbrande Jan Claesz zijn vrouw en kinderen op:

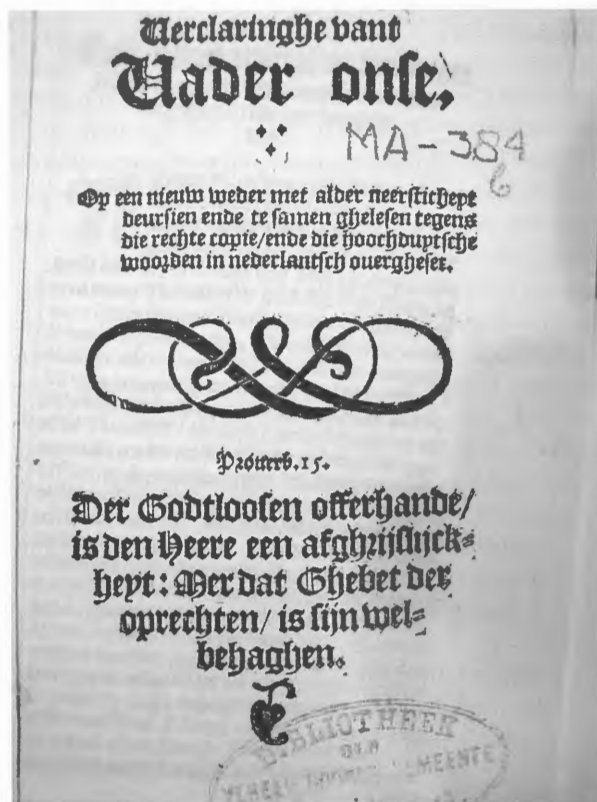
40 Zie voor de doperse gebedscultuur in deze tijd: P. Visser, ‘Niet al die roepen, Heere, Heere, en comen in Gods rijke soet’; de marginale, maar markante menniste bijdrage tot het genre van de Nederlandse gebedsliteratuur in de zeventiende eeuw’, in: *DB* 26 (2000), 21-52.

41 Zie hiervoor, evenals voor het gebruik van het Onze Vader door de reformatoren: W. Janasch, ‘Vaterunser’ in: *Die religion in Geschichte und Gegenwart; Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft* (Tübingen, 1962), VI, 1235-1238. Zie voor de relevantie van het Pater Noster, c.q. Onze Vader voor de geloofsopvoeding in de Nederlands katholieke en reformatorische context: Van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren*, 23-43.

42 Dirk Philips, *Van die echt der Christenen* (1569), in: F. Pijper (ed.), *De geschriften van Dirk Philipsz* (’s-Gravenhage, 1914) (*Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* 10), 632.

43 S. Voolstra, ‘Boetvaardigheid buiten de biechtstoel; de transformatie van het sacrament der boete in een evangelisch-doperse boetepraktijk’, in: *DB* 19 (1993), 37. Vergelijk Van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren*, 59. Zie voor de verdere achtergrond van Menno’s boetetheologie in relatie tot de bijbel als biechtspiegel tevens Voolstra’s ‘Van ware penitentie’. De kern van Menno Simons’ theologie’, in: Anna Voolstra et al. (red.), *Beeldenstormer uit bewogenheid; verzamelde opstellen van Sjouke Voolstra* (Hilversum, 2005), 61-74, vooral 73-74.

44 *ME* IV, 211. Ook dit zou nader onderzoek behoeven.

De oudste doperse verklaring van het Onze Vader door David Joris, postuum en anoniem uitgegeven door Dirck Mullem te Rotterdam, ca. 1590 (UBA-DG: OK 65-952).

Hebt lief Gods Gebod. Laet u dat onderwijsen, want het leert: wie my wil volgen, die moet hem selven versaken, dat is, syn eygen wijsheyd afgaen: En bidden seer: *Heer, uw wille geschiede*. Doet gy dit, soo sal de Heylige Geest u leeren, al wat gy gelooven sult.⁴⁵

Van jongs af aan dienden de kinderen vertrouwd gemaakt te worden met het Onze Vader: 'het Vaeder onse wilt met alsulcke andacht spreekken dat gy elck woort moecht proeuen ende smaecten', zo drukte Jorjaan Ketel de jeugd in datzelfde jaar op het hart.⁴⁶ Nu hoorde Twisck tot dat deel der doopsgezinden, dat in Ketel, een Davidjorist, niet onmiddellijk een geestverwant zal hebben erkend.

⁴⁵ Geciteerd naar Visser, 'Niet al die roepen Heere, Heere', 33.

⁴⁶ Van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren*, 69.

Toch is het David Joris geweest die, anders dan Menno of Dirk Philips, een uitvoerige uitleg *vant Vader onse* heeft geschreven, die evenwel pas sinds ongeveer 1585 en 1590 in twee drukken is overgeleverd.⁴⁷ Joris, die daarin het gebed volgens zijn spiritualistische, profetische inzichten verklaart, benadrukt dat de mens welhaast ieder uur van de dag moet bidden en dat daarbij het Onze Vader alle andere gebeden te boven gaat, waarom het ook deel moet uitmaken van elk ander gebed:

Alle ghebeden sijn sonder dit niet: Vnde dit bestaet alleen sonder alle andere. Dan sy helpen een noch der gheen, so sy hier wt niet en ontstaen. Wie dit recht van herten mit waarheyt vnde verstant spreekt, sal andere ghebeden meer vry sijn: Overst [maar; P.V.] niet sonder dit, dan het is ouer al vnde gaet voor aen.⁴⁸

Essentieel voor Joris is evenwel dat het Onze Vader, evenals de Tien Geboden en het Apostolicum 'niet wterlijck, maer al innerlijck' geleerd en geleefd moeten worden:

Want dat gheloof laet sich niet seggen, maer in Geest vnde waarheyt, van herten on-dervindelijck mitter daet, in kraft bewijslijck daer doen.⁴⁹

Hoe mystiek-spiritualistisch Joris verder ook zijn moge, met deze beklemtoning van het volledig geestelijk eigen maken van de geboden en het dienovereenkomstig handelen door de wedergeboren christen, staat hij midden in de doperse traditie der levensheiliging. Dat wordt duidelijk wanneer van andere voorlopers van Twisck dit gebed onder de loep wordt genomen.

Claes Ganglofs, een van de bemiddelaars in de beruchte Franeker Huiskoper-twist van 1588, die zelf de zijde der Oude Vlamingen zou kiezen, publiceerde in 1591 het traktaat *Dat ghebedt ons Heeren Jesu Christi [...] seer schoon uyt der Heyliger Schriftueren verclaert*.⁵⁰ In de voorrede bedreef Ganglofs een fraai staaltje van do-

47 P. Valkema Blouw & A.C. Schuytplot (red.), *Typographia Batava 1541-1600* (Nieuwkoop, 1998) hierna: *TB*, nrs. 5014 (*Dat Vader onse*) en 5244 (*Verclaringhe vant Vader onse*). Beide zijn door Dirk Mullem gedrukt, resp. te Vianen en Rotterdam.

48 Joris, *Verclaringhe vant Vader onse*, 107. Zie ook Visser, 'Niet al die roepen Heere, Heere', 36.

49 Van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren*, 49, waarnaar geciteerd is. Joris zegt dit in zijn leerboekje voor kinderen, *Catechesis*: 'kennis van het Onze Vader "in montwoorden" [is] van weinig waarde, "maer in den Gheest vnde licht der waarheyt" moeten wij dit gebed leren'; Van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren*, 50.

50 Zie voor Ganglofs *ME II*, 438. Anders dan daar gesteld is, heeft het werkje niet twee, maar vijf herdrukken beleefd, althans afgaande op de doorgaans zeer betrouwbare handschriftelijke aantekeningen van Marten Schagen in zijn exemplaar van de herdruk van 1633, die te Groningen verscheen bij Jan Arens (ex. UBA, Dg. Bibl.: OK 65-553): 1591, 1593, 1606, 1615 en 1633.

pers exclusivisme door uitvoerig te betogen welke mensen *niet* gerechtigd zijn te bidden, zoals mondchristenen, zondaars, huichelaars, bozen, kwaden, en ongehoorzamen als het volk van Israël, opdat 'dit Gebedt (in den Geest ende inder waerheyt, om Godt zynen Vader te heeten, navolgende het geheele Gebedt) inder waerheyt recht' gebeden en opgezegd mag worden.⁵¹ Ook Twisck zou dit onderscheid tussen de ware gelovigen en de anderen behandelen. Niet de 'verdorven Natuer des Menschen' is in staat de geestelijke waarheid ervan te vatten en in daden om te zetten, noch 'die Wijsheyt van deser Werelt, die ten laesten vergaen sal', maar 'die Wijsheyt die van boven comt' en alles 'vernieuwet ... in die heylighe Zielen.' Want, zo benadrukte Ganglofs in zijn 'Besluyt':

Die [wie; P.V.] Geestelijck is, (dat is, door den Geest Gods van Godt geleert is) die oordeelt alle dinck, ende hy en wort (seyt de Apostel) van niemant geoordeelt, te weten, soo lange als de Salvinge des Heylighen Geestes by den Mensche blijft, ende daer na wandelt.⁵²

Op vergelijkbare, exclusivistische wijze behandelde François de Knuyt, oudste van de Vlamingen te Zierikzee, het Onze Vader in het tweede en derde deel van zijn van omstreeks 1618 daterende *Onder verbeteringe een corte bekentenisse onses geloofs*.⁵³ Daarin betoogt De Knuyt dat het Onze Vader, dat elk ander gebed te boven gaat, slechts voorbehouden is aan de echte wedergeborenen christen die tijdens zijn 'tsamensprekinghe' met Godt in 'rechte ongeveynsde ootmoedicheyt' de stilte zoekt van een slaapkamer of een andere plek binnenshuis. De Knuyt was dan ook een ferm tegenstander van het stemmelijke of overluid gebed in de zondagse diensten.⁵⁴ Anders dan Ganglofs beklemtoonde hij minder het spirituele incorporeren van het gebed in de geestelijke staat der wedergeborenen, wat inzicht in Gods wijsheid reflecteert, maar meer de sociale en ethische plichten van de wedergeborene voor diens levensheiliging, alhoewel ook zonder 'den gheest des

51 *Dat ghebedt ons Heeren* (1633), A2v.

52 *Dat ghebedt ons Heeren* (1633), 157-159.

53 Zie voor De Knuyt: J.P. de Bie & J. Loosjes (red.), *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* ('s-Gravenhage, 1943), 69-72. Alle titels van De Knuyt gaan altijd vooraf door diens motto 'Onder Verbetering(h)e'. Evenals Twisck schuwde ook De Knuyt de polemieken niet, getuige zijn disputen met de gereformeerden te Colijnsplaat, Zierikzee en Sommelsdijk. Zijn *Corte bekentenisse* werd in 1620 geattaqueerd door de gezaghebbende predikant Godfried Udemans, waarna ook nog de roemruchte roomse protestantenhater Aernout van Geluwe het werkje op de korrel zou nemen. Van de *Corte bekentenisse* verschenen herdrukken in 1623, 1635, 1642, 1648 en 1684.

54 Zie uitvoeriger Visser, 'Niet al die roepen Heere, Heere', 38-41, waar ook de citaten te vinden zijn.

ghebedts' het waarlijk bidden onmogelijk is. 'Sonder desen inwendighen gheest, die onse herten beweeght, dat wy onsen nootd ende ellende ghevoelen, ende ons van Godts genade versekert, en connen wy niet bidden.' Het is juist de taak van 'den Leeraren ... tot bidden te vermanen, de oorsaecke des ghevers aen te wijsen, ende wat dinghen datmen van Godt naer zijn woort sal begheren.'⁵⁵ Het is juist dat wat Pieter Jansz Twisck met zijn *Vader Ons* voor ogen stond en in praktijk zou brengen. Het Onze Vader, 'daer alle ander rechte Ghebeden uyt moeten voort comen', behandelde De Knuyt als eerste in een reeks van andere gebeden, en beslaat slechts acht bladzijden.⁵⁶

Als laatste in dit overzicht van doperse voorlopers van Twisck zij hier nog het ten onrechte aan hem toegeschreven *Onder verbeteringe; Catechismus, dat is: Een korte uyttocht, principael uyt der H. Schrift, ende mede uit de fundamenten of handboeckkens van M.S. ende D.P.*, dat in 1633 te Haarlem verscheen bij Hans Passchiers van Wesbusch.⁵⁷ Aan het slot van deze instructie voor de huiselijke geloofsopvoeding volgt nog een 'kleyne aenleydinghe om te bidden.'⁵⁸ Daarin wordt de leergierige kinderen voorgehouden om God te bidden 'om u te dienen met een heylich leven, ende dat wy door uwe vreesse, ende des heylighen Gheestes kracht moghen gedreven wesen, om u heilich Woordt gheerne te lesen, ende te hooren.' Daartoe behoort allereerst het Onze Vader dat vervolgens op een voor kinderen redelijk toegankelijke wijze kort wordt verklaard.⁵⁹ In de marge daarbij staat nog de opwekking: 'Wie Boeken daer van heeft die kan ooc lesen de uytlegginge van 't Vaderonse door C[laes].G[anglofs]. ende door Francois de Knuyt, met sijn Voorreden.'⁶⁰

55 *Dat ghebedt ons Heeren* (1633), met name de tweede uitvoerige voorrede over de kenmerken van het gebed, dat met een pseudo-titelpagina begint: *Een nut end noodigh Onderrecht, tot Godzalighe oeffeninge des Gebets*, 122-123.

56 Dit derde deeltje heeft eveneens een pseudo-titelpagina, luidende: *Christelijcke Gebeden die om verscheyden nooden ende oorsaecken connen gedaen worden*, 169-176.

57 Zie eerder noot 20, waar gemeld wordt dat Van Wijk Hans van Dantzig als mogelijke samensteller opvoert. Vooralsnog houd ik François de Knuyt voor de auteur wegens het aan de titel voorafgaande motto 'Onder verbetering(h)e' (zie noot 52). Dat motto werd overigens ook wel gebruikt door Robbert Robbertsz le Canu, wiens revolterend neutralisme hem echter niet tot een serieuze kandidaat voor dit werk maakt (zie eerder noot 28). Overigens signeerde Robbertsz zijn werk altijd met de zinspreuk 'Een 0 int cijfer'. Eénmaal heeft de Jonge Vlaming Jacques Outerman het 'Onder Verbeteringe' gebruikt, in 1609. Hoewel diens kandidatuur derhalve evenmin erg waarschijnlijk lijkt, zou daarvoor toch nog kunnen pleiten dat hij als enige in de plaats van uitgave, Haarlem, werkzaam was. Zie voor de 'Onder verbeteringe'-titels: Hans J. Hillerbrand, *Anabaptist bibliography 1520-1530* (St. Louis, 1991), nrs. 2965, 3537, 3680 en 3682.

58 Zie voor de inhoud van het werk: Van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren*, 88-90.

59 *Catechismus*, 131; het Onze Vader op 132-135.

60 *Catechismus*, 133.

Gegraveerde titelpagina van de vijfde druk (1640) van het Onze Vader door de remonstrantse predikant Johannes Wtenbogaert, dat hij in 1619 in zijn verbanningsoord Antwerpen had geschreven (UBA: 410 G 5).

Wat dit overzicht van de verschillende werkjes sowieso leert, is dat onder Twiscks tijdgenoten het belang van een meer of minder uitvoerige exegese van het Onze Vader belangrijk werd geacht. Zonder twijfel is het traktaat van Claes Ganglofs daarin het meest omvattend en succesvol geweest, gezien diens vijfde druk van 1633. Heeft in de omstandigheid dat het juist de Vlamingen waren, met inbegrip van de voor de opvoeding bestemde anonieme *Catechismus* uit dat jaar, alsmede

De Knuys verhandeling over het gebed, waarvan in 1635 een derde druk verschenen was, voor Twisck een motivering gelegen om zijn (Friese) achterban van een gedegen, op specifiek Oudfries menniste leest geschoeide explicatie te voorzien? Het zal nauwkeurig theologisch, dogmenhistorisch onderzoek vergen om niet alleen de overeenkomsten, maar vooral ook de verschillen tussen de Twisck-tekst en deze Vlaamse voorlopers te bepalen.

Wat bij oppervlakkige vergelijking overigens meteen opvalt, is dat Twisck met betrekking tot de indeling van zijn traktaat in acht delen, zich niet door deze voorlopers heeft laten leiden. Joris' *Verclaringhe vant Vader Onse* kent een onderverdeling in zeven stukken, en Ganglofs' *Ghebedt ons Heeren Jesu Christi* is blijkens de titelpagina 'in neghen Stucken verdeylt', terwijl het werk zelf maar liefst tien 'stukken' telt! De Knuys veel beknoptere uitleg is in zevenen opgedeeld, wat ook het geval is met het Onze Vader in de Haarlemse *Catechismus* van 1633. Omdat Twisck zich altijd breed oriënteerde, is het niet al te gewaagd te veronderstellen dat hij ter voorbereiding op dit exegetische genre eveneens over de doperse heg heeft gekeken. Verklaringen over het Onze Vader die daarvoor het meest in aanmerking komen, stammen opvallend genoeg vooral uit remonstrantse hoek.

Zo publiceerde de ooit gezaghebbende, maar bij prins Maurits en de gomaristen in ongenade geraakte Haagse hofpredikant Johannes Wtenbogaert (1557-1644) tijdens zijn ballingschap in 1619 een *Ghebedt ofte schriftuerlijcke meditatie ofte overdenckinge over't Vader Onse*, waarvan in 1634 een vierde druk was verschenen.⁶¹ Niet alleen heeft de titel enige gelijkenis met die van Twiscks handschrift, waarin eveneens de termen meditatie, verklaring en gebed voorkomen, maar ook de indeling in achten biedt hetzelfde verzenstramien dat Twisck had voorzien.⁶² Tevens moet hier nog het werk genoemd worden van de gaandeweg ook in remonstrantse kring zeer omstreden predikant Henricus Slatius: *Wel-biddens onderwijs met een nevengaende verklaringe over het Gebedt onses Heeren Jesu Christi*, dat in 1621

61 Zie voor Wtenbogaert, die in 1619 in zijn verbanningsoord Antwerpen een remonstrantse gemeente stichtte: *BLGNP* II, 464-468. De 1634-editie van 144 bladzijden zag in Den Haag het licht bij J.A. Tongerlo, onder de titel: *Schriftuyrtlijcke overdenckingen ende verklaringhe over't Vader Onse*. In 1640 kwam daar ook nog een vijfde, herziene druk uit.

62 Althans in de door mij geraadpleegde druk van 1640. De verschillende onderdelen beginnen op de pagina's 1, 13, 24, 42, 66, [84? blad ontbreekt], 104 en 125. Erachter bevindt zich nog Hugo de Groot's 26 kwatrijnen tellende gedicht uit eveneens 1619: *Wilegginghe van't ghebedt ons Heeren Jesu Christi*. Zonder enig verband te willen suggereren, is het vermeldenswaard dat Wtenbogaert in zijn wel voorziene boekenkasten twee titels van Twisck had staan: diens *Religions vryheit* uit 1609 en het eerste deel van de *Concordantie* uit 1615. Zie (Martinus Nijhoff), *Catalogus van de Bibliotheek der Remonstrantsch-gereformeerde Gemeente te Rotterdam* ('s-Gravenhage, 1893), resp. 70 en 4.

zonder enig adres was uitgekomen.⁶³ Ook Slatius had het werk in ballingschap geschreven en opgedragen aan de ‘verdruckte Remonstrantsche Gemeente inde Ge-vnieerde Provintien’. Het is veel uitgebreider dan Wtenbogaerts verklaring en behandelt dan ook pas vanaf het zesde hoofdstuk, eveneens in acht delen, het Onze Vader.⁶⁴ De context van Slatius’ betoog is echter uitgesproken polemisch, gericht tegen de contraremonstranten op wie hij fel gebeten was.⁶⁵ Dit geschrift stuitte in eigen kring dan ook op zoveel weerstand, dat de remonstranten hem niet meer durfden te handhaven. Nadat Slatius bovendien nog beschuldigd werd van betrokkenheid bij de aanslag op prins Maurits, werd hij in mei 1623 in Den Haag onthoofd. Ik betwijfel ten zeerste of Twisck, die van Slatius’ geruchtmakende handel en wandel op de hoogte moet zijn geweest, zich serieus op diens werk heeft georiënteerd.⁶⁶ Veel eerder zal hij zich geïnspireerd hebben geweten door de verklaring van de evenwichtige, geleerde, en zeker ook door Twisck gewaardeerde Wtenbogaert, zoals hierna nog zal blijken.

c *Twiscks schriftuurlijkheid*

Om Twiscks verklaring van het Onze Vader beter op haar waarde te kunnen schatten, is het nodig op enkele van zijn hermeneutische en exegetische uitgangspunten in te gaan. De noodzaak daartoe dient zich direct al aan in de inleiding tot het werk. Twisck stelt daar dat er drie benaderingen over het Onze Vader in zwang zijn:

[a.] Den eene wil dat men dit gebedt alletijt letterlijck moet spreekken. [b.] Den anderen wil datment nimmermeer nae *den* letter ... maer nae *den* sin moet spre[e]-cken. [c.] De derde verstaet datmen altijt soo gestrict aen, noch vande woorden niet gebonden sijn, maer datmen in alle gebedden – ‘t sij datme[n] de letterlijcken wo[o]rden spreeket ofte niet – dat men altijt de sin, verstant int harte moet vaeten, ende inder daet ofte inden geest ende waarheit wdruycken (p. 3r).

63 Zie voor Slatius: *BLGNPI*, 345-346.

64 *Wel-biddens onderwijs*, vanaf 96-276, waar het laatste hoofdstuk begint.

65 Het is niet uitgesloten dat Slatius de aanleiding heeft gevonden in het traktaatje van de contraremonstrantse predikant Adriaan Smout, *Onse Vader: dat is, Verklaringhe hoe Godt de Vader des Heeren Jesu Christi Onse Vader mede is* (Amsterdam, 1618) dat aan de Dordtse Synode was opgedragen, doch geen uitleg in de hier bedoelde zin bevat, maar in vier artikelen de orthodoxe leer der predestinatie tegen de remonstranten in stelling bracht.

66 De zaak had zeker ook in West-Friesland de tongen losgemaakt, te meer omdat de remonstrantse predikant uit Hoorn, Isaäc Welsing, ook verdacht werd tot de samenweeiders van de aanslag op Maurits te behoren. Hij werd begin 1623 in opdracht van de Hoornse magistraat van zijn zolderkamer geplukt, maar wist aan de deurwaarder te ontkomen. A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen; kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldebarnevelt* (Assen, 1974), 366-368.

In deze laatste opvatting kan Twisck zich het beste vinden, namelijk dat het letterlijk uitspreken van de woorden geen vereiste is, mits men maar de betekenis en strekking ervan (in bijbelse, schriftuurlijk zin natuurlijk) begrijpt, opdat ze met oprechtheid 'inder daet ofte geest ende waerheijt' (als eigenschap van de ware christen) tot uitdrukking kunnen worden gebracht 'ende daer buijten niet gaen'. Twisck onderscheidt zich in het benadrukken van de geestelijke component, de innerlijke toe-eigening, dus niet wezenlijk van zijn doperse voorlopers, zoals Ganglofs en De Knuyt, en zelfs niet van David Joris, die ook rept van 'in Geest vnde waerhey, van herten ondervindelijck mitter daet'. De in acht delen opgesplitste uitleg van het Onze Vader impliceert derhalve tweeërlei. Zoals in de titel vermeld wordt, dient zijn 'wtlegginghe, verclaringhe' in de eerste plaats om de ware bijbelse 'sin' en het 'verstant' te leren kennen en begrijpen. En vervolgens biedt elke aansluitende 'meditatie ofte aendachtijghe ouerdenckninghe' een demonstratie van hoe 'sin en verstant' in de vorm van een gebed 'wt de eijgen wo[o]rden ofte sin der heijliger schriftuere' tot uitdrukking kunnen worden gebracht.

Die eerste component raakt heel direct aan de hermeneutische beginselen die Twisck onder andere verwoord heeft in de voorrede van zijn postuum uitgegeven bijbelharmonisatie, *Schriftuerelijcke vereeniginghe*.⁶⁷ Essentieel is, zegt Twisck daarin, dat de Schrift 'van den eenige Godt ingegeven' en door de Heilige Geest gedictieerd is (A2r). Evenwel is de bijbeltekst niet altijd even helder en toegankelijk, maar blijft een deel van de betekenis en bedoeling van het Woord Gods, 'die kostelijcke Peerle', expres verborgen voor met name de goddelozen, neuswijzen, onreinen en andere onzuivere gelovigen. Daarom ook sprak Jezus tot de 'geveynsde Pharizeen ende Schrift-geleerden' vaak in parabelen, allegorieën 'ende onder behendige redenen', zodat 'den rechten sin en meyninge niet uyt de *Letter*, maer uyt den *Geest*, in *Godt* te soecken' is. Zo drijft God ons door de Schrift in de Schrift, ofwel: de bijbel is uitsluitend uit zichzelf te verklaren. Voorwaarde om dat te kunnen, is het geloof: 'Want het Gheloove, ofte den gheest des Ghe-loofs [...] is het licht in der Schrift, ende wie die niet en heeft, die en verstaet niet [niets] in Goddelijcke saecken' (A2v). Enkel de Heilige Geest is daarin de leidsman – geen menselijk vernuft, noch eigen opinie. Waar het op aankomt is 'door

67 P.J. Twisck, *Schriftuerelijcke vereeniginghe; ofte Korte verklaringe en over-een-brenginge van veel strijdigh-schijnende spreucken, ofte verscheyden passagien der Heyliger Schriftuere, dewelcke schijnen teghen malkander te strijden, ende nochtans, elck in sijn rechte sin ghenomen, niet strijdigh en zijn* (Hoorn, 1661). Het werk dateert oorspronkelijk van 1623, en werd voor de druk bezorgd door kleinzoon Pieter Jansz Twisck jr. Zie Lowry, 'Pieter Jansz Twisck on Biblical Interpretation' voor een korte analyse alsmede de in het Engels vertaalde voorrede; zie tevens Penner, *Twisck*, 186-192.

In de voorrede (gedateerd 23 mei 1623) van de postuum uitgegeven Schriftuerelijcke Vereeniging (1661), zette Twisck zijn hermeneutische opvattingen uiteen (UBA-DG: O 65-465).

den Gheest Godts Schrift met Schrift te verklaren', waartoe 'mijn Concordantie, uyt-gegaen Anno 1615 oock niet ondienstelijk is'. Men moet zo adequaat mogelijk bijbelplaats met bijbelplaats vergelijken, 'over een brengen ende verklaren', zelfs en vooral de meest duistere, elkaar schijnbaar tegensprekende passages, opdat 'wy den rechten sin mochten treffen, ende de waarheyt in alle saecken toe-vallen'. Ten bewijze waarvan Twisck een qua herkomst niet gespecificeerd citaat van Johannes Wtenbogaert aanhaalt (waarmee Twisck tevens blijf geeft van zijn waardering voor verjaagde hofpredikant). Hieruit volgt dat 'het Boeck geheel opge-eten, verslonden, ende van Christo het Lam moet gheopent worden,' als de enige die de zeven zegels verbreken kan en die als 'de Gheest des Heeren,

des wijsheydts, verstants, raedts, sterckte, kennisse ende der vreese des Heeren [...] ter saligheydt, ende de Godtsalige leeringhe van noode is, kennelijck [kenbaar] maecken' kan (A3v). Dat hier een staaltje van dopers christocentrisme ten beste gegeven wordt, is evident. In dat kader werd, ook de door Oude Friezen, het Oude Testament altijd ondergeschikt geacht aan het Nieuwe – een kwestie die Twisck overigens onaangeroerd laat, omdat ze kennelijk vanzelf sprak.⁶⁸ Zo moeten wij de 'ooghen in Godts Gheest open doen, Godt om zijn Gheest ende verstandt bidden, ende ons van de Letter in den Gheest versetten laten' (A3v).

Want het is openbaer ghenoech, datter by na geen Letter, Spreuck ofte Reden en is, ofte sy heeft haer tegen-spreuck, Reden, of Letter, in des menschen aensien: waerom inde vereeniginghe ende openinghe een bysonder ofte hoogher wegh als gemeen moet gewandelt ende betreden zijn, die *Christus* selve, ende geen vernuft ofte creatuere, in ons beeldt ofte druckt, ende oordelen alsoo gheestelijcke saecken gheestelijck (A4r).

Opmerkelijk is dat in zo'n uitspraak het verschil tussen de 'in Christus' geest geleerde' biblicist Twisck en de profetisch behepte spiritualist Joris eerder in termen van graad dan van onoverbrugbaarheden te duiden is! Hoe dan ook, vier tot de doperse traditie behorende hermeneutische beginselen laten zich hieruit construeren: a. de Schrift is alleen te verstaan voor en door hen die geloven, b. de Schrift is alleen door Christus in de geest en waarheid Gods te begrijpen, c. de geest gaat boven de letter, en d. (als exegetische grondslag) de Bijbel kan en mag alleen met behulp van de Bijbel, en geen menselijk vernuft, worden begrepen en uitgelegd.⁶⁹

Dat Twiscks eigen handboek, de *Concordantie der Heyligher Schrifturen* van 1615, die hij in deze voorrede tot tweemaal toe aanpreeft, ook voor de schriftuurlijke uitleg van het *Vader Ons* van wezenlijk belang is geweest, is hierna goed af te lezen aan de voetnoten bij de teksteditie, waarin ik tal van parallellen tussen beide teksten heb signaleerd. Vele bijbelverwijzingen, soms ook hele passages en meestal in dezelfde volgorde als in de *Concordantie*, kunnen tot die ruim 1100 pagina's tellende bron worden herleid – een sisyfusarbeid waar Twisck meer dan vijf jaar

68 Lowry, 'Pieter Jansz Twisck on Biblical Interpretation', 358-359.

69 Vergelijk Lowry, 'Pieter Jansz Twisck on Biblical Interpretation', 356, die zes beginselen uit de doperse traditie postuleert, waaraan ook deze voorrede van Twisck zou beantwoorden. In impliciete zin zal ik die bewering niet betwisten, maar Twisck refereert hoegenaamd niet aan het eerder gememoreerde waarderingsonderscheid tussen het Oude en Nieuwe Testament (4), noch wijst hij op de noodzaak van bijbeluitleg in de gemeentelijke context (6). Het door Lowry onder (3) beschreven principe: 'obedience is essential to a proper understanding of Scripture', heeft bij Twisck heel duidelijk de invulling gekregen van de ware gelovige (tegenover de niet-gelovige), wat toch een essentieel verschil markeert.

aan had gewerkt.⁷⁰ Met zo'n eigen monumentaal instrumentarium binnen handbereik hoeft het niet te verbazen dat de uitleg van het Onze Vader welhaast overvloeit van aaneengeregen bijbelplaatsen, waarmee zelfs aan de oppervlakkigste beschouwer gedemonstreerd werd dat niets dan de Schrift de grondslag van zijn exegese vormde. Twisck heeft voor bijbelcitaten meestal zelfs de *Concordantie* als primaire bron gehanteerd, hoewel die zelf natuurlijk stelde op het dopers bijbelse erfgoed. Voor het Oude Testament betrof dat:

de translatie van D. Martinus Lutherus, gedrukt met cleyne letters anno 1564. Ende de texten des nieuwen Testaments meest wt Nicolaes Biestkens ghedruckt anno 1602. Wt oorsake dat dese texten ons ghewoonlijcxst sijn te aligeren [om naar te verwijzen] [...] Doch also ick somtijts ghemerckt hebbe dat de Liesveltsche text wel soo claer quam [...] soo heb ick meest de copie van Liesvelt ghebruyckt ghedruckt anno 1562.⁷¹

Hoewel de omschrijving iets anders suggereert, kan met de Luthervertaling uit 1564 toch niet anders bedoeld zijn dan de tekst van de *Biestkensbijbel*, die in dat jaar in het geheim te Franeker in een doperse drukkerij in een kleine gotische letter gezet was, wegens het in achten gevouwen kwartoformaat. De *Liesveltbijbel*, die als Luthervertaling de oudste papieren in de Lage Landen heeft, betrof een tweedelige foliant die, eveneens clandestien, op de gereformeerde drukpers was vervaardigd van Willem Gailliart in Emden.⁷² Voor het onder doopsgezinden

70 Zie Penner, *Pieter Jansz. Twisck*, 171-178. Veel voorlopers op dit terrein telde het Nederlandse taalgebied nog niet; onderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre Twiscks concordantie ook buiten doperse kring gefungeerd heeft (vergelijk noot 61). Opmerkelijk bijvoorbeeld is zijn pleidooi voor het Nederlands als Tale Kanaäns, waarbij hij niet onder stoelen of banken steekt dat dit werk 'tot het ghemeene nut' is verricht. Nogal curieus is zijn schriftuurlijke uitleg van een resolutie van de Staten van Holland en West Friesland uit 1614 (afgedrukt na de voorrede), waarin inzake het lopende conflict tussen de remonstranten en contraremonstranten bepaald was dat alleen de overheid gerechtigd was te waken voor ketterij en godsdiensttwist. Heeft Twisck met dit (overijverig) bijbels gefundeerde eerbetoon aan de overheid, impliciet ook niet zijn nationale ambities met betrekking tot zijn concordantie tot uiting willen brengen? Overigens hebben sowieso de dopers en mennisten zich van meet af aan, zowel in de Duitse als in de Nederlandse taalgebieden, intensief met de samenstelling en uitgave van dit bijbelse hulpmiddel beziggehouden. Zie *ME I*, 665-667. Twiscks concordantie spant binnen dit genre wel de kroon, te meer omdat hij niet een (gebruikelijker) alfabetische volgorde heeft gehanteerd, maar een indeling op onderwerp, te beginnen bij God, wat echter in de praktijk (zo heb ik ervaren) een handzaam gebruik niet erg bevordert.

71 P.J. Twisck, *Concordantie*, xvi.

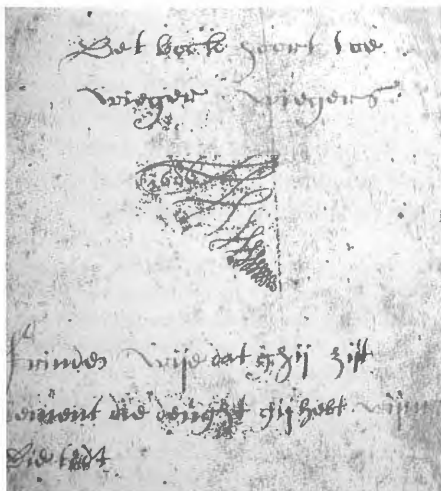
72 Valkema Blouw & Schuytvlot, *TB*, nrs. 563, resp. 559. Ook de *Biestkensbijbel* ging terug op een vertaling van Luther. Zie voor de verschillen en overeenkomsten tussen de *Liesvelt-* en *Biestkensbijbels*: C.C. de Bruin & F.G.M. Broeyer, *De Statenbijbel en zijn voorgangers; Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637* (Haarlem/Brussel, 1993), 156. Waar Twisck een

meest populaire *Biestkenstestament* gebruikte Twisck de kwarto-editie die door de doopsgezinde uitgever Passchier van Wesbusch te Haarlem op de markt was gebracht.⁷³

Het Jouster verzamelhandschrift van Wieger Wiegiers en Wouter Wisses

Rest mij nog de overige inhoud van het verzamelhandschrift te bespreken. Twiscks onvoltooide *Vader Ons* vormt het eerste stuk van een verzameling geschriften in verschillende handen (totaal 96 bladen of 192 pagina's), die in een papieren omslag samengebonden zijn (formaat ca. 14,3 x 17,2 cm).

Op de binnenzijde van het achterblad komt de volgende provenance voor: 'Det bock hoort toe Wieger Wiegiers, 1686', met daaronder de onvoltooide tekst: 'Frinden wijde dat ghij zijt // bement die deught ghij hebt wijnich ti[j]t. Die tidt.' Het handschrift van Wiegiers lijkt enigszins op dat van het *Vader Ons*, maar zowel de provenancetekst als dat van een ander fragment van zijn hand (zie onder nr. 8) oogt veel onbeholpener en verraadt daarom zo

De provenance van Wieger Wiegiers op de binnenzijde van de achterste omslag.

voorkeur had voor de Liesvelttekst, markeerde hij de desbetreffende bijbelverwijzing met een 'L'. Door het kleinere formaat van de Biestkensbijbels waren deze goedkoper dan de veel volumineuzer Liesvelt-, Vorsterman- en de later bij de calvinisten favoriete 'Deux-Aes' bijbels. Zie voorts P. Valkema Blouw, 'Een onbekende doperse drukkerij in Friesland', in: *DB* 15 (1989), 37-63, vooral 38-39 en 58. Penner, *Pieter Jansz. Twisck*, 177, heeft dit onderscheid niet kunnen oplossen ('The statement of Twisck is ambiguous'), door vergeefs te zoeken naar een Nederlandse Luthervertaling uit 1564, terwijl hij de Liesvelteditie van 1562 verwart met een Biestkenbijbel uit dat jaar.

⁷³ Het was gedrukt door Jacob de Meester in Alkmaar, en voorzien van een titelgravure naar ontwerp van Karel van Mander. Zie voor de verschillen tussen de Nieuwe Testamentversies van de *Biestkensbijbel* en het *Biestkenstestament* (met duidelijk invloed van Erasmus, ten koste van Luthers vertaling): De Bruin & Broeyer, *De Statenbijbel*, 153-156. Bovendien hebben de meeste *Biestkenstestamenten* na het boek *Openbaring* nog een apocriefe brief van Paulus aan de Laodicezen, die afkomstig was uit een doperse bijbeluitgave van 1529 te Worms.

weinig schrijfvaardigheid, dat het niet waarschijnlijk is dat hij voor de afschrijver van Twiscks werk gehouden mag worden. Ik acht het niet onwaarschijnlijk dat Wieger Wiegers het bestaande schrijfboek met mogelijk dus het oudere, onvoltooide Twisck-afschrift daarin reeds afgeschreven (en wellicht ook nog het hierna te noemen handschrift nr. 2), rond 1686 in zijn bezit had gekregen (wie weet uit een nalatenschap, van Heerke Eppes of iemand anders uit diens omgeving).

Het verzamelhandschrift blijkt daarna eigendom te zijn geworden van ene Wouter Wisses, die tussen 1727 en 1739 als nuttig, jeugdig tijdverdrijf veruit het grootste aantal geschriften heeft geproduceerd. Hoewel over de identiteit van beide eigenaars slechts enkele summiere gegevens gevonden zijn, weten we niets van hun onderlinge relatie, behalve dat beiden lidmaat waren van de doopsgezinde gemeente in Joure (zie hieronder nrs. 3, 6 en 8).⁷⁴ Het verzamelhandschrift bevat de volgende onderdelen:⁷⁵

74 Joure kende tot ca. 1700 twee doopsgezinde gemeenten: een van Oude Vlamingen, die rond 1700 opging in de gemeente van IJlst, en de gemeente van zogenaamde 'grove mennisten', of de 'gemeente der Rienck-Pieters-gezindte', waarin zich in 1760 een splitting voltrok. ME III, 124; W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk; een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum/ Leeuwarden, 1999), 522. Blijkens het *Register wegens de ledemaeten onder ons doopsgezinde gemeente op de Jouwer begint met maeije 1706* (Tresoar Leeuwarden, toeg. 271-19, inv. nr. 10), 11v, was Wouter Wisses gedoopt op 11 januari 1739, tezamen met 18 andere dopelingen, waaronder zijn broer Wigger Wisses. Voorts is later aangetekend dat Wouter op 11 oktober 1779 is overleden. Hoewel een geboortedatum niet is overgeleverd, mag hieruit wel worden afgeleid – gesteld dat hij tussen zijn 20ste en 25ste belijdenis gedaan had – dat zijn overschrijfoefeningen als jeugdwerk te beschouwen zijn. In hetzelfde *Register*, 12r, staat dat op 15 januari 1741 met attestatie 'van Oude Boon [Oldeboorn] bij ons over gegaan [is] Wytske Innes, huijsvrouw van Wouter Wisses'; zij overleed op 16 februari 1795. Opmerkelijk is dat de registratie van hun huwelijk voor het gerecht van Haskerland gedateerd is op 29 november 1741 (DTB Haskerland, toegang 28, inv. nr. 360), terwijl blijkens het trouwregister van de Hervormde Gemeente Oldeboorn aan haar op 24 oktober 1741 een attestatie was verstrekt (DTB Utingeradeel, toegang 28, inv. nr. 730). De vermelde attestatiedatum in het Joustere lidmatenboek zal dus niet correct zijn. De naam van Wieger Wiegers komt in het Joustere lidmatenboek niet voor, maar dat is gezien de vastlegging van leden vanaf 1706 niet onbegrijpelijk. Afgaand op zijn in handschrift nr. 8 voorkomende aantekening staat evenwel zijn lidmaatschap vast. Hij blijkt afkomstig te zijn uit Sloten, toen hij op 2 maart 1680 als Wigger Wiggers in Haskerland zijn huwelijk liet intekenen met Trijntje Jans van de Joure (DTB Haskerland, toegang 28, inv. nr. 350). Het handschrift van zijn ondertekening op de trouwakte komt geheel overeen met die van zijn bezittersnaam achterin het handschrift. De voornamen en patroniemen van Wieger Wiegers, en de broers Wouter en Wieger Wisses suggereren een mogelijke familierelatie, terwijl evenmin uitgesloten is dat na te noemen Joustere vermaner, Wisse Tjebbes (zie noot 83), een verbindende schakel heeft gevormd (als vader van de broers?). Nader genealogisch onderzoek zou dat kunnen ophelderen.

75 Omdat het verzamelhandschrift niet gepagineerd is, hanteer ik een zelf aangebrachte bladnummering.

1. 2r-22v: Twiscks onvoltooide *Vader Ons* in een zeventiende-eeuwse hand, beschreven tot en met blad 18v. Blad 19r heeft nog een met pen getrokken kantlijn en de koptitel 'vant Onse Vader'; 19v-22v zijn blanco.
2. 23r-24v: Twee gebeden in proza, in een zeventiende-eeuwse hand die echter afwijkt van zowel het Twisck-handschrift, als die van Wieger Wiegers. Het eerste gebed (23r-24r) is getiteld: *'n Gebedt voor de bevrugte frouw*, en het tweede (24r-24v): *Voor een vrouwe die in barens nood is*.
3. 25r-27r: Een prozatekst in afschrift, gedateerd: 'Jouwer Den 20 November A^o 1727', waarvan het opschrift luidt: *Deze kopie van een wonderlijken droom na een kopie van een vrind bekomen die 't na Arijacent[j]le pansers eigen hand uit geschreeven hadde*⁷⁶ (zie hierna ook nr. 5). Een kort gedichtje over deugden en ondeugden sluit het stukje af. Hoewel niet gesigneerd, is de afschrijver Wouter Wisses (zie hierna).
4. 28r-37v: Een lang gedicht in alexandrijnen, in dezelfde, zij het iets ervarener hand als het voorgaande stuk, getiteld: *Dit gedicht is gemaakt over de woorden van 1 timotij 6 vers 12, strijt een goeden strijt des geloofs, aangrijpt dat eeuwige leeven let met aandacht hier op wie dit hoort*. Aan het slot wordt vermeld: 'Dit gedigt van Jan meynes is onder proeve en verbetringe gestelt en is van mij nageschreven wouter wisses, Anno 1729.' Jan Meynes was eveneens een lidmaat van de gemeente Joure.⁷⁷
5. 38r-46v: Een afschrift van een lang gedicht in twee delen, getiteld: *Ter gedagenisse van de eerwaarde en seer godvrugtige adriana panser in den heere gerust den 2 augustus 1727 tot molqueeren oud ontrent drie en tagtig ijaaren op het godsalig afsterven van mijne waarde godvrugtige nigte adriana panser*.⁷⁸ Het opschrift van het

⁷⁶ Het betreft een oude droom (vermoedelijk uit 1672) die Adriaantje Panser pas op 64-jarige leeftijd (rond 1698) op veler verzoek heeft opgeschreven. Het vertelt het verhaal van de droom toen ze doodziek in bed lag, en waarin de aanblik van een bok en een kat haar tot inkeer bracht om voortaan te bidden, zich van de wereld af te wenden en een vroom leven te leiden (zie voor meer levensbijzonderheden van Adriana hierna, onder nr. 5 en noot 77).

⁷⁷ Jan Meynes was vermoedelijk een kerkenraadslid en mogelijk zelfs vermaner: zijn naam komt voor als zaakwaarnemer, vertrouwenspersoon en voogd in verschillende akten rond 1700 en 1702 (*Tresoar* Leeuwarden, toeg. 271-19, inv. nr. 19: koopakten, schuldbekentenissen, kwitanties, etc. betreffende bezittingen van de gemeente Joure). Voorts betreft de allereerste aantekening in het in 1706 nieuw aangelegde lidmatenboek, *Register wegens de ledemaeten* (*Tresoar* Leeuwarden, toeg. 271-19, inv. nr. 10), 1r, een deels nogal cryptische mededeling: 'Door versoek van Jan Meijnes weer duer dag [?]. Geeske Abrahams sijn wijff, overleden den 22 november 1739'.

⁷⁸ Over het leven van de oude vrijster Adriana Panser (ca. 1646-1727) worden ondermeer de volgende feiten meegedeeld. Zij was afkomstig uit Rotterdam en rond 1695 naar Friesland verhuisd. In het rampjaar 1672, in haar 26ste levensjaar, was zij tot inkeer gekomen, waarop een voetnoot aanvult: 'als klaar te zien is in haar lietie in klaas staapels boekie, gedrukt in 't jaar 1680.

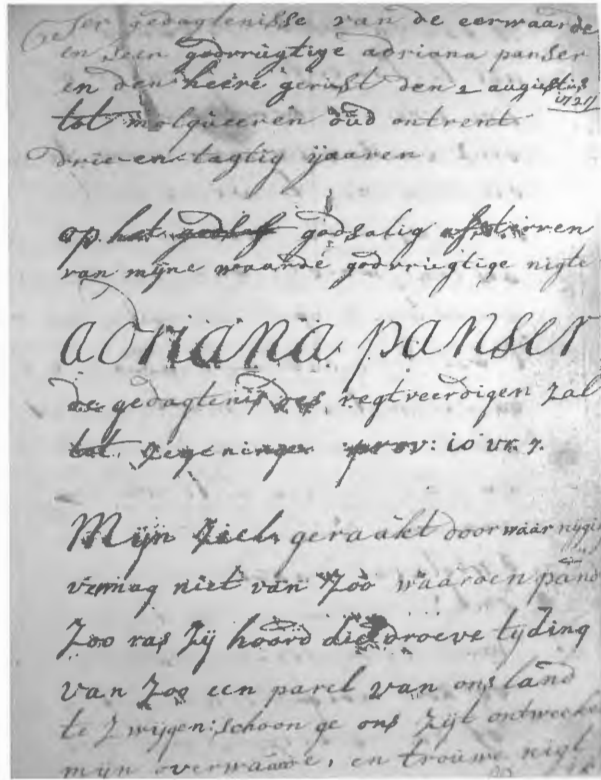
Het begin van het anoniem gedrukte treurdicht over de vrome Adriana Panzer, overleden in 1727 te Molkwerum, dat Wouter Wisses in 1734 in het schrijfboek heeft afgeschreven (*Tresoar*, Leeuwarden: Pc 4846, p. A2r).

tweede deel (40r) luidt: *naam-verzettinge op adriaantie panzer waar uit door omsettinge der leteren* [sic] *vloeid eij ren na 't paradijs*. Aan het slot na een vierregelig grafschrift wordt vermeld: 'dit is van mij uit geschreeven wouter wisses in 't jaar 1734 de 9 maant 24 dag.'⁷⁹

't beginnd, wereld met uw ijdelheeden' (zie hierna noot 78). Zij was een vrome weldoenster voor de weduwen en wezen van Molkwerum, Hindelopen, Warns en Stavoren, en een toonbeeld van vroomheid en eenvoud, die bovendien velen troostte met gebeden en stichtelijke brieven.

79 Het is een afschrift van het gelijknamige gelegenheidsgedicht van 16 pagina's in kwarto, dat omstreeks 1727 zonder plaatsnaam en naam van een uitgever of drukker op de markt kwam (*Tresoar* Leeuwarden, sign.: Pc 4846; ook in KB Den Haag en UB Leiden). Opmerkelijk is dat in de voetnoot van het *Tresoar* exemplaar (A4r) de opgave van de liedtekst met pen is aangevuld in dezelfde redactie als Wisses afschrift. Het lied 'Wereld met uw Ydelheeden', komt inderdaad, anoniem weliswaar, in het onder doopsgezinden en collegianten populaire liedboek van Stapel,

De eerste bladzijde van Wouter Wisses' afschrift van het gedicht over Adriana Panser (bl. 38r).

6. 47r-62v: Een lang, ongedateerd gedicht in afschrift door Wouter Wisses, getiteld *Aanmerkingen op de plage der Zee-wormen, en daar onder nog begrepen de goeder-tierentheid des heeren, door hidde luytjens tuinier op de jouwer*.⁸⁰ Op 59v volgt nog een lied *toezang- of beede op de plage der Zee-wormen* 'op de wijze: van den 6 psalm'.⁸¹

Lusthof der zielen (in de eerste druk van 1681, niet 1680), voor op pagina 55 met het opschrift: 'Alleenspraak van een bekeerde opgeheeven ziele'. Onder het vierregelige 'Graf-schrift' aan het slot (B4r) komen de initialen A.C.L. voor (die in Wisses' afschrift ontbreken), de vermoedelijke auteur van het gehele werk.

⁸⁰ Van Hidde Luitjens is de trouwakte aangetroffen met Antje Barres, eveneens afkomstig uit Joure, d.d. 25 september 1729 (DTB Haskerland, toegang 28, inv. nr. 360); of hij doopsgezind was, is niet nagegaan.

⁸¹ Hoewel de titel doet vermoeden dat Wouter Wisses ook hiervoor een gedrukte versie van een gedicht voor zich heeft gehad, heb ik er geen exemplaar van kunnen opsporen. Het ge-

7. 63r-65v: Een geestelijk loflied, getiteld: *Lof van de heere jesus in zijn overwinde* [sic] *van duivel, hel en dood*, gedicht op de wijze van 'geeft een aelmoes aan de blinde'. Het slot is gesigneerd: 'wouter wisses A°. 1735', wat suggereert dat het een eigen maaksel is.⁸²
8. 66r-96v: Een lange inwijdingspreek in afschrift, getiteld: *Aenspraek aan de vereenigde doopsgezinde gemeente te saandam ontleent uijt de woorden van ezra, cap. 3. vers 11, 12, 13, bij gelegenheid, dat aldaar, in de nieuw gebouwde vergaderplaats, de eerste predikatie gedaan wierd door galenus Abrahams op den 2 Novemb. 1687*.⁸³ Het slot is ondertekend: 'Dit volejndigt den 26 april. 1739. wouter wisses.' Midden in de tekst en met pennenstreken afgebakend van de rest van Wisses' tekst komt op p. 83r in het handschrift van Wieger Wiegers de volgende passage voor: 'Den 1 Januari, Anno 1684 heeft onsen hardier ende leerier wiese tjebbes in die geminte op die iourie [Joure] sin priedekactie gedan vit geelaten: 6, v 17 want in cristo ieu gelt noch beisnijdinge, noch onbesnijdenisse, maer een niuwe kriature en v 18 ende alle die gene die naer desen regel wandelen, vrede zij ouer haer ende baermhertighijt, ende ouer Israel godts.'⁸⁴

dicht zal van 1732 of 1733 dateren, toen deze plaag nogal desastreus om zich heen greep. Ook andere dichters werden hierdoor geïnspireerd blijkens de bundel: *Alle de gedigten, toegepast, op de nakende oordeelen Gods, reeds over Neerlands algemeene ondankbaarheid, ontdekt, in het knagen der alverteerende zee-wormen; in den jaare MDCCXXXII* (s.l., 1732).

⁸² In de database van de Nederlandse Liederbank, Meertensinstituut te Amsterdam, komt het lied niet voor.

⁸³ Het betreft een afschrift van de door Jan Rieuwertsz (II) te Amsterdam in 1688 in octavo uitgegeven inwijdingspreek met gelijklopende titel, die Galenus Abrahamsz in het 'Nieuwe Huys' aan de Westzijde te Zaandam heeft gehouden.

⁸⁴ Wiese of Wisse Tjebbes' naam is niet in het archief van de Doopsgezinde Gemeente Joure aangetroffen; wel twee trouwakten op zijn naam: a) d.d. 29-10-1653: huwelijk met Trintie Martens uit Nieuwehorne, en b) d.d. 10-02-1669: huwelijk met de wed. Syntje Reyners, afkomstig van Nieuw Brongerga. Als beroep van Wisse Tjebbes wordt opgegeven: 'holtcoper' (*Tresoor*, DTB Heerenveen, toeg. 28, inv. nrs. 349 en 350).

[p. 2r]¹ Een corte wtlegginghe, verclaringhe ende meditatie ofte aendachtighe, ouerdenckinghe ouer 't Vader Ons, leerachtig ende gebetswijse gestelt wt de eijgen wo[o]rden ofte sin der heijliger schriftuere

Duer Pieter Janssen Twisck

Godt uwen heere suldij aanbidden ende hem allene dienen – Deu. 6[:13]. Matt 4[:10].

Alsoo ick voor deesen, geliefde broeder Hercke Eppes met uwe meede Dienaers, u groete van Wibe Aensckes wt Balck² ontfanghen hebbe duer een brief aen mij ende twe brieuen aen onse gemeente, waer in hij ons wel moeie leersproecken

1 De tekst is diplomatisch uitgegeven, met dien verstande dat interpunctie en hoofdletters (ook van eigennamen) aan het moderne spellinggebruik zijn aangepast. Abbreviaturen zijn in cursief voluit geschreven, terwijl ingevoegde woorden en letters tussen rechte haken zijn geplaatst. Opschrift, tussenkopjes en sommige eerste regels, die gewoonlijk iets groter zijn geschreven, zijn in vet weergegeven. Omdat de teksteditie een transcriptie is van het handschrift in fotokopie, en niet met het origineel kon worden vergeleken (zie noot 34 van de inleiding), is de tekstweergave van een tweetal marginalia (op de kopie niet volledig gereproduceerd) niet geheel zeker (zie noten: 80 en 92). Het eerste blad (p. 1r-v) is dat van de papieren omslag.

2 Noch Hercke Eppes, noch Wibe Aensckes uit Balk heb ik nader thuis kunnen brengen. Het oudste stuk in het archief van de Doopsgezinde Gemeente Balk dateert weliswaar van 1629, maar dat was d.d. 22-07-2008 niet voor raadpleging beschikbaar (*Tresoar* Leeuwarden, toegang 271-04, inv. 15: 'Stukken betreffende onroerende goederen onder Balk, Harich, Harkezijl, Ypekolsgea, Kolderwolde, Kollum, Ruigahuizen 1629-1937'). De bewaard gebleven Balkster lidmatenboeken dateren pas van 1854. In de beschikbare Friese DTB-gegevens van de gemeente Gaasterland komt Wibe Aensckes (Wiebe Anskes) niet voor, terwijl het niet bekend is waar Twiscks correspondent Hercke Eppes woonachtig was. Wel is er in 1608 te Leeuwarden een Heercke Iepes, aangetroffen, en in 1629 te Dokkum een Hercke Jeppes, maar die waren blijkens de doop van hun kind gereformeerd. De na 1665 vermelde huwelijken van gelijknamige bewoners uit Menaldum en Eestrum of Oostermeer maken identificatie met bedoelde Heerke Eppes nog minder waarschijnlijk.

voor-stelt ende alhoewel ick hem wederom al met een klein³ leerbriefken gedacht hebbe, soo vinde ick mij nochtans geoorsaecht gedronghen u l[ieden] tsamen ende v *Gemeente* met dit boecxken, [p. 2v] Deesen brief, ofte dit geschrijft te besoecken, zijnde een verclaringe, meditatie, Godtlijcke oeffeninghe ofte aendachtighe ouerdencken ouer dat Vader Ons, in acht reedenen, Deelen ofte gebedden voor gestelt. Eerst maecke ick op Ider stuck sijn verclaringhe ofte uijtlegginghe ende leeringhe, ende dan stelle ick elck stuck sijn medeitatie [sic], Oeffeninghe ofte aendachtighe ouerdenckinghe achter aen, ofte elck achter sijn verclaringhe, waer mede de geloovighe zielen nae de leeringhe des gebedts met Godt moghen spreken, smeecken ende quelen.⁴

[p. 3r] **Daer sijn drierleij menighe ouer dit gebedt.** Den eene wil dat men dit gebedt alletijt letterlijck moet sprecken. Den anderen wil datmen nimmermeer nae den letter (dat achten sij heijdens ofte pharaseeus [sic]) maer nae den sin moet spre[e]cken. De derde verstaet datmen altijt soo gestrickt aen, noch vande woorden niet gebonden sijn, maer datmen in alle gebedden – 't sij datme[n] de letterlijcken wo[o]rden spreeckt ofte niet – dat men altijt de sin, verstant int harte moet vaeten, ende inder daet ofte inden geest ende waerheijt wtdruijcken, onder welcken meininghe ick meede sorteere, ende segge: Dat alle gebedden d[i]e Godt sullen behagen, die moeten onder tgebedt van deese woorden bepaelt sijn ende daer buijten niet gaen. Het welcke ons de Heere Jesus door sijnen geest terecht wil leeren ende vast indrukken. Tot salicheijt van onse zielen ende tot loff ende eere van sijn gebeenedijde name, wensch ick mijn [p. 3v] Geliefde broeders ende susters tot een nieuwe Jaer van harten amen. Uijt Hoorn, den eersten Januari anno 1636,

nae beter, Pieter Janssen Twisck.

Het Eerste deel

Wtlegginghe verclaringhe ende Meditatie, ofte aendachtighe ouerdenckinghe Ouer t'vader ons leerachtich ende gebetes manier gestelt, wt die eigen woorden, ofte sin der h[eilige] Schrijftuere.

Onse Vader die inden hemelen zijt, geheilicht sij uwen naem, v ricke come, v wille geschiede op der aerden als in den hemel, ons dagel[i]cks bro[o]dt geeft ons heden, ende vergeeft ons Onse schulden, gelijk wij vergeeven Onse schuldenaeren, ende en

3 Doorghaald: *bre*.

4 Doorghaald: *Daer s drierleij*.

leit [4r] ons niet in becooringhe, maer verlost ons vande quaden, want v is het rijcke, die kracht ende heerlijkheit, inder ewicheijt, amen. Math. 6.9, Luc. 11.2.

Inleidinge⁵

In dit gebedt, weerde vrienden ende geliefde broeders ende Susters Altesamen, hebben wij bij sonder ses gebeden aen te mercken, want vande eerste drie Godt ende sijnen eere aengaen, ende die navolgen de drie Onse nut ende profijt belangen. Ofte deese voorgestelde Text alles meede begreepen weten de in ofte aen het Vader Ons, can bequaemlijck in acht deelen gestelt worden. Eén dat Godt tot inleidinghe hier een Seecker naem van vader gegeuen wordt; dan de Ses gebeden, waer⁶ aff⁷ drie Gode ende drie Ons betreffen, Ende voort, ten achsten, het besluit: zijnde een grootmaeckinghe van Godts macht, geloove ende heerlijkheidt. Soo veel het eerste aengaet, wat dit eigentlijck voor een naem sij, Die den Chrijstelijken bidder van Chrijsto geleert wort Gode te geuen, is deese:

[p. 4v] Onse Vader d[i]e Inden Hemelen zijt.
Verclaringhe⁸

Deese woorden, Onse ofte Onsen Vader, hebben haer besondere aenmerkinghe, ende geuen te kennen, dat hij niet alle⁹ mans vader, maer Onsen vader, te weeten die geloouighe haer vader is. Want die heeft hij eijgentlijck het gebedt geleert, gelijk als Luijcas' beschrijvinge ook meede bringt: want daer quam een van zijn Discipulen tot hem [Luc. 11:1], niet seggende, Heere leert alle menschen bidden. Alsoo Johannes zijn discipulen leerde [1 Joh. 5:14]. Daer op seide die Heere Jesus: wanneer ghij bidt – Merct, hij seide niet wanneer een Ider bidt, maer wanneer ghij bidt – soo segget onse vader;¹⁰ nocheens merct: Onsen vader, welcke woorden ons, ghij ende wij veeltijts een bijzonder beteecken, ende elck één niet. En comt gelijk als veel Schrijfteuer [sic] plaetsen wt wysen: Deu. 6.5, Jos. 24.19, eerste Con. [1 Kon.] 8.57, Psa. 18.32, Esa. 25.91, Dan. 3.17, 1 Cor. 11.4,¹¹ Gal. 3.26, 1 P[et]. 2.91, Joa. 2.1.¹²

⁵ In de linkermarge geplaatst.

⁶ Er staat abusievelijk tweemaal: *drie*.

⁷ Waarvan.

⁸ In de marge evencens: *Verklaringhe*.

⁹ Doorgehaald: *haer vad*.

¹⁰ Abusievelijk gespeld als: *uuader*.

¹¹ De teksten van deze plaatsen worden in deze volgorde geciteerd in Twiscks *Concordantie der Heyligher Schriften* (Hoorn, 1615) I, 36b, onder het opschrift 'Onsen God' (hierna: *Con-*

[p. 5r]¹³ **Soo veel het woort vader belangt, ofte** vader die inden hemel is, en is geen twijffel in, ofte daer mede wort den eenigen Godt die alle denck gemaectt ende geschapen heeft, gemient. Maer hier dient besonder Aengemerckt waer aff wij met het woort ons [o]ock geseit hebben wie die geene zijn, die den seluen Godt Allheer¹⁴ noemen Onsen Vader. Het zijn sijn discipulen die hem inde wedergeboorte naevolchden, Matt. 1.7, ende in sijn redenen¹⁵ bleuen, Joa. 8.31; die daer dan wt wi[j]cken en hebben der niet fan. Een Ider kint mach tot Sijn buerman wel seggen, die kinderen heeft:¹⁶ vader, wandt hij is een vader; maer te seggen: mijn vader, ofte onsen vader, dat comt sijn eijgen kijnderen die wt sijn zade geteelt sijn, alleen toe, Joa. 1.12, 8.42, Cor. 6.17, Gal. 3.22.¹⁷

Ende dat die heere Jesus met die woorden Onsen¹⁸ vader in dit gebet niet en siet op de Sc[e]ppinghe ofte Aen¹⁹ dat Godt ons alle geschapen heeft, dat daer wt alle sullen bi[d]den onse vader, maer op die geloovighe, wedergebooren menschen, blijkt niet [alleen] wt die begeerte van sijn discipulen die begeerde[n] een Gebedt geleert te weesen, ende die hij [o]ock het besonder geleert heeft, maer het bli[j]ckt [o]ock aen sijn eigen woorden, Joa. 1.12, [p. 5v] dat hij, die alleen macht geeft kijnderen Godts te zijn, die hem ontfinghen ende uijt Godt gebooren sijn, Sijnde alleen Godts kijnderen. Soo is Godt [o]ock Alleen haer vader ende soodanighe coomen eerst het gebedt recht spre[e]cken. Want hoe wel dat Godt Onsen vader ende wij sijn zoonen in sulcken gestalt als Chrijstus (die de substantie eijgen is des vaders) niet en sijn, soo sijn die gelovighe nochtans uijt genade inder waerheijt kinderen Godts, ende Godt is haren vader, overmits dat die wedergeboorte eijgentlijck ende alleen haer begin, midden ende einde van Godt heeft. Ende het is gewijs, dat 't geene waer door haer wedergeboorte gewrocht wert, Gode soo eijgen is dat het niema[n]dt anders dan Godt alleen, can toegeschreuen worden, nochtan[s] nergent anders als van hem can vo[o]rt coomen, gelijcken als sulcx de wedergeboorte, ofte die wedergeboorene, wt Godt,

cordantie, de letters *a* of *b* achter het paginanummer duiden de eerste, resp. de tweede kolom aan).

12 *Idem*, 982b, onder 'Ghy' en 'Wy'.

13 In de marge: *Onsen vader is Godt*.

14 Mogelijk een verschrijving van: *van aleer*, vanouds, sinds alle tijden.

15 Overtuiging.

16 Doorgehaald: *mijn*.

17 Zie *Concordantie*, 677a, onder 'Vader, Vaders, Vaderen'.

18 In de marge: *Wie Godt tot een vader heft*.

19 Verschrijving voor: *item*?

ende den Geest, gegeneroort doort gelooue in Chrijste Jesu, toe geeijgent wordt,²⁰ in deese Texten: Joa. 1.13, 3.5, 8, 1 Cor 4.11, Gal. 3.26, 4.19, Tim. 1.2, 1 Joa. 3.1, 9, 4.7, 5.1, 4, 18.²¹

[p. 6r] **Hijer bij voecht: Roert niet aen dat Onrein is, ende** sal u Ontfanghen ende u vader weese[n], ende ghij sult mijn zoonen ende Dochteren sijn, seit die Almachtighe Heere, 2. Cor. 6.17; ende wij alsoo sijn kijnderen sijn, soo sal hij ock onsen vader weesen, 4. Esd. 1.29. Ende dan moghen wij hem recht Als gehoor-saeme kinderen²² tot een vader aenroepen, 1 Pet. 1.17, ende sullen hem hieten²³ lieue vader, ende niet van hem wi[j]cken, Jer. 3.14. En sullen hem dan zijn vaderlijcke eere geuen, Mal. 1.67, ende Chrijstum lieff he[b]ben, Joa. 8.42. Ma[a]r wat ist oft wij met Israel all seggen: O lieue vader, mejster mijnder Jonckheijdt, Jer. 2.38, ende en doen niet dat hem behaecht? En roepen niet dije Joden: wij hebben Godt tot eenen vader, sullen dan met haer van Chrijsto niet moeten hooren? Den vader daer ghij aff zijt, dat is den dijuel, want nae u vaders luijsten doodij, Joa. 8.42, 99 [=44]. Daer volcht dan op: sij zijn schantvlecken ende niet zijn kinderen, Deu. 32.5; 't sijn ontrouwe, vre[e]mde, luegenachtighe, hartnecke, afvallighe, boose, ende ongeloovighe dijuels kijnderen, Deu 32.20, Sam. 22.45, Esa. 1.2, 2.6, 23.9, Jer. 3.9, 17, Hes. 2.21, Hos. 5.17, 13.13, Sap. 13.23, Matte. 13.38, 23.14, Joa. 8.49, 17.12, Act. 13.10, Col. 3.7, 1 Joa. 3.10, 2 Pet. 2.14.²⁴

[p. 6v] Ouer het woort hemel, ofte hemelen, heb ick nijt besonders te seggen, te meer omdat Lucas seit: hemel, ende Matheues [sic] hemelen; ofte om dat den eenen Text Sijt: hemel, ende d'andre hemelen. Ende wil dat lieuer die monckeins²⁵

20 Dat Twisck bij herhaling de bijbelse formulering 'uijt Godt gebooren sijn' hanteert voor het proces van de wedergeboorte van de bekeerde christen, is met name ook consistent met de analogie van zijn melchioristische, menniste incarnatieleer. Ook daarin is de eeuwig voorzegde, goddelijke Christus *uit* Maria, en niet *van* of door Maria geboren. Beide processen (het ene geestelijk: de wedergeboorte; het andere vleselijk: de menswording) verlopen dan ook parallel, vertonen dezelfde goddelijke almacht, en zijn op hetzelfde doel gericht, omdat 'haer begin, midden ende einde van Godt' is (p. 5v). Echter is er één wezenlijk verschil, namelijk dat de wedergeboren mens niet het vergoddelijkte wezen verkrijgt, in tegenstelling tot Chistus die juist 'de substantie eijgen is des vaders' (p. 5v). Het is door het geloof in Christus dat de wedergeboorte haar voltrekking en betekenis vindt. Zie Voolstra, *Het Woord*, 179-183.

21 De teksten worden geciteerd in *Concordantie*, 513a, onder 'Wedergeboorte'.

22 Doorgehaald: *zijn*.

23 Heten, noemen.

24 Zie voor de teksten van deze plaatsen en de eerdere aanhalingen *Concordantie*, 692a, in de paragraaf: 'Quade, vreemde, ende afvallighe kinderen Gods.'

25 Monniken. Met speculatie over het aantal hemelen – meer of minder dan elf – laat Twisck zich niet in: dat laat hij graag aan de rooms-katholieken over. Eerder al had Twisck zich in een weinig milde, anti-katholieke polemieek begeven, onder andere met zijn *Ontdec-*

laten bedisputeeren, ofter Ju[i]st elff kooren der Engelen sijn, men²⁶ noch meer. 't Sal ons alleen hi[e]r genoeg sijn ons gevoelen slechtelijck²⁷ te vertoonen dat Godt ons met die woorden hemelen, ofte hemel Alder hemelen hemel,²⁸ Deut. 10.14, 1 Con. 8.27, 2 Par. 6.18, Psa. 148.4, een *vergrootinge* ofte *verheerlickinghe* van paleijs ofte Thro[o]n wil inbeelden, gelijk Chrijsus met die woorden: in mijn vaders hujs zijn veel woninghen, Joa. 14[:2], [o]ock doet om ons te²⁹ meerder omsich³⁰ voor sijn maeijsteit *ende* tot grooter Aenlockinghe, begeerte ende genegtheit te bringen.

Heer³¹ steecken nu besonder twe[e] leerstukken in. Eén dat hem Godt nu niet, als onder Israel, *vertoont* in eenige besondere hutte, Tabernakel, ofte Tempel om daer zyn Offerhande *ende* gebeden te bringhen, Ofte die mont des Heeren dae[r] te vrighen, gelijcken [p. 7r] Onder Israel geschiede, Exo. 19.42, 33.7, Luc. 1.1, 2 f. 7.6, 1 Con. 8.16, 2 Pal. 6.6, 12.6.³²

Dewijle ons Chrijsus inden hemel (*ende* niet op een[i]ghe plaetse) wijst *ende* seit dat men den vader nu niet tot Jerusalem noch op den Berch, maer inden geest *ende* waerheijt moet aenbidden, Joa. 4.21. *Ende* Paulus wil datmen in alle plaetsen H[cilige] handen sal op heffen, 1 Tim. 2.8, verstaet: tot den hemel opheffen. Waer uijt wij dan Ten tweeden te leeren hebben: is Onsen vader inden hemel, dat wij voor all het hemels dan [o]ock moeten soecken ons vaders Schatten, *ende* goeden beminnen, *ende* *verlanghen* nae Onsen huijsinghe *ende* vaders

kinghe des Pausdoms (Hoorn 1624), dat van repleik bediend werd door de Hoornse minderbroeder Jacobus Tiras: *Strydende, overwinnende ende tryumpheerende waerheyt* (Antwerpen, 1625). De eerste twee delen van dit werk betroffen het dispuut van Tiras met twee remonstranten, Dominicus Sapma en Samuel Lansbergen. In het derde deel kreeg Twiscks *Ontdeckinghe* ervan langs, wat hij in 1626 andermaal verdedigde met zijn *Corte verdediginge [...] teghen de beschuldigen, welke pater Jacobus Minnebroeders doet tegen ons persoon, tegen Menno ende de Mennonijten* (Hoorn, 1626).

26 Min, minder.

27 Simpelweg, eenvoudig.

28 *Hemel* moet een afschrijffout zijn. Vgl. *Concordantie*, 1027b: 'Dese hoogste ende voornaemste Hemel, wort in der Schrifte ghenoecht, *den Hemel alder Hemelen* [mijn cursivering]. Deut. 10.4, 1. Conin. 8.27. 2. Paral. 2.6, 6.18. Psal. 148.4,' dezelfde plaatsen waarnaar hier ook verwezen wordt.

29 Doorgehaald: *meder*.

30 *Omzicht*, in de betekenis van omzichtigheid, behoedzaamheid of voorzichtigheid, kan hier niet bedoeld zijn. Veel logischer is daarom dat *omsich* een verschrijving is van *ontzich* of *ontzicht*, dat in het zeventiende-eeuws de gebruikelijke aanduiding is van: ontzag, eerbiedige vrees.

31 Hier.

32 Zie voor de verwijzingen *Concordantie*, 939b-940b, onder het opschrift: 'Offer, Offeren, Of-ferhanden.'

Erue dat inden Hemel sij, ende all wat diergelijcke meer aenhangijch is, Matt. 6.33, 2 Cor. 5.1, Gal. 3.2, Col. 3.1, 2 Tim. 4.8, Ep. 1.3, 2.6, Tit. 2.13, 1 Pet. 1.4, Joa. 3.2, Heb. 10.34, 11.10, 13.14.³³

Meditatie.

Onse vader, ghij die daer inden hemel zijt. Wij no[e]men v, o grooten Godt, Onsen vader: niet van weghen Onse waerdije, *ver*diensden ofte warcken, maer wt Oor-saecke dat ghij ons inde weedergeboorte door t'gelooue aen Jesum Chrijstum tot v kijnderen, Soonen *ende* dochteren wt enckel genade aengenoomen hebt.

[p. 7v] Ghij Heere zijt Onsen vader, *ver*losser – van Outsher is dat uwen naem. Ghij besorgt ons als een vader aen ziel *ende* lijchaem. Ghij hebt ons niet alleen geschapen, v handt en heeft ons niet alleen bereidt, maer ghij hebt ons wederom wt die macht des Duijuels verlost, *ende* uijt den Dreck der Sonde geholpen, *ende* gewosschen, gereijnicht *ende* gesuijuert inden bloede uwes lieuen zoons Chrijstum Jesum, die hem [o]ock niet en schaemt³⁴ ons zyn broederen te noemen. Laet u onfermherticheidt,³⁵ als een vader ouer zyn kinderen, Altijt ouer ons schaduwen. Gedienc³⁶ daer aen dat wij stoff, ellendich *ende* swack syn, en wilt ons niet als schantvlecken, *ende* geen kynderren [sic] voor uwen Aensicht *ver*stooten. Geeft dat wij u als gehoorsaeme kijnd~~er~~en moghen dienen, *ende* alle vaderlijcke eere geuen, welcke de kinderen hun vaders schuldich sijn, op dat wij Altijt moghen geteelt³⁷ [sic] zyn onder die kijnd~~er~~en die door Chrijstum ter heerlijkheijt gebracht worden. En laet ons geen knechtelijcken geest om wederom te vresen, maer³⁸ den geest der uijtvercooren kijnd~~er~~en Ontfanghen, waer duer wij met waerheijdt [p. 8r] moghen roepen Abba, leeue [sic] vader, e[t]c.

Wt die woorden: die in den hemel zijt, O lieue hemelsche vader, en heffen wij onse handen niet op tot eenighe Aertsche ofte vre[e]mde goden, ofte tot Son, maen ofte Sterren, maer wij heffen onse ooghen op tot u: ghij die inden hemel sidt, Die ock hooger dan den hemel *ende* dieper dan den Afgront is, die den hemel syn Stoel *ende* die A[e]rde zyn voetbanck is die den hemel alder hemelen he-

33 Zie *Concordantie*, 1027b-1028a, onder het opschrift: 'De hoogste Hemel, ofte de eygentlijke woonplaatse Gods.'

34 Doorgehaald: *als*.

35 Barmhartigheid.

36 Gedenkt.

37 Geteld.

38 Doorgehaald: *duer*.

mel³⁹ niet begriippen konnen, die daer hooch sidt, *ende* leech siet, *ende* siet op alle menschen kindereⁿ, om den quaden te straffen, *ende* den goeden te helpen. Ende hebt uwe l[ieve] Soon heer⁴⁰ in het dal der trannen [sic] neder gesonden tot een salichmaker der menschen; is wederom nae sijn cruijs ampt in den hemel, het heyliche Alder heijlighen, ingegaen door sijn eigen bloot⁴¹ [sic], *ende* heeft een eeuwighe versoeninghe geuonden om nu te *verschijnen* voor v Aensijcht, voor ons, waer toe wij [o]ock ons harten *ende* oogen wenden *ende* opheffen van de Aertsche tot de hemelsche goeden, daer Onse schatten *ende*⁴² bor[ch]schap is. *Ende* *verwachten* den behouder Jesum, d[i]e Onse nietighe lichaem sal *verclae*ren als het lijchaem sijnder Claerheijt. [p. 8v] Hij is all voor heer⁴³ geg[a]en om de plaetse te bereijden; [hij] sal weder vanden hemel coomen om ons tot hem te neemen, Op dat wij [o]ock zijn da[a]r hij is: Altijdt *ende* eeuwelijck, Inde hemelsche, onveranderlijcke *ende* onverwelckelijcke erffenisse. *Ende* dat altemaal, O hemelsche vader, door v genaede *ende* goetheijdt. Niet ons, maer uwen naem zij die eere.

Geheilicht Sij uwen Naem. Verclaringhe

In het eerste stuck, weerde vrienden, hebben wij geleert nae de leere Chrijstij met wat namen wij Godt in Onse gebeden sullen aenspre[e]cken, *ende* wa[a]r dat hij is. Nu sullen wij wat nader coomen tot die woorden die eerstelijcken aen Godts zijde wat bezonder, smeekender ofte begeerender wijse gaen, *ende* luijden aldus: geheijlicht sij uwen naeme, ofte uwen name werde geheijlicht. Om deese woorden grondelijck *ende* wel te *verstaen*, wat Chrijstii [sic] daer mede gemient heeft, soo moeten wij ten eersten wel aenmarcken wat de name Godts is, die men hijlighen moet. Godt heeft inder schrijft wel veel naemen, ofte wort wel veel naemen gegeuen, daer wij niet voor hebben besonders fan te spre[e]cken. Maer wij hebben hier prinsepael te letten welcke den eenigeen [sic] ofte eijgentlijcken naem is [p. 9r] Die heer⁴⁴ gemient is *ende* dieme[n] heijlighen moet. Ken[n] en⁴⁵ wij hem beter naem geuen, die ons geleert wort te hijlighen, dan die hij hem seluen geeft, Aldus: Ick sal zijn, die ick si[j]n sal? Die heeft mij tot v gesonden

39 Zie eerder noot 23.

40 Hier.

41 Bloed.

42 Doorgehaald: *boch*.

43 Eerder, vooruit.

44 Hier.

45 Kunnen.

ende sprack Godt tot Mose: Alsoo suldij tot den kijnder[e]n Israels seggen: Die Heere, uwen vader, Godt, die Godt Abrahams, die Godt Isacks, *ende* die Godt Jacobs, heeft mij tot v gesonden – dat is zijnen name eeuwelijck – da[e]r bij men mij noemen sal, voort *ende* voort, Exo. 3.14-15. Die geest der Openbaringhe sijt: die E[euwig] is, die E[euwig] was *ende* die E[euwig] coomen sal, Apo. 1.4, het welcke all vast een maniere van spreken is *ende* met welcke name eijgentlijck te kennen gegeuen wort dat Godt is *ende* zijn sal, Dat⁴⁶ hij toeseijt, *ende* dat wij gewis *ende* zeecker op *sijn* toesejgginghe stuenen; dat niemant dan hij *sijn* toegeseide beloften [o]ock volbringen sal, Die hij aen den Outvader Abraham *ende* sijnen naesaeten belooft heeft, het welcke [o]ock in[h]et seste capittel [van Exodus] wederomme *vervaet*⁴⁷ wort: dat hij die Heere is die het uijt vo[e]rren [sic] sal. Leest vers 4, 5, 6 en 7. In't eerste vers wort geseit: ick ben die Heere *ende* ben *ver*schenen Abraham, Isack *ende* Jacob dat ick haren Almachtighen Godt *sijn* woude, maer mijnen naem Heer en heb ick hem niet kondich gemaect e[t]c. Leest heer⁴⁸ bij Gen. 17.1, 18.3, 32.7, 35.11, 48.3. Deese beloften heeft Abraham [p. 9v] Gelooft *ende* heeft door geen ongeloof [sic] getwijffelt ofte hij, die het beloofde, was machtich g[e]noech het te volbringen, Rom. 4.20-21, waer door hij de naem Godts geheijlicht, *ver*heerlijckt *ende* groot gemaect heeft. *Ende* om dat Mose het woort des Heeren Soo zeecker niet en geloofde, om water uijt een Steen te slaen, waer door hij des Heeren naem niet en heijlichde, Soo mochte hij in't beloofde lant niet coomen, Exo. 20.12.

Soo dat wij hijer cortelijck kunnen verstaen,⁴⁹ dat eijgentlijck Godts naem geheijlicht wert, soo veel te seggen is als dat Godt, Almachtijch Schepper⁵⁰ *ende* Heere van hemel *ende* A[a]rde is; dat hij bij alle menschen, door die gehele weerelt, gehouden, geloof *ende* geacht woort⁵¹ [sic] te zijn nae die voorgaende beloften: die Godt *ende* vader des Heeren Jesu Christij. *Ende* onder deese naem ouer all geeert, gefreest *ende* g[e]preesen wort; ofte sijnen naem te heijlighen, is onwanckelbaer op *sijn* beloften te stuenen *ende* doort gelooue *sijn* woort betrachten, want *sijn* naem is heijlich, Leu. 22.31, Psa. 33.21, 106. Hij is heijlich, 1 Sam. 6.2, Psa. 22.4, 99.91. *Ende* hij is die H[eilige] Godt die alleen toe behoort wat H[eilig] is, 1 Mach.14.36. Wij behooren noch en kunnen hem in hem seluen niet

46 Wat.

47 Begrepen.

48 Hier.

49 In de marge: *Wat het is Godts name te heijlighen.*

50 Doorghaald: *van.*

51 Wordt.

heijlich noch heijliger maecken. Maer in't *verbreijden* van zijn H[eilige] naem⁵² door een waer [p. 10r] Gelooue, seeckere *vertrouwen* ende h[eilig] leuen wort zijn naem Geheijlicht. Daer toe dient: ghij sult heijlich sijn, want ick heijlich ben, Leu. 11.45, 19.2, 20.7, 1 Pet. 1.16; Seght Aaron ende *sijn* zoonen van dat heijlighe der kijnderen Israels: dat zij mij heijlighen ende *mijen* heijlighen naeme niet ontheijlighen, Leu. 21.1; dat Godt de heijlighe geheijlicht worde in gerechticheijt, Esa. 5.16. Leest noch vande naeme te heijlighen: Esa. 8.5, 29.23, 58.13; heijlight, seijt Petrus, den Heere in uwer harten, 1 Pet. 3.15.⁵³ Waer die heere Aldus te recht in't harte geheijlicht wort, daer sal een H[eilig] leuen volghen, daer Godts naeme door geheijlicht, geeert, groot gemaect ende *verheerlijckt* wort onder die menschen kijnderen. Sulcx is all van die kercke Des nieuwen Testaments voorseit met deese woorden: Als sij sien sullen haer kinderen, die wercken zijnder handen onder hem, soo sullen zij mijnen naem heijlighen ende sullen den heijlighen in Jacob heijlighen ende den Godt Israels vreesen, Esa. 29.23.⁵⁴

Daerom worden wij ock veele inde schrijft tot een h[eilig] leuen vorma[a]nt, ofte dat wij den Heere onsen Godt een h[eilig] volck sullen sijn: Deu. 26.19, 1 Sam. 16.5, Psa. 29.2, 96.9, Luc. 1.70, Rom. 12.1, 2 Cor. 7.1, 1 Pet. 2.5, 2.11, Apo. 22.11.⁵⁵

Maer een onheijlich leuen is een on[t]heijliginghe van die name Godts. Sij hielden haer gelijk de heijdenen, darwaerts⁵⁶ sij [p. 10v] quamen (seit de Heere) ende ontheijlichde mijn heijlige naem, Hes. 36.20; waer voor Gode Israel gewaerschout heeft, Leu. 21.6, 22.2, 32.⁵⁷ Ende [o]ock datmen zijn naem niet mesbruijcken noch lasteren, Exo. 20.7, Num. 14.11, Psa. 72.10, Rom. 2.25, 1 Cor. 7.31,⁵⁸ maer datmen zijn naem ro[e]men, *verhoogen*, Dancken, loouen ende *eeeren* sal, Psa. 7.17, 34.3., 44.21, 44.2, 54.6, 70.9, 86.10, 110.2, 135.11, 143.2, 148.5.⁵⁹

52 Doorgehaald: *een*.

53 In *Concordantie*, 212a, worden de teksten vanaf de passage 'ghij sult heijlich sijn' tot en met de verwijzingen naar 1 Petrus in dezelve volgorde weergegeven onder de rubriek: 'Heylicheyth Gods' en 'God ende sijn naem moeten wy heyligen, ende waer mede'.

54 *Concordantie*, 212a.

55 *Concordantie*, 212b, in de paragraaf: 'Vermaninghe ende leeringhe tot heylicheyth, ende een heylich leven'.

56 Derwaerts.

57 In *Concordantie*, 215b.

58 Zie voor drie van de zes plaatsen *Concordantie*, 645b, onder 'Misbruyck'.

59 Zie *Concordantie*, 482-487, voor talloos meer bijbelplaatsen in deze categorie in de subparagrafen: 'Van God en alle goede saken roemen', 'Leer ende vermaninghe tot danckbaerheyth teghen God', resp. 'Eere Gods, God salmen eeren'.

Meditatije.

O Heere, Heere, Onsen Godt en[de] hemelsche vader. Dewile wij alles van u zijn *ende* van u coomen, soo zijn wij [o]ock schuldich alles tot uwer eere, gloorie *ende* grootmaeckenghe te doen. Te meer, om dat ghij ons gemaect hebt om u selfs wille *ende* tot een prijs op der Aerden geset heeft, op dat u eere *ende* heijlighe naem in alle landen mach verbr[e]ijt *ende* groot gemaect worden. Doch niet, Heere, dat wij, die slechts arme Aerde *ende* Assche zijn, v, ghij die de heijlicheijt selfs zijt *ende* alle heijlicheijt toecomt, heijlich konnen maecken: wij, die zelue van u moete[n] geheijlicht zijn – Amen, Heere, neen. Maer als wij bidden: geheijlicht sij uwen naem, soo bidden wij om uwe genade, hulpe *ende* toeseegginghe dat wij da[a]r seecker moghen op steruen *ende* weerdelijcken in leuen; dat u naem van ons *ende* alle menschen mach bekend, geeert, aengeroepen, gedient, gedanckt *ende* gelooft worden, *ende* dat ghij geheijlich[t] mocht zijn in alle uw wercken, daden *ende* wonderen, tot uwer eere [p. 11r] *ende* der menschen ziel *ende* zalijcheijt, die door Jesum Chrijstum, uwen leeuen⁶⁰ zoone, geschiet, die ghij voor ons alle ter salijcheit ouergegeuen en[de] tot een soensman,⁶¹ voerspraeck *ende* verlosser van helle, Sonde, Duijuel *ende* Doot gemaect hebt: Onse wijsheijt, gerechtigheijdt *ende* heijlichmaeckinghe! In geen ander en isser zalijcheijt, noch daer en is geen naem den menschen gegeuen, waer door wij zalijch mogen woorden [sic]. *Ende* hij heeft daer door [o]ock een naeme Ontfanghen, die bouen alle naemen is, opdat inde naeme Jesus hem buijgen alle knien *ende* alle Tongen bekennen dat Jesus de Heere sij, tot prijse Godts, des Vaders.

Heijlige vader, Heere des hemels *ende* der Aerden. Wij, v onwa[a]rdighe kijnderen, die door uwen l[ieve] zoon Chrijstum Jesum geheijlicht zijn, behout ons Altijt in een heijlich leuen, hart, sijn⁶² en gemoet, waer door wij u naeme altijt te recht heijlighe [sic] mooghen gedencken: dat is die wille om heijlich makinghe. Dat een Ider zijn vat behoude in heijlichmakengh [sic] *ende* eere, en hem seluen reijninghen aen ziel *ende* lijchaem, ofte van alle bevleckinghe des vleisch *ende* des geestes. Gelijcken als ghij, O vader, heijlich *ende* rijen⁶³ [sic] zijt. Opdat wij altijt tot v naems eere *ende* als vaten der eeren onder v volck *ende* Gemeinte moghen wandelen. Dat van ons geen schande ofte oneere wort begaen tot laster *ende* verachtinghe van u geben[e]dijde naem, waer door heij [sic] soude ontheijlicht wor-

60 Lieve.

61 Man der verzoening.

62 Zin.

63 Rein.

den.⁶⁴ Behout ons tot v naems loff *ende* eere, gelijcken ghij ons vercooren *ende* geroepen hebt. Datse⁶⁵ ons goede wercken mogen [p. 11v] sijen *ende* v, O vader, prijsen, dat alle 't geene wat wij doen met wo[o]rden ofte wercken tot uwer eere mach gescheen.⁶⁶ Behout ons in alle ellende, jammer *ende* tegenspoet bij een bijstandich harte, die't alles als een vaderlijcke tuchtinghe tot v naems eere moghen wtvoeren, weten*de* dat [wij] tot beproeuinghe zijn om ons volcoomender te maecken, waer van ghij ons u l[ieve] Soon tot een exempel gestelt hebt. *Ende* is daer toe [o]ock alle geheijligh[d]en een Oorsaecke der eeuwiger salijcheidt geworden, Om door weldoen te *verstoppen* die onweeten*d*heijdt der Sotter menschen, v tot loff, prijs *ende* eere, inden Daghe der *versoekinghe*. Soo sal u naem Allenthaluen Altijt van ons te recht geheijlicht worden. Niet ons, niet ons, Heere, maer uwen naem sij die eere.

V Rijk tocome I. verclaringhe

Soo veel dit Derde stuck Aengaet, weerde vrienden, ofte het tweede gebedt welck Godt *ende* sijnen eere betreft, wort met deese woorden *vervaet*: v Rijke tocome, ofte v Rijke coome, ofte toecoomen*de* soo is u rijk – Hoe die Texten seggen moghen.⁶⁷ Om dan deese corten wo[o]rden recht *ende* wel te *verstaen* wat, ofte waer toe die Heere Jesus ons heer⁶⁸ leert bidden, Soo moetmen hier aenmercken wat men bij het woort t'rijcke Godts *verstaen* sal. Wij moeten ons niet inbe[e]lden met eenighe doolgeesten, ofte met de gebreecken der Apostelen, dat Christus hier van een lijchamelijcke rijcke spre[e]ckt, [p. 12r] ofte dattet rijcke Israel wederomme door Chrijsus in sijn Conclijcke fluer⁶⁹ ofte regeeringhe soude gestelt worden, gelijk die Apostelen schrijuen te meinen, Matt. 20.20 [=21], Mar. 1.34, Acto. 1.6. Maer dit natuerlijcke Rijcke Israels is een fuiguere⁷⁰ [sic] van een geestelijcke Rijck Chrijsij: sij*nde* die ware Isralijten [sic] *ende* het geestelijcke zaet Abrahams, Rom. 2.29, 9.7, Gal. 3.29. Soo dat hier niet gesproken en wort van geen voorgaende, lijchamelijcke *ende* *veranderlijcke* rijcke, die wel veelderlije

64 In deze en de volgende regels is beknopt de zuiverheid van de gemeente 'zonder vlek of rimpel' benadrukt.

65 Se is iedereen, ook de buitenwacht.

66 Geschieden.

67 De Biestkens*bijbel* heeft: 'Dijn Rijcke come'; het Biestken*testament*: 'U Rijcke toe-come' (Matt. 6:2) en 'Uw rijcke come' (Luc. 11:2).

68 Hier.

69 Fleur.

70 Figuur: beeld, voorafbeelding.

ende lang geweest [is], maer hij spre[e]ckt van een toecomen *de* rijck, welck noch soo eiggentlijck niet geweest hadde, *ende* [o]ock bestandelijck⁷¹ blijuen soude, het welcke wij in twederleije aensien willen voorstellen, welcke inde gebbeede[n] [sic] der geloouighen met die woorden: v rijcke toecooome, sijn plaetse heeft.

Van het eerste rijck, het welcke in't herte der geloovijgen door den H[eilige] Geest inde leeringhe *ende* regeeringhe des euangelium[s] bestaet, Matt. 24.14, Luc. 17.21, is door den propheeten veel van geseit *ende* belooft. Waer op de woorden des gebedts, v rijcke toecooome (Als daer nae begeerich zijnde), [o]ock sluijten.⁷² Nae die rijck[e] waer in Chrijstus Heer en Coninck is, hebben all veel h[eilige] mannen, propheeten *ende* Coninghen nae verlangt, Als blijkt uit Christus eijgen wo[o]rden: Luc. 10.23, Joa. 8.56, oock van gesproken *ende* belooft. Die Heere, seit Daniel, heeft een rijck *ende* hij heerschen⁷³ [sic] ouer die heijden[en], Psa 22.29; den Septer uwes rijcks is een oprecht Septer, Psa. 45.5;⁷⁴

[p. 12v] Int recht⁷⁵ deese[s] Coninckx heeftmen dat recht lief, Psa 9.94.⁷⁶ Leest noch Psa. 46.8 [=45:7], 72.8, 93.1, 96.10, 110.2, 145.13.⁷⁷ Inde tijt van sulcken coninckrijck sal Godt vanden hemel een Coninckrijck oprechten Dat nimmermeer *verstoort* sal worden, e[t]c. Dani. 2.44; Soo sal dat Coninckrijck des Heeren sijn, Oba. 1.21,⁷⁸ en sulcke voorsegginghe meer, die van't rijcke Chrijsti spre[e]cken dat noch coomen soude: Esa. 2.4, 9.4, 11.6, 16.14, 32.1, Jer. 23.5, 33.15, Sach. 9.10, 10.41.⁷⁹

Daer en is geen Rijck sonder Coninck, het welcke Pilatus⁸⁰ wel haest vate, soo haest⁸¹ Chrijstus sprack: mijn rijck en is van deeser weerelt niet. Soo zijt ghij dan een Coninck, het welcke Chrijstus nijet en l[o]ochende maer consenteerde,⁸² seggende: ick ben een Coninck, Joa. 18.38. Hij is niet alle[e]n een Coninck, Jer. 23.5, 33.15, Hes. 37.22, Sach. 9.9, Matt. 21.9, Luc. 1.29, maer hij is [o]ock een Coninck *ende* een Conincks zoon, Psa. 72.1;⁸³ een Coninck Alder coningen *ende*

71 Bestendig, duurzaam.

72 Van toepassing sijn.

73 Verschrijving van: *heerschet*.

74 Zie voor beide plaatsen ook *Concordantie*, 99b, onder 'Christus Conincklijcke ampt ende rijck, ende het gheen daer onder behoort'.

75 Verschrijving van: *rijck*.

76 Deze drie citaten ook in *Concordantie*, 1003a en b, onder 'Rijck' en 'Scepter'.

77 Volledig geciteerd in *Concordantie*, 99b-100a.

78 Zie voor beide citaten *Concordantie*, 100a.

79 Volledig geciteerd in *Concordantie*, 100a.

80 In de marge: *Chrijstus is een Coninck* [?].

81 Zodra.

82 Mee eens was, onderschreef.

83 Geciteerd in *Concordantie*, 62b, onder 'Coninck ende Coninckrijck'.

een Heer Alder heeren, Apo. 17.14; [hij] is als een Coninck gesalfft met die Olij der vr[e]uchden bouen zijn meede genooten, Psal. 45.8, Esa. 61.6, Luc. 4.45, Act. 4.26.⁸⁴ Leest voort van zijn Conincklijcke Stoel, Septer ten Coninghe: Psal. 45.8, Can. 3.11, Hes.⁸⁵ 21.31, Heb. 1.7,8; van sijn Conincklijcke Ampt leeden *ende* zael Jofferen: Psal. 45.10, 17, Matt. 10.1, Matt. 28.1, Luc. 6.1, 8.2, 9.1; van sijn Conincklijcke wetten ofte Insettinghe: Matt. 5.30, 18.8, 26.26, 28.18; [p. 13r] van sijn Conincklijcke *versieringhe*: Psal. 45.5, 39.1, Can. 5.10; Staet ofte eere: Matt. 21.2, Luc. 19.30, Joa.12.13: *verwinninghe*: Apo. 17.14, 19.16; Trijumph: Col. 2.15.⁸⁶ *Ende* van't laeste gerechte, wanneer hij sal coomen in de stoel zijnder heerlijkheijdt: Matt. 25.31, 1 The. 4.6, 1 Cor. 15.52. *Ende* wat diergelijcke meer tot een Coninckdeel behoort, wert in Chrijstu *ende* sijn rijck, welcke geben[e]dijt is, met Alderlijke geestelijcke gebenedijdinghe int hemelsche weesen beuonden, Eph. 1.3, 1 pet. 1.21.

Dit houde ick, geliefde vrienden, is⁸⁷ eerstelijck het rijcke ofte coninckrijcke Godts, waer duer ons de Heere Chrijstus⁸⁸ hier leert bidden, dat het soude moghen coomen. *Ende* niet eenighe tegenw[o]rdighe rijcken die *Daar* waeren, Alst ock blijkt wanneer die tijt Aengemerckt wort, wanneer Chrijstus dit bevoolen heeft te bidden, namentlijk inden beginne des euangeliums, door het euangelium, ofte die leere des Euangeliums eerst soude gegront *ende* die fundamenten geleit worden, *ende* Alst rijcke noch niet gestijcht noch opgebout was. Waer toe dienen Johannes' woorden: betert u, het hemelrijck is nae bij gecoomen, Matt. 5.21. Als [o]ock Chrijstus: die tijt is *vervult* *ende* dat rijcke Godts is nae bij gecoomen, beetert u *ende* gelooft den euangelio, Mar. 1.14. Dit bediet Chrijstij [o]ock Alsoo in't uijt seinden van sijn Apostelen, dat die leeringhe vanden rijcke Godts het rijcke Godts genaemt wort, Luc. 10.9, 11.11. Heer⁸⁹ toe dient [p. 13v] Oock: als Imant het woort des rijcx hoort, Matt. 13.19; het goede zaet sijn die kijnderen des rijcks, vers 38; ofte het rijck der hemelen is een mensche gelijk, [Matt.

84 *Concordantie*, 62b-63a, onder 'Salven, ghesalfde'.

85 Doorgehaald: 17.8.

86 Vergelijk de desbetreffende passage in *Concordantie*, 99b: 'Leest voort [...] van sijn Conincklijcke amptlieden. Psal. 45. Matt. 4.18, 10.1. Mar. 1.16, 3.19, 6.7. Luc. 6.1, 9.1. Johan. 6.70. Van sijn Conincklijcke instellinghe ofte ordeninge. Matt. 26.26. Mar. 14.22, Luc. 22.17, 1. Cor.11.24. *Ende* van sijn Conincklijcke vercieringe. Psal. 45.5, 93.1. Cant. 5.10. Staet ofte eere. Matt. 21.2. Marc. 11.2. Luc. 19.30. Johan. 12.13. Verwinninghe. Apoc. 17.14, 19.16. Triumphe. Col. 2.15.'

87 Hier overbodig.

88 In de marge een niet voltooid opmerking: *het rijcke Chrijstij wort door die euangelische leerin-ge op.*

89 Hier.

13] vers 24.31, 34.31, 41, 43, 44, 45, 47, Mar. 4.11, 26.30, Luc. 8.10, 13.18, 20.29, 38;⁹⁰ het Euangelium des Rijcx sal inde gansche weerelt ge predijckt worden, Matt. 24.14; *ende* sulcke Texten meer leeren ons dat Chrijstum door't woort des euangeliums, door den geest, in't gelooue in zijn rijck, zijn volck *ende* gemeente als een Heer *ende* coninck regeert, Matt. 12.28, 19.24, Luc. 7.28, 8.1, 9.1, 10.11, 16.16, Rom. 14.17, 1 Cor. 4.20, 15.24, Phij. 4.16, Apo. 1.9, 19.16.⁹¹

Van dit Rijck dat Noch eigentlijck coomen soude, can Chrijtus in zijn laeste Aontmael ten deel [o]ock wel gesproken hebben, Luc. 22.18, te kennen geuende dat dit coninckrijcke Godts in zijn eigentlijcke cracht noch eerst voor handen was. Op welcke rijcke Joseph van Armatheia [o]ock *verwachte*, Luc. 23.31. *Ende* heeft zijn begin prinsepael,⁹² geweldig⁹³ genoomen op die Pinxterdach, Acto. 2, inde Apostelen *ende* geloouighen *ende* alsoo voort, nae sijn eijgen beloften, Luc. 24.26, 48. *Ende* Alsoo sijn die coninckrijcken deeser weerelt ons Heer *ende* Chrijstij geworden, *ende* hij sal regeeren van eeuwichheit tot eeuwichheit, Apo. 12.1-15. Dit is't onbeweechlijke rijck Dat van't eene volck op't ander, *verstaet* vande geloovijghe op die ongeloovighe, niet vallen noch die poorte der hellen niet ouerweldighen [p. 14r] Sullen, Dan. 2.44, Matt. 16.18, Heb. 12.28. *Ende* Alsoo dit Rijcke niet vleijsschelijck maer geestelijck is, waer in die Heere Jesus als een coninck door zijn geest en woort regeert, Soo en gebruijcken sij [o]ock geen vleijsschelijcke maer geestelijcke wapenen, geweld *ende* he[e]rsch[a]ppie; nae die voorsegginghe der propheeten, Psa. 46.9, 67.1, 145.?, Can. 3.8, 4.8, Esa. 2.4., 9.4, 11.6, 65.24, Hos. 1.7, 2.28, Sach. 9.10; nae die *vervullinghe* *ende* leeringhe Chrijstij, Matt. 5.38, 20.25, 26.51, Mar. 1.42, Luc. 6.27, 22.25, Joa. 6.15, 11.48, 18.36; *Ende* nae die leeringhe der Apostelen, Rom. 12.19, 2 Cor. 10.4, Eph. 6.13, 1 Pet. 2.23.⁹⁴

⁹⁰ Omdat het boek Mattheüs 28 hoofdstukken telt, en Lucas 16, is het evident dat de versweergave hier een verschrijving betreft. In *Concordantie*, 1003a, waar ook de twee voorafgaande plaatsen en de volgende vermeld zijn, is deze passage als volgt weergegeven: 'het rijck der hemelen is een mensche gelijk. Ver. 24.31.33.41.43.44.45.47. Marc. 4.11.26.30. Luc. 8.10, 13.18.20.29.' Het nog vermelde vers 38 moet eveneens een vergissing zijn, omdat Lucas 13 uit 35 verzen bestaat.

⁹¹ Deze plaatsen – enkele uitgezonderd – eveneens in *Concordantie*, 1003a, in de lange opsomming onder 'Noch eenighe ghelijckenis-redenen, ofte gheestelijcke rijckdommen'.

⁹² In de marge: *hier coomt die [ver]gelijkinghe van trijcke der hemelen bij een moster saet Matt. 13[:31,32] in sijn cracht [?]*.

⁹³ Geweldig, met kracht.

⁹⁴ Zie *Concordantie*, 99b-100b, onder het opschrift: 'Ghelijck als Christus niet en is een aertsche oft wereltsche Coninck, alsoo en is sijn rijck oock gheen wereltlijck, maer een hemels *ende* gheestelijck rijck, dat niet met sweert en boghe, maer met sijn geest *ende* woort beschermt *ende* geregeert wort.'

Van het Twede Rijck ofte die verclaringhe, v Rijck toecoomen, tot het eeuwige leuen te bringhen, Soo sullen die vrinden weten Dat die Texten die vooren *verhaelt* *ende* noch *verhaelt* sullen worden van't Rijcke Godts Dijckwels dubbelt gaen: Datse hier metten geloouighen aenvanghen *Ende* hijer nae in't eeuwige hemelrijck Godts volcoomen voltrocken sullen worden. *Ende* dat daerom [o]ock het gebedt, v rijcke toecoomen, beijde beslaet, ofte beijde begeert, geeijst *ende* gevoordert wort. Van dit rijck wort geseit met deese woorden: *Daerom* sullen zij ontfanghen – merckt 't was noch toecoomende – een heerlijk rijck, Sap. 5.17; Die u tot den hemelschen Rijck beroepen heeft, [p. 14v] 4 Esd. 2.37, besit dat rijck dat v bereit is van aenbegin der weerelt, Matt. 25.34; salijch maeckt tot *sijn* eeuwige rijck, 2 Tim. 4.18; mede erue des rijcx, 2 Pet. 1.11, *ende* diergelijcke Texten meer: Dan. 7.22, 27, Sap. 10.10, Matt. 26.29, Mar. 9.23, Luc. 6.20, 12.21 [=31], 18.17, 22.29, Act. 8.11, 14.22, 20.25, 1 Thes. 2.1, 2 Thes. 1.5, Col. 1.13, 2 Tim. 4.1, Jac. 2.5.⁹⁵

Salmen dit gebedt, u rijcke toecome, nu aecht⁹⁶ bidden, soo moetmen hem [o]ock wachten soo danighe niet te zijn, die daer niet in sullen coomen. Waeraff deese Texten spre[e]cken: Luc. 9.62, Joa. 3.3, 5, 1 Cor. 6.9, 15.50, Gal. 5.21, Eph. 5.51.⁹⁷ Ofte salmen bidden: v Rijcke toecoomen, Soo moetmen geen Aertsche rijck Off geen rijck in deese Aertsche Schatten, goeden, w[e]llusten ofte rijckdommen soecken, maer voor all (nae die woorden Chrijstij) het rijcke der hemelen soecken, Matt. 6.33, *ende* soecken dat *Daar*bouen is, Daer Chrijstus is sittende ter rechter handt Godts, Col. 3.1. Laet onse wandelinghe inden hemel *sijn*, Col. 3.20, ofte laten [sic] onsen wandel soo danigh *zijn* als luijden die den hemel sullen besitten, *Ende* verlangen nae Onse behuysinghe die van den hemel is, 2 Cor. 5.2,⁹⁸ gelijcken als die voor vaderen⁹⁹ gedaen hebben, Heb. 11.10, 15, *ende* sulcke aen hangighe Spruecken meer.

[p. 15r] **Hijer zijn noch twee dinghen Aen te marcken.**¹⁰⁰ **Eerst**, wanneer men bidt dat het rijcke godts soude coomen, soo canmemen¹⁰¹ [sic] *Daaruijt* wel verstaen datter eenighe beletselen cunnen zijn, waer door die comst van dit rijck, soo ha[e]st, claer *ende* vruchtbaer niet voort en bracht Als't wel behoorde, ofte te wenschen waer. Het welcke all te waer aen die Joden bevonden wert: Dat die kinderen des rijcx inde wtterste Duijsternisse soude geworpen werde[n], Matt. 8.12;

95 Zie voor deze verwijzingen *Concordantie*, 1003a.

96 Echt.

97 In *Concordantie*, 1003a.

98 *Concordantie*, 932a, achter 'Behuysinghe'.

99 Doorghaald: *hebben*.

100 Merken.

101 Kan men.

Dat zij met haer hartneckicheijt *ende* valsche leeringhe het rijcke der hemelen voor die menschen slooten *ende* en quamen *Daarseluen* niet in, Matt. 23.11, Luc. 11.52; van welcke hinderpalen die door twist *ende* valsche leeringhe tot *verbreidinghe* *ende* ingangh van 't rijcke der hemelen soude coomen, [o]ock gesproken wort: Matt. 24.11, Joa. 5.43, Act. 7.57, 8.8, 15.1, 16.20, 17.18, 19.23, Rom. 16.16, 1 Cor. 1.16, 4.16, Gal. 3.1, 5.7, Eph. 4.14, Phij. 3.2, Col. 2.18, 1 T[i]m. 4.1, 2 Tim. 3.1, 2.4, Hess. [=Heb.] 2.3, 2 Pet. 3.3, 1 Joa. 4.1, 2 Joa. vers 7.¹⁰²

Ten tweden is hijer noch te leeren: sullen wij bidden in den geest *ende* wa[a]rheijt: v Rijcke sij toecoomen[de], dat wij dan een begeerte en lust moeten hebben tot die voorbereidinghe des Euangelische rijck[s], waer door veel menschen het eeuwige Rijck der hemelen mochten genieten *ende* [p. 15v] bidden dat hij getrouwe Arbeijders tot sijnen Oogst wijl senden, Matt. 9. Datse veel menschen door het woort des euangeliums tot het rijcke Chrijstij conde bringhen Als getrouwe ondersaeten van haer hemelschen coninck. Waertoe *ende* waer nae die mannen Godts [o]ock groote lust, liefde *ende* begeerte gehadt hebben; Dat Zijon gebout, die mueren Jerusalem[s] getimmert en[de] het rijcke Godts wijt uijtgebreydt, *ende* veel Tot den hemelschen rijck beroepen *ende* *vercooren* worden, Psa. 15.1, 24.4, 26.4,¹⁰³ 27.4, 51.20, 69.12, 72.4, 84.1, 122.1, Esa. 62.1, Act. 2.4, 4.19, 5.41, 20.28, 1 Cor. 11.30, Phij. 3.6, 2 Pet. 27.12, 2 Joa. vers 3, 3 Joa. vers 31.¹⁰⁴

Meditatie.

Hemelsche Vader ende Heere des hemels en[de] der Aerden, ghij en besit niet alleen uwen rijck des hemels, troon *ende* heerlijkheid, maer hebt hier [o]ock een besonder rijck op der Aerden opgericht nae die voorsegginghe veele der propheeten. Wij bidden dat deeser uwen rijcke (waer ghij *ende* uwen L[ieve] Soone Jesum Chrijstum coninck is) coome, wort geplant *ende* tot aen des weerelts eijnde mochte *verbreijt* worden. Ghij hebt hem op uwen H[eilige] bergh ingestelt, tot een Coninck gesalf, met prijs *ende* eere gecroont, *ende* hebt hem tot een hoofd den *Gemeente* ouer alle Dijnghen geset, hebtet al onder zijn voeten gedaen. Wijlt¹⁰⁵ [p. 16r] Sijn Rijck nae v beloften eeuwelijck befestighen *ende* sijn troon van eeuwichheid tot eeuwiche[i]dt laeten Dueren. Soo sal't [o]ock zijn een on-

102 Een specifieke plek met deze lange opsomming is in de *Concordantie* niet aangetroffen.

103 Doorgehaald: 5.41.

104 Een specifieke plek met deze lange opsomming is in de *Concordantie* niet aangetroffen.

105 Wilt.

beweechlijck rijck dat nimmermeer verstoort sal worden *ende* van het eene volck op het ander niet vallen, gelijcken die weereltsche rijcken doen. Maer alsoo u rijck van Deeser weerelt niet en is, Soo en is't [o]ock geen weereltsche, *veranderde* [rijk] onderworpen, noch en wort door geen weereltsche macht en wapenen beschermt, regeert noch behouden, maer geestelijke wapenen: het Swaert des geest[s] *ende* schilt des geloofs is hun geweer *ende* bescherminghe. Geeft dattet seelue [sic] tot v[er]stant van u Rijck, volck en gemiente Altijt recht *ende* wel gebruickt mach worden. Het coomt met geen uijtwendich gebaer en 't is oock eeten noch drincken, maer gerechticheid, vrede *ende* blijtschap inden h[eilige] geest. Wort Daerom genaemt een conincklijke preijsterdom [sic], een h[eilig] volck, een volck des eigendoms: geen gasten en vre[e]mdelighen, maer burgers *ende* huijsgenooten Godts. Laet Ons alle tijt tot eere uwes rijcks leuen, *ende* all is't dat den uijtwendighen mensche *vergaet*, Dat den inwendighen van Daghe tot Daghe in ons mochte *verniet* *ende* alletijt meer *ende* meer inde werelt uijtgebreit mochte worden. *Ende* dat het euangelium des rijcx inde gansche weerelt gepredict, aengenomen *ende* gehoorsaemt wort nae die voors¹⁰⁶segginghe: comt laet ons op den [p. 16v] Bergh des Heeren gaen, tot den huijse des Godts Jacobi. Dat hij ons leere zijn weeghen *ende* wandelen in zijn paden.

Heere, Heere, ghij die daer zijt een Coninck des vredes, *ende* hebt ons gebracht in het rijcke des vredes *Daar* recht *ende* gerechtigheid gelieft *ende* bemint wort. Dat Septer ws Rijcks is een oprecht Septer. Geeft dat dat wij onder uwen Septer alle tijt buijgen *ende* als vre[e]dtsame onderdanen, als een coninck alder coninghen, v gehoorsamelijck onder worpen, in liefde *ende* vrede louen, ne[e]rstelijck *sijn* om te onder houden die eenicheid in den geest, door den bandt des vredes, soeckende t'geene tot vrede *ende* stichtinge onder malcanderen dient, nae v lijfste behagen, die dagen Onses leuens. Op dat wij nae deesen, wanneer ghij het rijcke Dat door v geest en woort hijer gereege[e]rt [sic] word, Godt *ende* Vader, ouerleeuert, met u in dat eeuwighe hemelsche rijck, *Daar* Godt het alles in Allen is, moghen genieten. Geeft dat wij nae u leeringhe het rijcke der hemelen voor all mogen soecken en beminnen t' geene dat *Daar*¹⁰⁷ is, *ende* niet het Aertsche. Neemt wech alle beletsellen [sic] die ons hier toe henderlick *sijn*, als Argernisse, een vleisschlijck leuen, valsche leeringhe en diergelicke. Dat wij Ontfangen een heerlijcken croon in v [p. 17r] hemelsche rijck da[a]r wij toe geroepen zijn *ende* heer,¹⁰⁸ v geseegende, aengenaen [sic] worden. Coomt ghij, geven[e]dijde mijns

106 Doorgehaald: isgge.

107 Doorgehaald: toe h.

108 Hier.

vaders, besiet dat Rijck dat v bereijt is van aen begin der weerelt. Nae diese¹⁰⁹ eewighe eerue¹¹⁰ [sic], deese woensteede Godts dee¹¹¹ vanden hemel is, verlangen *ende* suchten wij, dat wij da[a]r mede gecleedt *ende* niet na[a]ckt beuonden worden. Waer toe wij onsen gemoet, hart en sin nijgen als wij bidden *ende* nu tegenwoordich seggen: u ri[j]ck sij toe coomen[de] en roepen met een, met den geest *ende* hemelsche bruijt en vrouwe: koomt Heer Jesu, koomt. Niet ons, niet ons, o Heere, maer uwen name sij die eere.

V wille geschiede op Aerden als inden hemel.
Verclaringhe

In dit vierde Stuck Coomen wij tot het derde ofte laeste gebedt welcke die heere Jesus ons leert bidden Aengaen[de] Goode *ende* zijn eere. Waer Aff wij den sin *ende* leeringhe [o]ock met corte woorden hoopen voor te stellen *ende* daer niet scherpsinnich, hoochvli[e]gende ofte curieuselijckin [sic] te disputeren ofte ondersoecken. Noch en willen [o]ock niet Alles [p. 17v] bij een bringhen (om lancheijt te *vermijden*) wat onder den naem van die w[i]lle [sic] Godts can genoomen worden, de wille¹¹² deese materie zeer wi[j]dt *ende* briedt is.¹¹³ Maer 't sal ons hier genoegh zijn om te *vertoon*en *ende* aen te wijsen Alleen 't geene inder corten nodich soude mooghen weesen om den sin en 't *verstant* van dit gebedt te *vereysschen* *ende* tot leeringhe voor te stellen.

Als wij dan bidden: uwen wille geschiede, soo stelle[n] wij onse eijgen wille *ende* begeerten (onder die wille Godts) aen eene sijde, *ende* en soecken anders niet dan dat zijnen wille in alles mogte voortgaen. Ofte meet [sic] dit gebedt en wort niet anders *verstaen* dan dat het geene Godt heeft *versien*, geordoneert ofte begeert te willen gesch[i]eden In deese laeste tijt onder het ri[j]ck des euangeliums si[j]ns l[ieven] Soons Jesum Christum (dat toecoomen*de* was), dat dat een voortgang mocht hebben. *Ende* dat all 't geene, dat dienstelick soude moghen weesen tot vord[e]ringhe der eeuwiger salijcheijdt der menschen, sonder eenich beletsel, schade ofte vorhind[e]ringe [sic] soude geschieden, *etc.*

Als wij nu wat nader tot der Saecke treden, zoo hebben wij die wille Godts twiesins¹¹⁴ aen [p. 18r] te mercken: Eén Dat hij sonder ons, één Dat hij met Ons

109 Deze.

110 Zowel erf, als erfenis.

111 Die.

112 Bedoeld is *dewijl*: omdat.

113 Zo zijn in de *Concordantie*, 556-564, aan de wil negeneneenhalf pagina gewijd.

114 Tweeërlei, in twee betekenissen.

uijtwoert – ofte deese voostellinghe is soo danich: welck Godt selfs doet, ofte van de menschen moet gedaen worden. Die dienghen [sic] die Godt selfs doet zijn twiederlei. Als ten eersten welcke Godt pleijn¹¹⁵ voor sich selfs genomen heeft te doen, daer een mensche niet baten, noch Schaden toe noch af doen can, maer blijft altijd soo het is, sonder Immermeer daer in eenighe *veranderinghe*, *verhinder*inghe ofte nalatinghe toe te laten: comt, staet en *de* blijft altijd soo hij't gewilt en *de* geordoneert heeft. Alles (seit Daut) wat hij wil, dat doet hij, inden heemel, opter A[a]rden, inde zee en *de* alle diepten, Psa. 135.6. Wat Godt doet, dat staet daer en *de* wat hij wil, dat¹¹⁶ moet worden, Eccl. 3.16; die heere Zeebaoth heeftet besloten, wie willet weeren? en *de* zijn handt is wtgestreckt, wie wiltse keeren, Esa. 14.23? Die Heer seit seluen: mijn voorneemen dat blijft en *de* ick doe wat mij genoecht, etc. Wat ick segge dat laet ick coome[n], wat ick Dencke dat doe ick [o] ock, Esa 46.9, 10. Wie can zijn wille in deesen wederstaen, baten ofte schaden, minderen ofte vormeederen, Sijr. 18.11, 12? Daerom so gaet deese wille Godts die weerelt te scheppen, zijn Soon te senden, die weerelt te Oordelen,¹¹⁷ en *de* diergelijke veel het gebedt, u wille geschied, niet [p. 18v] eijgentlijk aen, want dat is en moet alsoo gesch[i]eden en *de* en can niet wieder¹¹⁸ gehouden worden. En behoef daerom niet gebeden te worden dattet geschiet, ofte 't waer tot een teecken en *de* begeerte vande medestemminghe vande wille Godts, die geschieden moet en *de* Anders niet gesch[i]eden can, Job. 23.13, Jud. 9.5, Rom. 9.19, Eph. 1.11, Apo. 4.11.¹¹⁹ Ten anderen¹²⁰ zi[j]nder dinghen welcke Godt heeft geordoneert ofte voorgenoomen en wil datse geschi[e]den, en [de] nochtans niet alle tijt geschieden om dat hij wil datse gesch[i]ede[n] om der seeckere condijtten, welcke hij van die menschen vereijst dat die moeten voltrocken ofte gedaen zijn, voor en *de* alleer dat Godt doen soude, het geene hij seit te willen dat geschiede. Waer toe past: hij wil die doot der sondaren, Hes. 18.32, 33.11; Hij wil dat alle menschen Zalijch worden, 1 Tim. 2.4; hij wil dat n[i]emant voorlooren [sic] gae, 2 Pet. 2.15, en *de* diergelijcke me[e]r: Mat. 18.23.36, 1 Tste. [=Thess.] 4.3, 5.17, 1 Pet. 2.15.¹²¹ Nochtans steruen sij, bekeeren niet, werden niet zalijch, maer gaen meest voorlooren [sic] en *de* sulcks meer: die saecke valt geheel anders wt.

115 Gewoon, simpelweg.

116 Doorgehaald: *doet*.

117 Doorgehaald: *niet eijgentlijk*.

118 Weder, tegen.

119 Zie *Concordantie*, 563a, voor de citaten van de hier aangehaalde plaatsen, onder het opschrift: 'Gods wille moet geschien, ende onse wille moet altijts Gods wille onderworpen wesen.'

120 Ten tweede.

121 Zie *Concordantie*, 562b, voor de citaten van de hier aangehaalde plaatsen, onder het opschrift: 'Wat Gods wille is.'

Recensies

Govert Snoek, *De Rozenkruisers in Nederland; voornamelijk in de eerste helft van de 17e eeuw: een inventarisatie* (Haarlem: Rozekruis Pers, 2006), 681 pp., geill., ISBN 9789067323246

In 1999 werd aan de Universiteit van Amsterdam de leerstoel 'Geschiedenis van de hermetische filosofie en verwante stromingen' ingesteld. Hoewel een nieuwkomer in de Nederlandse academische geschiedschrijving is de kleine vakgroep inmiddels internationaal gerenommeerd en georiënteerd, mede dankzij de nabijheid van een unieke en ongeëvenaarde collectie van inmiddels 20.000 soms zeer zeldzame hermetische en esoterische werken in de eveneens in Amsterdam gevestigde Bibliotheca Philosophica Hermetica (BPH). Onder andere Umberto Eco deed er onderzoek voor zijn romans. De bibliotheek zal op termijn gaan verhuizen naar het zeventiende-eeuwse 'Huis met de Hoofden' op de Keizersgracht, zodat de vooraanstaande positie van Amsterdam als onderzoekscentrum voor de westerse esoterie op passende wijze tot uitdrukking wordt gebracht. Passend ook omdat er in zeventiende-eeuws Amsterdam een levendige en breed gedragen belangstelling was voor hermetische filosofie, en de nauw daarmee samenhangende beoefening van de alchemie. Onder de belangstellenden waren niet alleen handelsmagnaten als de De Geers – bewoners van het Huis met de Hoofden – maar ook vrijzinnige doopsgezinden en collegianten.

Die brede hermetische belangstelling in zeventiende-eeuws Amsterdam blijkt duidelijk uit de welkome publicatie van Govert Snoeks in 1998 te Utrecht verdedigde proefschrift over de receptie van de Rozenkruiser legende in de Republiek. Dit proefschrift, waarvan slechts een paar exemplaren te raadplegen waren in bibliotheken, is nu dan eindelijk – verbeterd, uitgebreid en geïllustreerd – voor een groter publiek bereikbaar geworden. Snoek stelde zich tot taak een inventarisatie te maken van de Nederlandse reactie op de publicatie van de drie Rozenkruiser manifesten en de daarin vervatte 'Rozenkruiser legende' in de jaren 1614 tot 1616, waarbij hij zich beperkt tot de eerste helft van de eeuw, toen de belangstelling voor de Rozenkruiser broederschap op zijn hoogtepunt was.

De Rozenkruisers worden vaak beschouwd als één van de archetypische 'geheime genootschappen' waarover de afgelopen twee eeuwen zoveel is gefabuleerd¹ dat academische historici het onderwerp lang hebben gemeden. Daar kwam pas verandering in door het pionierswerk van Frances Yates (1899-1981). Zij wees onder andere in haar *The Rosicrucian Enlightenment* (1972) op het historische belang van de brede protestantse opwekkingsbeweging, waar de Rozenkruiser geschriften onderdeel van waren. Hoewel haar gevolgtrekkingen niet altijd meer worden gedeeld,² heeft Yates een doorslaggevende rol gespeeld in

1 Bijvoorbeeld in de boeken van Dan Brown, waarvan de bekendste uiteraard *The Da Vinci code* is.

2 Donald R. Dickson, *The Tessera of Antilia; utopian brotherhoods & secret societies in the early seventeenth century* (Leiden/Boston/Cologne, 1998), 12-13, 17, 20.

de erkenning van deze 'transnational movement that sought to improve the religious, social and intellectual order in early modern Europe through elite brotherhoods or secret societies',³ zoals Donald Dickson het recentelijk heeft omschreven.

Tot nu toe is er vooral aandacht geweest voor de Rozenkruisers in een Duitse of Engelse context, en bestond nog geen overzicht van de Nederlandse receptiegeschiedenis van de Rozenkruiser legende.⁴ Govert Snoek heeft deze lacune nu opgevuld, en heeft daarvoor een indrukwekkende hoeveelheid gepubliceerde en ongepubliceerde bronnen geraadpleegd. Zijn boek mag een prosopografie heten van de vele Nederlandse academici, kunstenaars, schrijvers, drukkers en verzamelaars die zich interesseerden voor de controversiële Rozenkruiser manifesten. De Rozenkruisers waren namelijk verre van onomstreden, en in de jaren 1620 leidde wantrouwen van regenten en calvinistische theologen jegens hen tot een heuse 'Rozenkruiserangst', culminerend in het Haarlemse 'showproces' tegen de schilder Johannes Torrentius (1589-1644), die ervan beschuldigd werd de geestelijke leider van een Rozenkruiser sekte te zijn. Snoek heeft een hoofdstuk gewijd aan Torrentius⁵ en diens kring, waaronder ook Haarlemse doopsgezinden te vinden waren. Hij heeft zich veel moeite getroost deze kring zo nauwkeurig mogelijk te reconstrueren, waarbij hij een belangrijke aanvulling levert op het onderzoek naar Torrentius' ketterproces. Of Torrentius overigens daadwerkelijk een Rozenkruiser was, mag betwijfeld worden, want wat er door tijdgenoten over zijn opvattingen is gezegd, geeft daartoe weinig aanleiding.⁶

Naast kortere hoofdstukken waarin Snoek onder andere de reacties van de theologen en contemporaine geschiedschrijvers bespreekt, zijn de langste twee hoofdstukken gewijd aan plaatsen en personen die in verband werden gebracht met de Rozenkruisers. Daarin passeert een bont gezelschap de revue, al dan niet woonachtig in een bepaalde plaats – vooral Amsterdam, waar in de zeventiende eeuw vroeg of laat iedereen van belang wel eens langs kwam – of al dan niet met elkaar in contact staand. Van sommigen is zo weinig bekend dat het boek af en toe wat opsommerig wordt, maar gezamenlijk scheppen deze biografische portretjes een wijds panorama van de brede belangstelling voor hermetische filosofie, natuurlijke magie en alchemie in de vroeg zeventiende-eeuwse Republiek. Zo is een netwerk van in Amsterdam woonachtige alchemisten te ontwaren, een kring van diverse religieuze en etnische pluimage, die in verbinding stond met het in Engeland actieve netwerk van Samuel Hartlib (1600-1662). Amsterdamse leden van dit netwerk waren Johannes Moriaen (1591-1668), Jan Amos Comenius (1592-1670), Petrus Serrarius (1600-1669) en Johann Rudolf Glauber (1604-1670), alle vier immigranten die bijdroegen aan het centrum van alchemiebeoefening en bestudering van Hermetische filosofie dat Amsterdam was. Van dit netwerk maakten ook doopsgezinden en collegianten deel uit, zoals Adam Bo-

3 Dickson, *The Tessera of Antilia*, 2.

4 Yates noch McIntosh zeggen iets over Rozenkruisers in Nederland; Christopher McIntosh, *The Rosicrucians; the history, mythology, and rituals of an esoteric order* (Londen, 1980; 3^e herziene druk: York Beach, 1997) is het beste algemene overzicht met betrekking tot de geschiedenis van de Rozenkruiser manifesten en de bewegingen die zich later hierop hebben geïnspireerd.

5 Namelijk Hoofdstuk 4, 105-169.

6 Zie hiervoor de vele notariële akten en andere contemporaine getuigenissen in de werken van A. Bredius, *Johannes Torrentius* (Den Haag, 1909) en A.J. Rehorst, *Torrentius* (Rotterdam, 1939).

reel (1602-1665), Galenus Abrahamsz (1622-1706), David Rutgers (1629-1707) en Samuel Spruyt (1649-1698).⁷ Van hen is geen uitgesproken Rozenkruiser belangstelling als zodanig bekend, maar Snoek maakt duidelijk hoe ook Abrahamsz en Boreel – de enigen die hij ook noemt – deel uitmaakten van een internationaal netwerk van alchemisten als Franciscus Mercurius van Helmont (1614-1695) en Christiaan Knorr von Rosenroth (1636-1689), van wie dat wel bekend is.

Snoek heeft een grote hoeveelheid werk verzet, en met vruchtbaar resultaat. Zijn boek is een pionierswerk waarvoor hij niet alleen langdurig in archieven en bibliotheken naar blijken van belangstelling voor de Rozenkruisers heeft gezocht, maar ook een uitgebreide correspondentie heeft gevoerd met buitenlandse bibliotheken en onderzoekers. Het boek is zonder meer het fundament voor verdere studies naar het Rozenkruiser fenomeen in de Republiek in het bijzonder en een belangrijke bijdrage in het onderzoek naar 'afwijkende' denkstromingen in de Republiek in het algemeen.

Twee punten van kritiek niettemin: ten eerste wekt de door hem gekozen titel *De Rozenkruisers in Nederland* en zijn woordkeuze – hij heeft het consequent over 'de Rozenkruisers' – de indruk dat er daadwerkelijk zoiets was als een Rozenkruiser broederschap, terwijl hij in zijn behandeling van de drie Rozenkruiser manifesten geheel voorbij gaat aan het toch wel heel literaire karakter van de stichter van de broederschap, Christian Rosencreutz. Er is weinig twijfel over dat Rosencreutz een literaire creatie was: hij wordt nergens vermeld vóór 1605, het jaar waarin Johann Valentin Andreae (1586-1654) één van de Rozenkruiser geschriften, de *Chymische Hochzeit*, schreef.⁸ Dat er daadwerkelijk een Rozenkruiser broederschap bestond, wordt bestreden door Donald Dickson, die in zijn *The Tessera of Antilia*, een studie van het typisch zeventiende-eeuwse verschijnsel van het 'geheime genootschap', spreekt over 'the fable of the Rosicrucian brotherhood'.⁹ Dickson's studie zou eigenlijk door iedereen moeten worden gelezen die zich met het Rozenkruiser fenomeen bezighoudt, omdat het de broederschap plaatst in een heel scala van vergelijkbare initiatieven. De *Hartlib papers* staan vol verwijzingen naar plannen voor al dan niet geheime genootschappen, en het is geen toeval dat Hartlib twee geschriften van Johann Valentin Andreae uitgaf. Dickson gaat uitgebreid in op de rol van Andreae, die algemeen wordt beschouwd

7 Hoe breed gedragen de belangstelling voor alchemie was in het Amsterdam van rond 1650 blijkt ook uit het uitstekende artikel van Ruud Lambour, 'De alchemistische wereld van Galenus Abrahamsz (1622-1706)', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 31 (2005), 93-168, waarin ook vele namen de revue passeren die figureren in *De Rozenkruisers in Nederland*. Snoek vermeldt verder onder meer de doopsgezinden Jacques Outerman (ca.1547-ca.1639), Robbert Robertsz le Canu (1563-1630), Pieter Jansz Twisck (1565-1636), Willem Jansz Blaeu (1571-1638), Cornelis Drebbel (1572-1633), Pieter Plockhoy (ca.1620-ca.1664), en de sterk door Böhme beïnvloede Jan Luyken (1649-1712), soms echter zonder hun doopsgezinde achtergrond te noemen (zoals in het geval van Luyken), soms alleen omdat ze over de Rozenkruisers schreven (zoals Twisck) of omdat ze belangstelling hadden voor geschriften van Andreae (zoals in het geval van Plockhoy).

8 Dickson, *The Tessera of Antilia*, 67, 72; Rosencreutz zou geleefd hebben van 1378 tot 1483 of 1484; ibidem, 73; Snoek zegt zelf ook dat er geen historisch bewijs is voor het bestaan van Rosencreutz; Snoek, *De Rozenkruisers in Nederland*, 55.

9 Dickson, *The Tessera of Antilia*, hoofdstuk 3, 62-88.

als de auteur van de *Chymische Hochzeit* en lid van een auteurscollectief verantwoordelijk voor de andere twee manifesten.

Begrijpelijkerwijs hebben veel Rozenkruiser schrijvers moeite met het afstand doen van hun oorsprongslegende, daarin gesterkt door historici als Yates en McIntosh die geen harde uitspraken hebben willen doen over het bestaan van de broederschap en haar vijftiende-eeuwse oorsprong. Snoek houdt het erop dat er wellicht her en der groepjes Rozenkruisers waren,¹⁰ maar uit zijn boek valt op te maken dat er weinig concreet bewijs is voor een Rozenkruiser broederschap: er is een overweldigende belangstelling voor de Rozenkruiser geschriften, maar er is vrijwel niemand die zichzelf Rozenkruiser noemt; er worden tal van open brieven aan de broederschap geschreven, maar antwoord komt er vrijwel nooit; en het feit dat sommigen Rozenkruisers worden genoemd door anderen, zegt vooral iets over de perceptie van de Rozenkruisers in de ogen van derden. Bovendien waren veel tijdgenoten de mening toegedaan dat de Rozenkruiser broederschap niet daadwerkelijk bestond. Snoek citeert onder meer Leibniz die vermoedde dat de Rozenkruisers verzonnen waren, 'hetgeen Van Helmont mij ook bevestigd heeft'.¹¹ De schaarse historische bewijslast wijst er dan ook op dat de broederschap eerder een zeventiende-eeuwse literaire constructie was dan een daadwerkelijk bestaande organisatie.

In het licht hiervan gaat Snoek te weinig in op de figuur van Andreae en zijn kring. Daarin staat hij niet alleen, want ook Yates en McIntosh gaan niet heel diep in op Andreae: het maakt dan ook wel wat uit of men de Rozenkruiser geschriften naar de letter volgt en geloof hecht aan een vijftiende-eeuwse oorsprong, of het ziet als een zeventiende-eeuwse literaire creatie – met overigens een heel serieus doel. In het laatste geval kan het echter niet meer gaan om een 'geschiedenis' *pur sang*, zoals de titel *De Rozenkruisers in Nederland; voornamelijk in de eerste helft van de 17e eeuw* suggereert. Zoals Dickson schrijft; 'Its history must be a reception history'.¹² Een receptiegeschiedenis is wat Snoek in feite heeft geschreven.

Het tweede punt van kritiek heeft ook te maken met de gekozen nadruk op de Rozenkruiser legende. Dickson heeft beschreven hoe Andreae al gauw afstand nam van de door hemzelf geschapen Rozenkruiser legende, maar 'without giving up the idea of a Christian brotherhood'.¹³ Hij toont vervolgens aan hoe Andreae en de zijnen tot de jaren 1660 pogingen bleven aanwenden zo'n broederschap op te richten – daarin bijgestaan door onder andere Samuel Hartlib. Niet toevallig komen in *The Tessera of Antilia* veel namen voorbij die ook in Snoeks boek te vinden zijn. De Rozenkruiser geschriften en hun receptiegeschiedenis passen dan ook in de geschiedenis van het veelomvattend fenomeen van de opwekkingsbeweging die een groot deel van de zeventiende eeuw beslaat en waar tal van protestanten aan beide zijden van de Noordzee deel van uitmaakten. Door zich vooral te concentreren op de Rozenkruiser manifesten, heeft Snoek zich sterk beperkt: hij gaat uitvoerig in op diegenen die zich in woord en daden hebben bezig gehouden met de Rozenkruiser legende, maar degenen die dat niet deden komen minder uitgebreid aan de orde. Adam Boreel bijvoorbeeld heeft zich misschien nooit in geschrifte uitgelaten over

10 Snoek, *De Rozenkruisers in Nederland*, 55-57.

11 Snoek, *De Rozenkruisers in Nederland*, 450.

12 Dickson, *The Tessera of Antilia*, 5.

13 Dickson, *The Tessera of Antilia*, 85.

de Rozenkruisers, maar hij was diepgaand beïnvloed door Böhme, hield zich ook met alchemie bezig en onderhield contacten met veel van de personen die in *De Rozenkruisers in Nederland* worden genoemd. Hoewel begrijpelijk – het gaat Snoek uiteindelijk om de receptiegeschiedenis van de Rozenkruiser geschriften – rijst hierdoor toch het gevaar dat er een kunstmatige grens wordt getrokken tussen personen die in de grond essentiële opvattingen gemeen hadden. Veel van waar de ‘Rozenkruisers’ belang in stelden, had ook de levendige belangstelling van mannen als Abrahamsz en Boreel, in het bijzonder de alchemie. Vaak is achteloos voorbij gegaan aan hun alchemistische belangstelling, maar voor hen die geloofden dat de ware Kerk van Christus zich in wonderen zou openbaren, was alchemie iets anders dan de charlatanerie waar moderne historici het mee associëren. De beoefening van de alchemie stond dan ook in nauw verband met Abrahamsz’ en Boreels zoektocht naar de ware Kerk die in de jaren 1650 en 1660 de Amsterdamse doopsgezinden tot op het bot zou verdelen. De Rozenkruisers deelden deze preoccupatie met alchemie als wegbereider en bevestiger van de ware Kerk, evenals veel andere protestantse tijdgenoten, maar dat komt niet tot uiting in *De Rozenkruisers in Nederland*. Voor de geschiedschrijving van het ideeëngoed der zeventiende-eeuwse doopsgezinden biedt dit boek dan ook vooral aanknopingspunten waarop verder gebouwd kan worden: het is in die zin inderdaad een inventarisatie.

Dit neemt niet weg dat Snoeks werk een belangrijke bijdrage is aan het onderzoek naar van de ‘calvinistische orthodoxie’ afwijkende geestesstromingen in de vroeg zeventiende-eeuwse Republiek. Deze receptiegeschiedenis van de Rozenkruiser geschriften in de Republiek biedt een al te schaars inkijkje in het heterodoxe denkleven waar de Republiek roemrucht om was. Een denkleven dat bij lange na nog niet zo goed onderzocht is als men wel eens denkt. Bovendien biedt *De Rozenkruisers in Nederland* een belangwekkende blik op de *Gründerzeit* van wat uiteindelijk wel degelijk een onafhankelijke levensbeschouwelijke stroming is geworden: de Rozenkruiser legende heeft ertoe geleid dat er tegenwoordig daadwerkelijke Rozenkruisers zijn in Nederland, en dat er een bijzondere bibliotheek van hoge culturele en wetenschappelijke waarde is gevestigd in Amsterdam. Wat de juistheid bevestigt van het adagium van de Amerikaanse schrijver John Gardner: ‘Life follows fiction’.

Henk Looijesteijn

An Keuning-Tichelaar & Lynn Kaplanian-Buller, (vert. en bew. door Mariamartha Wijnkoop), *De verbindende kracht van quilts; lappendeken van verhalen* (Witmarsum: Stichting Internationaal Menno Simons Centrum, 2008), 192 pp., geill., (incl. DVD met interviews door Swanhilde de Jong) ISBN 9789081295512

Wat een heerlijk boek is de ‘lappendeken van verhalen’ van An Keuning-Tichelaar en Lynn Kaplanian. Het gaat over wat tegenwoordig quilts genoemd worden, maar bij ons vroeger nog bekend stonden als ‘lappendekens’, gemaakt van allerlei stukjes stof die verder geen verband met elkaar hebben. Het wordt pas een samenhangend geheel, als die losse onderdeeljes door naaisters aan elkaar worden gezet en tot steeds weer nieuwe patronen worden omgetoverd. Echt mooi en interessant wordt het, als de naaisters in plaats van standaardmotieven hun eigen patronen kiezen. De schrijfsters hebben hun kennis en in-

teresse op dit gebied gekoppeld aan het grondpatroon van hun leven, in dit geval van een Nederlandse doopsgezinde en haar Noord-Amerikaanse zuster. Ook zij bouwden hun leven op uit heel verschillende 'lapjes' tot een ontroerend levenspatroon, en ontmoeten elkaar door middel van quilts. Twee doopsgezinde vrouwen beschrijven hun levenspad aan de hand van de quilts die zij maakten, verzamelden of tegenkwamen.

Quilts staan centraal in de cultuur van de *Amisch* (Amish) of *Mennonites* in de VS en elders. Wat is eigenlijk zo'n lappendeken? Meestal een doorgestikte deken, vervaardigd uit twee lagen dunne stof met een losse vulling. Deze drie lagen worden met elkaar verbonden door stikwerk dat een decoratief patroon vormt. De bovenlaag is vaak gemaakt van allerlei kleine of grotere lappen, bekend als *patchwork*. Deze techniek was bij de mennonieten zo populair, omdat ze voldeed aan hun behoefte aan soberheid in het dagelijks leven (hergebruik materialen), en omdat de grote oppervlakten gezamenlijk in naaikringen van vrouwen gemaakt konden worden. Het werken aan zo'n quilt gaf even een moment rust, waar bij nieuwtjes uitgewisseld kon worden, er kon worden gezongen, iets verteld, voorgelezen, etc. Quilts dienden oorspronkelijk als deken of sprei, maar hebben tegenwoordig verschillende formaten en zijn ook als wandversiering in gebruik.

De schrijfsters, twee actieve doopsgezinden, waren beide op verschillende terreinen betrokken bij het doopsgezinde hulpwerk, en hebben hun levensverhaal op openhartige en boeiende wijze verteld. Lynn Kaplanian-Buller (1949) werd in Heron Lake, Minnesota, geboren en is actief in het Doopsgezinde WereldWerk, in haar eigen gemeente en daarbuiten. Zij en haar echtgenoot wonen met hun gezin in Landsmeer, vanwaar ze de vestigingen van *The American Book Center* in Amsterdam en Den Haag leiden. An Keuning-Tichelaar (1922) stamt uit het bekende pottenbakkersgeslacht van de Tichelaars in Makkum en is gehuwd met dominee Herman Keuning; zij wonen in Beetsterzwaag. Beide vrouwen ontmoetten elkaar toevallig in een weekendhuis in Friesland. Daar zag de Amerikaanse voor het eerst de mennonietenquilts van An Keuning, die op de bedden gebruikt werden en in kasten lagen opgestapeld. De verbazing van Lynn was groot, omdat ze quilts alleen kende uit haar eigen menniste omgeving in Heron Lake, waar nog het *Plautdietsch* gesproken werd. Zij spoorde An Keuning op, legde contact met haar en kwam er toen pas achter dat mennonieten in Nederland doopsgezinden heetten. Dit zou vele jaren later resulteren in een expositie van quilts in de etalages van *The American Book Center* in Amsterdam. Hun contact, geïnspireerd door de in het verleden voor hen zo belangrijke quilts en hun achtergrond, werd intensiever. Het vormde de basis voor een latere tentoonstellingsrondreis (in 2005) door Canada en de VS met daaraan verbonden de verkoop bij opbod van nieuwe quilts; vaak voor hoge prijzen.

Bij zowel Lynn als An waren veel herinneringen opgekomen die zij, met enige schroom, publiceerden in het – de tentoonstelling begeleidende – Engelstalige boek: *Passing on the comfort* (Good Books, Intercourse, PA 17534, USA, 2005). Hun herinneringen zijn in het boek vervlochten, min of meer chronologisch. An Keuning heeft, bescheiden als ze is, er moeite mee gehad haar persoonlijk leven bloot te leggen. Wat haar over de streep trok, was de behoefte om het ware verhaal van het verzetswerk in de Tweede Wereldoorlog uit de doeken te doen: van de doopsgezinde verleners van onderdak aan Joden, van de onderduikers zelf, het verzetswerk door de doopsgezinde pastorieën, etc. Dit naar aanleiding van een artikel in *NRC-handelsblad*, waarin beweerd wordt dat Nederlandse doopsgezinden Duitse Nazi-kopstukken hebben geholpen om naar Zuid-Amerika (Paraguay) te ontko-

men. 'Niets was minder waar', schrijft ze en zo besloot ze haar eigen verhaal te vertellen. Dit verhaal begon in 1943 toen ze als 21-jarige in het geheim boodschappen deed voor het verzet, en onverwachts een Joodse baby in een weekendtas van Amsterdam naar Makkum moest transporteren. Onderweg op de boot van Enkhuizen naar Staveren werden ze bijna geraakt door een bom en beschoten, maar de baby kwam toch heelhuids in Makkum aan, en An Keunings verzetswerk nam een aanvang. Ze realiseerde zich dat ze een teken had ontvangen om een grotere taak op zich te nemen en dat haar middelen gegeven zouden worden om die te volbrengen. Behalve over de oorlogsjaren in Nederland lezen we ook over de opvang van uit de Oekraïne gevluchte mennonieten in Nederland, waar voor velen van hen eeuwenoude wortels lagen. Hun meegebrachte dekens moesten verbrand worden wegens besmettingsgevaar. Daarom werd het *Mennonite Central Committee*, dat een vestiging in Amsterdam had, om noodhulp gevraagd. Zo'n honderd quilts werden afgeleverd, maar de nood was zo hoog dat er meer nodig waren. Vele quilts reisden op den duur met emigrerende mennonieten mee naar Noord- of Zuid-Amerika. Zo hoorde Lynn Kaplan hoe oude quilts van *Amisch*, waar zij op een kampeerboerderij onder had geslapen, in Nederland terecht waren gekomen.

Er zijn op het ogenblik veel quilttentoonstellingen, waaronder de hierboven genoemde in Amsterdam, die in 2008 in het Internationaal Menno Simons Centrum te Witmarsum en de lopende tentoonstelling (2008/ 2009) in het Fries Museum te Leeuwarden. Overal is tegenwoordig literatuur te vinden over quilts, hun betekenis en vervaardiging. Maar er is geen ontroerender boek over dit onderwerp dan dit kleurrijk geïllustreerde werk, waarin twee boeiende doopsgezinde vrouwen openhartig vertellen over hun dappere leven. Voor bestelling of inlichtingen kan men zich wenden tot: www.mennosimonscentrum.nl.

Bonny Rademaker-Helfferich

Rudolf Cordes, *Jan Zoet, Amsterdammer 1609-1674; leven en werk van een kleurrijk schrijver* (Hilversum: Verloren, 2008), 792 pp. ISBN 9789087040284. € 75,-.

Met deze zeer omvangrijke literaire biografie van de Amsterdamse schrijver Jan Zoet (1609-1674) beoogde Rudolf Cordes een van de zeventiende-eeuwse *minor poets* aan de vergetelheid te ontrukken. Zoet liet een omvangrijk oeuvre na, bestaande uit toneelstukken, kluchten, hekeldichten, politieke lofzangen, gelegenheidsgedichten, godsdienstige gedichten en prozawerken. Direct na zijn dood achtte de Amsterdamse uitgever Jan Claesz ten Hoorn het commercieel interessant om ruim tweehonderd al eerder gepubliceerde gedichten van Jan Zoet te verzamelen en opnieuw uit te brengen onder de titel *Digt-kunstige werkken* (1675). In de negentiende en twintigste eeuw werd Zoet als dichter echter niet langer meer de moeite van het vermelden waard gevonden. Dankzij de werken van Hylkema en Meine-
ma bleef hij in kerkhistorische kring nog wel enige bekendheid genieten als 'reformateur'.

Cordes heeft ervoor gekozen om het leven en het werk van Zoet integraal te belichten en kiest hierbij voor een strikt chronologische volgorde. In elf hoofdstukken leidt hij ons aan de hand van Zoets dichtwerken en toneelspelen door het leven en werk alsmede door het *Nachleben* van deze zeer productieve zeventiende-eeuwse dichter, toneelschrijver, toneelspeler, koopman en herbergier. Cordes heeft zich bijzonder veel moeite getroost om alle

door Zoet nagelaten gedichten te dateren en te rubriceren. Hij heeft zich hierbij niet beperkt tot de gedrukte versies, maar ook getracht zoveel mogelijk overgeleverde handschriften (auto- en apografen) op te sporen, teneinde een volledig overzicht van Zoets oeuvre te kunnen geven.

Juist omdat er voor een reconstructie van het leven van Jan Zoet maar weinig bronnen beschikbaar zijn, valt Cordes voor zijn biografische intermezzo's veelvuldig terug op het oeuvre van zijn hoofdpersoon. Illustratief is dat hij het verhaal van Zoets leven in 1636 laat beginnen omdat de vroegst gedateerde werken (gedichten en toneel) uit dat jaar stammen. Vanaf 1643 ontwaart hij in Zoets werk een duidelijk toenemende belangstelling voor religie. Zelf refereert de van huis uit calvinistische Zoet in een gelegenheidsgedicht (uit dat jaar) aan zijn 'beking'. Cordes leidt uit Zoets *Prophetische refererynen* af dat hij in 1647 duidelijk onder invloed gekomen was van het radicale gedachtegoed van David Joris. Zoet schetst in deze liedbundel een beeld van het duizendjarig rijk van Christus dat weldra uitsluitend voor de bekeerde, de 'geestelijke' mens zou aanbreken. Eenzelfde spiritualisme klinkt door in zijn godsdienstige hekeldicht uit 1657, *'t Groote visch-net*. In dit gedicht laat Zoet zich zeer kritisch uit over de institutionele kerken van zijn tijd en over actuele kerkelijke twisten. Behalve op religieuze conflicten leverde Zoet ook commentaar op eigentijdse politieke gebeurtenissen en personen. Meer dan eens klonk hierin een duidelijke sympathie door voor de Oranjes. Zeer kritisch liet Zoet zich uit over de Amsterdamse burgemeesters Bicker. Dit kwam hem in 1651 zelfs op een verbanning van zes jaar uit de stad Amsterdam te staan.

Hoe Zoet precies in zijn levensonderhoud voorzag, blijft schimmig. Wel staat vast dat hij in de eerste fase van zijn carrière betaald werd door de Amsterdamse Schouwburg voor rollen en acteren. In een latere fase van zijn leven blijkt hij actief te zijn geweest als drukker en herbergier. Verrassend is dat Cordes, op basis van de schaarse portretten die bekend zijn van Jan Zoet, hem meent te kunnen identificeren als de herbergier in een door de katholieke schilder Jan Steen geschilderd politiek genrestuk, dat bekend staat als 'Prinsjesdag' en dat zich tegenwoordig in het Rijksmuseum bevindt. Van meet af aan moet Zoet ook inkomsten hebben verworven met het op bestelling afleveren van gedichten. Wat hij hiermee verdiende, is niet bekend, maar gelet op de andere beroepsuitoefeningen zal het niet toereikend zijn geweest om zijn gezin te onderhouden.

Zoet moet zich in het 'multiconfessionele' Amsterdam als een vis in het water hebben gevoeld. De zeventiende-eeuwse metropool, waar publicisten van spiritualistische werken nauwelijks een strobreed in de weg gelegd werd, telde tal van 'christenen zonder kerk' die in geschrifte hun godsdienstige opvattingen uitdroegen. Duidelijk is dat Zoet met zijn chiliastische opvattingen en zijn sympathie voor het gedachtegoed van de collegianten tot deze groep gerekend kan worden. Mogelijk liepen er lijntjes naar de kring rond de mystieke spiritualist Petrus Serrarius. Zoet blijkt in ieder geval met een van hen, de hebraïst Adam Boreel, bekend te zijn geweest. Het bewijs hiervoor is een uit het midden van de jaren veertig daterend gedicht van zijn hand dat is opgedragen aan Boreel. Dat er ook een connectie zou zijn met Jan Luyken, zoals A.C.M. Meeuwesse veronderstelde, is volgens Cordes niet aannemelijk. Helaas blijft zijn analyse van Zoets godsdienstige milieu enigszins steken in de mogelijke aanwijzingen die in zijn werk of in dat van zijn tijdgenoten besloten liggen.

Door steeds het oeuvre van Zoet zelf als uitgangspunt te nemen voor de biografie is he-

laas veel uit dat leven onderbelicht gebleven. Tegelijkertijd leidt een minutieuze analyse van Zoets pennenvruchten ertoe, dat alles wat hij geschreven heeft min of meer gelijkelijk belang krijgt toegekend. Dat bemoeilijkt het zicht op een duidelijke ontwikkeling in het schrijverschap en op het gedachtegoed van Zoet na diens bekering. Toch laat Cordes in de afsluitende samenvatting (op pagina 770) weten 'de ware Jan Zoet' gepresenteerd te hebben. Los van de vraag of de ware Jan Zoet wel bestaat, schuilt in deze niet nader geëxpliciteerde doelstelling het gevaar van reductionisme. Zoet wordt door Cordes zoveel mogelijk neergezet als een man uit één stuk. Zo zou zijn kritiek op sociale, politieke en kerkelijke misstanden zijn voortgekomen uit zijn doperse, pacifistische levensovertuiging. Maar is dat wel een adequate typering? Bewijzen dat Zoet zich bij de doopsgezinden had aangesloten, zijn er niet. Weliswaar verdedigde hij in diverse gedichten het pacifisme (waaruit Cordes Zoets sympathie voor het doperse gedachtegoed afleidt), maar hij kon zich zo nu en dan ook, zoals Cordes zelf aangeeft, van een 'ondoperse kant' laten zien. Dat Zoet in *D'ydele vlucht* uit 1672 de moord op de gebroeders De Witt niet heeft veroordeeld maar ook niet heeft toegejuicht, getuigt volgens Cordes van zijn 'irenische houding', maar die houding weerhield hem er niet van om in een ander gedicht (*Op de afbeelding van Kornelis de Wit*) de moord op de gebroeders De Witt te rechtvaardigen. De vraag is of Zoets soms wisselende meningen niet ook ten dele zijn terug te voeren op de aard van zijn auteurschap: hij was immers een gelegenheidsdichter, die niet alleen graag commentaar leverde op actuele gebeurtenissen maar die zich tevens voor zijn werk liet betalen. Opmerkelijk is verder dat Zoet erop uit was om zich via zijn gedichten te presenteren aan de bestuurlijke elite van de Nederlandse Republiek; tot aan Amalia van Solms en de gebroeders De Witt toe. Dat hij daar als tweederangs dichter ook inderdaad in slaagde, had mijns inziens meer aandacht moeten krijgen.

Kortom, een duidelijkere vraagstelling en breder onderzoeksperspectief had het leven en het oeuvre van Zoet ongetwijfeld meer reliëf kunnen geven. Maar voor eenieder die geïnteresseerd is in de wijze waarop een zeventiende-eeuwse dichter en toneelschrijver, van het tweede garnituur, zich met zijn werk wist te mengen in het literaire bedrijf van zijn tijd en in allerlei actuele politieke en religieuze kwesties en gebeurtenissen, is deze lijvige studie een ware *Fundgrube*.

Mirjam de Baar

Machiel Bosman, *Elisabeth de Flines; een onmogelijke liefde in de achttiende eeuw* (Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2008), 159 pp., geill., ISBN 978902536362

Antonio Orejudo, *Dopersvuur; roman* (Amsterdam/Antwerpen: Arbeiderspers, 2008), 212 pp., ISBN 9789029566087

Recentelijk verschenen twee interessante historische romans over onderwerpen uit het dopers verleden. Het eerste boek van de twee, dat van de jonge Amsterdamse historicus Machiel Bosman, werd zelfs voorgedragen voor de AKO-literatuurprijs en veroverde – op een haar na als je het mag geloven – net niet die prijs, maar kreeg hierdoor wel veel aandacht. Het tweede boek, dat van de jonge Spanjaard Antonio Orejudo, wist in Nederland tot nog toe minder belangstelling te trekken, maar is in meerdere talen vertaald en net zo interes-

sant als het boek van Bosman. Beide auteurs gaan uit van een historisch gegeven en behandelen dat op geheel eigen wijze.

Orejudo's boek, dat in het Nederlands verschijnt als *Dopersvuur*, draagt oorspronkelijk als titel *Reconstrucción*. En inderdaad wordt in dit werk een reconstructie gegeven van een aantal bestaande historische gegevens uit de zestiende eeuw. Orejudo behandelt onder meer het beleg van Munster (een echt dopers onderwerp dus) en doet dit vanuit het perspectief van Bernd Rothmann, één van de leiders van de omwenteling. Hij schetst in het kort Rothmann's religieuze ontwikkeling en zijn weg naar de top als opstandeling en dopers voorman. Na een plastische beschrijving van de belegering en de wilde feesten, excessen, experimenten en dergelijke aldaar, laat hij Rothmann als één van de weinigen ontsnappen bij de inname van de stad, en laat hij hem – undercover – een tweede leven leiden als lettersnijder en zelfs inquisiteur in Frankrijk. Heel spannend allemaal, maar het is zeer de vraag of dit een historisch plausibele reconstructie is. Toch is dat in feite niet van al te groot belang, want het meest belangrijke aan een dergelijk historisch-fictioneel boek is of de sfeer correct wordt weergegeven en of die sfeerweergave beklijft bij de contemporaine lezer. Met andere woorden: is dit boek behalve spannend en onderhoudend ook enigszins realistisch en geeft het een goed tijdsbeeld? Het antwoord hierop is volmondig ja. Orejudo geeft op een knappe wijze inzicht in de drijfveren van mensen tijdens de vroege Reformatie. Hij laat de zestiende eeuw in al haar rauwheid tot leven komen en weet mensen van vlees en bloed te maken van historische figuren als Bernd Rothmann, Joachim Pfister en Miguel Servet. Dat er hier en daar door welingevoerde, historische vakspecialisten met de wenkbrauwen gefronst zal worden is dan ook in feite geen probleem. Dit boek biedt een geslaagde reconstructie van de religieuze troebelen in de zestiende eeuw, omdat zij deze voor de moderne lezer begrijpelijk en invoelbaar maakt. Orejudo heeft natuurlijk wel zo zijn stokpaardjes, die hem duidelijk doen kennen als iemand uit de laat twintigste e.e. vroege eenentwintigste eeuw. Hij behandelt religieus gemotiveerd geweld al snel als terrorisme, verwart religieuze gedrevenheid soms met fanatisme (het aloude verwijt), en schets met soms wel heel veel graagte – lijkt het – de onmatigheid op culinair en erotisch gebied van de toenmalige clerus. Ook Miguel Servet, die op een tamelijk laat moment nog in het verhaal wordt geïntroduceerd, lijkt vooral te fungeren als Orejudo's ode aan de Spaanse religieuze vernieuwers, ketters zeg maar, want Orejudo laat tussen neus en lippen blijken duidelijk moeite te hebben met de onversneden katholieke reputatie van zijn vaderland. Al met al een zeer leeswaardig, spannend, onderhoudend en niet al te moeilijk (in de zin van droog, vakspecialistisch) boek, dat gewoon als roman gelezen kan worden, maar toch veel meer biedt dan de gemiddelde historische thriller.

Machiel Bosmans boek is eveneens spannend en zou je daarom ook een historische thriller kunnen noemen, alhoewel het een totaal ander boek is dan dat van Orejudo. Anders dan Orejudo die zoals hij zelf toegeeft veel secundaire bronnen heeft geraadpleegd (studies over het beleg van Münster, de wederdopers, etc.), gaat Bosman helemaal uit van primaire bronnen; archiefstukken vooral, en dan met name juridische verslagen. Zijn verhaal speelt in de laat zeventiende, vroege achttiende eeuw, in Amsterdam en Friesland. Bosmans verhaal draait om een rijke, doopsgezinde koopmansdochter die wil trouwen met een knecht en met hem wegloopt, omdat haar vader dwarsligt en het huwelijk blokkeert. Alle reuring die dit oplevert, haar onderduiken, de geboorte van een buitenechtelijke 'lief-

desbaby', haar ommekeer, een afgedwongen huwelijk etc., maar vooral ook de ellenlange juridische conflicten die tot voor de Hoge Raad worden uitgevochten, vormen de leidraad van dit boek. Het knappe aan het boek is dat Bosman zich nergens begeeft buiten zijn zelfgekozen keurslijf van brononderzoek, en dat het desalniettemin zeer leeswaardig en spannend blijft. In tegenstelling tot Orejudo fantaseert hij er dus helemaal niets bij. Bosman probeert hooguit het gevondene in een context te plaatsen en zo de bronnen te verduidelijken. Dit uitermate integere uitgangspunt heeft echter ook een nadeel. Want in plaats van duidelijke contemporaine verzinsels (zoals in veel historische romans), vind je hier vrijwel uitsluitend het verhaal van de bronnen. Maar die bronnen vertellen slechts een deel van het verhaal (de juridische strijd tussen vader en dochter), en ze zijn bovendien vanuit de aard van hun belang gekleurd van karakter. In een juridische strijd zal ieder immers slechts de hem of haar gunstige weergave van de werkelijkheid tonen, en zelden of nooit het achterste van zijn of haar tong laten zien. Machiel Bosman is dit zich terdege bewust en geeft het zelf ook toe. De jarenlange juridische strijd tussen vader en dochter bevat talloze smeuge details over de handel en wandel van beiden, maar laat vrijwel niets zien van hun innerlijke drijfveren. Het lijkt hierdoor soms of men in het verleden (ook binnen families) vrijwel uitsluitend met erfenissen en geld is bezig geweest. Iedereen maakte om de haverklap testamenten; zelfs een jong meisje dat haar ouders ontvluchtte! Keerzijde is dan wel weer dat zelfs dit smalle venster op de realiteit allerlei onverwachte uitzichten biedt. Zo valt op dat de rechterlijke macht in de achttiende-eeuwse Republiek eigenlijk heel redelijk was, en dat daardoor niet zelden de knecht kon winnen van de baas (en dat in pré-democratische tijden!). Tenslotte zit er in het verhaal van alles dat je – als je minder streng bent dan Bosman – aan het denken zet, en als het ware vanzelf voert tot allerlei vragen en – ongetwijfeld door onze eigen tijd gekleurde – antwoorden. De dochter in het verhaal was bijvoorbeeld een enig kind uit een eerder huwelijk, die door tegenwerking van haar vader allerlei geld (uit dat eerste huwelijk afkomstig) misliep. Zij had een broer en een zus die heel anders behandeld werden, maar waarmee het uiteindelijk – zo blijkt later – niet veel beter afliep. Je komt dan al snel op een soort Assepoester-motief, dat je eventueel ook freudiaans of op anderszins psychologische wijze zou kunnen duiden. Bosman waagt zich – zoals gezegd – hieraan niet, en misschien is dat ook wel heel verstandig en zuiver, en vormt het de kracht van dit boek. Die kracht ligt verder in de zeer geslaagde, totaal niet schoolse of studieuze schrijfstijl – iets wat echt heel knap is – want zeg nu zelf, welk historisch werk wordt voorgedragen voor literaire prijzen? Dit boek kan dan ook iedereen, van historisch geïnteresseerden tot de strand- en zon vakantielezers, van harte worden aanbevolen, en dat is echt heel bijzonder.

Jelle Bosma

James Lowry, *Documents of brotherly love; Dutch mennonite aid to Swiss anabaptists, I, 1635-1709; introduced, transcribed, translated, and annotated; edited by David J. Rempel Smucker & John L. Ruth* (Millersburg, OH: Ohio Amish Library, 2007) (*Dutch Mennonite-Swiss Anabaptist Document Series 2*), 736 p.; ISBN 9780974360232

Jeremy Dupertuis Bangs, *Letters on toleration; Dutch aid to persecuted Swiss and Palatine mennonites 1615-1699; transcribed, translated and introduced* (Rockport, ME: Picton Press, 2004), 489 p. (+CD-rom); ISBN 0897255445.

De vervolging van de dopers in Zwitserland en Zuid-Duitsland is een geschiedenis van letterlijk eeuwen geweest. Direct al vanaf het begin van het radicale verzet van Felix Mantz, Conrad Grebel en anderen tegen de stadsreformatie van Hyldrich Zwingli te Zürich in 1525 hebben de Zwitserse autoriteiten, die al spoedig het calvinisme als staatskerk omarmden, de jacht op de anabaptistische ketteren geopend. Dan weer luwend, dan weer oplaaiend hebben vele generaties Zwitserse mennonieten, inmiddels deels uitgeweken naar de Pfalz en de Elzas in Duitsland, tot ver in de achttiende eeuw geleden onder de repressie van kerk en staat. Veel hulp genoten de onfortuinlijke geloofsbroeders en -zusters van de Nederlandse doopsgezinden. Dezen hadden, totaal anders dan hun Zwitserse tijdgenoten, sedert de Opstand in de getemperde vrijheid van de jonge Republiek een bestaanszekerheid weten op te bouwen, die hen voorspoed bracht. Dat stelde de Nederlanders in de loop van de zeventiende eeuw in staat om een hoofdrol te spelen in het Zwitserse en Zuid-Duitse mennonietenprobleem. Op Amsterdams initiatief was daartoe omstreeks 1650 al het 'Fonds voor Buitenlandsche Nooden' gesticht, dat door middel van landelijke collecten grote sommen geld zou inzamelen, en mede dankzij zijn goede connecties met de plaatselijke en Haagse politiek diplomatiek verkeer zou opstarten met de verschillende overheden in Zwitserland en de Pfalz. Vanaf omstreeks 1710 tot ca. 1750 (het Fonds dat zich overigens niet alleen om de Zwitsers bekommerde, werd pas in 1758 ontbonden) zou dit resulteren in de grootschalige verscheping van de menniste asielzoekers naar de religieuze quakervrijstaat Pennsylvania, waarbij 'Buitenlandsche Nooden' opnieuw een belangrijke rol speelde. Het Fonds had zich aanvankelijk al in 1699 opgeheven, toen het ernaar uitzag dat de Zwitserse kwestie politiek was opgelost, maar vier jaar later moest het comité al weer actief worden, omdat de repressie, heviger dan ooit te voren, weer de kop opstak. De schriftelijke neerslag van al deze bemoeienissen vanuit Nederland, zoals honderden brieven, boekhoudkundige overzichten, commissienotulen en administraties van de persoonlijke gegevens der emigranten, is vrijwel volledig bewaard gebleven in het Archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam (Stadsarchief Amsterdam), penvoerder van 'Buitenlandsche Nooden'. Naast deze vele Amsterdamse strekkende meters bevinden zich nog talrijke documenten in de archieven van andere doopsgezinde gemeenten, evenals in het Nationaal Archief van Den Haag, waar de diplomatieke aspecten geboekstaafd werden. Voorts zijn nog vele authentieke stukken in Zwitserse archieven bewaard gebleven, zoals de *Zentralbibliothek* te Zürich, en de staatsarchieven van de Kantons Bern, Basel en Zürich.

Het hoeft geen betoog dat al dit materiaal een veelsoortige historische *Fundgrube* vormt. Voor Nederland leggen deze bronnen de ongeëvenaarde praktijk van menniste naastenliefde bloot, die zelfs alle toenmalige doperse scheidsmuren oversteeg. Binnen 'Buitenlandsche Nooden' praktiseerden zowel lammisten als zonnisten en conservatieve Oude Vlamingen een oecumenische gezindheid die op andere terreinen vaak nog ver te zoeken

was. Voorts bieden deze bronnen een ongekend en nog nauwelijks bestudeerd inzicht in de werking van de tolerantiepraktijk in de Republiek en elders in Europa. Vanuit calvinistisch Nederland, dat altijd op zijn *qui-vive* was voor doperse ketterijen, werd een appèl gedaan op de Zwitsers confraters om hun gereformeerde hardleersheid af te zwakken! Het Nederlandse adagium van individuele vrijheid in geloofszaken – de praktijk van de religieus pluriforme ‘omgangsoecumene’ – werd uit naam van de Staten Generaal, en zelfs rechtstreeks door de stadhouder/koning Willem III, met verve bepleit! Voor de (Noord-Amerikaanse) nazaten van deze Zwitserse en Zuid-Duitse diasporageschiedenis bevatten deze bronnen informatie voor geheel andere vragen. Hoe wisten, bijvoorbeeld, de vervolgd en verjaagden – plattelanders, boeren voornamelijk, die onderling ook nog eens hevig verdeeld raakten in *Reistischen* en *Amischen* – zich als *community-on-the-run* te handhaven? In welke mate hebben dit voortdurende lijden en martelaarschap hun religieuze doen en denken mede vorm gegeven? Welk beroep deden zij op de Nederlanders om hen ook geestelijk bij te staan, onder andere door het produceren van Duitse vertalingen van doopsgezinde geschriften? Ook meer triviale, materiële vragen kunnen dankzij deze bronnen beantwoord worden: onder welke condities mochten zij zich elders vestigen; hoe was hun materiële positie; welke families, hoe samengesteld, verlieten wanneer en op welke schepen de Hollandse havens? Kortom, deze archivalia vormen aan weerszijden van de Atlantische Oceaan rijk voedsel voor allerlei onderzoek op religie-, politiek-, cultuur-, sociaal- en familiehistorisch terrein.

Het is dan ook bijzonder heuglijk, maar tegelijkertijd ook verbazingwekkend, dat zeer recent twee (drie in feite) belangrijke bronnenpublicaties het licht hebben gezien, die allebei hun eigen merites hebben, hoewel zij grotendeels dezelfde periode bestrijken! Jeremy Bangs heeft al in 2004 een omvangrijke selectie van 251 documenten uitgegeven, die de periode 1615 tot 1700 behelzen, terwijl drie jaar later James Lowry met een strengere selectie van 82 documenten de periode 1635 tot 1709 in beeld heeft gebracht. Echter eerder al, in 2003, verscheen van Lowry's hand als eerste in de reeks waarin het onderhavige boek als deel 2 het licht ziet, een teksteditie van 25 documenten met betrekking tot de laatste Zwitserse martelaar, Hans Landis, die in 1614 in Zürich was onthoofd. Beide nu voorliggende, gelijksoortige teksteditieprojecten verraden dus – hoe je wendt of keert – in hun ontstaansgeschiedenis en uitwerking een zekere tragiek. Bangs, directeur van het Leidse *American Pilgrim Museum*, en geschoold in de Amerikaanse, koloniale geschiedenis, heeft vanaf 1996 deze casus primair vanuit een cultuur- en sociaalhistorische optiek ter hand genomen. Lowry heeft zich in opdracht van een comité van conservatieve Mennonieten en *Amish* uit Pennsylvania en Ohio met deze klus vanaf 1997 bezig gehouden; voor hen woog de godsdiensthistorische motivering het zwaarst. Waar Bangs' onderneming gestoeld is op een afstandelijker wetenschappelijke interesse, had het aspect van academisch belang voor Lowry en de zijnen vrijwel geen enkel gewicht: voor hen was de speurtocht naar de continuïteit van de religieuze traditie(s) in deze archivalische bronnen het belangrijkste. De twee verschillende titels brengen dat onderscheid in benadering heel goed tot uitdrukking. Dat de commissie van conservatieve *Mennonites and Amish* desalniettemin hecht aan een wetenschappelijk zo verantwoord mogelijke presentatie, is op zich zeer opmerkelijk, omdat in deze kring in principe nog steeds het oerdoperse adagium opgeld doet van ‘hoe geleerder, hoe verkeerder’. Kwaliteitsstreven als christelijk ethisch beginsel staat hierin in oppositie met dat als wetenschappelijk voorschrift, wat echter eenzelfde resultaat zou kunnen ople-

veren. Toen Bangs en Lowry weet kregen van elkaars identieke ondernemingen, zijn er serieuze pogingen ondernomen om tot samenwerking te geraken. Dat die evenwel gestrand zijn, met dus twee concurrerende bronnenuitgaven als gevolg, mag toegeschreven worden aan de praktisch moeilijk te overbruggen cultuur- en aspiratieverschillen over en weer. Hoe dat ook zij, er liggen nu twee tekstedities op tafel die – hoe verschillend qua genese ook – de recensent dwingen tot onderlinge vergelijking. Was de academische attitude een impliciet gegeven voor Bangs' onderneming, terwijl daaraan door de conservatieve commissie en Lowry geen primaat werd toegekend, toch mag Lowry's resultaat, blijkens de gehanteerde methode en uitwerking, langs een-en-dezelfde maatlat der wetenschappelijkheid gelegd worden. In dat opzicht worden er dus geen appels met peren vergeleken.

Beide boeken hebben met elkaar gemeen dat zij primair ten behoeve van een Noord-Amerikaans publiek zijn samengesteld. Alle bronnen, in meerderheid in zeventiende-eeuws Nederlands geschreven, maar sommige ook in het Duits en Latijn, zijn daarom in het Engels vertaald. Zowel Bangs als Lowry verschaft daarnaast de teksteditie in de oorspronkelijke taal. Lowry heeft die bronteksten systematisch op de even pagina's afgedrukt, met op de tegenoverliggende oneven pagina's de 'simultaanvertaling' in het Engels. Bij Bangs zijn deze bronteksten evenwel op een CD-rom geplaatst. Bangs verheelt niet hiermee weinig gelukkig te zijn – zijn Amerikaanse uitgever zag echter geen debiet voor een tweede boekband met teksten in vreemde talen. Het hoeft dan ook weinig betoog, hoe praktisch zo'n digitale noodoplossing ook kan lijken, dat deze twee verschillende media het gebruikersgemak voor mensen die juist het origineel verkiezen boven de Engelse vertaling niet ten goede komt. (Zelf heb ik van de CD-romteksten dan ook maar een papieren versie gemaakt en als boek laten inbinden!). Lowry's boek, dat juist om deze reden bijna dubbel zo dik is geworden, bedient elk denkbaar publiek dan ook direct en accuraat.

Beide boeken zijn voorzien van een historische introductie. Lowry doet dat nogal beknopt op 22 pagina's, waarbij ook nog een verantwoording gegeven wordt van zowel de gehanteerde selectiecriteria als de transcriptiemethode. Daarin wordt gesteld dat men niet opteerde voor zoveel mogelijk documenten, maar een representatief aantal dat formeel en inhoudelijk mocht bogen op acribie qua transcriptie en vertaling (een impliciete referentie aan Bangs' werk?). Daarnaast is elk document voorzien van een historische toelichting, waarmee de context van de bron verhelderd wordt. Lowry's lezer die primair in de eigen (conservatief) doperse achterban wordt verondersteld, wordt aldus voldoende en zorgvuldig in de materie ingewijd, opdat de 'striking glimpses of these scenes' de lezer doen voelen 'the pulse of faith that undergirded the lives of those believers.' (*Preface*, p. xx). Dit inwijdingsstreven, dankzij de afzonderlijke inleidingen en de uitvoerige annotaties, komt niet alleen ten goede aan een lekenpubliek, maar bedient ook de professionele onderzoeker op welhaast voorbeeldige wijze. En dat mag als een groot compliment worden beschouwd voor zowel de commissie als haar uitvoerder, Lowry. Wel kan men zich afvragen waarom de tekstbezorger zich bij de transcripties van de originelen zo gebonden heeft geweten aan de oorspronkelijke regellengtes van de bronnen. Zulke 'vormdwang' kan alleen maar voortkomen uit respect voor het originele handgeschreven stuk, want praktisch heeft zij geen enkel nut. Aan de andere kant heeft deze methode ook geen enkel nadelig effect voor de juiste lectuur en/of het goede verstaan van de bron, zodat het slechts een *minor issue* betreft, die in wetenschappelijke tekstedities van lopende teksten simpelweg genegeerd wordt.

Bangs biedt de gebruiker van zijn teksteditie op 60 bladzijden heel wat meer historische achtergrondinformatie; een geschiedenis die hier met veel aandacht voor de Nederlandse context voor het eerst in een ruime sociale, politieke en religieuze samenhang wordt beschreven. Maar dat is het dan ook: anders dan bij Lowry worden alle documenten zonder inleidend commentaar of voetnoten sec en kennelijk als vanzelf sprekend gepresenteerd. Bewijst de algemene inleiding haar grote historische nut, toch worden sommige zaken niet altijd even verhelderend gepresenteerd. Zo is *believers' baptism* (volwassendoop) (p. 41, noot 72) als begrip niet te vereenzelvigen met de doop van bekeerlingen van andere kerkgenootschappen, waarvoor *rebaptism* of wederdoop een adequatere term zou zijn geweest. Een dopers smaldeel als de *Prussian Flemings* is in de Nederlanden volstrekt onbekend: bedoeld zullen zijn: òf de Vlamingen die in Pruisen (het huidige Polen) wonen, dan wel de zogenaamde Dantziger Oude Vlamingen. De voetnootverwijzing naar bijvoorbeeld document 114 (p. 43, noot 81, waarin een aanvullende paginaverwijzing naar p. 272-273 node wordt gemist) verschaft niet echt opheldering, omdat in vertaling daar eveneens het begrip *Prussian Flemings* wordt gehanteerd, terwijl het Nederlandse origineel (CD-rom, p. 751) 'Pruijse Vlamingen' geeft, zij het dat daaraan een corrupte, c.q. kennelijk niet leesbare passage voorafgaat, die in de Engelse vertaling genegeerd is. Hier ware een toelichting van de tekstbezorger op haar plaats geweest, opdat de gebruiker weet heeft van de aard en omvang van euvels in de tekstoverlevering, met alle consequenties van dien voor de vertaling. Wat is er bijvoorbeeld na de afscheidsformulering aan het slot van document 114 aan (al dan niet leesbare) tekst weggelaten blijkens '[...]'? Hoeveel letters waren in de laatste regel onleesbaar, voorafgaand aan het woordfragment '...ijteyk' (CD-rom, p. 752: tijdelijk, vlijtelijk)? In de vertaling is zo'n tekstcorruptie simpelweg genegeerd.

Dit raakt meteen aan een van de ernstigste tekortkomingen van de weliswaar bewonderenswaardige hoeveelheid documenten die Bangs heeft uitgegeven: de betrouwbaarheid van de transcripties en dus ook de correcte vertaling daarvan. Anders dan Lowry, die elke twijfelachtige lezing of corrupte tekstsegmenten van de originelen in de annotaties verantwoordt, laat Bangs de gebruiker in dit opzicht herhaaldelijk schouderophalend met de nodige vragen achter. Ter illustratie hiervan beperk ik mij noodgedwongen tot één document, nr. 128 (p. 326-328; CD-rom, p. 808-810), een kopiebrief in het Nederlands van Jacob Everlingh (volgens Bangs), Eberlinck (volgens De Hoop Scheffer, *Inventaris A 1417b*, die voorts beweert dat de kopie 'in het Hollandsch' door 'den schrijver zelve' is vervaardigd, waarover ik niets bij Bangs lees!). Wanneer ik een willekeurig stukje van de originele tekst, in concreto een passage van 14 regels, beginnend met 'Wat aengaet het 2 point ...' naast Bangs transcriptie leg (CD-rom p. 809, laatste alinea), dan kom ik – de incorrecte spelling 'y' voor 'ij' of 'ÿ' maar negerend – de volgende foute lezingen tegen. Bangs' 'dat ue' moet zijn: 'dase'; 'wilden ue' is: 'wilden'; 'deurmarker [?]' is: 'deurmaeker', 'kommuniceeren' is: 'komuniceeren', 'So hebben de vrienden ...', moet luiden: 'So heb ick haer gevraecht off Seij dan daer gheen Kennis van hadden So hebben de vrienden ...'. De Engelse vertaling is gebaseerd op deze onjuiste transcriptie, inclusief de weggelaten regel, met gevolg dat het vertaalde document net iets andere accenten legt. Bovendien wordt de verwarring nog groter, als het Nederlands soms ook nog onjuist vertaald is, zoals 'mey was verhaelt van [hier: over; niet: door] een Seker persoon [de deurmaeker]', dat in het Engels luidt: 'I was told this by a certain person, being a door marker [?]' Iets verderop staat nog een curieuze mislezing (11 regels voor het slot, p. 810): waar Bangs het contextueel gezien

onzinnige ‘al Uren In ganck hadde’ leest, staat er in werkelijkheid ‘Vreij In ganck hadde’. Dit zijn geen incidentele vergissingen meer – fouten maken is menselijk, zeker in transcripties – maar de relatief grote hoeveelheid onzuivere lezingen in zo’n korte passage wijst op een zekere structurele haast, en dientengevolge slordigheid, waarmee Bangs de bronteksten heeft afgeschreven, dan wel op onvoldoende collatieprecisie in een latere controlefase van origineel en transcriptie.

Was in dit geval vergelijking met Lowry niet mogelijk, dat kan wel plaatsvinden met een ander voorbeeld: de beroemde pleitbrief van stadhouder/ koning Willem III aan de keurvorst van de Pfalz, gedateerd: 11 augustus 1694 (Bangs, document nr. 185, resp. p. 390 en 883-884; Lowry, document nr. 56, p. 582-585). Daarin presenteert Willem III aan de Duitse vorst zijn doopsgezinde onderdanen welhaast als modelburgers die niets kwaads in de zin hebben, maar ‘haar Dragen, met een volmaakte overgevinge en Onderdanigheid Tegen haare overig heeden, Lÿdende een vreedzaam & Arbÿdsaam Leeven gaarne geevende tot de lasten van den Staat & het land van hare Woningen, tot het welk sÿ haar nuttelÿk maken, door hare wakkerheijd & Arbÿd.’ (Lowry, p. 584). Ongeacht minieme spelling- en spatiëringvarianten, of anders geïnterpreteerd hoofdlettergebruik, treffen we tussen beide tekstredacties minstens vijftien verschillen aan. Niet alleen bekommert Bangs zich niet om abbreviaturen, die zonder meer voluit worden geschreven, ook laat opnieuw weer zijn onduidelijkheid over corrupte tekstplaatsen zeer te wensen over. Zo vermeldt Lowry in voetnoot 5, p. 582, dat ‘The right side of the manuscript has been damaged by dampness, and the material in brackets has been supplied from the printed *Zedige verantwoording* [van Hermannus Schijn, 1710]’, wat een alleszins acceptabele oplossing biedt. Bij Bangs wordt de lezer simpelweg het bos ingestuurd, zoals uit onderstaande tekstpassage blijkt, waarvan ik de onderling variante redacties heb gecursiveerd:

Bangs, p. 883:

.. ten Eynde *wij* moogt *go*[page damage: *goet vinden*] om U te doen geeven, volmaakte en *uyt voor* [damage] [...] *nissen*, vande Wreede Procedures ... & ten aensien van hare onschult, *beweesen* zult geeven, ten Eijnde, sij mogten zijn, vrij gemaakt vande straffen, daar meede zij Liedden syn *gedriefd* & Herstelt, in hare Geheele besitting, van hare goederen & *Effect*; Ik hebbe mij voor zo verre *te* [damage] gelaten tot *deese* tusschen sprake, door *de* [damage] die mij altijd, zijn gegeven van dit Volk, haar *Ono[zel]* & Vreedsame geest, die haar Dragen, met een *Volmaakt* overgevinge en Onderdanigheid..

Lowry, p. 582 en 584:

..ten Eynde *gÿ* moogt *goe*[*twijn*]den om U te doen geeven, volmaakte en *uytvoe*[*rige ken*] *nissen*, van de wreede Procedures ... & ten aensien van hare onschult, *beveelen* zult geeven, ten Eÿnde *sÿ* mogten *Zÿn*, *Vrÿ* gemaakt van de straffen, daar meede *zÿ* Lÿden *zÿn gedriegd* & Herstelt in *hare* Geheele besitting, van hare goederen & *Effecten*. Ik hebbe *mÿ* voor zo verre *te lig*[*ter in-*] gelaten, tot *diese* tusschensprake, door *d[e verzeke- ring]* die *mÿ* altÿd, *zÿn* gegeven, van dit volk, haar *on*[*derdanigen en*] vreedsame geest, die haar Dragen, met een *volmaakte* overgevinge en Onderdanigheid.

Omdat ik opnieuw het origineel er heb naast gelegd, wordt zonneklaar dat Lowry's weergave met de eer van de meest betrouwbare redactie mag gaan strijken.

Zowel Bangs als Lowry heeft tekstfragmenten overgenomen uit het bekende Latijnse geschrift van Johann Heinrich Ott (Ottius), de *Annales anabaptistici* van 1672, alsmede andere stukken in het Latijn. Merkwaardig is nu dat Bangs bijvoorbeeld in de Engelse boekversie bij document nr. 4 (p. 88; een Latijnse brief uit 1642) volstaat met enkel de verwijzing naar Ottius' samenvatting daarvan in de tekst van document nr. 3, terwijl op de CD-rom de Latijnse transcriptie van de bedoelde brief, die vele pagina's meer telt, wel volledig is opgenomen. De zin hiervan ontgaat mij – de Engelstalige lezer is hiermee in ieder geval geen dienst bewezen. Waarom niet het origineel volledig vertaald en het Ottius' substraat (document 3) achterwege gelaten? Dit staat los van de omstandigheid dat Bangs' vertalingen uit het Latijn niet altijd schitteren door precisie, wat bijvoorbeeld opnieuw de vergelijking met de Lowry redactie aan het licht brengt. Daarvoor moge het begin van de tekst van document 5 (uit Ottius, p. 295; Bangs, p. 523, waarin een slordige doublure van regels 13 en 14) illustratief zijn, dat in Lowry's Hans Landis boek van 2003 (aldaar document 24, p. 181) een veel betere Engelse weergave van het origineel geeft. Soortgelijke idiomatische tekortkomingen zijn waar te nemen in sommige van Bangs' vertalingen uit het Duits, waartoe ik volsta met enkel de verwijzing naar Bangs' documenten 8 en 9 (p. 91-98, resp. 527-535) en Lowry's documenten 3 en 4 (p. 90-113), die beide aan Ottius ontleend zijn. Hoewel de twee tekstbezorgers bij het laatste document ook nog verwijzen naar een in handschrift bewaarde tekstversie van de omstandig verhaalde klachten van de Züricher overheid over de dopers (aanwezig in het Staatsarchief van Zürich), doet Bangs met dat gegeven verder niets meer, terwijl Lowry dankzij het uitvoerige notenapparaat beide tekstoverleveringen inhoudelijk met elkaar vergelijkt en de lezer aldus beter en veel meer relevante informatie verschafft. Weliswaar verontschuldigt Bangs zich in de *Preface* voor de mogelijke tekortkomingen van zijn vertaling van Latijnse en Duitse originelen (p. 9), maar de gebruiker van zijn bronnen wordt daarmee niet getroost. Ware het daarom niet verstandiger geweest daarvoor de expertise van anderen te hebben ingeroepen?

Tot slot blijkt dat Bangs, opnieuw vergeleken bij Lowry, zijn zeer omvangrijke documentenverzameling wel heel kort door de bocht heeft geïndexeerd. Afgezien van het feit dat sommige persoonsnamen onder verschillende varianten voorkomen, wordt van de gebruiker van Bangs' index van aardrijkskundige en persoonsnamen zeer veel geduld en zelfredzaamheid gevergd. Ten eerste omdat enkel de namen uit de historische inleiding verwijzen naar de desbetreffende pagina's, en dan ook nog verre van volledig (daarin mis ik o.a., mij beperkend tot twee bladzijden, op p. 66: H. van Bilderbeek, Rheydt en Nijmegen; op p. 67: Dusseldorf, Leiden, Franeker, J. Cloppenburg, Frederick Spanheim [sr.] (in de index twee keer voorkomend als Friedrich Spanheim, zonder dat duidelijk wordt, welke van de twee nu jr. of sr. betreft), Heidelberg, King William III, Mörs (Moers), Baron Kinsky en Krefeld). Vervolgens – en dat is gezien de grote lengte van sommige documenten vrijwel geen doen – wordt in overgrote meerderheid van de (eigen)namen kortweg verwezen naar de desbetreffende documentnummers. Probeer dan maar eens simpel en snel Jacob Muller te vinden in document 123 (p. 283-306), die daarin bovendien meerdere keren voorkomt, of Jacob Slapich in document 124 (p. 306-318), dan wel Magdalen Koufman in document 177 (p. 365-380), die in het register, zonder verwijzing naar de spellingvariant overigens, enkel als Kaufman te vinden is. Aan dit toch wezenlijke aspect van ontsluiting (ook al is

het CD-rom bestand digitaal doorzoekbaar, wat echter voor een Engelstalige gebruiker een nogal omslachtig verhaal wordt) hadden in de redactionele afwerkingfase van het boek veel meer tijd en energie besteed moeten worden. Wat hieraan zoal schort, wordt opnieuw duidelijk wanneer daarnaast Lowry's welhaast uitputtende index wordt gelegd, waarin bovendien nog zeer veel, zelfs in subcategorieën onderverdeelde, inhoudelijke trefwoorden zijn opgenomen.

De conclusie van dit vergelijkend 'warenonderzoek' moge bijna vanzelf spreken. Het is de zin voor precisie, accuratesse en engelengeduld, niet alleen wat de index, of de transcripties en de Engelse vertalingen betreft, maar ook blijkend uit de zeer informatieve inleidingen tot elk document, en het zowel filologisch en editietechnisch, als bio-, bibliografisch en historisch zeer verantwoorde notenapparaat, die Lowry's teksteditie niet alleen nuttiger, waardevoller en klantvriendelijker, maar vooral ook betrouwbaarder maken dan Bangs' qua omvang indrukwekkende bronnenverzameling. Desalniettemin blijft ook Bangs' sisyfusarbeid zijn nut voor het onderzoek naar deze bewogen episode uit de doperse vervolgingsgeschiedenis bewijzen – beide projecten, hun uitvoerders en beweegredenen zijn mij sowieso zeer sympathiek – maar zonder schroom durf ik ook te stellen dat zowel de wetenschap als de broederschap, hier en ginds, het beste gediend zijn niet alleen met dit deel, maar ook met het vervolgdeel dat Lowry en zijn Amerikaanse vrienden ons nog in het vooruitzicht stellen (*Introduction*, p. 19) en waarvoor de voorbereidingen al in volle gang zijn, mits, natuurlijk, het bewezen kwaliteitsniveau gehandhaafd blijft. Mocht ook Bangs nog steeds plannen hebben voor de realisatie van 'two or three more volumes for the eighteenth century' (*Preface*, p. 8), dan zou het wenselijk zijn zich toch nog eens vreedzaam met deze opmerkelijk vruchtbare *Amish and Mennonite mentality* te verstaan.

Piet Visser

Signalementen

Recent verschenen boeken en artikelen op het gebied van het Nederlandse doperdom en daarmee verband houdende onderwerpen

Voor een kort overzicht van de inhoud van de hier genoemde titels kunt u voortaan terecht op onze website www.dhkonline.nl. Sommige titels hiervan zullen in de volgende jaargang(en) van de *Doopsgezinde Bijdragen* nog worden besproken; van andere titels treft u in dit nummer reeds recensies aan. Attendeer uw nieuwe publicaties bij, en/ of stuur recensie-exemplaren naar: Piet Visser, Faculteit der Godgeleerdheid, Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, kamer 13A-22, 1081 HV Amsterdam (pvisser_sem@hotmail.com).

Henk Bakker, *De weg van het wassende water; op zoek naar de wortels van het baptisme* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2008), 317 p.; ISBN 9789023923896

Philippus Breuker & Jelle Krol, *Eeltsje Halbertsma (1797-1858)* (Ljouwert: Friese Pers Boekerij, 2008) (*Skriuwers yn byld*) 7), 63 p.; ISBN 978 90 3300 787 3

Piet Bakker, *De Friese schilderkunst in de Gouden Eeuw* (Zwolle: Waanders Uitgevers / Leeuwarden: Fries Museum, 2008) 217 p.; ISBN 9789040083006

Lies Brussee-van der Zee & Annelies Klinefelter-Koopmans, *Mediation in het pastoraat*. (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2008), 158 p.; ISBN 9789023922926

Piet Bakker, 'Een schilder en zijn netwerk: Lambert Jacobsz en een nieuw beeld van de zeventiende-eeuwse schilderkunst in Friesland', in: *De vrije Fries* 88 (2008), 31-64

J. Bruyn & D. de Clercq, *De Amsterdamse koopmansfamilie Bruyn, Van Oosterwijk Bruyn, Van der Horst Bruyn, Bruyn van Rozenburg: figuren, achtergronden, afstamming* (Den Haag: Bruyn, 2007), 212 p., ill.

Anne Jaap van den Berg & Boukje Thijs, 'Uitgelezen: bijbeluitgaven in de NBG-bibliotheek (10); de concordantie van Pieter Janszoon Twisck', in: *Met andere woorden; themanummer bijbelvertalingen in streektaalen* 27/3 (2008), 33-40

S.A.C. Dudok van Heel, *Van Amsterdamse burgers tot Europese aristocraten; de Heijten maagschap 1400-1800; hun geschiedenis en hun portretten* (Den Haag: Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, 2008) 1134 p.; ISBN 9789080568952

Bob van den Boogert (red.), *Jacob Bakker (1608/9-1651)* (Zwolle: Waanders Uitgevers / Amsterdam: Museum Het Rembrandthuis / Aken: Suermondt-Ludwig-Museum, 2008), 270 p.; ISBN 97840085581

Anne Dykstra, 'Joost Halbertsma, het Latijn en het Lexicon Frisicum', in: *De vrije Fries* 88 (2008), 167-188

Myriam Everard, 'Twee 'dames hollandoises' in Trévoux; de politieke ballingschap van Elisabeth Wolff en Agatha Deken, 1788-1797', in: *De achttiende eeuw* 39 (2007), 147-167

Hans-Jürgen Goertz, *Radikalität der Reformation; Aufsätze und Abhandlungen* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007) (*Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte*, Band 93), 378 p.; ISBN 9783525552001

Maarten 't Hart, 'Vermaningen en vermaners van Texel', in drie afleveringen van: *Historische Vereniging Texel* nr. 88 (sept. 2008), 23-27; 89 (dec. 2008), 14-22; 90 (maart 2009), 14-21

Tilly Hesselink-Van der Riet et al. (red.), *Het schuldboek van Arend Kenkhuis* (Amsterdam: Uitgeverij Aksant, 2008), 495 p.; ISBN 9789052603193

Simon Honig Jz., 'Afbeelding overgetrokken van foto; een merkwaardige tabaksdoos', in: *Zaans erfgoed* nr. 24 (2007), 8-9

Simon Honig Jansz, 'Bij de vijftigste verjaardag van Nicolaas Calff; een herdenkingslepel uit 1727', in: *Zaans erfgoed* nr. 22 (2007), 16-17

Wim Jonker, 'Het Nieuwe Huys te Zaandam; het ontstaan van de vermaning aan de Westzijde', in: *Zaans erfgoed* nr. 25 (2008), 32-34

Wim Jonker, 'Sipke Lootsma; de Fries te midden van Zaankanters', in: *Zaans erfgoed* nr. 23 (2007), 27

Bert Kolkman, 'Andries en Gerrit Schoemaker, reizende oudheidkundigen' (2004), op de site van: *Bijdragen tot de historische topografie van Nederland*, www.bertkolkman.nl

Bert Kolkman, 'Jacobus Craandijk, dominee, wandelaar, tekenaar' (2008), op de site van: *Bijdragen tot de historische topografie van Nederland*, www.bertkolkman.nl

J. Lavooij, *Geschiedenis van ruim 450 jaar doopsgezinden in Den IJp en Landsmeer; in de Heer schep ik mijn vertrouwen* (Den IJp: Doopsgezinde Gemeente Den IJp-Landsmeer, 2008), 89 p.

H.S. van Lennep, *Genealogie van de familie Van Lennep* ([Naarden]: Stichting Van Lennep, 2007), ?? p.; ISBN 9789081239813

Diederik Mönch & Piet Visser, *Menno Simonsroutes; wandel-, fiets- en autotochten in een rijk cultureel erfgoed* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Recreatief, 2008), 48 p.; ISBN 9789058813640

Jan Maarten Pikelharing, *Zaanse zonen; de wereld van mijn voorouders* (Zutphen: Walburg Pers, 2007), 319 p.; ISBN 9789057305023

B. Rademaker-Helfferich, *160 jaar vermaning Steenwijk 1848-2008* (Steenwijk: Doopsgezinde Gemeente Steenwijk, 2008), 16 p.

Carla Rogge, *De doopsgezinde kerk van Alkmaar; een verkenning van het kerkgebouw aan de Koningsweg* (Alkmaar: Doopsgezinde Gemeente Alkmaar, 2008), 128 p.

Marie Schaap-Jongens, 'Een vroege Zaanse prediker; de wever van het kalf', in: *Zaans erfgoed* nr. 24 (2008), 29-30

Gerard Schelvis & Kees van der Vloed, *Jenever en wind; leven, werk en wereld van Robert Hennebo (1686-1737)* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2008) (*Zeven Provinciën Reeks XXVI*), 126 p.; ISBN 9789065509819

Nelleke Schiere, *Bouwen in beeld; verma-ning doopsgezinde gemeente Drachten-Ureterp*. (Drachten: [uitgave in eigen beheer, 2008]), 32 p.

Robert Schneider, *Jan van Leiden; het turbulente leven van de koning der wederdopers; historische roman* (Uithoorn: Karakter Uitgevers BV, 2008), 464 p.; ISBN 9789061121183

Marijke Tolsma & Martin L. van Wijngaarden (red.), *Prachtig protestant* (Utrecht: Museum Catharijneconvent/Zwolle: Waanders Uitgevers, 2008), 112 p.; ISBN 9789040082515

Piet Visser, 'Cherchez la femme; het Zaanse beschavingsoffensief rond 1840', in: *Zaans erfgoed* nr. 27 (2008), 14-17

Piet Visser, 'Die Krefelder Mennoniten im Rahmen der niederländischen Mennonitengeschichte', in: *Mennonitische Geschichtsblätter* 63 (2008) (*400 Jahre Mennoniten in Krefeld*), 9-33

Piet Visser, "Die schoone Stadt Godts"; the metaphor of the heavenly city in Dutch Mennonite edifying literature of the sixteenth and early seventeenth centuries', in: Mari-

on Kobelt-Groch & Cornelia Niekus Moore (red.), *Tod und Jenseits in der Schriftkultur der Frühen Neuzeit* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008) (*Wolfenbütteler Forschungen*, Band 119), 137-168

Piet Visser, 'Nieuwe vragen voor geschiedschrijvers; wat maakte een Zaankanter tot Zaankanter, en waarom?', in: *Zaans erfgoed* nr. 25 (2008), 4-7

Piet Visser, 'Snypsnaren fan tinzen oan pake Pieter en beppe Hiltse', in: P.A. Oosterhof, *Ferhalen fan en út de famylje Oosterhof* (Franeker: [uitgave in eigen beheer], 2008), 1-19

Piet Visser, 'Stad van verdraagzaamheid? Amsterdam als vrijhaven voor andersdenkenden', in: Cis van Heertum (red.), *Libertas philosophandi; Spinoza als gids voor een vrije wereld* (Amsterdam: De Pelikaan, 2008), 19-39

J.M. Vliegen, 'Exponenten van vrijzinnigheid: remonstranten en doopsgezinden', in: O.W.A. Boonstra et al. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld; onderzoek met de digitale volks-, beroeps- en woningtellingen 1795-2001* (Den Haag: DANS, 2007) (*Symposium publicaties* 2), 361-394

Verenigingsnieuws

Verslag van de voorjaarsexcursie van de DHK naar Groningen en het Oost-Friese Leer op 24 mei 2008

Onze voorjaarsbijeenkomst was gegoten in de vorm van een excursie. Al eerder, in het weekend van 27 en 28 september 2003, heeft de DHK een bezoek aan Oost-Friesland gebracht, waarbij vanwege tijdgebrek een kort bezoek aan Leer moest komen te vervallen. We beloofden toen met een apart bezoek deze omissie te herstellen. Aangezien De Groninger Sociëteit van Oude Vlamingen haar centrum in 'Stad' had, was het erg prettig dat we zowel in Groningen als in Leer op één dag ontvangen konden worden. Daarom verzamelden zich op zaterdag 24 mei 2008 zo'n 75 DHK-leden in de Doopsgezinde Kerk aan de Oude Boteringestraat 33 te Groningen. Daar werden we hartelijk ontvangen door de voorzitter van de kerkenraad van de Groningse gemeente, Beno Hofman, en gesterkt door koffie met toebehoren door het actieve kostersechtpaar. Het ochtendprogramma was gewijd aan een korte inleiding over de Groninger gemeente door Beno Hofman, waarin hij aan de hand van belevenissen uit zijn eigen familie de veranderingen in de Groninger gemeente schetste. Ook nu weer een stuk 'orale' geschiedenis, dat het algemene geschiedbeeld verhelderde en aanvulde. Toch iets voor de DHK om daar weer opnieuw aandacht aan te besteden. In de lezing: *Demografische pech; de razendsnelle halvering van een doopsgezinde gemeente in Groningen*, door mr. drs Marcel Kremer, ondersteund door een beeldpresentatie, werd duidelijk dat de getalsmatige achteruitgang van de Oude Vlamingen in Groningen niet het gevolg was van hun behoudende geloofspolitiek, maar van evidente factoren van medische, economische en sociaal-maatschappelijke aard. Door systematisch onderzoek wist Marcel Kremer, zelf van Oud-Vlaamse afkomst, veel nieuws aan het licht te brengen. Hij is bezig aan een dissertatie over de Groninger Oude Vlamingen.

Na de lunch vertrokken we per bus naar de *Mennonitengemeinde Leer-Oldenburg* aan de Norderstrasse 35. In het fraaie neoclassicistische kerkje uit 1825 stonden mevrouw Wilma Bartels, de dochter van de historicus Karl Bartels, en mevrouw Renate Gerdes ons op te wachten in het mooie lichte interieur, waar we in twee lezingen op de hoogte werden gebracht van de geschiedenis van de Mennonieten, de betekenis van hun *Schutzbrief*, hun kerkgebouw en hun gemeente. Als slot kregen we uitleg over de grote taak die men zich gesteld heeft: de afronding van de restauratie van het gebouw, waarvoor ten behoeve van het dak nog zo'n €150.000,- nodig is en waar men vol hoop aan begonnen is. De ontvangst na afloop van de lezingen met een heerlijk kopje Oostfriesenthee was uitermate hartelijk en de stadsgidsen stonden om ca. 15.15 uur al voor de kerk; klaar voor een begeleide stadswandeling door historisch Leer, waarbij ook enkele DHK-leden, als Herr Michael Clemens uit Neustadtgödens, Herr Klaas Dieter Voss, en de heer Mark van der Valk, zich als kenners hadden gevoegd.

De doopsgezinde kerk te Leer.

Om 17.15 uur werden we door de twee bussen naar het hotel *Ostfriesen Hof* aan de *Groninger Straße* gebracht, waar we samen het diner nuttigden en ervaringen konden uitwisselen. De Oostfriezen hebben grote hotels, kennelijk altijd veel gasten, zo ook hier, en alles loopt er steeds gesmeerd. Om 18.30 vertrokken we weer richting Groningen, waar we op tijd voor de treinen van ca. 20.00 bij het NS Station Groningen aankwamen. De excursie verliep prettig en velen zullen nog eens weer terug willen komen om bijvoorbeeld wat Ostfriesenthe  in te slaan en tijdens de vakantie een kerkdienst mee te maken. Dat is mogelijk. De gemeente van Leer ontvangt u graag elke 1^e zondag van de maand om 10 uur in de dienst. In de zomermaanden is de kerk ook op andere tijden voor bezichtiging geopend. Raadpleeg hiervoor het VVV ter plaatse.

Bonny Rademaker-Helfferich

Verslag van de najaarsbijeenkomst van de DHK op zaterdag 1 november 2008 in de Doopsgezinde Gemeente Amsterdam, Singel 452, met als thema: 400 jaar doopsgezinden aan het Singel. De betekenis van de VDGA voor Doopsgezind Nederland

Op 28 juni 1607 kocht de lakenkoopman Harmen Hendriksz van Warendorp, lid van de Vlaamse Doopsgezinde Gemeente, een stuk land tussen Singel en de Vest: de huidige He-

rengracht. Aan het Singel bouwde hij twee huizen en aan de Vestzijde nog eens twee kleine huizen. In de verscholen tuin liet hij een ruime schuur neerzetten 'hetzelve wesende te dienen tot eene kercke ofte vergader-plaetse der Vlaemsche Mennonieten', die in september 1608 in gebruik werd genomen door de Vlaamse Doopsgezinde Gemeente. In 1639 werd de schuur vervangen door de huidige Singelkerk.

De DHK vierde op 1 november 2008 samen met de VDGA het 400 jaar ter kerke gaan aan het Singel, en stond stil bij de rol die de Amsterdamse doopsgezinden gespeeld hebben in de Nederlandse doopsgezinde geschiedenis. Na de koffie, de opening, enige mededelingen en felicitaties aan de jubilerende gemeente sprak de DHK-voorzitter, mevr. Bonny Rademaker-Helfferich, een kort *in memoriam* uit, waarbij zij de betekenis en figuur van dominee Carl Friedrich Brüsewitz (6 maart 1919 – 2 oktober 2008) voor de broederschap en de DHK in dankbaarheid belichtte. De voorzitter van de Amsterdamse kerkenraad, mevr. Mieke Krebber, hield na een woord van welkom een korte inleiding, waarna zij het stokje doorgaf voor een lezing over 400 jaar doopsgezinden aan het Singel door mevr. Anna Voolstra, die bezig is met een promotieonderzoek naar dit onderwerp. Haar zeer onderhoudende lezing, gebaseerd op archiefonderzoek, bracht vele interessante details aan het licht, onder andere uit de wereld van het orgel (het bekende zorgenkindje), de onbereikbaarheid van de organist, die zijn plek had boven een gapende afgrond bij de restauratie van de vloer. Anna Voolstra vroeg ook speciaal aandacht voor het project 'Geschiedenisliefhebbers gezocht'. Na een muzikaal intermezzo met beelden en muziek uit *Le prophète* van Giacomo Meyerbeer, met een inleiding verzorgd door Thijs van Hoogstraten, volgde een lezing van dr. Piet Visser over het belang van de Amsterdamse doopsgezinden voor doopsgezind Nederland; een zaak die zich op vele manieren heeft gemanifesteerd. Flitsend door de tijd schoten we met de spreker van heden naar verleden en weer terug, vanaf de eerste conferentie in 1581 ter vermindering van splitsingen; dit alles gelardeerd met erkende feiten en hypothesen over wat er anders gelopen zou zijn, als...

Na de lunch van 12.30 tot 13.15 was het tijd voor een wandeling over de Herengracht naar het Stadsarchief De Bazel aan de Vijzelgracht, waar een rondgang in groepjes was georganiseerd en we het prachtige gebouw met vele kunstzinnige details konden bewonderen, en de permanente expositie van bijzondere archivalia uit de Amsterdamse geschiedenis. Het komt niet vaak voor dat bezoekers zo van nabij het werk van het Stadsarchief kunnen volgen. Dr. Angelique Hajenius ging in op het hierboven al aangestipte transcriptieproject rondom doopsgezinde bronnen in het Amsterdamse Stadsarchief. De VDGA is namelijk op zoek naar vrijwilligers die het leuk vinden om het prachtige bronnenmateriaal van de gemeente te transcriberen, teneinde met een selectie een overzicht te kunnen geven van de geschiedenis van doopsgezind Amsterdam. De transcripties van deze bronnen zullen beschikbaar worden gesteld op de website van de DHK (www.dhkonline.nl), met technische ondersteuning vanuit het Internationaal Menno Simons Centrum. Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met Mieke Krebber, m.krebber@chello.nl. Men moet beschikken over een pc, een cursusje paleografie kan aangeboden worden! Na een afsluitend woord door de voorzitter werd om 16.00 uur deze zeer interessante dag besloten met dank namens de DHK aan de gastgevers en alle medewerkers.

Bonny Rademaker-Helfferich

Personalia Auteurs

Joute de Graaf is bestuurslid van de Stichting Doopsgezinde Monumenten in Friesland en architect te Sneek.

Gerke van Hiele is doopsgezind predikant in Wageningen. Hij studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit van Amsterdam en studeerde af op doperse doopopvattingen. Hij volgde prof. dr. S. Voolstra op als docent geloofs- en zedenleer van de kadercursus doperse theologie. Tevens is hij secretaris van de adviesraad voor Geestelijke zaken van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit en eindredacteur van *Aangeraakt door de eeuwige; geloofsboek ten behoeve van doopsgezinde gemeenten*.

Alle G. Hoekema was als docent apostolaat, missiologie, gemeenteopbouw en ecclesiologie verbonden aan het Doopgezind Seminarium. Hij was tevens verbonden aan de vrije Universiteit te Amsterdam.

Auke de Jong was tot voor kort als hoogleraar Godsdienstwijsbegeerte en ethiek verbonden aan de Faculteit der Godgeleerdheid, Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam, alsmede aan het Doopgezind Seminarium.

Henk Looijesteijn studeerde 17de-eeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en was daarna onder andere als assistent-onderzoeker verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Momenteel is hij als promovendus verbonden aan het Europees Universitair Instituut te Florence waar hij werkt aan een proefschrift over de van oorsprong doopsgezinde denker Pieter Cornelisz Plockhoy (c.1620-c.1664).

Bonny Rademaker-Helfferich is voorzitter van de Doopgezinde Historische Kring en samensteller van het *Register op de Doopsgezinde Bijdragen*.

O. Schutte was gedurende 35 jaar secretaris van de Hoge Raad van Adel en is tegenwoordig ere-secretaris van de Hoge Raad van Adel.

Piet Visser is hoogleraar in de geschiedenis van het doperdom een aanverwante stromingen aan het Doopgezind Seminarium en de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Anne Voolstra is als aio verbonden aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit. Zij verricht promotieonderzoek naar de (cultuur)geschiedenis van de doopsgezinden te Amsterdam.

Dirk de Vries (1938) is oud-conservator van de Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden (1971-2002), voorzitter Stichting Historische Stadsplattegronden, conservator Zelandia Illustrata van het Kon. Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen. Hij doet onderzoek naar de geschiedenis van de cartografie, in het bijzonder die van West Zeeuws-Vlaanderen.

Rob B. van Workel is doopsgezind predikant, en werkte achtereenvolgens in de gemeenten van Winterswijk, Veenwouden en Aardenburg. Momenteel is hij werkzaam op Ameland, waar de Doopsgezinden een combinatiegemeente vormen met de Gereformeerd Synodale Kerk.

Huib J. Zuidervaat is wetenschapshistoricus bij het Huygens Instituut en houdt zich daar onder ander bezig met de ontwikkeling van een Digitaal Wetenschaps-historisch Centrum (DWC). In 1999 promoveerde hij aan de Universiteit Utrecht op het proefschrift *Van 'konstgenoten' en hemelse fenomenen; Nederlandse sterrenkunde in de achttiende eeuw*.

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

nieuwe reeks 34 (2008)

ISBN 978-90-8704-109-0

Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
www.dhkonline.nl

De Doopsgezinde Historische Kring (DHK) stelt zich ten doel:

- de bestudering van het doperdom en aanverwante stromingen in de Nederlanden;
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerk- en cultuurhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

De DHK tracht dit te verwezenlijken door:

- het houden van halfjaarlijkse studiebijeenkomsten en/of excursies;
- het publiceren van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen*;
- het bevorderen van (lokaal)historische studies en van tekstedities van egodocumenten en andere historisch relevante bronnen;
- het digitaal beschikbaar stellen van wetenschappelijk verantwoorde databases;
- het uitbreiden van het historisch bronnenbezit ten behoeve van de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum;
- het verspreiden van boeken en brochures over doopsgezinde geschiedenis

Leden, donateurs & abonnees:

De contributie voor gewone *leden* (individueen) bedraagt €30,00 per jaar. *Instanties*, zoals doopsgezinde gemeenten en instellingen, kunnen *donateur* worden voor €35,00 per jaar. Zowel leden als donateurs ontvangen het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* gratis. Een abonnement op de *Doopsgezinde Bijdragen* bedraagt €35,00 per jaar. Contributies dienen overgemaakt te worden op Postbank 4349337, t.n.v. de Doopsgezinde Historische Kring. Aanmelding kan geschieden via het bovenstaande postadres of via www.dhkonline.nl

Kopij/ manuscripts:

Schrijvers van wetenschappelijke artikelen, onderzoeksverslagen en/ of recensies op dopers en aanverwant terrein worden van harte uitgenodigd hun bijdragen aan de redactie voor te leggen. De kopij dient in definitieve, persklare vorm en voorzien van rechtenvrije illustraties te worden ingeleverd (zowel op papier als digitaal) bij de hoofdredacteur. Raadpleeg voor adressen en de vereiste kopij-instructies: www.dhkonline.nl.

Authors of scholarly articles, research notes and book reviews in the field of Dutch Anabaptism/Mennonitism and related subjects are kindly invited to submit their contributions to the Board of Editors. Manuscript (both in a printed and digital copy) should be sent to the Chief Editor in a final prepress form, including illustrations free of copyright charges. See for further information and style sheet instructions: www.dhkonline.nl

